No. 14.]

THE

VIZIANAGRAM SANSKRIT SERIES

UNDER THE SUPERINTENDENCE OF

ARTHUR VENIS M. A. OXON.

PRINCIPAL, SANSKRIT COLLEGE, BENARES.

THE

VEDÂNTAKALPATARUPARIMALA

OF

APPAYADÎKSHITA

EDITED BY

RÂMAS'ÂSTRÎ TAILAṄGA

PROFESSOR, SANSKRIT COLLEGE, BENARES.

VOL. XII.

Part I.

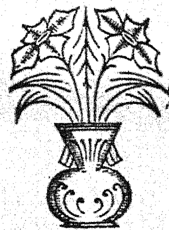

PRINTED, PUBLISHED AND SOLD BY

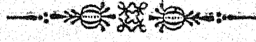
E. J. LAZARUS & Co., BENARES.

MAY BE HAD FROM GANESH DAS AND CO., CHOWK, BENARES:
JAYESTHARAM MUKUNDJI AND CO., BOMBAY:
OTTO HARRASSOWITZ AND M. SPIRGATIS LEIPZIG:
LUZAC AND CO., LONDON.

1895.

वेदान्तकल्पतरुपरिमलः ।

भगवदमलानन्दयतीन्द्रविरचितवेदान्तकल्पतरुव्याख्यारूपः
अद्वैतविद्याचार्यसकलतन्त्रनिबन्धकृच्छ्रीमदप्पयदीक्षित-
विरचितः ।

तत्र प्रथमो भागः प्रथमाध्यायगतप्रथमपादान्तः ।

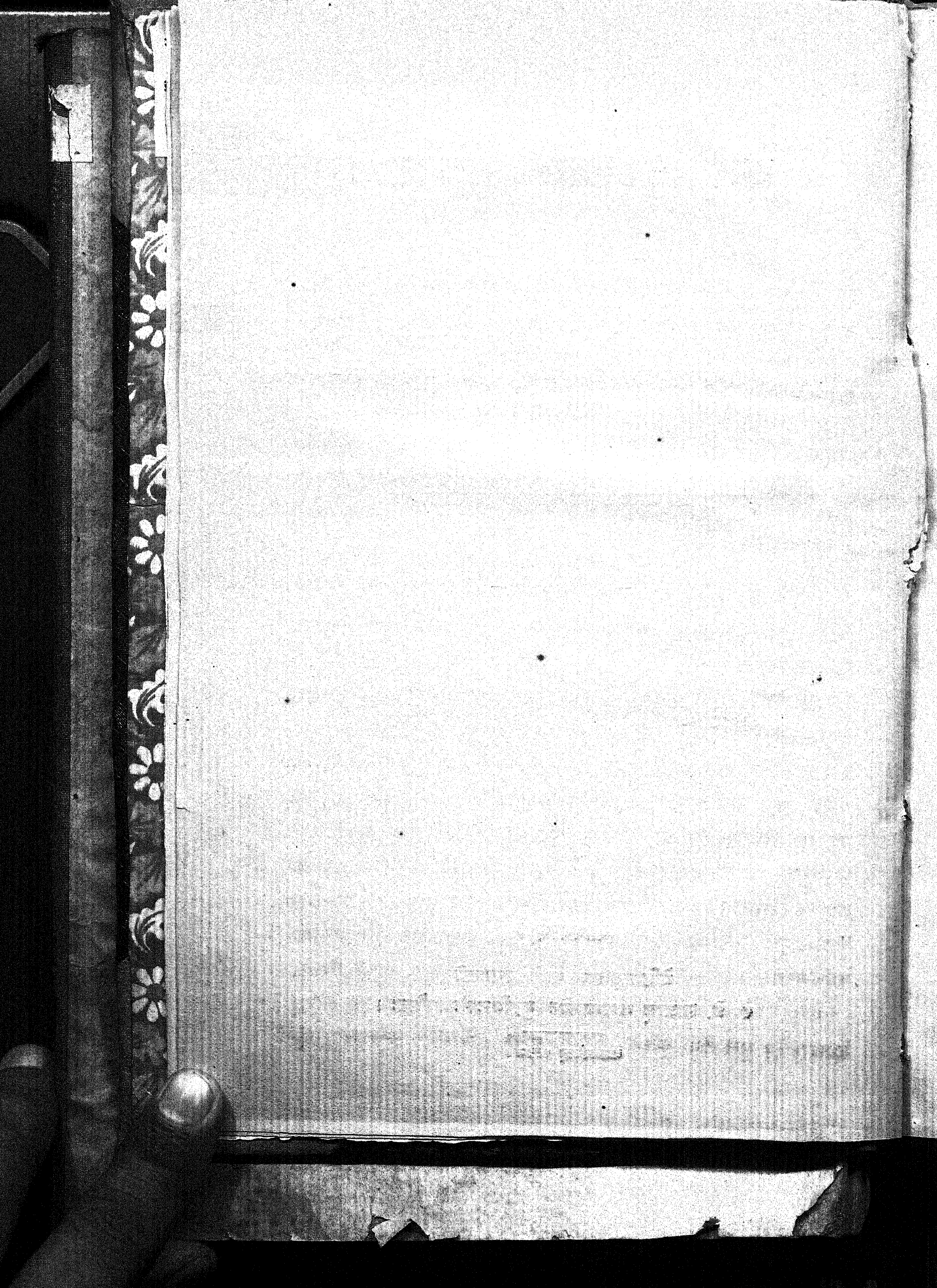
वाराणसेयराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठशालायां साहित्यशास्त्राध्यापकेन
मानवल्ल्युपाह्वतैलङ्गरामशास्त्रिणा सपरिष्कारं संशोधितः ।

काश्याम् ।

मेडिकल् हाल् नाम्नि यन्त्रालये
ई. जे. लाजरस् कम्पन्याख्येन मुद्रयित्वा प्रकाशितः ।

वैक्रमसंवत् १९५२ ।

श्रीः ।

वेदान्तकल्पतरुपरिमलभूमिका ।

अथ प्रस्तूयते तावदद्वैतवेदान्तसिद्धान्तविवेचनविचक्षणो निखिलतन्त्रस्वतन्त्रपरमहंसपरिव्राजकाचार्यवर्यभगवदमलानन्दविरचितवेदान्तकल्पतरुव्याख्यारूपो वेदान्तकल्पतरुपरिमलनामा ग्रन्थो मुद्रयित्वा प्रकाशयितुम् ।

अस्य च निर्माता सकलदर्शननिबन्धकृदद्वैतविद्याचार्यो रङ्गराजाध्वरीन्द्रपुत्ररत्नं द्राविडजातीयः काञ्चीमण्डले परः पिनाकपाणिरिवावतीर्णः परममाहेश्वरः श्रीमानप्पयदीक्षितो नाम । अलं तावद्दीक्षितवर्यनामैव तत्कृतग्रन्थसौभाग्यवर्णने ।

सो ऽयं ग्रन्थो ऽद्य यावदमुद्रिततया स्वगुणैः परीक्षकजनचक्षुःप्रीणनाक्षमो वन्ध्य इव क्रमशश्चोच्छिद्यमान इव महता प्रयासेन गवेष्यमाणः केषां चिदेव महाभागानां सविधे कृतावस्थानः संकुचित इवावतिष्ठते इति विचार्य स्थिरीभूते चैतन्मूलभूतकल्पतरुमुद्रणे विना परिमलं तस्य सहृदयहृदयधारणे कुणित्वमाकलयन् सुतरामेतत्प्रकाशनावश्यकतां विभाव्य तन्मुद्रणे कृतमतिः काशीस्थराजकीयपाठालयपुस्तकालयस्थे द्वे पुस्तके तयोश्चैकं समग्रं शुद्धं प्राचीन,मपरं च किंचिदूनसमाप्तिग्रन्थं नातिप्राचीनं शुद्धं च, परं च बालसरस्वतीभवनपुस्तकं नवीनमशुद्धप्राय,मितरच्च चतुस्सूत्र्यन्तं सकल्पतरु तारकाश्रममठस्थं प्राचीनं शुद्धप्राय,मन्तिमं च काशीस्थपण्डितवरशिवकुमारमिश्रपुस्तकमित्येवं पुस्तकानि सङ्कलय्य तत्र तत्रोपलब्धान् पाठभेदानधो निर्दिश्य, प्रदर्श्य चान्तरान्तरा बहुलं समागतानां पूर्वोत्तरमीमांसाधिकरणानामाकरस्थानानि, निरूप्य च प्रतिपृष्ठं तद्धृतं विषयं शिरसि, (Heading) प्रत्यधिकरणं चान्ते तन्नामसंख्ये विलिख्य, निवेश्य च प्रतिपृष्ठं द्विषप्रतीकेषु मूले तेषां सुखेन लाभाय पार्श्वे (Margin) कल्पतरुपृष्ठपङ्-

त्यङ्कान्, प्रतिप्रतीकं चाभ्यासिजनसौकर्यायावस्थाप्य स्थूलान्यक्षराणि सुपरिष्कृत्य समुपक्रान्तो ऽस्म्येतन्मुद्रणे ।

श्रुत्वा चैतन्मुद्रणारम्भं पुरःस्थितभक्ष्याणामिवाशनायावसन्नानां कालातिपाताऽसहिष्णूनां तत्प्राप्तये ताम्यतां बुधवराणां चित्तसमाधानायाऽद्य यावत्सिद्धं प्रथमाध्यायप्रथमपादान्तं ग्रन्थ,मेतत्सहमुद्रितकल्पतरुप्रथमाध्यायान्तप्रथमभागसममाकलय्य तावन्तमेवामुम्भागं प्रकाशनयोग्यं निर्धार्य यथामति संशोध्य मुद्रणसमये क्वाचित्काशुद्धिपरिबोधनेन नितान्तमनुगृहीतो ऽस्मद्भ्रातृचरणैर्महामहोपाध्यायश्रीदगङ्गाधरशास्त्रिभि, र्मुद्रणोत्तरमप्यवशिष्टा विरला अशुद्धीः पृथक् शुद्धिपत्रे निर्दिश्य प्रदर्श्य चाधिकरणसूचीं प्रकाशितवानस्म्यमुं भागम् । अभ्यर्थये च निष्प्रत्यूहं क्रमादवशिष्टभागप्रकाशनं जगदीश्वरात् ।

एतद्ग्रन्थकर्तुरप्पयदीक्षितस्य कालदेशवंशवर्णनविस्तरस्तु तत्कृतसिद्धान्तलेश*मुद्रणावसरे ऽस्मद्भ्रातृचरणैर्भूमिकायां सुकृत इति नेदानीमयं मत्प्रयत्नमपेक्षते । एवं तत्कृतग्रन्थावल्यपि यथोपलब्धा लिखितैव काव्यमालायां १ गुच्छे ६१ पृष्ठे, इति सापि न मल्लेखनीव्यापारमपेक्षते इति पुनरुक्तत्वपातद्विचाराचरणाद्विरतो ऽस्मि ।

तदेवं भूयसा ऽऽयासेन सुपरिष्कृत्य संशोधिते ऽप्यत्र मामकीनमतिनयनदोषादक्षरयोजकादिदोषाद्वा सम्भाविता अवशिष्टा अशुद्धीरुपेक्ष्य गुणमात्रदृष्टिमवलम्ब्य समनुभवन्त्वद्वैतवेदान्तविद्यासिद्धान्तशुद्धान्तनिरर्गलसञ्चारानन्दममन्दमन्तरङ्गे ऽन्तर्वाणिवरेण्याः सहृदयवरा इति सप्रश्रयमभ्यर्थ्य प्रसादयामि सर्वान्तरं किमपि ज्योतिरिति शम् ।

वाराणस्याम्
संवत् १९५२ । } मानवल्ल्युपाख्यस्तैलङ्ग-
रामशास्त्री ।

* अयं ग्रन्थो विजयनगरसंस्कृतपुस्तकावल्यां (Vizianagrm Sanskrit series) मुद्रितः ।

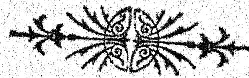
प्रथमाध्यायप्रथमपादाधिकरणसूची ।

परिमलपुस्तके सांकेतिकानि चिन्हानि।

अ·	अध्यायः
पा·	पादः
सू·	सूत्रम्
अधि·	अधिकरणम्
जै· सू· जैमिनिसू·	जैमिनिसूत्रपाठः
व्या· सू· व्यास· सू·	व्याससूत्रपाठः
पु·	पुस्तकम्
पा·	पाठः
कल्प·	कल्पतरुः
श्लो·	श्लोकः
टि·	टिप्पणी
१ पु·	काशिकराजकीयपाठालयपुस्तकालयपुस्तकम्
२ पु·	तथा
३ पु·	बालसरस्वतीभवनपुस्तकम्
४ पु·	काशीस्थतारकाश्रममठस्थं चतुःसूत्र्यन्तम्
५ पु·	काशीस्थपण्डितवरशिवकुमारमिश्रपुस्तकम्

टि० प्रान्त (Margin) गता अङ्का विजयनगरसंस्कृतपुस्तकावली (Viziangram Sanskrit series) मुद्रितमत्परिशोधितकल्पतरुपुस्तकानुसारेण स्थापितास्ते च स्थूलाः पृष्ठाङ्काः सूक्ष्माश्च पङ्क्त्यङ्का ज्ञेयाः।

शुद्धिपत्रम् ।

पृ॰	प॰	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
३	७	श्वेताश्वरो-	श्वेताश्वतरो-
६	६	ऽऽप्यालोक-	ऽप्यालोक-
११	१५	पवृत्ता	प्रवृत्ता
२७	११	व्याख्याम्	व्याख्यातम्
३१	८	व्य वहित-	व्यवहित-
३३	११	नापोक्षित-	नापेक्षित-
४६	१४	प्रगुक्त-	प्रागुक्त-
४८	२७	नान्यथा । तस्य	नान्यथा तस्य
५१	शिरसि Heading	आनन्दारि-	आनन्दादि-
५५	शिरसि Heading	सूतारम्भः	सूत्रारम्भः
५५	९	प्रारम्भाथ	प्रारम्भार्थं
६२	२५	वी काम-	वीर्यकाम-
६५	५	युक्तम्	न युक्तम्
६७	१०	सत्त्वपि	सत्त्वे ऽपि
६९	१२	वृात्त-	वृत्तिः
७१	२५	ष्ठामो-	ष्ठानो-*
७६	२४	शब्दो-	शब्दो-*
८३	२६	प्रसिद्धि-	प्रसिद्ध-
८८	२१	चतुर्था-	चतुर्थी-*
९१	२६	विवक्षता-	विवक्षिता-
९३	४	सकारणां	स कारणं
९६	२	औत्पातिक	औत्पत्तिक-
१०६	२३	प्रच रूप-	प्रचयरूप-*
१०९	५	सूत्र।र्था-	सूत्रार्था-*
१११	२	वैशिष्ट्या-	वैशिष्ट्या*-
११५	२१	जामिताशा-	जामिता शा-
११९	१५	योगा	योगी
१२०	३	प्रतााति-	प्रतीति-
१२३	१३	त एता	तएता
१२३	१८	त्यात्त	त्यात्
१२७	१३	निवरणा-	निवारणा-
१३२	‡टि॰ पा॰	आ॰	आ॰
१३४	१३	फलवत् कर्म-	फलवत्कर्म-
१३४	२५	बाजं	बीजं
१३६	२	निर्णायार्थं	निर्णायार्थं
१३९	शिरसि Heading	र्यत्वाप-	र्यत्वोप-
१४१	१५	प्रवृात्तः	प्रवृत्तिः*
१४७	१३	रह-	हर-
१६२	२६	निवृर्ते-	निवृत्ते-*
१६६	७	भावनां	भावना*
१७२	१	इात	इति
१७८	६	दित्यर्थः'	दित्यर्थः*
१८३	१	छान्दसत्वोक्ति-	छान्दसत्वोक्ति-
१८७	२८	कत्व-	कत्व-
१९८	१३	रात्यो-	रीत्यो-*
२००	७	पृथिवा-	पृथिवी-*
२०१	२७	प्रत्युद्धतः	प्रत्युद्धृतः
२०४	८	निर्वृत्ति-	निवृत्ति-
२०८	३	दक्षस्य	दक्षस

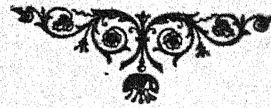
टि॰ एतच्चिन्हाङ्कितेषु अशुद्धयो ऽस्पष्टत्वमूलाः केषु चिदेव पुस्तकेषु न सर्वेषु ।

भ्रान्ताङ्कशुद्धिपत्रम् ।

अशुद्धाः अङ्काः	शुद्धाः अङ्काः	पङ्क्तौ	पृष्ठे
६ । ६	६ । १६	७	१९
,, । ३	२८ । ३	११	६४
,, । ११	,, । १०	१५	६८
३३ । ५	३३ । १	११	७९
,, । २४	,, । २२	१९	८३
४० । १५	४० । १४	४	८६
,, । ,,	,, । १८	११	८६

अशुद्धाः पङ्क्तौ	अशुद्धाः अङ्काः	शुद्धाः अङ्काः	पङ्क्तौ	पृष्ठे
	४० । ३२	४० । २२	२३	८७
	,, । १०	,, । १३	२०	१०६
	६४ । १२	६४ । १४	२१	१२०
	६६ । ३	६६ । ३	७	१२६
	७० । ६	७० । ३	२३	१२८
	९७ । ३	७१ । ३	३	१३०
२०	६० । १४	६० । १४	१६	१५६

वेदान्तकल्पतरुपरिमलः ।

ॐ नमः परमात्मने ।

गुरुभिरुपदिष्टमर्थं विस्मृतमपि तत्र बोधितं प्राज्ञैः ।
अवलम्ब्य शिवमधीयन् यथामति व्याकरोमि कल्पतरुम् ॥ १ ॥
कल्पकतरुमुपकुर्यां कमधिकमाकाङ्क्षितार्थमुपहृत्य ।
तद्वृत्तैरेवार्थैर्मम मतिमीहे परिष्कर्तुम् ॥ २ ॥
यावन्तो निविशन्ते विदुषां व्याख्यानचातुरीभेदाः ।
सर्वेषामपि तेषामयमवकाशं ददाति पुष्पकवत् ॥ ३ ॥
इत्थमिहातिगभीरे कियदाशयवर्णनं मया क्रियते ।
तुष्यन्ति ततोऽपि बुधाः कतिपयरत्नग्रहादिवाम्बुनिधेः ॥ ४ ॥

यदिति । अत्र प्रत्यगिति ब्रह्मविशेषणेन शास्त्रस्य विषयं प्रदर्श्य तत्र सर्वेषां वेदान्तानां समन्वयः प्रथमाध्यायार्थः श्रुतिशतेत्यादिविशेषणेन दर्शितः । शतशब्द आनन्त्यपरः । विश्वं शतं सहस्रं च सर्वमक्षयवाचक*-मिति महाभारतवचनात् । ब्राह्मणशतं भोज्यतामित्यत्र भोजनस्येव शिरसां संख्योपसर्जनसंख्येयेनान्वयः । सकलप्रपञ्चाश्रयस्य ब्रह्मणः परिमितकर्तृत्वाद्याश्रयस्य जीवस्य चाभेदमविरोधेनोपपादयितुमुभयत्र विरुद्धधर्माणां मिथ्यात्वं यदज्ञातमित्यादिविशेषणेन दर्शितम् । जीवैर्यदविज्ञाततत्त्वं सद्† बहुविधस्य प्रतिजीवं व्यवस्थितकर्तृत्वादिरूपस्य साधारणस्य घटपटादिरूपस्य च प्रपञ्चविलासस्य धरं धारकम् । कलितम् अहं कर्ताऽहं भोक्ता सन् घटः सन् पट इत्यादिरूपेणावगतम् । यथा वियद् बालैरविज्ञाततत्त्वं सत् तलमलिनतायोगि कलितमित्यर्थः । एवम् अव्याख्यायामुपमानोपमेये वैरूप्येण निर्दिष्टे स्यातां नेयार्थत्वदोषश्च प्रसज्यते । स्फुटं हि वैरूप्यं यद् ब्रह्म जीवैरज्ञातं सद् बहुविधानां जगद्विषयविभ्रमाणां धारकं यथा वियद् बालैः तलमलिनतायोगित्वेन कलितं भ्रान्त्याऽनुभूतमिति यथाश्रुतयोजनायामत्र जीवास्तावदुपमेयब्रह्मविषयाऽज्ञानाश्रयत्वेन निर्दिष्टाः बालास्तूपमानवियदध्य-

* अक्षय्यवाचकमिति ४-५ पु· पा·   † अविज्ञातं सदिति पाठः २-५ पु· ।

स्ततलमलिनताविषयविभ्रमाश्रयत्वेनेत्येकं वैरूप्यम् । ब्रह्म प्रपञ्चविषयविभ्रमधरत्वेन निर्दिष्टं वियत्तु* तलमलिनतायोगित्वेन तद्विषयविभ्रमस्तु कलितमिति पश्चात्तदन्वयी निर्दिष्ट इत्यन्यद्वैरूप्यम् । ब्रह्म विभ्रमधरमिति क्रियायां कर्तृत्वेन निर्दिष्टं वियत्तु कलितमिति तस्यां कर्मत्वेनेत्यपरं वैरूप्यम् । विभ्रमधरशब्दश्च विभ्रमविषये न शक्तः अप्रसिद्धौ तादृशलक्षणा च नेयार्था । एवंविधमुपमानोपमेययोर्निर्देशवैरूप्यं नेयार्थलक्षणां च काव्यसरणिविदो नानुमन्यन्ते इत्येवमाशङ्कास्पदं दोषचतुष्टयमप्यज्ञातमित्यस्य वियत्यप्यन्वयेन कलितमित्यस्य ब्रह्मण्यप्यन्वयेन जगद्विभ्रमशब्दस्य जगद्रूपकार्यपरत्वेन च परिहृतं भवति । वियदुदाहरणेन विरुद्धधर्माणामध्यस्तत्वविभावनमनैन्द्रियके कथमपरोक्षाध्यास इति शङ्कानिराकरणं च कृतम् । यद्यप्यज्ञातमित्यस्य मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्चेति वर्तमानार्थविहितक्तप्रत्ययान्तत्वे क्तस्य च वर्तमाने इति षष्ठ्या भाव्यं तथापि भूतार्थक्तप्रत्ययान्तत्व†मिह ग्राह्यम् । न च क्तस्य मत्याद्यर्थेभ्यो विशिष्य वर्तमानार्थे विधानात् तक्रकौण्डिन्यन्यायेन भूतार्थत्वबाधः स्यादिति वाच्यम् । तेनेत्यधिकारे दृष्टं साम उपज्ञाते इति सौत्रनिर्देशेन भाष्यादिषु कलिना दृष्टं साम कालेयं पाणिनिना उपज्ञातं पाणिनीयमिति तदुदाहरणदर्शनेन च बुद्ध्यर्थेभ्यो भूतार्थेऽपि क्तप्रत्ययानुमत्यवगमात् । केन चिद्रूपेणावगते रूपान्तरेणानवगते शुक्त्यादावध्यासो दृष्टः अतो निर्विशेषे स न सम्भवतीत्याशङ्कानिरासायोन्मुद्रेत्यादिविशेषणम् । न केवलं सदेव ब्रह्म किं तु चिदानन्दरूपमपि । यद्यपि ‡ तच्च चिदानन्दरूपत्वमपि § बाह्याध्यात्मिकसकलविषयसाक्षित्वात् परमप्रेमास्पदत्वाच्च कर्तृत्वाद्यध्यास‖काले ऽपि भासतएव तथापि ज्ञानं विषयविशेषानवच्छिन्नं सुखमपरिच्छिन्नं च सत् तदा न भासतइति दर्शयितुमुन्मुद्रत्वप्रततत्वविशेषणे ॥ १ ॥

यद्यपि सकलप्रपञ्चकारणं मायाशबलं सविशेषमीश्वररूपं ब्रह्म नमस्कार्यं न तु निर्विशेषं निरस्तकर्तृकर्मभावं तथापि तच्च तत्त्वदृष्ट्या प्रत्यगभे-

---

* तुशब्दो नास्ति ५ पु० ।

† क्तप्रत्ययान्तत्वमिति २ पु० ।

‡ यद्यपीति नास्ति ४ पु० ।

§ चिदानन्दरूपमपीति ४ पु० पा० ।

‖ कर्तृत्वाध्यासेति १-३-४ पु० पा० ।

दानुसंधानं युज्यते । अत एवाहंग्रहोपासनासु सर्वास्वभेदानुसंधानमिष्यते । चिदानन्दघनस्य ब्रह्मणः प्राप्तौ साधनं फलमत उपपत्तेरिति न्यायेनोपासनाप्रसादितं ब्रह्मैवेति दर्शयति **बोधेति** । अत्र शङ्करमित्यनेन मुक्तिसुखप्रदत्वं संसारेत्यादिविशेषणेन मुक्तिसुखाभिव्यक्त्युपपादकं तदावरकानर्थनिवृत्तिहेतुत्वं निर्मलेत्यादिविशेषणेनोक्तफलार्थं संसारोद्विग्नैर्भजनीयत्वं दक्षिणामूर्तिमित्यनेनोक्तार्थस्य अजात इत्येवं कश्चिद् भीरुः प्रपद्यते रुद्र यत्ते दक्षिणं मुखं तेन मां पाहि नित्यमिति श्वेताश्वरोपनिषन्मन्त्रप्रमाणकत्वं च दर्शितम् । उक्तफलं न श्रवणादिकं विनेति तत्संपादकत्वं पूर्वार्द्धेन दर्शितम् । यथा खल्वमृतांशुस्तत्तद्गगनप्रदेशावच्छिन्नस्वांशरूपैरंशुभिर्गगनगतं तिमिरमपनयन् वारिधिं चोद्वेलयन् प्रतिदिनमुदेति एवं* बहुशो ऽनेक† वेदान्तवाक्यश्रवणजन्यान्तःकरणवृत्त्यवच्छेदककृतभेदस्वांशरूपचित्प्रतिबिम्बैरन्तःकरणगततत्तद्वाक्यार्थाऽज्ञानमपनयन् ऊहापोहकौशलसाध्यमननचित्तैकाग्र्यसाध्यनिदिध्यासनरूपां प्रज्ञां चाभिवर्द्धयन्नुमया तचाकाशे स्त्रियमाजगाम उमां हैमवतीं बहु शोभमानामिति तलवकारिणामुपनिषदि ब्रह्मविद्याप्रदत्वेन प्रसिद्धया सहितः सन् यः सदोदेति नित्यमेव स्फुरतीति तदर्थः । अत्र सोम इति श्लेषोत्थापितो बोधाभीष्वित्यादिषु रूपकालङ्कारः ॥ २ ॥

अथ कृतश्रवणमनननिदिध्यासनस्य साक्षात्कारोदयेन प्राप्यं फलमपि ब्रह्मैवेति दर्शयति **माद्यदिति** । माद्यन् प्रपञ्चरूपेणोज्जृम्भमाणो मोह एव महेभः तस्य कुम्भ इव कुम्भः मूलाविद्याभागः । वक्ष्यमाणमौक्तिकद्योतालङ्कार्यकर्तृकदलनविषयत्वसाम्यात् । अत एव महेभत्वरूपणस्य मोहवत्कुम्भत्वरूपणस्याधिष्ठानरूपः कश्चित्तदंशो नोक्त इति न्यूनता न शङ्कनीया । मयूखनखरचुटत्तिमिरकुम्भिकुम्भस्थलोच्चलत्तरलतारकाकपटकीर्णमुक्तागणा इत्यत्र प्रत्यग्रोदितचन्द्रमयूखसंसृष्टतिमिरपुरोभागस्येवात्र ब्रह्मसाक्षात्कारदलनीयमूलाविद्याभागस्यातिशयोक्त्या कुम्भत्वेनाध्यवसानात् । तस्य दलनं निवर्तकम् । प्रोद्भूतं जननं यस्य तथाभूतः सन्नुत्तमो मौक्तिको मुक्तिप्रयोजनः द्योतः प्रकाशो वृत्तिसाक्षात्कारः तेनालंकृतमभिव्यक्तं सत् सुखात्मकं‡ वपुः

---

* एवं चेति ५ पु० पु० ।

† अनेकेति न दृश्यते ४ पु० ।

‡ सुखाद्वयमिति ५ पु० पा० ।

स्वरूपमस्येति तथोक्तः । मुक्तिः प्रयोजनमस्येत्यर्थे प्रयोजनमिति सूत्रेण ठक्प्रत्ययान्तो मौक्तिकशब्दः । यद्वा माद्यन्मोहमहेभकुम्भस्य दलनेन निवर्तनेन प्रोद्भूतः अभिव्यक्तः सन्मौक्तिकसदृशः घर्षणनिर्मलीभूतमुक्ताफलसदृशः द्योतः स्वरूपसाक्षात्कारः तेनालंकृतं प्रकाशमानं सत् सुखाद्वयं वपुरस्येति तथोक्तः । सन्मौक्तिकद्योतेत्यत्र शाकपार्थिवादिवद् मध्यमपदलोपिसमासः । द्योतस्य सुखाऽभेदे ऽपि राहोः शिर इतिवद् भेदव्यपदेशः । माद्यन्मदशाली मोहयति मदगन्धमात्रेण प्रतिगजादीनिति मोहः । मोहयतेः पचाद्यच् । णेरनिटीति णिलोपः । तथाभूतस्य महेभस्य कुम्भदलनेन प्रोद्भूतानां निर्गतानां शुद्धमौक्तिकानां नखाग्रलग्नानां प्रकाशेनालंकृतं सत् सुखं रिपुसंहरणेन जायमानानन्दम् अद्वयं शौर्ये द्वितीयरहितं वपुरस्येति तथोक्तः । पूर्ववदलंकारः । एवमेभिस्त्रिभिर्नमस्कारश्लोकैः सामान्यतः शास्त्रस्य विषयो ऽध्यायानां चार्थः सूचितः ॥ ३ ॥

ललितैरिति । अत्र वदनरङ्गादिरूपणस्य शाब्दतया विशिष्य वाच्यत्वेन वर्तमानत्वात् सरस्वत्यां नर्तकीरूपणस्य तद्गम्यत्वाच्चैकदेशविवर्तिरूपकालङ्कारः ॥ ४ ॥

भजमानेति । भजमानानां विघ्न एव भित्तिः तस्याः प्रभित्तिः नाशकरणं कुद्दाल मिवेति स्वरूपोत्प्रेक्षा । दशभुजस्य महागणपतेर्वामाधःकरेण स्वविषाणधारणं शुण्डाग्रधृतकलशस्थितरत्नवर्षेण भक्तेभ्यः सकलसंपत्प्रदानं च मन्त्रशास्त्रप्रसिद्धम् । प्रभिद्यते नाश्यते ऽनेनेति प्रभित्तिशब्दो ऽत्र नाशकरणवाची न तु विदारणक्रियावाची । अतो विदारणे भिदा ऽन्यत्र भित्तिरिति शाब्दिकमर्यादाया न विरोधः ॥ ५* ॥

ग्रन्थेति । ग्रन्थग्रन्थय इत्यभिधानमात्रेण भेदः । मुकुला एवैते इत्यनभिव्यक्तत्वसाम्याद् मुकुलत्वाध्यवसानरूपा ऽतिशयोक्तिः । यस्योदये स्फुटन्तीत्यनेनास्योदयात् पूर्वं शास्त्रेषु के चन कठिनप्रदेशाः केनापि नोद्घाटिता मुद्रिता एव स्थिता इति प्रतीतेरस्यान्येभ्यो व्याख्यातृभ्य उत्कर्षरूपो व्यतिरेकालंकारो व्यज्यते । **व्याकुर्वत्यपीति** । अनेनास्य शब्दश्रवणतो ऽपि तिमिरं शाम्यति न तु प्रादुर्भावमपेक्षते इति प्रसिद्धचन्द्रादुत्कर्षरूपो व्यतिरेका-

* इतो ऽग्रे ६-७-८-९ श्लोकानां विशदार्थत्वात्ते न व्याख्याताः ।

लंकारो व्यज्यते* । **प्रोद्यदिति** । प्रोद्यन्ती प्रसर्पन्ती तारकेषु प्रणवेषु दिव्यस्य द्युसम्बन्धिनः यः पुनरेतं त्रिमात्रेणेतिश्रुतौ ब्रह्मलोकाख्योक्तद्युलोकप्राप्तिफलकत्वेन श्रुतस्य त्रिमात्रप्रणवस्य दीप्तिः प्रकाशनशक्तिर्यस्मिन् तत्तथोक्तम् । यद्वा प्रोद्यन्ती तारकशब्दोपलक्षितानां न तत्र सूर्यो भातीत्यादिश्रुत्युक्तानां सूर्यचन्द्रविद्युन्नक्षत्राणां दिव्या दिवि भवा गगने प्रसृता† दीप्तिर्येन तत्तथोक्तम् । यद्वा प्रोद्यन्त्यः उन्नमन्त्यः तारकाः जनानामक्षिकनीनिकाः यया सा तथोक्ता तथाभूता दिव्या दिवि प्रसृता दीप्तिर्यस्य तत्तथोक्तम् । अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यतइति श्रुतौ हि ब्रह्मणो दिवि प्रसृता दीप्तिरुक्ता तद्विशिष्टब्रह्मोपासनस्य फलं श्रुतं चक्षुष्यः श्रुतो भवतीति अत इयं दीप्तिरुपासकस्य चक्षुष्यत्वफलप्रदानद्वारा तमवलोकयतां सुन्दरवस्तुदर्शनकौतुकेन चक्षुर्विस्फारणहेतुर्भवतीत्ययमर्थः प्रोद्यत्तारकेति दीप्तिविशेषणेनोक्तः । **परमं व्योम** सैषा भार्गवी वारुणी विद्या परमे व्योमन् प्रतिष्ठितेति श्रुतिप्रसिद्धं परं ब्रह्म । चन्द्रपक्षे प्रोद्यन्त्या नक्षत्राणां दिव्यया स्वर्लोकभवया दीप्त्या परा प्रकृष्टा मा शोभा यस्य तथाभूतं व्योमेति योज्यम् । **नीराज्यते** प्रकाश्यते ॥ १०‡ ॥

रूढ इति§ । वेदस्यैकदेशः काण्डं ब्रह्मकाण्ड एव काण्डः समुद्रसलिलं तस्मात्प्रादुर्भूतः । काण्डो ऽस्त्री दण्डबाणार्ववर्गावसरवारिषु इति निघण्टुः । वृक्षपक्षे भूरिः शाखासु वीनां पक्षिणां चारो ऽस्येत्यर्थः । **वीन्द्र इति** । जीवेश्वरयोः प्रधानपक्षित्वोक्त्या वृक्षपक्षे तेन‖ विशेषणेनापौनरुक्त्यम् । कल्पवृक्षः सर्वेषां विबुधानामिवायं ग्रन्थः सर्वेषां वेदान्तानां तात्पर्यविषयस्यार्थस्य प्रतिपादने समर्थ इति कल्पवृक्षत्वाध्यवसानम् ॥ १२¶ ॥

ईश्वरायेति । सर्वज्ञायेत्यपि शक्यं व्याख्यातुम् । मेधावी तु ३ । २३
विधाता स्याद्वेधाः सर्वज्ञ उच्यते इति, वेधास्त्रिषु स्यात्सर्वज्ञे नरि विष्णुविरिञ्चयोरिति च नैघण्टुकाः ।

अवतारः प्राप्तिर्यस्मिन्निति । ननु ज्ञानशक्त्यवतारायेत्यत्र अवतारशब्दस्य प्राप्त्यर्थत्व**माश्रित्य बहुव्रीहिसमासप्रदर्शनमयुक्तं समानाधि-

---

* व्यतिरेको व्यज्यते इति २ पु॰ पा॰ । † प्रवृत्तेति २ पु॰ पा॰ ।
‡ एतदुत्तरं ११ श्लोकोपि स्फुटत्वान्न विवृतः । § अयं ग्रन्थो नास्ति २-५ पु॰ ।
‖ वृक्षे तेनेति २-५ पु॰ पा॰ । ¶ एतदुत्तरं १३ श्लोको ऽपि स्पष्टत्वान्न व्याख्यातः ।
** प्राप्त्यर्थमिति ४ पु॰ पा॰ ।

करणानां बहुव्रीहिरिति वार्त्तिककारेण नियमितत्वात् । न धातुलोप आर्द्धधातुके इति पाणिनिसूत्रे धातुलोपशब्दे षष्ठीगर्भव्यधिकरणबहुव्रीह्याश्रयणात् तद्वदिह तदुपपादने ऽपि ऋदोरबित्यबन्तस्यावतरशब्दस्येव घञन्तस्यावतारशब्दस्य भावार्थत्वाभावात् । अवे तृस्त्रोर्घञिति सूत्रेणावपूर्वात्तरतेः करणाधिकरणयोरेव घञ्विधानात् । अतो ऽवतारशब्दस्याधिकरणार्थत्वमाश्रित्य ज्ञानशक्तेरवतारायेति षष्ठीतत्पुरुषः प्रदर्शयितुं युक्त इति चेद् यद्येवं स एवाचाचार्यैः प्रदर्शित इति ब्रूमः । प्राप्तिर्यस्मिन्नित्युभयमप्यवतारपदव्याख्यानार्थं न तु प्राप्तिपदमात्रं प्राप्तिर्यस्मिन् सो ऽवतार इत्यर्थः ॥

४ । ६ अथशब्द इति । मङ्गलश्लोके •शास्त्रीयविषयप्रयोजनप्रदर्शनेन तथाभूते* ब्रह्मणि भाष्यस्य तात्पर्यमिति कृत्स्नं भाष्यं सामान्यतो व्याख्यातम् । इदानीं प्रतिग्रन्थं व्याख्यानं प्रारभ्यते इत्येतदर्थो ऽथशब्द इत्यर्थः। यद्यपि प्रारभ्यतइत्यनुक्ते ऽपि प्रारम्भादेवेदं प्रारभ्यतइत्यवगन्तुं शक्यं तथापि श्रोतॄणां श्रद्धेयत्वप्रतिपत्त्यर्थं तदुक्तिः । दृश्यते हि तदर्थमेव लोके ऽप्याप्ताः किं चिदहं वक्ष्यामीत्युक्त्वा हितमुपदिशन्तीति ।

,, । ११ मुमुक्षुणेति । ननु हेतुसाध्ययोर्मुमुक्षुविशेषणं किमर्थम् । न च, अमुमुक्षोः सर्वप्रपञ्चविषयो येन केन चित्प्रकारेण संदेहस्तन्निवर्त्तनार्थं विचारश्च सम्भवतीति कुम्भाहमर्थयोरपि तद्विषयत्वावश्यम्भावाद् दृष्टान्ते हेतुसाध्यवैकल्यं पक्षे हेत्वसिद्धिबाधौ च स्यातामिति तद्वारणार्थं मुमुक्षुविशेषणमिति वाच्यम् । मुमुक्षोरपि तथाविधसन्देहविचारयोः सम्भवेन तत्र उक्तदोषाऽनिवारणात् । न च यस्य मुमुक्षोस्तौ न स्तः सो ऽत्र विशेषणमिति वाच्यम् । ब्रह्मविचारार्थम् इदं शास्त्रमारम्भणीयमिति वदतः सिद्धान्तिनो मते प्रपञ्चः सत्यो मिथ्या वा सन् असन्वा जीवः स्वाभाविकचैतन्य आगन्तुकचैतन्यो वेत्यादिसंदेहस्य तत्तदधिकरणनिरूपितन्यायानुसन्धाननिवर्त्तनीयस्यावश्यम्भावेन प्रतिवादिनं प्रति पक्षदृष्टान्तयोर्हेत्वसिद्धेरनिवारणात् । मुमुक्षुज्ञातव्येन रूपेणासन्दिग्धत्वं हेतुर्विवक्षित इति चेद् न । स्वाभाविकचैतन्यत्वादेरपि मुमुक्षुज्ञातव्यतायाः सिद्धान्तिना वाच्यत्वात् । अन्यथा तेन मोक्षार्थमारभ्यमाणे ऽस्मिन् शास्त्रे तद्विचारानुपपत्तेरिति चेत् । उच्यते । मोक्षजनकत्वाभिमतज्ञानविषयेण रूपे-

* तत्तथाभूते इति १-३-४ पु. पा. ।

णासन्दिग्धत्वं हेतुः । न चाहन्त्वादन्यद् मोक्षजनकत्वाभिमतज्ञानविषय इति सिद्धान्तिना वक्तुं शक्यम् । ब्रह्मज्ञानं मोक्षहेतुरिति वदतः सिद्धान्तिनो नते अहमिति ज्ञानमेव मुक्तिहेतुः स्यादित्यापाद्य पूर्वपक्षप्रवृत्तेः । पक्षदृष्टान्तयो बाधसाध्यवैकल्यपरिहारार्थं साध्ये ऽपि मुमुक्षुविशेषणम् । अन्यथा सर्वप्रपञ्चविषयसत्यत्वमिथ्यात्वारम्भपरिणामादिविचारं मुमुक्ष्वमुमुक्षुकृतं प्रतिपक्षदृष्टान्तीकृताऽहमर्थकुम्भव्यक्त्योरपि विषयत्वावश्यम्भावाद् बाधसाध्यवैकल्ये स्याताम् । न च मुमुक्षुविशेषणालम्भे मोक्षजनकत्वाभिमतज्ञानविषयेण रूपेण विचार्यत्वाभावे विवक्षिते ऽपि साध्ये दोषतादवस्थ्यम् । पक्षे अहन्त्वस्य दृष्टान्ते तद्व्यतिरेकस्य च लोकसिद्धत्वे ऽप्यनुमित्सया विचारसम्भवादिति वाच्यम् । मोक्षजनकज्ञानप्रकारप्रकारकसंदेहनिवृत्त्यर्थविचारविषयत्वाभावस्य साध्यार्थस्य विवक्षितत्वात् । एवं चाहमिति सदा ऽवभासमानं ब्रह्म नाहन्त्वप्रकारकसंदेहनिवर्तकविचारविषयः अहन्त्वेन निश्चीयमानत्वाद् यो यदा येन प्रकारेण निश्चीयते स तदा न तत्प्रकारकसंदेहनिवर्तकविचारविषयः यथा समनस्केन्द्रियसंनिकर्षे स्फीतालोकमध्यवर्तितादशायां घट इत्यनुमाननिष्कर्षः । न च प्रतियोग्यप्रसिद्ध्या साध्याऽप्रसिद्धिर्दोषः । साध्यविशेषप्रसिद्धिं विना ऽपि घटे सामान्यव्याप्तिग्रहोपपत्तेः । विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानरूपायाः प्रतियोगिविशिष्टाभावरूपसाध्यविशिष्टानुमितेः अहन्त्वप्रकारकत्वसंदेहनिवर्तकविचारविषयत्वयोर्विशकलितप्रसिद्ध्या विशेष्ये विशेषणं तत्र च विशेषणान्तरमित्युक्तरूपविशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानसामग्र्युपपत्तेः* । न च प्रतियोग्यप्रसिद्धिरपि । देहेन्द्रियेषु तत्प्रसिद्धेः सुलभत्वात् ।

देहादात्मन इति । मम देह इत्यभिज्ञारूपोऽपि भेदग्रहो ४ । १६
विवक्षितः । **परिमाणभेदे ऽपीति ।** काष्ठपाषाणादिषु तक्षणादिना शरीरेषु कालभेदेन च परिमाण†भेदे ऽप्यभेदप्रत्यभिज्ञोदयस्तथाऽभिमानबीजम् । **कृत्रिमेति ।** योगमहिम्ना ।

ह्रस्वता स्थूलता बाल्यं वार्द्धकं यौवनं तथा ।
नानाजातिस्वरूपं च तथा सुरभिगन्धता ॥
पार्थिवांशं विना भूतैश्चतुर्भिर्देहधारणम् ।
गन्धतन्मात्रतत्त्वोत्थमेतदष्टगुणं महत् ॥

---

* साम्यत्वोपपत्तेरिति ४ पु० ।   † परिणामेति ४ पु० ।

इत्युक्तरूपपार्थिवैश्वर्याष्टकलाभाल्लीलाद्यर्थं * व्याघ्रशरीरं कृत्वा तदभिमन्यमान इत्यर्थः । तद् व्याघ्रशरीरं योगिसङ्कल्पकरणेन कृत्रिमम् † ।
५ । १० **पटः शुक्ल इति** । गुणशब्दः तद्वति निरूढलक्षणया प्रयुज्यते । रथाङ्गशब्दश्चक्रवाकशब्दैकदेशपर्यायस्तद्वाच्ये साम्प्रतिकलक्षणया प्रयुज्यते । एवं चाहमेव त्वमित्यत्रैव भाष्यकारीये ऽपि युष्मत्प्रयोगे साम्प्रतिकी गौणी वृत्तिः । सा चात्यन्तभेदावभासद्योतनार्था । इदङ्कारस्याहङ्कारा ऽविरोधशङ्कया ‡ स्फुटभेदानवभासादिति भावः । अयमहमस्मीति छन्दोगतैत्तिरीयाणां श्रुतिः । **अविवेकादिति** । येषां तु तमःप्रकाशयोर्विवेको भेदग्रहो ऽस्ति तेषां तयोरन्योन्यात्मत्वेना ऽस्फुरणं नियतमेवेति भावः । नन्वितरेतरभावानुपपत्तिस्तत्प्रतीत्यनुपपत्तिरिति किमर्थमिदं क्लिष्टव्याख्यानम् । अधिष्ठानसामान्यांशाध्यस्यमानविशेषांशयोः क्व चिद्वास्तवतादात्म्ये सत्येव तत्प्रमितिजन्यसंस्कारापेक्ष इदं रजतमित्याद्यध्यासो दृष्टस्तदसम्भव इहाध्यासा ऽसंभवहेतुत्वेनोच्यत इत्यस्त्वित्याशङ्क्याह **तन्मात्रानुपपत्तिसाधने इति** । आत्मानात्मनोर्वास्तवतादात्म्यासम्भवस्य सिद्धान्तिना ऽप्यङ्गीकृतत्वाद् विरोधहेतुना तत्साधनं सिद्धसाधनदूषितमित्यर्थः । ननु बुद्धिपूर्विकायां गृहक्षेत्रादिपरिवर्तनायां प्रसिद्धस्य विनिमयशब्दस्य कथमत्र प्रयोग इत्याशङ्क्य व्यत्यासमात्रे लक्षणयेत्याह
" । २० **विनिमय इति** ।

ननु रूपवत एव प्रतिबिम्ब इति नास्ति नियमः । जानुदघ्ने कूपजले दूरविशालतलमलिनतादियुक्तगगनप्रतिबिम्बदर्शनादित्याशङ्क्याह **गगनस्येति** । ननु रूपवत एव प्रतिबिम्ब इति नियममादृत्या ऽऽलोकप्रतिबिम्बे गगनप्रतिबिम्बत्वविभ्रममात्रं न तु गगनस्य प्रतिबिम्बो ऽस्तीति कल्पने रूपवत एव चाक्षुषत्वमिति नियममनुरुध्य गगनप्रसृतालोके एव तलमलिनताध्यासः गगने तलमलिनताध्यास इति विभ्रममात्रमित्यपि कल्प्येत तथा चाप्रत्यक्षे ऽपि ह्याकाशे बालास्तलमलिनताद्यध्यस्यन्तीति भाष्यविरोधः । यदि रूपवदेव चाक्षुष§मिति न नियमः किं तु रूपवदरूपं वा रूपोपधानेन चाक्षुषमिति नियमः अतो नीरूपस्यापि गगनस्याध्यस्यमानतलमलिनताद्युपधानेन चाक्षुषत्वमुपप-

---

* तल्लीलाद्यर्थमिति १–३ पु॰ पा॰ । † संकल्पकरणेन कृतमिति कृत्रिममिति ५ पु॰ पा॰ । ‡ अहङ्काराविरोधकतयेति २ पु॰ पा. । § रूपवत एवेति ५ पु॰ वर्जं सर्वेषु पाठः ।

द्यतइत्युच्येत तर्हीहापि रूपवतः प्रतिबिम्ब इति न नियमः किं तु रूपोपधानेन प्रतिबिम्बविभ्रम इति । अतो ऽध्यस्यमानतलमलिनताद्युपधानेन गगनप्रतिबिम्बविभ्रम उपपादयितुं शक्यः । तथैव देहे चेतनप्रतिबिम्बविभ्रमो ऽप्युपपादयितुं शक्यः । चेतने ऽपि देहगतरूपेणैव रूपोपधानसम्भवाद् मलिनदर्पणादिरूपाधिगतश्यामिकोपधानेनापि प्रतिबिम्बविभ्रमदर्शनादिति चेत् । उच्यते । जले गगनप्रतिबिम्बमभ्युपगच्छता ऽप्यालोकप्रतिबिम्बो ऽवश्यमभ्युपगन्तव्यः । अन्यथा रूपाधिकपरिमाणरूपस्य प्रतिबिम्बगतविशालत्वस्याचाक्षुषत्वप्रसङ्गात् । यत्र रूपं भासते तत्रैव परिमाणस्य चाक्षुषत्वात् । एवं च गगनालोकयोरुभयोरपि प्रतिबिम्बावङ्गीकृत्यालोकप्रतिबिम्बे भासमानस्य विशालत्वस्य गगनप्रतिबिम्बगतत्वेन विभ्रम इति कल्पनाद्वरमालोकप्रतिबिम्ब एवाधःप्रदेशे तलमलिनताद्यध्यासः* । अन्यच्च तदीयरूपविशालताभ्यां सह स्फुरणं तत्रैव गगनप्रतिबिम्बत्वविभ्रम इति कल्पनम् । बहिस्तु नीलं नभः विशालं नभ इत्यादिप्रत्ययस्यालोकविषयत्वं न कल्पनीयम् । जलमध्ये नभःप्रतिबिम्बस्येव बहिर्नभसो ऽसम्प्रतिपत्त्यभावेन यथाव्यवहारं नभसि नीलिमाध्यासस्य तस्मिन्नेव तत्प्रसृतालोकगतरूपाध्यासेन तदीयविशालतानुभवस्य चाङ्गीकारे बाधकाभावात् । अतो रूपवत एव प्रतिबिम्ब इति नियमे व्यभिचाराभावाद् नात्मनः प्रतिबिम्बो घटतइति भावः । गगनप्रतिबिम्बत्वविभ्रमविषयाऽऽलोकप्रतिबिम्बवद् आत्मप्रतिबिम्बत्वभ्रमविषये देहादौ रूपवतः कस्य चित् प्रतिबिम्बो ऽस्ति चेत् तस्माच्च प्रतिबिम्बोपाधेर्देहस्य जपाकुसुमप्रतिबिम्बात्स्फटिकस्येव विवेकाऽग्रहो ऽप्यस्ति चेदध्यस्तगगनधर्मस्य नीलिम्नो जलमध्ये भासमानस्यालोकप्रतिबिम्बधर्मत्वेनेवाध्यस्तात्मधर्मस्य चैतन्यादेर्देहमध्ये भासमानस्यात्मप्रतिबिम्बत्वभ्रमविषयान्यप्रतिबिम्बधर्मत्वेन प्रतिभासः सम्भवेत् । एवंप्रतिभासतस्तद्धर्मस्य चैतन्यादेः प्रतिबिम्बग्राहिणि देहादावध्यासश्चोपपद्यते । जपाकुसुमप्रतिबिम्बारुणिम्न इव स्फटिके न तवात्मप्रतिबिम्बत्वभ्रमविषयः कस्य चित्प्रतिबिम्बो ऽस्ति देहादावित्याह **आत्मनास्त्वति** । ५ । २२

नन्वितरेतरभावानुपपत्तिरितरेतरभावप्रतीत्यनुपपत्तिरिति व्याख्यातम् । अतः सैवाध्यासाभाव इति तेनैव तत्साधने साध्याऽवैशिष्ट्यमित्याशङ्क्य हेतुसाध्य-

* मलिनताध्यास इति १–४ पु॰ पा॰ ।

योर्भेदं दर्शयति **अध्यासानुपपत्तिमुक्त्वेति** । अनुपपत्तिरन्योन्यानात्मतास्फुरणेन* प्रतिबन्धादुत्पत्त्यनर्हत्वं स हेतुः अध्यासाभावस्ततो भिन्नः साध्य† इति भावः । अथ वा अहं मनुष्य इत्यादिप्रतीतावतस्मिंस्तत्प्रतीतित्वस्याध्यासलक्षणस्याभावे उक्ते लक्ष्याध्यासरूपत्वस्याभावप्रदर्शनार्थमतोऽस्मत्प्रत्ययेत्यादिभाष्यमिति व्याख्यान्तरं केषु चित्कोशेषु दृष्टम् । अस्यां व्याख्यायामतोऽस्मत्प्रत्ययेत्यतः प्राचीनग्रन्थोऽहं मनुष्य इत्यादिप्रतीतावध्यासलक्षणाभावसमर्थने‡ फलतः पर्यवसन्नो द्रष्टव्यः ।

६ । ८　**ज्येष्ठस्यापीति** । अपच्छेदन्यायेन§ पूर्वस्य परेण बाधमाशङ्क्य तदपेक्षस्येति॥ विशेषितं तेनोत्तरस्य पूर्वापेक्षायामुपक्रमाधिकरणन्याय एव प्रवर्तत इति सूचितमित्यर्थः । **आद्यद्वयं निरस्येति** । अपौरुषेयतयेत्यादिषष्ठ्यन्तविशेषणद्वयेनेति शेषः । **एवमप्रामाण्यं निराकृत्येति** । ननूत्पादकाऽप्रतिद्वन्द्वित्वादित्यप्रामाण्यनिराकरणहेतुनैवोपचरितार्थत्वमपि निराकृतं किमर्थं पुनस्तन्निराकरणाय प्रागुपपादितमनन्यपरत्वं स्मार्यत इत्याशङ्क्याह
,, । १४　**पूर्वमिति** ।

नन्विह का पुनरप्युपजीव्यविरोधशङ्का यन्निरासायानन्यपरत्वहेत्वन्वेषणम् । उत्पादकाऽप्रतिद्वन्द्वि¶हेतुविवरणग्रन्थएव हि यदुपजीव्यं न तेन विरोधः येन विरोधः न तदुपजीव्यमित्युपजीव्यविरोधशङ्का निरस्ता । उच्यते । उपजीव्योपजीवकविरोधोऽत्र द्वेधा समाधातुं शक्यते । उपजीव्यं प्रत्यक्षमौत्सर्गिकात् तत्त्वावेदकप्रमाणभावात् प्रच्याव्य तस्य सांव्यवहारिकविषयसमर्पणेन वा उपजीवकं वाक्यजातमौत्सर्गिकान्मुख्यार्थात्प्रच्याव्य तस्यौपचारिकविषयसमर्पणेन वा तत्रोपजीव्योपमर्दादुपजीवकोपमर्दो वरमिति न्यायमवलम्ब्य शङ्कायां तत्समाधानार्थमनन्यपरत्वस्य पुनरनुकीर्तनम् । इत्थं च तत्समाधानप्रकारो विवक्षितः। अस्त्युपजीव्यस्यापि बलवता उपजीवकेनोपमर्दः पूर्वतन्त्रे निर्णीतः।

यथा—विप्रतिषेधे करण**समवायविशेषादितरमन्यस्तेषां यतो विशेषः

* अन्योन्यात्मनेति शोधितं ५ पु. ।
† भिन्नसाध्य इति २ पु. ।
‡ अध्यासलक्षणाभावलक्षणसमर्थने इति ४ पु. पा. ।
§ जैमिनिसू. अ. ६ पा. ५ सू. ५४ ।
|| सापेक्षस्येतीति ४-पु. पा. ।
¶ अप्रतिद्वन्द्वित्वेति ५ पु. ।
** सौत्रः पाठः करणः इति दृश्यते परं सर्वेषु पुस्तकेषु करणेत्येवोपलम्भात् स एवोपरि धृतः ।

स्या*दित्यधिकरणे चिन्तितम् । कुण्डपायिनामयने श्रूयते यो होता सोऽध्वर्युरिति । तत्र होत्रध्वर्युशब्दयोर्भिन्नपुरुषवाचिनोर्मुख्यसामानाधिकरण्यायोगादन्यतरस्य लक्षकत्वे कल्पनीये प्रथमश्रुतस्य होतृशब्दस्य मुख्यवृत्त्या† चरमश्रुतस्याध्वर्युशब्दस्याध्वर्युकर्मलक्षकत्वमिति तल्लक्षिते ऽध्वर्युकर्मणि कर्तृत्वेन होतुर्विधिः । तेन प्रकृतितः प्राप्तयोरध्वर्युहोत्रोरध्वर्योर्निवृत्तिः । होत्रैवाध्वर्यवमपि कर्तव्यमिति व्यवस्था । तत्र यूपपरिव्याणकाले परिवीरसि युवा सुवासा इत्यनयोः परिव्याणे क्रियमाणानुवादिकरणमन्त्रयोरध्वर्युणा होत्रा च प्रयोज्ययोः परिव्याणसङ्कल्पप्रभृति तत्समाप्तिपर्यन्तमनुवर्तमानः क्रियमाणानुवादी तन्मध्यपाती परिव्याणारम्भसंनिपाती करणमन्त्र इति कालैक्यमापन्नयोस्तत्रैव कुण्डपायिनामयने ऽपि प्राप्तावेकेन होत्रा युगपदुभयोः प्रयोक्तुमशक्यतया ऽवश्यमन्यतरबाधे वक्तव्ये प्रत्यक्षश्रुतिविधीयमानाध्वर्युकर्मबाधाऽयोगादानुमानिकप्रकृतिवच्छब्दप्राप्तहोतृकर्मबाध इति तत्र होतुः प्रकृतिवच्छब्देन प्राप्तिः प्रत्यक्षवचनस्योपजीव्या विकृतौ पदार्थप्राप्तिरुपकारमुखेनेति होतृकर्मप्राप्तिरपि होतृप्राप्त्यर्थत्वेनोपजीव्या । सा चोपजीव्यहोतृकर्मप्राप्तिरविशेषप्रवृत्ता युवा सुवासा इति मन्त्रप्रयोगमपि स्पृशति । अध्वर्युशब्दश्चाध्वर्युकर्माणि लक्षयन् परिवीरसीति मन्त्रप्रयोगमपि स्पृशति । उभयोरप्युदाहृतमन्त्रद्वयप्रयोगातिरिक्तविषयत्वेन सावकाशता ऽप्यस्ति । एवं सत्यप्युपजीवकस्य प्रत्यक्षवचनत्वेन प्राबल्यादुपजीव्यस्यैवोपमर्दः संश्रितः ।

तथा—हिरण्यगर्भं पूर्वस्य मन्त्रलिङ्गा‡दित्यधिकरणे चिन्तितम् । वायव्यपशौ श्रूयते हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रइत्याघारमाघारयतीति । तत्र किममन्त्रके प्रजापतिदेवताके प्रथमाघारे मन्त्रो विधीयते उत मन्त्रवतीन्द्रदेवत्यद्वितीयाघारे प्राकृतमन्त्रापवादकं मन्त्रान्तरं विधीयतइति संशये हिरण्यगर्भशब्दस्य प्रजापतिनामत्वप्रसिद्धेः प्रजापतिर्वै हिरण्यगर्भ इति वाक्यशेषाच्च विनियोज्यमन्त्रस्वारस्यानुरोधेन प्रथमाघारइति पूर्वः पक्षः । द्वितीयाघारे मन्त्रकार्यनियमादृष्टस्य क्लृप्तत्वादक्लृप्तत्वाच्च प्रथमाघारे तदकल्पना लाघवानुसारेण द्वितीयाघारे मन्त्रविधिरिति सिद्धान्त इति । अत्राघारमन्त्र-

* जैमिनिसू॰ अ॰ ३ पा॰ ८ सू॰ २१ ।

† मुख्यवृत्ततयेति २ पु॰ पा॰ । मुख्यवृत्तितयेति ५ पु॰ पा॰ ।

‡ जैमिनिसू॰ अ॰ १० पा॰ ३ सू॰ १३ । हिरण्यगर्भः इति सौत्रः पाठः ।

विधौ मन्त्र उपजीव्यः प्रसिद्धं मन्त्रमादाय तद्विनियोगस्य कार्यत्वात् । आघारे तद्विधिरुपजीवकः तत्र मन्त्रः कथं चिदिन्द्रे योगकल्पनया सावकाशः । तदुपजीवकविधिगताघारशब्दस्तु द्वितीयाघारइव प्रथमाघारे ऽपि प्रसिद्धवृत्त्यैव सावकाशः । एवं सत्यपि लाघवानुगृहीतस्योपजीवकस्य प्राबल्येनोपजीव्यस्य क्लिष्टवृत्तिराश्रिता । एवमिहाप्यद्वैतवाक्यजातस्योपक्रमादितात्पर्यलिङ्गयुक्तत्वेन प्राबल्यात्तदुपजीव्यस्य प्रत्यक्षस्यैव व्यावहारिकविषयसमर्पणेनोपमर्द्दः कल्पयितुं युक्त इति । एतेनोपजीव्यविरोधे तात्पर्यवत्त्वमेव न सिध्यतीत्यपि शङ्का निरस्ता । तदुपजीव्यविरोधे ऽपि तात्पर्यवता वाक्येनोपजीव्योपमर्दस्य दर्शितत्वात् ।

६ । १५ **विधायके इति ।** नन्वेतदयुक्तम् । सोमेन यजेतेति विधिवाक्ये सोमवता यागेनेति मत्वर्थलक्षणाङ्गीकारात्तत्तुल्यमित्येतदप्ययुक्तम् । तत्त्वमसिवाक्ये भागत्यागलक्षणाङ्गीकारादिति चेत् । उच्यते । विधिवाक्यं तत्तुल्यं वा तात्पर्यवद्वाक्यं यत्किं चिदनुग्रहार्थम् अन्यमर्थं नेतुमयुक्तमिति तदभिप्रायः । एवं च विशिष्टविधिपरे सोमवाक्ये सोमद्रव्यतादात्म्यविशिष्टयागविध्यभ्युपगमे तस्य विशिष्टस्य विधेयस्य दध्यादिवद् लोकसिद्धत्वाभावेन विधिवाक्यादेव देवताधिकरणे*दाहरिष्यमाणरेवत्याधारवारवन्तीयविशेषणस्येव विना तात्पर्यं सिद्धिरेष्टव्या । न च तात्पर्यरहितादागमाद्यागसोमलताभेदग्राहिप्रत्यक्षविरुद्धार्थः सिध्यतीति तत्र तदविरोधाय मत्वर्थलक्षणाश्रयणम् । अद्वैतश्रुतेस्तु तात्पर्यविषयादन्यत्र नयनमेव नास्तीति न कश्चिद्दोषः । ननु प्रत्यक्षज्ञानप्रामाण्यं ज्ञानसमानवित्तिवेद्यतया ज्ञाने प्रकाशमाने विशिष्य नियमेन प्रतीतं नाद्वैतश्रुत्या बाधनमर्हतीत्याशङ्क्य विशिष्य नियमेन प्रतीतस्यापि पूर्वस्य परेण बाधे टीकायां†मपच्छेदन्यायो‡दाहरणं कृतम् । तत्र पूर्वस्य परोपजीव्यत्वं नास्तीति वैषम्याशङ्कानिराकरणपूर्वकं तदवतारयति **एवं तावदिति ।** किमद्वैतश्रुतेः प्रत्यक्षं प्रमाणं सदुपजीव्यमिति प्रामाण्यस्य प्राबल्यमुच्यते उतानुपजीव्यत्वे ऽपि प्रथमप्रतीतत्वमात्रेण । आद्यपक्षो न शङ्कार्ह इत्याह

* व्याससू. अ. १ पा. ३ सू. ३३ ।
† टीकायाम्=भाष्यटीकायां भामत्यामित्यर्थः । एवमग्रे ऽपि । टीकायामिति ५ पु. ।
‡ जैमिनिसू. अ. ६ पा. ५ सू. ५४ ।

उपजीव्यत्वमिति । **प्रत्यक्षस्य** प्रमाणस्य सत इति शेषः । द्वितीयपक्षनिराकरणार्थमुत्तरग्रन्थ इत्याह **मुख्यत्वमात्रस्येति** । ६ । १०

ज्योतिष्टोमे बहिष्पवमानार्थं हविर्द्धानाद् निर्गच्छतां ऋत्विग्यजमानानामन्वारम्भणं विहितम् । अध्वर्युं प्रस्तोतान्वारभते प्रस्तोतारमुद्गातोद्गातारं प्रतिहर्त्तेत्यादिना । तद्विच्छेदे प्रायश्चित्तमाम्नायते यद्युद्गाता ऽपच्छिद्येतादक्षिणं तं यज्ञमिष्ट्वा तेन पुनर्यजेत तत्र तद् दद्यात् यत् पूर्वस्मिन् दास्यन् स्यात् यदि प्रतिहर्त्ता ऽपच्छिद्येत सर्ववेदसं दद्यादिति । तत्र पूर्वनिमित्तकर्त्तव्यताबुद्धिः परनिमित्तकर्त्तव्यताबुद्ध्या यथा बाध्यते तथा श्रुतिजन्याऽद्वैतबुद्ध्या परया पूर्वप्रत्यक्षजन्या कर्तृत्वादिबुद्धिर्बाध्यते । बाधिता ऽपि सा तदुचितविषयसमर्पणेन शुक्तिरूप्यादिबुद्धिवदनुग्राह्येति यावद्ब्रह्मज्ञानाऽबाध्यव्यावहारिकविषयाङ्गीकारात् तद्विषयं प्रत्यक्षादि व्यावहारिकप्रमाणमिति व्यपदिश्यते । व्यावहारिकमेव* प्रत्यक्षादिसिद्धं तत्तत्कारणस्वरूपं प्रमित्युत्पत्तावपेक्षितमिति तदबाधात् तद्गततात्त्विकांशबाधे ऽपि शरशास्त्रस्य वेद्यास्तरणप्राप्त्यर्थं प्रकृतिवच्छब्दापेक्षस्य† तत्प्राप्तकुशांशबाधइव अपरामृष्टप्रकृतिवच्छब्दजन्यबुद्धौ कुशांशप्रामाण्यबाधइव च नोपजीव्यविरोध इत्याशयः ।

यत्त्वेकस्मिन्नपि प्रयोगे क्रमिकाभ्यां निमित्ताभ्यां तत्तन्नैमित्तिककर्त्तव्यतयोर्बदरफले श्यामरक्तरूपयोरिव क्रमेणोत्पादाद्रूपज्ञानद्वयवत् कर्त्तव्यताज्ञानद्वयमपि प्रमाणमेवेति न परेण पूर्वज्ञानबाधे ऽपच्छेदन्याय उदाहरणमिति । तन्न । अङ्गस्य सतः कर्तव्यत्वं, न च पश्चाद्भाविप्रतिहर्त्रपच्छेदवति पूर्ववृत्तोद्गात्रपच्छेदप्रायश्चित्तस्याङ्गत्वमस्ति । आहवनीयशास्त्रस्य पदहोमातिरिक्तहोमविषयत्ववत् तदङ्गत्वबोधकशास्त्रस्य पश्चाद्भाविप्रतिहर्त्रपच्छेदरहितक्रतुविषयतायाः सिद्धान्तितत्वात् । उक्तं हि न्यायरत्नमालायाम् । तत्रैवं सति शास्त्रार्थो भवति पश्चाद्भाव्युद्गात्रपच्छेदविधुरप्रतिहर्त्रपच्छेदवतः क्रतोः सर्ववेदसदानमङ्गमेवमुद्गात्रपच्छेदे ऽपि द्रष्टव्यमिति । न च मीमांसकमर्यादामतिक्रम्य परकर्त्तव्यतानिवर्त्यं पूर्वकर्त्तव्यत्वं नि-

---

* एव चेति ५ पु॰ पा॰ ॥ † शब्दाद्यपेक्षस्येति पाठः ४ पु॰ ।

वक्तुमपि शक्यम् । न हि कृतिसाध्यत्वयोग्यत्वं तत् । तस्य पश्चादपि सत्त्वात् । नापि फलमुखकृतिसाध्यत्वम् । तस्य पूर्वमप्यजननात् । नाप्यङ्गत्वम् । तस्य संनिपत्योपकारकत्वफलोपकारकत्वान्यतररूपकारणताविशेषत्वेन तत्र योग्यत्वफलमुखत्वविकल्पे पूर्वोक्तदोषानतिवृत्तेः । न च कर्तव्यत्वं नाम धर्मान्तरमागमापायि कल्पनीयं मानाभावात् । सत्यपि प्रत्यक्षे संनिहिते शराम्नाने कल्प्यातिदेशवाक्यप्रापणीयानां दूरस्थितानां कुशानां ततः प्रागेव ग्रहणे हेतुगर्भं विशेषणम् ।

१ । ४ **उपकाराकाङ्क्षिण्यामिति ।** अस्यार्थः । फलजनकत्वेन कर्माणि बोधयतां प्रधानविधीनां कथमनेन फलं जननीयमित्यनिर्ज्ञातप्रकारतया प्रधानगतफलजननसामर्थ्याद्बोधकाङ्क्षजन्यदृष्टादृष्टकार्यसमुदायरूपे उपकारे एव प्रथममाकाङ्क्षा भवति तन्मुखेनोपकारजनकपदार्थरूपेष्वङ्गेष्वाकाङ्क्षा । एवं च प्राकृतप्रधानविधिः प्रथमाकाङ्क्षितमप्युपकारं क्वचिदपि क्लृप्तमपश्यन्नगत्या प्रकरणाम्नातान् पदार्थान् गृहीत्वा तत्पदार्थशक्त्यनुसारेण दृष्टाऽदृष्टकार्यविशेषकल्पनया तत्समुदायरूपमुपकारं लब्ध्वा निर्वृतो* भवति । वैकृतविधयस्तु स्वसंनिधौ क्लृप्तमुपकारमपश्यन्तो ऽपि प्रकृतौ क्लृप्तं तं पश्यन्तः स्वाकाङ्क्षया दूरस्थितमपि तमेव गृह्णन्तः तन्मुखेन तज्जननशक्तत्वेनावधृतं प्राकृतपदार्थजातमेव प्रथमं गृह्णन्ति । यदाहुः ।

क्लृप्तोपकारसाकाङ्क्षाः प्रथमं प्राकृतैः सह ।
संबध्यन्ते समीपस्थं विकाराः प्रोज्झ्य चोदितम् । इति ।

ततश्च वैकृतविधिसंनिध्याम्नातस्य† शरादेर्वैशेषिकाङ्गजातस्य पश्चादन्वय इति ।

११ । ४ **निरपेक्षैरिति ।** प्रत्यक्षश्रुतत्वेन पुरुषबुद्धिमूलप्रापकप्रमाणकल्पनाऽनपेक्षैरित्यर्थः । यद्वा शरप्राप्ति‡निरपेक्षैरित्यर्थः । ननु पूर्वनिमित्तवति प्रयोगे तन्निमित्तककर्तव्यताबुद्धेः परनैमित्तिककर्तव्यताबुद्ध्या भ्रमत्वापादने ऽपि पूर्वनैमित्तिकशास्त्रस्य नात्यन्तबाधः । पूर्वनिमित्तमात्रवति प्रयोगान्तरे चारितार्थ्यात् । अहंप्रत्ययस्य कर्तृत्वभोक्तृत्वादिविषयस्यात्मन्यद्वैत-

---

* निवृत्त इति १–४ पु. पा. । † सांनिध्यामानस्येति ४ पु. पा. ।
‡ अङ्कुरप्राप्तीति ४ पु. पा. । कुशप्राप्तीति २–५ पु. पा. ।

वाक्यजातेन बाधे तु तन्मूलस्य प्रमाणस्य न क्व चिदपि चारितार्थ्यम् । न च व्यावहारिकविषयालम्बनतया तत्रैव चारितार्थ्यं स्यादिति वाच्यम् । व्यावहारिकविषयस्य शुक्तिरूप्यादिवत् कदा चिद् बाध्यत्वाभ्युपगमाद्बाध्यविषये च व्यावहारिकं प्रमाणमिति व्यवहारस्याद्वैतपरिभाषामात्रसिद्धत्वादित्याशङ्क्य निर्दोषत्वेन क्लृप्त*शास्त्रस्यैव विषयान्तरप्रदर्शनेन चारितार्थ्यमुपपादनीयं न तु दोषमूलस्याहंप्रत्ययस्य तस्य पश्चाद्वाव्युद्वात्रपच्छेदवत्प्रयोगविषयतदपरामर्श-दोषमूलसर्वस्वदानकर्तव्यताबुद्ध्यादिवद् भ्रान्तित्वोपपत्तेरिति विवेचनाय तस्य दोषमूलत्वं दर्शयितुं प्रवृत्तमुत्तरग्रन्थमवतारयति **एवं तावदिति** ।

तादर्थ्यप्रकृतिविकारयोरिति । तादर्थ्यप्रकृतिविकारभावयो- १ । २२
रित्यर्थः । पूर्वमीमांसकमते हविषो देवतार्थत्वं हविर्देवतयोर्हिरण्यकुण्डलवत् प्रकृतिविकारभावश्चेत्युभयमपि नास्ति । सिद्धान्ते हविषो देवताभोज्यस्य तादर्थ्यसद्भावे ऽपि हविर्देवतयोः प्रकृतिविकारभावो नास्तीत्यर्थः । नन्वत्र पूर्वपक्षिणा अग्नये होत्रमस्मिन्निति बहुव्रीहिसमासः शङ्कितः । ननु बहुव्रीहौ तादर्थ्यप्रकृतिविकारापेक्षा ऽस्ति तत्पुरुषाधिकार एव चतुर्थी तदर्थार्थेत्यादिसूत्रेण तदर्थसमासस्य विहितत्वात् । तस्यैव च तदर्थसमासस्य तस्मिन् सूत्रे बलिरक्षितग्रहणेन ज्ञापकेन प्रकृतेस्तादर्थ्यस्य स्फुटत्वेन वार्तिककृद्वचनेन च प्रकृतिविकृतिविषयत्वनियमसिद्धेः । समानाधिकरणानां बहुव्रीहिरिति शाब्दिकनियमादलाक्षणिकश्चतुर्थीगर्भव्यधिकरणबहुव्रीहिरिति चेत् तर्हि स एव शङ्कितसमासासम्भवे हेतुर्वक्तव्यो न तादर्थ्यप्रकृतिविकारभावाभाव† इति चेत् । सत्यम् । यदि पूर्वपक्षी चतुर्थीगर्भव्यधिकरणबहुव्रीहिमलाक्षणिकं मन्यमानः सन् प्रत्ययस्य भावार्थतामवलम्ब्याग्नये होत्रं हवनमिति चतुर्थीतत्पुरुषमाश्रयेत तदा तदसम्भवे हेतुराचार्यैरुपन्यस्त इति न विरोधः । ननु सिद्धान्ते प्राप्तदेवतासंबन्धप्रवृत्तिनिमित्तकं यौगिकमग्निहोत्रनामेष्यते बहुव्रीहिसमासश्च प्रदर्श्यते स कथमुपपद्यत इति चेत् । उच्यते । नात्यन्तं व्यधिकरणबहुव्रीहेरसम्भवः । सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहाविति सप्तमीग्रहणेन ज्ञापकेन कण्ठेकाल इत्यादौ तस्याभ्युपगमात् । तदेव व्याप्तिन्यायेन विभक्त्यन्तरगर्भव्यधिकरणबहुव्रीहेरपि

* निर्दोषस्य क्लृप्तेति ५ पु॰ पा॰ । † विकारभाव इति ४ पु॰ पा॰ ।

ज्ञापकमाश्रित्य वामनेनावर्त्यो बहुव्रीहिर्व्यधिकरणो जन्माद्युत्तरपदइति सच्छास्त्रजन्मा हि विवेकलाभ इत्यादिप्रामाणिकप्रयोगदृष्टस्य पञ्चम्यादिगर्भव्यधिकरणबहुव्रीहेः साधुत्वप्रतिपादनाच्च । किं त्वेवंज्ञापकसिद्धो व्यधिकरणबहुव्रीहिः प्रामाणिकप्रयोगदर्शने सति समर्थनीयो न सर्वत्र । अन्यथा शेषो बहुव्रीहिरिति सूत्रे शेषग्रहणेनाहत्य वार्त्तिकवचनेन च सिद्धस्य समानाधिकरणानां बहुव्रीहिरित्यौत्सर्गिकनियमस्य निर्हेतुकभङ्गापत्तेः । ततश्च सिद्धान्ते यदग्नये चेत्यादिवाक्यान्तरप्राप्ताग्निदेवतासंबन्धानुवादकं यौगिकमग्निहोत्रनामेति प्रतीतेः तदुपपादनार्थः प्रमाणमूलो युज्यते व्यधिकरणबहुव्रीहिः । गुणविधिरिति पूर्वपक्षे तु यदग्नये चेत्यादि शास्त्रमग्निप्रजापतिरूपानेकगुणविशिष्टहोमान्तरविधायकम् अग्निर्ज्योतिरिति मन्त्रस्त्वस्यैव होमान्तरस्याङ्गमिति तयोर्विषयान्तरप्रदर्शनेन विधित्सितगुणप्रापकत्वाभावस्य समर्थनीयत्वादग्निदेवताया अप्राप्तेरकस्मादभ्युपगम्यमानो व्यधिकरणबहुव्रीहिर्न प्रमाणमूल इति स न युज्यते । तत्प्रख्यसूत्रे* यस्मिन् गुणोपदेशः† इति पूर्वसूत्राद्यस्मिन्नित्यस्यापि वा नामधेयम्‡मिति तत्पूर्वसूत्रान्नामधेयमित्यस्य चानुषङ्गः । तया च तस्य विधित्सितगुणस्य प्रख्यं प्रख्यापकमन्यत् शास्त्रं यस्मिन् तदग्निहोत्रादिकं§ नामधेयमित्यर्थः ।

७ । २५ **कुण्डेति ।** कुण्डपायिनामयनाख्ये सत्रे श्रुतं यन्मासमग्निहोत्रं जुहोतीति वाक्यं तत्रेत्यर्थः । अस्मिन् वाक्ये श्रुतगुणस्य विधेयत्वसम्भवे विशिष्टविधिगौरवपरिहारार्थं विधिशक्तेर्गुणसंक्रान्त्या धात्वर्थाविधानात्तद्विधानापेक्षः कर्मभेदो न सिध्येदतो धात्वर्थविधानसिद्ध्यर्थं मासगुणस्य विध्यनर्हत्वमाह **न तावदिति ।** ननु कालस्याऽविधेयत्वेऽपि विहितमेव नित्याग्निहोत्रं कालसंबन्धसिद्ध्यर्थं तदुद्देशेन पुनर्विधीयतां सायं प्रातश्च जुहोतीति वाक्य इवेत्याशङ्क्य तद्वैषम्यमाह **नापीति ।**

८ । ७ **सिद्धार्थबोधिना नाम्नेति ।**

यदा त्वाद्यपरिस्पन्दात्प्रभृत्या फललाभतः ।
क्रिया पूर्वापरीभूता लक्ष्यते वर्तते तदा ॥

---

* जैमिनिसू. अ. १ पा. ४ सू. ४ । † जैमिनिसू. अ. १ पा. ४ सू. ३ ।
‡ जैमिनिसू. अ. १ पा. ४ सू. २ । § अग्निहोत्रशब्दादिकमिति २-५ पु. पा. ।

इत्युक्तरीत्या पूर्वापरीभूतेन क्रियारूपेण स्वार्थं धातुरुपस्थापयति न तेन रूपेण नाम तदर्थमुपस्थापयितुं शक्नोतीति न नाम्ना धात्वर्थप्रत्यभिज्ञा सम्भवतीत्यर्थः । उक्तं च वार्त्तिके ।

यादृशी भावना ऽऽख्याते धात्वर्थश्चापि यादृशः ।
नासौ तेनैव रूपेण कथ्यते ऽन्यैः पदैः क्व चित् ॥ इति ।

भावनान्यत्वमिति । नित्याग्निहोत्रस्य मासाग्निहोत्रस्य च ८ । ८
जुहोतिधात्वर्थस्य भेदो भेदलक्षणद्वितीयाध्यायार्थभावनाभेदोपपादकतया प्रसाधित इति तत्प्रयोजनभूतो भावनाभेदः प्रयोजनान्यत्वमिति सोपपदेन विवक्षित इत्यभिप्रेत्यैवं व्याख्यातम् । यद्वा नाम्ना यथा कथं चिद् नित्याग्निहोत्रप्रत्यभिज्ञया धात्वर्थाऽभेदोपपादने ऽप्यग्निहोत्रहोमस्य नित्यत्वेन प्राधान्ये कुण्डपायिनामयनाङ्गत्वे च भाव्यभेदेन भावनाप्रत्यभिज्ञापकाभावेन च भावनान्यत्वमनिवार्यमित्यभिप्रेत्यैवं व्याख्यातम् । उक्तं च शास्त्रदीपिकायाम् । ननु नामधेयेन भवति* पूर्वकर्मोपस्थापनम् । भवतु । धात्वर्थस्य भावना तु तेनाऽनुपस्थानाद् भिद्यतएव । धात्वर्थो ऽपि यादृशो धातुना ऽऽख्यातवर्तिना पूर्वापरीभूतो विधेरुपनीयते न तादृशो नाम्नोपस्थाप्यतइति तस्यापि युक्तो भेदः । तदभेदे ऽपि भावना तावद्भिन्नेति सिद्धमिति । धात्वर्थस्य नाम्ना प्रत्यभिज्ञानमाचार्यैरपि वैधाद्यधिकरणे† स्वीकृत्य व्यवहृतम् । तत्रैव तदुपपादनं करिष्यामः । **तत्र सिद्धे‡ कर्मभेदे इति** । यदि प्रकरणभेदेन भावनामात्रभेदस्तदा साप्तमिकाधिकरणे§ ऽग्निहोत्रशब्दस्य मासाग्निहोत्रे गौणत्वाभिधानमेव गौणमित्येतदपि वैधाद्यधिकरणे एवोपपादयिष्यामः । **अभिज्ञारूपेति** । मम देह इति देहत्वाकारेण विवेकग्रहः परिच्छिन्नत्वाकारेण देहभेदाध्यासेन विरोधी, चैत्रमैत्रयोः संनिहितयोरयमस्माद्भिन्न इति स्वरूपेण भेदग्रहे इव मैत्रचैत्रत्वाकारेण तदभेदाध्यासे । **अर्थः** विषयः ।

भिन्नाभ्यामिति । बालस्थविरशरीरयोः परस्परभिन्नत्वं ताभ्याम् ९ । ,,
एकस्यात्मनो भेदश्चेत्युभयमप्यनुमानादित्यर्थः । परिमाणभेदे तस्यावयवापचयोपचयसाध्यत्वादवयवापचये समवायिकारणनाशात् पूर्वावयविनाशतः

---

* भवतीति नास्ति २ पु० ।
‡ तत्सिद्धे इति १-२-पाठः ।
† व्याससू० अ० ३ पा० ३ सू० २५ ।
§ जैमिनिसू० अ० ७ पा० ३ सू० १ ।

स्थितावयवैः सूक्ष्मावयव्यन्तरोत्पत्तिरवयवोपचये पश्चादापततामवयवानां पूर्वसिद्धे ऽवयविनि कारणत्वायोगतः पूर्वसिद्धावयविसहितैरवयवान्तरैर्महावयव्यन्तरोत्पत्तिश्चावश्यंभाविनीति बालस्थविरशरीरयोर्भिन्नत्वं तावदानुमानिकं न प्रत्यक्षम्। प्रत्यक्षेण तु यो ऽयं मम देहो बाल्ये तथा पुष्ट आसीत् स एवेदानीं वार्द्धके कृश इत्यभेद एव तयोः प्रतीयते, ततश्च बाल्यस्थाविरदशयोर्भिन्नाभ्यां देहाभ्यां दशाद्वयाभिन्न आत्मा भिन्न इति विरुद्धधर्मलिङ्गकभेदज्ञानमप्यानुमानिकमिति भावः। ननु देहयोः परस्परभेदस्यानुमानिकत्वे ऽपि ताभ्यामात्मनो भेदकस्यैक्यस्य प्रत्यक्षत्वादात्मनि देहभेदः प्रत्यक्ष एव स्याद् भेदकसाक्षात्कारस्य भेदसाक्षात्कारनियतत्वात्। अतो न तत्र परीक्षककृत्याऽनुमानापेक्षेति चेद् मैवम्। तथापि प्रथमानुमानापेक्षत्वेन परीक्षककृत्यत्वानपायात्। वस्तुतस्त्वत्र प्रत्यभिज्ञामात्रेण निर्वि-
६ । ८ चिकित्समैक्यं न सिध्यतीति न भेदकसाक्षात्कारशङ्कापीत्याह **तच्च शास्त्रादृते इति**। तत्प्रत्यभिज्ञाविषयभूतमप्यात्मैक्यं शास्त्रं विना न सिध्यति परिमाणभेदेन देहभेदे सत्यपि तदभेदप्रत्यभिज्ञादर्शनेन यो ऽहं बाल्ये पुष्टः पितरावन्वभूवं स एव स्थाविरे कृशः प्रणप्तॄननुभवामीति परिमाणभेदभिन्नधर्मिगततयैव पितृप्रणप्त्रनुभवविषयाभेदप्रत्यभिज्ञादर्शनेन च तथाभूतप्रत्यभिज्ञामात्रादैक्यासिद्धेरिति भावः। ननु तथापि योऽहं स्वप्ने व्याघ्रदेहः स एवेदानीं मनुष्यदेह इति प्रत्यभिज्ञया स्फुटतरभेदाभ्यां देहाभ्यां तदुभयानुवृत्तस्यात्मनो भेदः प्रत्यक्ष एव स्यात् तत्र निर्विचिकित्सभेदकसाक्षात्कारसत्त्वादिति चेद् न। भेदकसाक्षात्कारस्य भेदसाक्षात्कार*नियतत्वाभावात्। अपीतत्वव्याप्यशङ्खत्वदर्शने ऽपि तत्साक्षात्कारा ऽनुदयात्। स्वप्नदृष्टेषु लौकिकानां मिथ्यात्वसंप्रतिपत्त्या यो ऽयं स्थाणुः पुमानेष इतिवत् तत्र बाधायां सामानाधिकरण्यं न त्वभेद इति भेदकसाक्षात्कारासिद्धेश्च।

११ । १३ **काकतालीयेति**। यद्यपि समासाच्च तद्विषयादिति सूत्रेणेवार्थविषयात्समासादिवार्थेन छप्रत्ययेन निष्पादितः काकतालीयशब्द उपमाद्वयगर्भः तथा च काकतालयोरिव यादृच्छिको दस्युदेवदत्तयोः समागम इत्येका समासार्थोपमा तदानीमेव पतता तालेन काकस्येव दस्युना

* भेदाभेदसाक्षात्कारेति २-३ पु. पा.।

देवदत्तस्य वधः कृत इत्यन्या तद्धितार्थोपमा चेति यद्यप्युपमाद्वयं तथै-
वास्य शब्दस्य सम्पूर्णार्थता तथापि यादृच्छिकसमागममात्रे ऽप्यस्य प्रचुरः
प्रयोगो दृश्यत इत्ययमपि प्रयोगो यादृच्छिकसमागममात्रविषयः ।

ननु कृशो ऽहमन्धो ऽहमित्यादीनामध्यासत्वोक्तिर्न युक्ता परस्पर-
भिन्नत्वेन निश्चितानां देहेन्द्रियाणां रङ्गरजतादीनां शुक्तिशकले इवैकस्मि-
न्नात्मन्यध्यासाऽसम्भवात् * । अतस्तेषां गौणत्वमेव युक्तमित्याशङ्कां निव-
र्तयति विवेकाऽसिद्धाविति† । गौणत्वे हि न देवदत्तः सिंह इति- ६ ।
वत् कदा चिदपि नाहं कृशो नाहमन्ध इत्यादिरूपेण विवेको लौकि-
कसाधारणो दृश्येत अतो ऽध्यास इत्येवाभ्युपेयम् । भेदकसाक्षात्कारे‡ ऽपि
दोषबलादभेदाध्यासः पीतशङ्खादिस्थले सम्प्रतिपन्नः । किं च येन रूपेण
देहत्वचक्षुष्ट्वादिना देहेन्द्रियभेदनिश्चयः तेन रूपेणात्मनि तदुभयाऽध्या-
सासम्भवे ऽपि कृशत्वान्धत्वादिरूपान्तरेण तदुभयाभेदाऽध्यासे न का
चिदनुपपत्तिः§ । न हि कृशादन्धो ऽन्य इत्यादिरूपो ऽस्ति भेदप्रत्ययः ।
दृश्यते च देवदत्तसमीपगतयोरधीयानाऽनधीयानयोः पुरुषत्वसामान्येन||
गृह्यमाणयोश्चैत्रमैत्रयोः परस्परभेदग्रहे ताभ्यां देवदत्ते दृश्यमानेन रूपेण
भेदग्रहे च सत्यप्यधीयानो ऽयं मैत्रस्तिष्ठतीत्यधीयानत्वमैत्रत्वाकारद्वयेन
देवदत्ते तदुभयाध्यासः । ननु¶ तथाप्यन्धो बधिरः काणो मूक इत्या-
दीनामात्मनि तत्तदिन्द्रियाध्यासरूपत्वं न सिध्यति अर्शआदिगणसंगृही-
ताद्विकलाङ्गवाचिनो ऽन्धादिशब्दादर्शआदिभ्यो ऽजिति सूत्रेण मत्वर्थीय-
स्याचः प्रत्ययस्य विधानादहंशब्दसमानाधिकरणान्धादिव्यवहारस्य मत्वर्थी-
यप्रत्ययान्ताऽन्धादिपदयुक्तत्वेन विकलचक्षुरादिवैशिष्ट्यपरत्वोपपत्तेः कृशो
ऽहमित्यादीनामप्यर्शआदेराकृतिगणत्वेन मत्वर्थीयप्रत्ययान्ततया कृशादिरू-
पदेहवैशिष्ट्यविषयत्वोपपत्तेर्नाध्यासरूपत्वं कल्पनीयमिति शङ्कानिवर्तनार्थं
टीकायामुपन्यस्तं गच्छामीत्येवमादिकमुदाहरणान्तरं कृशो ऽहमित्यादीना-
मित्यादिशब्देन संगृहीतम् । गच्छामि कृश्यामीत्याद्याख्यातप्रयोगे गन्तृकृशा-

* आत्मन्यसंभवादिति ४ पु॰ पा॰ ।

† यद्यप्येतत्प्रतीकोल्लेखः समनन्तरप्रतीकात् पूर्वं क्रमप्राप्तस्तथापि वृत्तस्यैव प्रसङ्गादत्रो-
ल्लेख इति भाति ।

‡ भेदसाक्षात्कारे इति ४ पु॰ पा॰ ।

§ अध्यासे का ऽनुपपत्तिरिति ५ पु॰ पा॰ ।

|| साम्येनेति ४ पु॰ पा॰ ।

¶ नन्विति नास्ति ५ पु॰ ।

दिरूपदेहाभेद एवार्थो वाच्यः । तथा कुणिरहमित्यादिव्यवहारे विकलेन्द्रियाभेद एवार्थो वाच्यस्तादृक्षु प्रयोगेषु मत्वर्थीयप्रत्ययाभावात् । तत्सामान्यादन्यो ऽहमित्यादिप्रयोगाणामप्यध्यासमूलत्वमेव युक्तमित्यर्थः । अर्शआद्य*-ज्विधानं चित इत्यन्तोदात्तस्वरार्थं न त्वात्मनि प्रयोगनिर्वाहार्थमिति योज्यम् । दृश्यते च स्वरविशेषसिद्ध्यौपयिकतयैव तद्विधानार्थं गुणविशेषवाचिनां शुक्लादिशब्दानामप्यर्शआदिगणे संग्रहः । न हि शुक्लादिगुणवैशिष्ट्यप्रतीतिनिर्वाहार्थं तत् । गुणान्तरवाचिसाधारण्येन गुणवचनेभ्यो मतुपो लुग्विधानेनैव तन्निर्वाहात् । न च शुक्लादिगुणशालिभिः प्रासादैर्विशिष्टे नगरे शुक्लं नगरमित्यादिप्रयोगनिर्वाहार्थं शुक्लादिशब्देभ्यो मतुब्लोपानन्तरमज्विधानमिति वाच्यम् । संख्यासंनिवेशविशेषविशिष्टानां गृहाणामेव नगरशब्दवाच्यत्वे साक्षादेव नगरे शुक्लादिगुणवैशिष्ट्यसत्त्वेन तथाभूतगृहाधिकरणस्थलस्य नगरत्वे तदभेदोपचारसम्भवेन च तदर्थमज्विधानाऽनपेक्षणात् । अन्यथा ह्यश्वेतन्नगरमपुष्प्यद्वनमित्याद्याख्यातप्रयोगे का गतिः । एवमहंप्रत्ययस्य केषु चिदंशेषु† दृष्टविसंवादतया दृष्टकौटसाक्ष्यपुरुषवचनवदप्रामाण्यशङ्काकलुषितस्य परिमाणत्वग्रहणप्रतिबन्धक‡दूरत्वदोषसद्भावसमुदिताऽप्रामाण्यशङ्काकलङ्कितचन्द्रप्रादेशिकत्वज्ञानवदागमबाधनाक्षमत्वे सत्यागमेनैव तद्बाध्यते । आगमबाधितस्य च तस्य पूर्वापच्छेदशास्त्रस्येव§ प्रामाण्यसंरक्षणाय न विषयान्तरं गवेषणीयम् । चन्द्रप्रादेशिकत्वज्ञानवद्‖ दोषजन्यत्वेन सर्वथैवाऽप्रामाण्योपपत्तेरित्येतावदस्मिन्नधिकरणे शास्त्रारम्भोपयोगिविषयप्रयोजनसमर्थनार्थं सूत्रसूचितं व्युत्पाद्यम् । इत्थं तत्त्वावेदकप्रमाणाभावात् प्रच्यावितस्य कर्तृत्वभोक्तृत्वादिप्रत्यक्षस्य प्रवृत्तिनिवृत्त्यादिव्यवहारोपयोगिसांव्यवहारिकं प्रामाण्यं सर्वप्रपञ्चसाधारण्येनारम्भणाधिकरणे¶ व्युत्पादनीयम् । श्रोतृबुद्धिसौकर्यार्थं प्रागनूदितमित्यनुसंधेयम् ।

१०।७ **अध्यासाभिधानक्रिययोरिति ।** अध्यासक्रियैव तावन्न सम्भवति दूरे ऽध्यासाभिधानक्रिययोः पौर्वापर्यं क्रियाया आश्रयाधीनात्मलाभत्वात् शुद्धाया निर्विकारायाश्चितः क्रियाश्रयत्वायोगाद् अध्यसनीयबुद्धिता-

---

* युक्तमित्यर्थ अर्शआद्यजिति ४ पु. पा. ।
† केषु चिदर्थेष्विति ४ पु. पा. ।
‡ ग्रहप्रतिबन्धकेति ४ पु. ।
§ जैमिनिसू. अ. ६ पा. ५ सू. ५४ ।
‖ चन्द्रप्रादेशिकसंज्ञानवदिति ५ पु. पा. ।
¶ व्याससू. अ. २ पा. १ सू. १४ ।

दात्म्यापन्नायाश्च चितो ऽध्यासाधीनसिद्धिकत्वादिति प्रथमाशङ्कार्थः । इमां शङ्कां स्वयं परिहरति पूर्वपूर्वेति । १० । ९

ननु मिथ्याज्ञाननिमित्तविशेषणविवरणटीकया द्वितीयशङ्काया इव नैसर्गिकविशेषणविवरणटीकया ऽस्याः प्रथमशङ्कायाः परिहारो लभ्यते । यद्यप्यध्यासो वस्तुसतोर्भेदाग्रहाधीनः न च देहेन्द्रियादिकं त्वया वस्तुसदिष्यत इत्यध्यासासम्भवशङ्कायां* प्रातीतिकेनापि सत्त्वेनारोप्याधिष्ठानयुगलसम्पादनमुपपद्यते इत्येवं सत्यानृते मिथुनीकृत्येत्यनेन परिहृतायां प्रातीतिकसत्त्वमप्यध्यासाधीनमिति पुनरन्योन्याश्रयशङ्का नैसर्गिकविशेषणेन परिहृतेति योजयता टीकाग्रन्थेन देहेन्द्रियबुद्ध्यादेः स्वरूपमात्रस्य पूर्वपूर्वाध्यासतः सिद्धिरुक्ता न चितो बुद्धितादात्म्यापत्तेरपि । तथापि तत एव साप्यर्थात्सिध्यति† प्रवाहाऽनादित्वेनोच्यमानस्याध्यासस्य परत्र परतादात्म्यावभासरूपत्वादिति चेत् । उच्यते । नैसर्गिकत्वोक्त्या नोक्तशङ्कायाः परिहारो लभ्यते सर्गादौ प्रथमाध्यासात् पूर्वमाध्यासिकस्य बुद्धितादात्म्यस्यासिद्धेः । न च तदभावे ऽपि पूर्वाध्यासंस्कारसत्त्वात् तदुपधानेन चितः प्रथमाध्यासक्रियाश्रयत्वं स्यादिति वाच्यम् । प्रथमाध्यासे ऽध्याससंस्कारोपधानं प्रयोजकं द्वितीयाद्यध्यासेष्वध्यासपरिनिष्पन्नं बुद्धितादात्म्यं प्रयोजकमित्यननुगमापत्तेः । संस्कारस्य च निराश्रयस्य प्रलये स्थित्यसम्भवात् शुद्धचितस्तदाश्रयत्वायोगाद् बुद्धीन्द्रियादीनां सर्गादावुत्पत्तिश्रवणेन प्रलये ऽध्याससन्तानविच्छेदेन च तदानीमाध्यासिकबुद्धितादात्म्यापन्नचितो ऽपि तदाश्रयतया वक्तुमशक्यत्वादित्येतावत्पर्यन्तं प्रथमशङ्का धावेदित्यालोच्याचार्यैः स्वयं परिहारो ऽभिहितः । तत्रायमाशयः । प्रलये संस्काराश्रयस्य तावन्नासम्भवः । अविद्यायाः सत्त्वात् । सर्वो ऽपि हि प्रपञ्चस्तदानीमविद्याचित्रभित्तौ संस्कारमात्रशेषं स्थित्वा पुनरुद्भवतीत्यङ्गीक्रियते । अत एव बीजाङ्कुरप्रवाहानादिताया अपि प्रलये तत्संस्कारसत्त्वेनैव निर्वाहः । नाप्यननुगमः । सर्वेष्वप्यध्यासेषु पूर्वपूर्वभ्रमसंस्कारसचिवाऽविद्योपधानमेव प्रयोजकं न तु बुद्धितादात्म्यापत्तिरपीत्यभ्युपगमे दोषाभावादिति ।

प्रतीयमानतैव परमार्थसत्तेति मन्यमानस्य शङ्कावादिनः प्रतीतिमात्रमारोपोपयोगि न परमार्थसत्तेत्यभ्युपगमो विरुद्ध इत्याशङ्क्य परमार्थसत्ते-

* अध्यासाशङ्कायामिति ४ पु· ।   † सामर्थ्यात्सिध्यतीति १ पु· पा· ।

त्येतदन्तः सिद्धान्त्युक्तानुवादः तथाद्वेत्येनेन सूचितः । प्रतीतिमात्रमारोपे
उपयुज्यते इति युक्तं प्रतीयमानस्य सत्ता नोपयुज्यतइति तु न युक्तमित्ये-
वंरूपोर्द्धाङ्गीकारः प्रतीतिरेव त्वित्यादिना स्फुटीकृत इति विभज्य तात्पर्यं
११ । ८ प्रदर्शयन्नवतारयति **सत्यानृते मिथुनीकृत्येत्यत्रेति** । **उक्तमिति** ।
तदिहाऽनूदितमिति शेषः । **विवेकाग्रहादिति** । अनृतस्य प्रतीतिमङ्गी-
कृत्य भेदग्रहादध्यासाक्षेपः पूर्वं कृतः इदानीं प्रतीतिविषयस्यानृतत्वमेव न
युक्तमित्याक्षेप इति भेद इत्यर्थः । **प्रकाशमानत्वमितीति** । प्रतीतिवि-
,, । १५ षयत्वमित्यर्थः । असतः प्रतीतिविषयत्वं पूर्वपक्षी न मन्यते । **अध्यास-
सामान्यलक्षणकथेति** ।

ननु सामान्यलक्षणत्वे गोत्वादिप्रत्यभिज्ञा ऽपि द्वैतवस्त्ववभासत्वेन
व्यावहारिकाध्यासरूपा तेन संग्राह्येति कथमग्रे तथातिव्याप्तिशङ्का । न च
सामान्यलक्षणत्वोक्तिरियं संक्षिप्तलक्षणविषया विस्तृतलक्षणं तु प्रातिभासिका-
ध्यासमात्रविषयमिति तदतिव्याप्तिकथनं युज्यतइति वाच्यम् । तस्योपव्या-
ख्यानमिति टीकाग्रन्थेन तद्व्याख्यानेन च संक्षिप्तविस्तृतलक्षणयोरेकविष-
यत्वावगमात् सन् घट इत्याद्यवभासे सत्यानृततादात्म्यावभासत्वे पर्य-
वसन्नस्य विस्तृतलक्षणस्य सत्वेनातिव्याप्त्यापत्तेश्चेति चेत् । सत्यम् ।
स्मृतिप्रत्यभिज्ञातिव्याप्तिकथनं तयोरधिष्ठानसद्रूपब्रह्मतादात्म्यापन्नानृतवस्तुवि-
षयतयैवाध्यासरूपत्वं न तु समानसत्ताकजातिव्यक्तितादात्म्यविषयतयेति तेन
रूपेण तयोरलक्ष्यत्वाभिप्रायम् । यदि जातिव्यक्तितादात्म्यविषयत्वांशे सत्या-
नृतमिथुनीकरणाभावे ऽपि बाध्यत्वरूपसंक्षिप्तलक्षणानुगतिसद्भावात् तत्र विस्तृ-
तलक्षणेनापि भाव्यं तदा पूर्वदृष्टस्य परत्रावभास इत्येतल्लक्षणं परमते गोत्वा-
दिप्रत्यभिज्ञाया इव प्रमात्वेनाप्युपपद्यतइति तेन स्वाभिमताध्यासरूपत्व-
सिद्ध्यभावाभिप्रायं योज्यम् । एवमपि हि लक्षणदूषणमाकरग्रन्थेषु दृश्यते ।
यथा स्वश्चासौ प्रकाशश्चेति स्वप्रकाशनिर्वचनं ज्ञानस्य वेद्यत्वे ऽप्युपपद्यते
स्वशब्दार्थस्य ज्ञानस्य परवेद्यत्वे ऽपि प्रकाशत्वाऽक्षतेः । ब्रह्मभिन्नत्वं मिथ्या-
त्वमिति लक्षणं सत्यत्वे ऽप्युपपद्यते वियदादेः सत्यत्वपक्षे ऽपि ब्रह्मभि-
न्नत्वाक्षतेरित्याद्यस्मिन् दूषणे ऽतिव्याप्तित्वव्यवहारश्च तत्र तत्र दृश्यते ।

उच्छेदो बाधकज्ञानोदयानन्तरं भ्रमवृत्यन्तरो*त्पत्तिप्रतिबन्धः । स पीतशङ्खविभ्रमादिष्वव्याप्त इति तत्साधारणं पक्षान्तरमुक्तं टीकायाम् अवमनो वेति । तत्रावमानशब्दार्थमाह **यौक्तिकेति** । तिरस्कारः इच्छाप्रवृत्त्यादिकार्याक्षमत्वापादनम् । ११ । १८

ननु संक्षिप्तलक्षणेनैवेतरव्यावृत्तलक्ष्यव्यवहारसिद्धेः किं विस्तृतलक्षणेनेत्याशङ्क्य तत्प्रयोजनमाह **परत्रेत्यादिपदैरिति** । परत्रासंनिहितस्यावभास इति लक्षणवाक्यघटकपदैरित्यर्थः । **लक्षणवाक्यार्थे ऽतिव्याप्तिमाहेति** । एवं लक्षणवाक्यार्थे वर्ण्यमाने प्रत्यभिज्ञायामतिव्याप्तिमाहेत्यर्थः । **तादात्म्यावभास इति** । धर्म्यध्यासलक्षणवाक्यार्थमभिप्रेत्यातिव्याप्तिमाहेति पाठो दृष्टश्चेदृजुः स पाठः । **असंनिधानसिद्धवत्कारेणेति** । असंनिधानमधिष्ठाने परमार्थतो ऽसत्त्वमिति वक्ष्यते तेनानृतत्वलाभः । एतेन टीकायां परत्रेत्यस्य सत्ये इत्यर्थस्योक्तत्वात् स्मृतिरूपविशेषणरहितस्य सत्ये पूर्वदृष्टस्यावभास इति लक्षणस्य पूर्वं यस्यां गवि गोत्वं दृष्टं तस्यामेव गोत्वज्ञाने ऽतिव्याप्तौ शङ्कितुं शक्यायामतिव्याप्त्यर्थं गोव्यक्त्यन्तरे गोत्वज्ञानस्यान्वेषणं व्यर्थमित्यपि शङ्का निरस्ता । आरोप्या ऽनृतत्वसमर्पकस्मृतिरूपपदसमभिव्याहारे हि परशब्दस्य तत्प्रतिद्वन्द्विसत्यार्थकत्वं लभ्यते तदभावे तु पूर्वदृष्टपदसमभिव्याहारात् परशब्दः पूर्वदृष्टदेशादन्यदेशं बोधयेदित्यतिव्याप्त्यर्थं गोव्यक्त्यन्तरविषयगोत्वप्रत्यभिज्ञान्वेषणं युक्तमेवेति ।

ननु स्मृतावतिव्याप्तिवारणार्थं परत्रेति विशेषणमित्ययुक्तम् । प्रत्यभिज्ञायामिव स्मृतावप्यतिव्याप्तेरतिव्याप्तिशब्दलक्षितायाः प्रमात्वेनान्यथासिद्धेर्वा स्मृतिरूपविशेषणेनैव वारणात् तदर्थस्याधिष्ठाने परमार्थतो ऽसत्त्वमिति निरुक्तस्याधिष्ठानसमसत्ताकत्वाभावरूपस्य प्रत्यभिज्ञाविषयगोत्वइव तत्तायामप्यभावाद् उभयोरपि गोव्यक्त्यन्तरस्मर्यमाणधर्मिरूपाधिष्ठानसमसत्ताकत्वाद् अधिष्ठानसत्यत्वार्थकेन परत्रेत्यनेन स्मृतिव्यावर्तनासम्भवाच्च । तत्राधिष्ठानस्य स्मर्यमाणस्याप्यप्रातिभासिकतया शुक्तिकादेरिव सत्यशब्दार्थत्वादित्याशङ्क्याह **स्मृतिरूपपदेन चेति** । यदि यथाश्रुतटीकानुसारात् १२ । १०
स्मृतिरूपपदेनासंनिहितविषयत्वमात्रं विवक्षितं न त्वाचार्यैर्निर्वक्तव्यमधिष्ठान-

* भ्रमव्यक्त्यन्तरेति १-२-३ पु॰ पा॰ ।

समसत्ताकत्वरहितविषयत्वं तदेयं स्मृतावतिव्याप्तिशङ्का परत्रेत्यनेन तन्निरासो ऽपि भवति । अनृतोपस्थापकपदसमभिव्याहाराभावेन परशब्दस्य पूर्वदृष्टदेशान्यदेशपरत्वस्यासंनिहितसमभिव्याहारात् सन्निहितपरत्वस्य वा प्राप्तेरिति भावः । एवं चापसिद्धान्तपरिहारार्थमसन्निहितत्वमधिष्ठाने परमार्थतो ऽसत्त्वमित्यवश्यं विवक्षणीयत्वात् तत एव प्रत्यभिज्ञाया इव स्मृतेरपि व्यावृत्तिसिद्धेः परत्रेति विशेषणानपेक्षणेन लक्षणे तदनिवेशनसूचनात् शङ्कान्तरमपि व्यावर्तितं भवति । तन्निवेशने हीत्थं शङ्का स्यात् । यदि परशब्दः पूर्वदृष्टसमभिव्याहारात् पूर्वदृष्टदेशान्यदेशपरः तदा ऽहङ्काराध्यासाऽव्याप्तिः । तदधिष्ठानस्य साक्षिणः पूर्वदृष्टदेशत्वात् । रजताद्यध्यासाव्याप्तिश्च । तत्राध्यसनीयस्य पूर्वदृष्टत्वाभावात् । पूर्वदृष्टसजातीयत्वविवक्षायां यथा कथं चित्साजात्यस्य सर्वत्र सत्त्वेन पूर्वदृष्टविशेषणस्याव्यावर्तकत्वापत्तेः । यद्धर्मावच्छेदेनावभासविषयत्वं तेन धर्मेण साजात्यविवक्षायां गोव्यक्त्यन्तरे गोत्वस्य किंचिद्धर्मावच्छेदेनानवभासमानतया तत्प्रत्यभिज्ञायामतिव्याप्त्युक्तेरसामञ्जस्यापत्तेः । यदि त्वनृतोपस्थापकपदसमभिव्याहारात् परशब्दः सत्यार्थकः तदा वियदादिविषयानुमितिशाब्दज्ञान*रूपव्यावहारिकाध्यासेष्वव्याप्तिः । तेषु प्रत्यक्षेष्वपि† सद्रूपाधिष्ठानब्रह्मस्फुरणाभावात् । देहादावनात्मन्यात्माध्यासे चाव्याप्तिः । तत्र स्वरूपतो ऽप्यध्यस्तो देहादिः सत्यः शबलितरूपमात्रेणाध्यस्त आत्मा त्वसत्य इत्येवं सत्ये अनृतावभास इति लक्षणानुगमस्य कर्तुमयुक्तत्वात् । अध्याससंक्षिप्तलक्षणक्रोडीकृतेषु विस्तृतलक्षणानुगत्यवश्यम्भावाच्चेति । तस्मादधिष्ठानसमसत्ताकस्यावभासो ऽध्यास इत्येवानुगतं लक्षणम्‡ । यद्गतमवभास्यं तदधिष्ठानम् । तथा च गोत्वादिषु गोव्यक्त्यादिरूपाधिष्ठानसमसत्ताकत्वसद्भावे ऽपि ब्रह्मरूपाधिष्ठानसमसत्ताकत्वसद्भावो नास्तीति§ लक्षणस्य न क्वाप्यध्यासे अननुगतिः ।

एवं परत्रेति विशेषणरहितमसंनिहितस्यावभास इत्येतावदेव लक्षणमित्याचार्यैरसंनिहितपदस्याधिष्ठाने परमार्थतो ऽसत्त्वमित्यर्थविवक्षायां
१२ । १४ परत्रेति विशेषणस्य फलं नास्तीति सूचनेन अथ वा ऽसंनिधानेनेति

* शब्दज्ञानेति ४ पु. पा. ।
† प्रत्यक्षेष्वेवेति ५ पु. पा. ।
‡ तल्लक्षणमिति ३ पु. पा. ।
§ समसत्ताकत्वाभावो ऽस्तीति २-३ पु. पा. ।

श्लोके असंनिधानावभासाभ्यामेव परत्रेति विशेषणनिरसनीयत्वेन टीकोक्ताया असत्ख्यातेरनभिमतसकलख्यात्यन्तराणां च निरसनेन च सूचितं टीकाकाराभिमतं परत्रेति विशेषणसहितं लक्षणं प्राक् प्रदर्शितम् । इदानीं तद्रहितलक्षणं स्वाभिमतमभिप्रेत्य तदनुप्रविष्टाभ्यामसंनिधानावभासाभ्यामेवानभिमतसकलख्यात्यन्तरनिरसनं क्रियतइति टीकाकारमतात् स्वमतस्य भेदं सूचयितुम् अथ वेत्युक्तिः । अथ वा असंनिहितस्यावभास इत्येतावदेव लक्षणम् । तत्रासंनिधानेनासत्ख्यातिव्यतिरिक्ताख्यात्यादिसकलसत्ख्यातिवारणम् अवभासेनासत्ख्यातिवारणमिति श्लोकार्थः । भ्रमविषयरजतादिकं तादात्म्येन वा तादूर्म्येण वा यद्गतं तदधिष्ठानं तथा चाऽख्यात्यन्यथाख्यातिमतयोर्देशान्तरस्थमधिष्ठानम् । आत्मख्यातिमते ज्ञानम् । सत्ख्यातिमते पुरोवर्ति शुक्त्यादिकम् । अस्मिन्मतचतुष्टये ऽपि सदेव रजतादिकं तत्तदधिष्ठानसमसत्ताकमित्यसंनिधानविशेषणेन चतुर्विधा ऽप्येषा ऽसत्ख्यातिर्वार्यतइत्यर्थः । **अवभासाद्** इत्यस्यापरोक्षावभासादित्यर्थः । अत एवाह **नृशृङ्गे तददर्शनादिति** । नृशृङ्गेपि हि परोक्षावभासः प्रागाचार्यैरङ्गीकृतः । यद्यप्यापरोक्ष्यं न लक्षणानुप्रविष्टं तथापि रजताध्यासे लक्षणानुगतौ क्रियमाणायां तत्र लक्षणस्थमवभासपदं वस्तुतो ऽपरोक्षावभासे पर्यवस्यदापरोक्ष्यस्फुरणनियतमिति तल्लाभः । इदं त्ववधेयम् । शुक्तावसद्रजतं भासतइति सदुपरक्तासत्ख्यातेरपरोक्षावभासेन निरासः । शून्यवाद्यभिमतनिरधिष्ठानाऽसत्ख्यातेस्त्वसंनिधानेनापि निरासः । तदर्थस्य स्वाधिष्ठानेन समसत्ताकत्वाभावस्यासति स्वाधिष्ठानाऽप्रसिद्ध्या निरूपयितुमशक्यत्वात् । एवं च सिद्धान्त्यभिमता शशशृङ्गादिशब्दजन्या असत्प्रतीतिः न शुक्तिरजतादिज्ञानवदध्यासो नापि घटादिज्ञानवत् प्रमा किं तूभयविलक्षणं ज्ञानमात्रमिति ।

पूर्वदृष्टग्रहणं तु न ख्यात्यन्तरनिरासार्थं पूर्वदृष्टिसद्भावप्रतिपादनार्थं वा रजतविभ्रमादिषु पूर्वदृष्टयपेक्षायाः सर्वसंप्रतिपन्नत्वात् किं तु टीकोक्तप्रयोजनमात्रार्थमित्याह **असंनिहितस्येति** । पूर्वप्रमितत्वशब्देन पूर्वप्रमितत्वसहचरिता सत्ता लक्ष्यते आक्षेपभाष्यटीकानुसारात् । **स्वप्नज्ञाने इति** । स्वप्नः प्रातिभासिकविभ्रम इति न तत्रात्मा ऽधिष्ठानं पारमार्थिकाधिष्ठानत्वे वियदा- १२ । १६

दिविभ्रमवद् व्यावहारिकाध्यासत्वापत्तेः न* रजतविभ्रमादिषु शुक्तिकादिवत् तत्र व्यावहारिकमधिष्ठानमस्तीत्यव्याप्तिशङ्का ।

१२ । १९ **अनुभूयमाने इति** । प्रागनुभूयमाने पित्तादौ यत्संनिहितत्वमननुभूतं तत्स्वप्ने तात्कालिकत्वेनानुभूयते अतः पाकरक्ते घटे इदानीं श्याम इति प्रत्ययवत् स्वप्नस्य विभ्रमत्वमिति भावः । नैयायिकमतेनायमव्याप्तिपरिहारः । स्वमते तु स्वप्नदृष्टः पित्तादिः स्वरूपत एव प्रातिभासिकः तस्यात्मा ऽधिष्ठानम् । न च तावता व्यावहारिकत्वापत्तिः । अप्रयोजकत्वात् । साक्षिण्यध्यस्तानामविद्यान्तःकरणतद्धर्मादीनां यावत्सत्त्वं प्रतिभासमानानां प्रातिभासिकत्वाभ्युपगमाच्च । तदेतदात्मनि चैवं विचित्राश्च ही†ति सूत्रव्याख्यानेन स्फुटं भविष्यतीत्यत्र नोद्घाटितं टीकायाम् । पीतशङ्खविभ्रमादिस्थले संनिकृष्टपित्तपीतिमादिविशिष्टशङ्खादिविषयम्‡ अध्यासरूपमेव ज्ञानं§ जायते न तत्रारोप्यस्य पीतिमादेः पूर्वदर्शनमस्ति‖ । न च तत्र कनकादिषु पीतिमानुभवरूपं पूर्वदर्शनमस्तीति वाच्यम् । अननुभूतपीतवर्णस्य पित्तोपहतनयनस्य पुंसः प्रथमं पीतशङ्खविभ्रमात्मके एव जायमाने पीतिमानुभवे तदसम्भवादित्याशङ्क्य तत्रापि पूर्वदर्शनसद्भावः समर्थ्यते ।

इदं किमर्थं तस्य लक्षणाननुप्रविष्टत्वेन तदभावे ऽपि लक्षणाव्याप्त्य-
,, । २० प्रसक्तेरित्याशङ्क्यावतारयति **अन्यार्थमिति** । अध्यासेषु पूर्वदृष्टिमात्रमपेक्ष्यते न तु सतेत्यध्यसनीयसत्तानिराकरणार्थं तेषु पूर्वदृष्टिः सार्वत्रिकी व्यवहृता तत्सार्वत्रिकत्वाभ्युपगमो न युक्त इत्याशङ्क्य परिहरतीत्यर्थः । टीकायां पीतशङ्खविभ्रमस्थले तदानीन्तनं नयनरश्मिगतपित्तपीतिमानुभवरूपं प्राचीनं तपनीयपिण्डादिगतपीतिमानुभवरूपं च पूर्वदर्शनमस्तीति समर्थितम् । तत्राद्यपक्षो न युक्तः । नयनरश्मिभिर्निर्गत्य शङ्खमावृण्वतः पित्तद्रव्यस्य पीतिमा ऽनुभूयत इत्यङ्गीकारे कनकलिप्तशङ्खइव अन्येषामपि पीतशङ्खविभ्रमप्रसङ्गात् । शङ्खनयनान्तरालवर्तिरश्मिगतपित्तपीतिमा ऽनुभूयतइत्यङ्गीकारे ऽन्तरालदेशे ऽन्येषामपि तद्ग्रहणप्रसङ्गात् । अतो ऽतीन्द्रियनयनरश्मिगतपित्तपीतिम्नो नानुभवः सम्भवतीत्यस्वारस्यात्प्राचीनानुभवपक्ष उपन्यस्त इत्येतत्सूचयति

---

* न चेति ३–५ पु· पा· ।

† व्याससू· अ· २ पा· १ सू· २८ ।

‡ शङ्खविषयमिति ५ पु· पा· ।

§ अध्यासरूपभेदज्ञानमिति ४ पु· पा· ।

‖ पूर्वं दर्शनमिति ५ पु· पा· ।

गृह्यमाणविषयत्वेन* प्रसिद्धभ्रमेष्विति । गृह्यमाणविषयतया ता-किकप्रसिद्धिमात्रं वस्तुतः पीतशङ्खविभ्रमो न तथेति भावः । न च तस्य गृह्यमाणारोपत्वाभावे स्मर्यमाणारोपत्वं वक्तव्यं न तु तद्युज्यते स्मरणस्या-नियततया कदा चित्पित्तोपहतनयनस्य पीतिमस्मृत्यनुदये श्वेतः शङ्ख इत्यनु-भवप्रसङ्गादिति वाच्यम् । अतिधवलसिकतातलप्रवहदच्छनदीजलनैल्याध्यासे नीलिम्न इवात्रापि पीतिम्नः स्मृतिनियमकल्पनोपपत्तेः । पूर्वानुभवजन्य‡सं-स्कारमात्रेण नैल्याध्याससमर्थने त्विहापि तथास्तु । अननुभूतपीतवर्णस्य पीतशङ्खविभ्रमे तु जन्मान्तरानुभूतपीतिमस्मरणमुपासनीयम् । एतादृशेषु जन्मान्तरानुभूतस्मरणं गतिरिति व्युत्पादयितुमेव पञ्चपादिकायां शिशोः स्तन्ये तिक्तताध्यासो जन्मान्तरानुभूततिक्तरसस्मरणकृत इत्युक्तम् । इत्थं पीतशङ्खविभ्रमो नानुभूयमानारोप इति मतानुसारेण व्याख्याम् । १२ । २

ये तु नयनरश्मिगतपित्तपीतिम्नो ऽनुभवमङ्गीकृत्यानुभूयमानारोपः स इति मन्यन्ते तन्मते तु पित्तपीतिम्नो ऽनुभवोपन्यास आरोपार्थः । तप-नीयपिण्डादिगतपीतिमप्राचीनानुभवोपन्यासस्तु पूर्वदृष्टपदयथाश्रुतार्थस्वारस्य-लाभार्थ इति योज्यम् । टीकायां सामानाधिकरण्यं पीतिमतादात्म्यमेव न तु पीतिमसामानाधिकरण्यम् । तदेतत् टीकायां नयनरश्मिगतपित्तपीतिममात्रानु-भवस्य शङ्खे पीतिमाऽसंसर्गाग्रहस्य पीतः शङ्ख इति विभ्रमाकारस्य चोपन्यासेन स्पष्टमित्यभिप्रेत्य तथा न व्याख्यातम् । एवं च सति टीकायां पूर्वदृष्टं सामा-नाधिकरण्यं पीतत्वशङ्खयोरारोप्याहेति युक्ततरः पाठः । न तु पीतत्वशङ्खत्व-योरारोप्याहेति पाठः । यद्वा पीतिमशङ्खत्वयोस्तादात्म्यसंबन्धेन शङ्खवर्तित्वे शङ्खगतैकत्वे च भासमाने तयोः सामानाधिकरण्यमपि संसर्गमर्यादया भास-तइत्यभिप्रायः स पाठः । अत एव पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन साध्यसि-द्धिरनुमानफलमिति तार्किका अपि वदन्ति ।

पीतत्वशङ्खयोरिति । अत्र सारूप्यमित्यनेन पीतिमतादा-त्म्यप्रतीतावन्यत्र संप्रतिपन्नकारणसाम्यमुक्तं न तु तच्चाकचक्यादिवद् भ्रमहे-तुदोषरूपं सादृश्यम् । अयं चासंसर्गाग्रहरूपकारणसद्भावः प्रायिकतयोक्तः । ,, । २५

---

* विषयतयेति ३-५ पु· पा· । उपरितन एव मूलपाठः ।
† प्रसिद्धविभ्रमेष्विति १ पु· पा· । ‡ पूर्वपूर्वानुभवजन्येति २ पु· पा· ।

अयं शङ्खः पीतो न भवति शङ्खत्वादितरशङ्खवदित्यानुमानिकपीतिमासंसर्ग-
ग्रहे सत्यपि पित्तोपहतिदोषप्राबल्यात् पीतशङ्खविभ्रमो ऽवश्यं भवत्येव ।
अव्याप्तिमाशङ्क्याहेति। अव्याप्तिरित्याशङ्क्याहेत्यर्थः । आदर्शा-
दिकमधिष्ठानमिति हि पूर्वपक्षिशङ्कामात्रं सिद्धान्ते तु मुखमेवाधिष्ठानमिति
वक्ष्यते । अत इत्थं व्याख्या । पूर्वदृष्टाभिमुखादर्शोदकदेशतामिति
टीकायां पूर्वदृष्टत्वमादर्शोदकदेशताया न विशेषणम् । आदर्शे मुखमिति
प्रतीतौ संसर्गविधया प्रतीयमानायास्तस्याः शुक्तिरजततादात्म्यस्येव पूर्व-
दृष्ट्यनपेक्षणात् । पीतं बिल्वफलमित्यादौ पूर्वदृष्टं सामानाधिकरण्यम् ।
पीतत्वशङ्खयोरारोप्याहेति टीकायां पीतिमतादात्म्यस्यापि पूर्वदर्शनं सम्भव-
मात्रेणोपन्यस्तम् । अत एव पित्तपीतिमानुभवरूपपूर्वदर्शनसमर्थने तन्नोक्तम् ।
तस्मादधिकरणत्वेन मुखविशेषणतया ऽऽरोप्ययोरादर्शोदकयोरेव तद्विशेषण-
१२ । २६ मित्यभिप्रेत्य विगृह्णाति **पूर्वदृष्टयोरिति।**

ननु यत्र पूर्वमदृष्टयोरादर्शोदकयोः प्रतिबिम्बविभ्रमः तत्र कथं पूर्वदृष्टविशेषणं ? तत्रापि प्रथमसंनिकृष्टादर्शोदकदर्शने जाते पश्चात् परावर्तितेन चाक्षुषेण तेजसा मुखसंनिकृष्टेन मुखग्रहणे सति तस्मिन् प्रतिबिम्बविभ्रमो जायतइति तदुपपत्तिः । ननु यदीन्द्रियसंनिकृष्टम् अनुभूयमानादर्शादकमधिकरणत्वेन मुखे समारोप्यतइतीष्यते तदा ऽन्यथाख्यात्यापत्तिः । रजतवदनिर्वचनीयस्यादर्शान्तरस्य मुखान्तरस्य वोत्पत्त्यनङ्गीकारादिति चेद् न । तत्रादर्शमुखयोराधाराधेयभावस्यानिर्वचनीयस्योत्पत्त्या ऽन्यथाख्यातिवैषम्यात् । अन्यथा अन्येष्वनुभूयमानारोपेषु का गतिः । यद्यपि रक्तः पट इत्याद्यनुभवो महारजनादिसंबन्धात् पटे वर्णान्तरोत्पत्त्यापि समर्थयितुं शक्यः । दृष्टा हि हरिद्रासंबन्धात् चूर्णे रक्तिम्नः सलिलसंबन्धाद् भूतले नीलिम्नश्चोत्पत्तिः । तत्र हरिद्रासलिलवर्णवैलक्षण्याद् वर्णान्तरोत्पत्तिरिष्यते चेदिहापि तुल्यो न्यायः । रञ्जकद्रव्यसंबन्धे सति तद्वर्णविलक्षणस्यैव रञ्जकद्रव्यबहुल्पभावेनोत्कर्षापकर्षापन्नस्य* वर्णस्य पटे दर्शनात् । तथापि चूर्णलिप्तशुक्लघटादिषु वर्णान्तरोत्पत्त्यभावात् तेषु शुक्लो घट इत्यादिरनुभूयमानचूर्णशुक्लिमाद्यारोपरूप एव वाच्यः । टीकायां देहगततामनभिमुखतां च

* उत्कर्षफलस्येति १-३ पु. पा. ।

मुखस्याग्राह्यदिति क्व चित्सम्भवमात्रेणोक्तम् । वस्तुतः प्रतिबिम्बविभ्रमे विरोध्यग्रहणं नापेक्षितम् । तटस्थत्वोर्ध्वाग्रत्वादिना दृश्यमाने ऽपि तरौ तटाकजलस्थत्वाधोग्रत्वाद्यारोपदर्शनात् । वंशेषु वंशवर्णेषु चेति पाठः । वनावर्णेष्विति पाठस्तु चक्षुस्तेजसा सह पित्तद्रव्यवद्रसावयवस्य निर्गमेन कथं चिदुपपादनीयः । पूर्वदृष्टोरगतद्वर्णारोप इति पाठः । तद्वर्णसामानाधिकरण्यारोप इति पाठे तु सामानाधिकरण्यं तादात्म्यम् ।

नासत्ख्यातिरिति शङ्कते इति । ननु न प्रकाशमानता सत्ता १३ । ७
मरीचिषु तोयात्मत्वस्यासतः प्रकाशादित्युक्ते कथं तेषु तोयानात्मत्वस्य सद्रूपत्वप्रतिपादनेनासत्ख्यात्यभावशङ्का । सत्यम् । इदमेव दूषणमत्र ब्रूम इत्यादिटीकया प्रतिपादयिष्यते । ननु स्फुटे वैयधिकरण्यदूषणे कथमनालम्बना शङ्का । व्यधिकरणोत्तरेणैव सत्ख्यातिवादनिर्वाह इत्युपहासार्थं तदीयशङ्कोद्भाविता । **पूर्वज्ञानाधीनत्वं सत्त्वमिति** । शून्यवादिमते ज्ञानस्याप्यसत्त्वात् तस्य पूर्वज्ञानाधीनत्वं यदस्ति तत् परं सत्त्वमिति व्यपदिश्यते । अतो ऽग्रिमटीकाग्रन्थे तन्मते ज्ञानविषययोः सदसत्त्वव्यवहारो न विरुद्ध इति भावः । **सति हि कस्मिंश्चिदिति** । तेनेति शेषः ।
असत्यप्यायतते । असदधीनमपि भवति । असतीति विषयसप्तमी । ,, । १७
क्व चिदायततइत्येतदनन्तरमायातीति पदान्तरं दृष्टं तत्प्रामादिकम् । आयततइत्यस्य आगमनार्थत्वाभावात् । असतः सकाशादायातीत्येतदर्थकं फलितार्थकथनपरं वा तद् द्रष्टव्यम् । **न च प्रत्यय** इति वाक्यस्यार्थमाह **न च स्वोपकारिणीति** । **अतो ऽतिसुखीति** । स्वयं कस्य चिदनुपकुर्वन्नेव तेनोपक्रियतइत्ययत्नलभ्योपकारोयमित्यतिसुखीत्युपहासः । तदात्मना न सतत्त्वा इति साध्ये हेतोः साध्याविशेषमाशङ्क्य हेतुं विशिनष्टि **तदात्मना ऽसत्त्वस्येति** । ममापीष्टत्वादिति सर्वसंप्रतिपत्त्यर्हः शुद्धः पाठः । **किं तुच्छमसत् सदन्तरं वेति** । असच्छब्दस्यालीकमर्थमभिप्रेत्याद्यो विकल्पः । अभावमर्थमभिप्रेत्य द्वितीयो विकल्पः । एवं हि टीकायां द्वितीयविकल्पविवरणे भावान्तरमभाव इति तन्मतप्रदर्शनं*
सङ्गच्छते । **असत्ख्यातिनिरासमिति** । ननु सत्ख्यातिवादमुपन्यस्ता- १४ । १०

* तन्मतप्रदर्शनमिति नास्ति ४ पु० ।

ऽसत्ख्यातिवादनिरासो न सिद्धान्त्यनुमोदनार्हः। अत्यन्तासत्यपि ज्ञानमर्थे शब्दः करोति हीति सिद्धान्ते शाब्दासत्प्रतीत्यङ्गीकारात्। अनिर्वाच्यत्व-निर्वचनप्रविष्टासद्वैलक्षण्यइव अर्थज्ञाने ऽप्यसन्निरूपितत्वोपपत्तेश्चेति चेत्। सत्यम्। शब्दस्यासत्प्रतिपादनक्षमत्वे ऽपीन्द्रियस्यासंनिकृष्टग्राहकत्वाभावादसंनिहितस्येव असतोऽपि नापरोक्षत्वमुपपद्यतइति तात्पर्यम्।

१४ । १३ मुधा ऽमुष्येति*। ननु देशान्तरस्थरजतस्य भ्रमविषयत्वोपपत्तौ मुधा ऽभिनवरजतकल्पनमिति विपरीतमेव वक्तुं युक्तम्। न चासंनिहितापरोक्ष्ये संनिकर्षकारणाभावो दोषः। ज्ञानस्य संनिकर्षत्वे वह्न्यनुमितिस्थले प्रत्यक्षोदयप्रसङ्गात्। समाने विषये प्रत्यक्षसामग्र्या बलवत्त्वात्। अलौकिकप्रत्यक्षसामग्र्यपेक्षया ऽनुमितिसामग्र्या बलवत्त्वे संशयोत्तरभ्रमरूपपुरुषप्रत्यक्षस्थले अनुमितिप्रसङ्गात्। तस्य संनिकर्षत्वाभ्युपगमे ऽपि यत्र यत्पूर्वमवगतं तस्मिन्नेव पुनर्दृश्यमाने तज्ज्ञानस्य यदवच्छेदेन यत्पूर्वमवगतं तद्वत्त्वेन दृश्यमाने तज्ज्ञानस्य वा तदुपनायकत्वेन पूर्वरजतत्ववत्त्वेन रजतत्वावच्छेदकवत्त्वेन वा अनवगते शुक्तिशकले रजतज्ञानस्य संनिकर्षत्वाऽयोगा†च्चेति वाच्यम्। रजतान्तरोत्पत्तावपि संप्रतिपन्नरजतकारणाभावस्य तुल्यत्वात्। तदभावे ऽपि दोषवशात् प्रसिद्धव्यावहारिकरजतविलक्षणं प्रातिभासिकं रजतमुत्पद्यतइति कल्प्यते चेत् संनिकर्षाभावे ऽपि दोषवशादसंनिहितरजतविषयं प्रसिद्धप्रमारूपज्ञानविलक्षणं भ्रमरूपज्ञान‡मुत्पद्यतइत्येव कल्प्यतां लाघवादिति चेत्। उच्यते। अस्ति तावत्प्रतारकवाक्यात् शशस्य शृङ्गमस्ति तदेवंलक्षणमरण्ये पतितमन्विष्य लब्धुं शक्यं तेन चेदं प्रयोजनं भवतीत्येवंरूपादवाप्तमोहस्य तथैवारण्यं गत्वा तदन्वेषमाणस्योक्तलक्षणकाष्ठशृङ्गान्तरादिदर्शने शशशृङ्गमिदमित्यनुभवः। अस्ति च स्वप्ने मनुष्यपशुपक्षिवृक्षाद्यनेकरूपस्यैकस्यावयविनो ऽनुभवः। न च तत्रासंनिहितविषयत्वं कल्पयितुं शक्यमित्यगत्या दोषवशात् प्रातिभासिकस्यैव तस्योत्पत्तिरङ्गीकरणीया। एवमन्यत्र भ्रमस्थले दोषस्य विषयोत्पत्तिकारणत्वक्लृप्तौ तथैव रजतभ्रमे ऽपि सम्भवति ज्ञानप्रत्यासत्त्याद्यजन्यरजतचाक्षुषप्रत्यक्षमात्रे क्लृप्तस्य रजतचक्षुःसंयो-

* मुधाऽस्येति मूलानारूढः ३-५ पु· पा·।

† संनिकर्षायोगादिति ४ पु· पा·। ‡ विलक्षणं प्रातिभासिकं रजतमिति १-३-पु· पा·।

गस्य रजतालोकसंयोगस्य च कारणत्वं परित्यज्य तस्यासंनिहितरजत-विषयत्वं न कल्पनीयम् । ननु चैत्रादिव्यक्तिविशेषभ्रमस्य असंनिहित-प्रसिद्धचैत्रादिविषयत्वम् अवश्यं कल्पनीयं रजतसामान्यार्थिप्रवृत्तेः प्राति-भासिकरजतज्ञानादिव प्रसिद्धचैत्रोद्देश्यकप्रवृत्तेः प्रातिभासिकचैत्रज्ञानादुत्प-त्त्यसम्भवादिति चेद् न । प्रातिभासिकरजतज्ञाने रजतत्वप्रकारत्वस्येव प्रातिभासिकचैत्रज्ञाने चैत्रत्वप्रकारकत्वस्य सत्त्वेनेष्टतावच्छेदकप्रकारकात्तत्त-दुद्देश्यकप्रवृत्त्युपपत्तेः । ननु तदेवेदं रजतमिति व्यक्तिविशेषविषयप्रत्यभिज्ञारू-पभ्रमस्य व्यवहितपूर्वदृष्टरजतविषयत्वम् अवश्यं कल्पनीयं तद्रजतमिह केनानीतमित्यपि व्यवहारदर्शनादितिचेद् न । तस्य व्यावहारिकरजता-न्तरइव प्रातिभासिकरजते ऽपि दुष्टकरणसहकारिसंस्कारोपनीततत्ताविषय-त्वोपपत्तेः । न चाभिनवरजतोत्पत्त्यङ्गीकारे जलबुद्बुदादेरिव तस्योत्प-त्तिनाशानुभवप्रसङ्गः । भ्रमकाले तस्य प्राक्सिद्धपुरोवर्त्तितादात्म्येनानु-भूयमानतयोत्पत्त्यप्रतीत्युपपत्तेः । बाधावतारे* त्रैकालिकनिषेधस्यानुभूयमा-नतया नाशाप्रतीत्युपपत्तेश्च । न च क्व चिदुत्पद्य कं चित्कालं स्थितस्य तत्र त्रैकालिकनिषेधानुपपत्तिः । फलबलात् समानसत्ताकयोरेव प्रतियोगितदत्यन्ता-भावयोर्विरोधः न तु प्रातिभासिकव्यावहारिकयोरिति कल्पनोपपत्तेः । एतेन यस्य प्रथमं शुक्तिशकले रजतभ्रमानन्तरं बाधो नोत्पन्नः तत्र शुक्तिसाधार-णचाकचक्यात्वच्छेदेन रजतत्वानुभवस्यानपोदितत्वात् पुनः शुक्तिशकलान्तरे रजतभ्रमोदये ऽन्यथाख्यातिः सम्भवति तत्र यदवच्छेदेनेत्याद्युक्तरूपोपनय-मानसामग्रीसत्त्वात् । पाकरक्ते घटे श्यामो ऽयमिति भ्रमोदये चान्यथाख्यातिः सम्भवति यत्र यदनुभूतमित्याद्युक्तरूपोपनयसामग्रीसत्त्वादित्यपि शङ्का निर-स्ता । क्व चिद्भ्रमे देशघटितसामग्रीबलादाविद्यकविषयोत्पत्तिक्लृप्तावन्यत्रापि तदुत्पत्तेरनिवारणात् । पाकरक्ते स्मृत्युपनीतश्यामवर्णप्रत्यक्षस्य पूर्वानुभूत-सौरभे पश्चाद् निखननादिना गतसौरभे चन्दनखण्डे सुरभीदं† चन्दनख-ण्डमिति स्मृत्युपनीतसौरभविषयचाक्षुषप्रत्यक्षस्येव प्रमात्वाद् इदानीं श्याम इति प्रत्यक्षभ्रमस्य विरोधिनि रक्तरूपे स्फुरत्यसम्भवात् श्याममृल्लिप्ते रक्तघटे

---

* बाधादुत्तरे इति ४ पु॰ पा॰ ।   † इदमिति नास्ति २-४ पु॰ पा॰ ।

इदानीं श्याम इति प्रत्यक्षभ्रमस्यानुभूयमानमृद्गुणारोपत्वसम्भवेन स्मृत्युपनीतविषयत्वस्याकल्पनीयत्वात् ।

,, । १९ **देहादिः सन्निति*** । टीकायां शङ्काग्रन्थलिखिते ऽनुमाने नासन्त इति साध्यं निर्दिष्टम् । तत्रासत्त्वमलीकत्वं चेत् तद्व्यतिरेकसाधनमनिर्वचनीयत्ववादिनः सिद्धसाधनम् । असतः प्रतीत्यविषयत्वस्य सत्ख्यातिवाद्यभिमतत्वात् साध्याप्रसिद्धिश्च । अनिर्वचनीयत्वं चेदत्रापि साध्याऽप्रसिद्धिः । तस्य तन्मते शशशृङ्गायमानत्वादित्यभिप्रेत्य सदिति साध्यं निर्दिष्टम् । ननु किमिह सत्त्वं साध्यं प्राक् सद्वाद्युक्तं प्रकाशमानत्वं चेत् हेतोः साध्याविशेषः स्वरूपसत्त्वं सत्ता जातिः अर्थक्रियाकारित्वम् इत्येतानि सिद्धसाधनग्रस्तानि । अबाध्यत्वं त्वात्मनि सत्त्वे प्रयोजकमित्युपाधित्वेन वक्ष्यते । प्रकाशमानत्वं च भासमानत्वं चेदसति प्रतिवादिगते† न व्यभिचारः । अपरोक्षतया भासमानत्वं चेदादिशब्दग्राह्येष्विन्द्रियेषु भागासिद्धिरिति चेत् । उच्यते । प्रमाविषयत्वं ज्ञानानिवर्त्यत्वं वा सत्त्वमिह साध्यं भासमानत्वसामान्यं हेतुः सद्वादिना तस्यासति प्रत्याख्यातत्वात् प्रसाध्याङ्को हेतुरिति नात्र व्यभिचारशङ्का । यद्यपि सिद्धान्तिना कृतं मरीचिकोदकस्यानिर्वचनीयत्वोपपादनं प्रकाशमानतैव न सत्ता मरीचिकोदकस्य प्रकाशमानत्वे ऽपि सत्त्वाभावादिति तयोर्व्यतिरेकप्रदर्शनेनाभेदनिरासार्थं देहेन्द्रियादिबाध्यत्ववर्णनम् । प्रकाशमानत्वं सत्त्वं न भवति चेत् किं तर्हि सत्त्वमित्याकाङ्क्षायामबाध्यत्वं सत्त्वमित्यभिप्रेत्य देहेन्द्रियादिषु तद्व्यतिरेकप्रदर्शनार्थं देहेन्द्रियाद्यध्यासेष्वध्यासविस्तृतलक्षणानुगतिप्रदर्शनानन्तरं तत्सङ्क्षिप्तलक्षणानुगतिप्रदर्शनार्थं चेति व्याख्यातुं शक्यं तथापि तद्व्याख्यानं स्पष्टमिति मत्वा पूर्वपक्ष्याशयस्थमनुमानमुद्घाट्य तत्र व्यभिचारोपाधिप्रदर्शनार्थत्वेन सैद्धान्तिकमिदं ग्रन्थद्वयं व्याख्यातम् ।

१४ । २८ **स्वयंप्रकाशत्वादिति** । स्वयम्प्रकाशमात्मनः स्वरूपं केनापि बाधितुं न शक्यम् । अन्ततो बाधसाक्षित्वेन एव स्वयंप्रकाशमानस्यात्मत्वपर्यवसानादिति भावः । **दृग्दृश्ययेति** । दृश्यध्यस्तत्वं विना दृशा दृश्यस्य

---

* देहादि सदिति प्रायः सर्वेषु पुस्तकेषु पाठः परमुपरितन एव मूलानुसारी ।
† अत्रेति नास्ति २ पु. ।

संबन्धा*न्तराऽनिरूपणादित्यर्थः । **सत्यस्यात्मवदिति**† । **विषादेरि-
ति** । ननु सर्वः प्रपञ्चो मिथ्येति त्वन्मते विषस्य सत्यत्वाऽसिद्धिरस्तु नाम तथा-
पि विषस्य मिथ्यात्वं न तार्क्ष्यध्याननिवर्त्यत्वप्रयुक्तं त्वयेष्यते किं तु प्रपञ्चमि-
थ्यात्वसाधकप्रमाणान्तरप्रयुक्तमिष्यते । तथा च तार्क्ष्यध्याननिवर्त्यत्वं विषस्येव
ब्रह्मज्ञाननिवर्त्यत्वं संसारस्य मिथ्यात्वे प्रयोजकं न स्यादित्याशङ्क्याह **ध्यान-
स्य चेति** । ब्रह्म ज्ञानं हि परीक्षितप्रमाणमूलकं प्रमारूपमेव संसारनिवर्तकम् ।
वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्था इत्यादिश्रुतेः । ब्रह्मविद्योपक्रमाम्नातगुरुशिष्यनि-
बन्धवदुपाख्यानगतयावत्संशयनिवृत्तिप्रश्नोपदेशतत्तदुपपत्त्युपन्यासलिङ्गाच्च ।
तत्प्रमात्वस्थिरीकरणापेक्षिताऽसंभावनादिनिवृत्त्यर्थप्राप्तश्रवणमननध्यानानुवा-
दलिङ्गाच्च । तार्क्ष्यध्यानस्य तु कल्पिताऽकल्पितसाधारणयथोपदिष्टार्थविष-
यस्य विषनिवर्तकत्वे प्रमात्वं नापेक्षितमित्यर्थः ।

ननु सेतुदर्शनं प्रमारूपमेवाऽघनिवर्तकम् अन्यत्र सेतुभ्रमेण तदनिवृत्तेः ।
अतः प्रमात्वापेक्षमपि निवर्त्यत्वं न मिथ्यात्वप्रयोजकमित्याशङ्क्याह
सेतुदर्शनं चेति । यद्विषयप्रमात्वमात्रं यन्निवर्तकताप्रयोजकं तत् तत्राध्य- १५ । १३
स्तमिति नियमस्य न व्यभिचार इत्यर्थः । यद्यपि शुक्तौ रजताध्यासस्य रङ्गा-
ध्यासेनापि निवृत्तिरस्ति तथापि समूलसकलाध्यासनिवृत्तिरधिष्ठानप्रमापेक्षा
तदन्यानपेक्षा च दृष्टा तन्न्याय इहापि ग्राह्य इति भावः । ननु सेतुदर्शनवद्
विध्यायत्तं ब्रह्मज्ञानस्य निवर्तकत्वं न शुक्तिज्ञानवदधिष्ठानप्रमात्वायत्तम् इत्या-
शङ्क्याह **आत्मप्रमा त्विति** । विरोधिविषयतया दृष्टद्वारेणाज्ञाननिवृत्ति-
र्ज्ञानोदयानन्तरमेव भवन्ती निवर्तकज्ञानसमानकाला भवतीति शुक्तिज्ञानज-
न्यरजतनिवृत्तौ दृष्टं तद्वदिहापि ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीत्यादिश्रुतिषु ब्रह्म-
वेदननिवृत्तसंसारब्रह्मभावापत्त्योर्लडाख्याताभ्यां समानकालता प्रतिपाद्यते ।
न च प्रतितिष्ठन्ति ह वा यएता रात्रीरुपयन्तीत्यत्र सत्रानुष्ठानप्रतिष्ठाफलयो-
र्गपद्यप्रत्यायकलडाख्यातयोरिवान्यथानयने कारणं किं चिद् बाधकमस्ति ।
तस्माद् ब्रह्मज्ञानं दृष्टद्वारेणैव संसारं निवर्तयति शुक्तिज्ञानमिव रजताध्या-
समित्यवसीयतइति भावः । **मतभेदेनेति** । बाह्यास्तित्ववादिनोर्वैभाषिक- ,, । २३

---

* दृश्यसंबन्धेति १–३ पु॰ पा॰ ।

† सत्यत्वेतीति १ पु॰ । एतदग्रे विषादेरिति नास्ति १–३ पु॰ । ५ पु॰ एतद्बहिर्लिखितम् । उत्तरग्रन्थसंदर्भप्रदर्शनाय युक्तमुभयोः प्रतीकयोर्ग्रहणम् ।

सौत्रान्तिकयोः सत् शुक्तिशकलादिकमधिष्ठानम् । तन्नास्तित्ववादिनो योगा-
चारस्य त्वविद्याकल्पितं तदधिष्ठानमित्येवं मतभेदेनाधिष्ठानभेदमाहेत्यर्थः ।
ननु प्रातिभासिकाध्यासेष्वधिष्ठानग्रहणं नियतं तद् बाह्यप्रत्यक्षत्ववादिनो*
वैभाषिकस्य सुघटं न तु तदतीन्द्रियत्ववादिनः सौत्रान्तिकस्येत्या-
शङ्क्य तस्यानुमानिकं तदस्तीत्याह **वैभाषिकवदिति । अस्त्यधिष्ठा-
नमिति** । स्फुरदधिष्ठानमस्तीत्यर्थः । **भ्रान्तिज्ञानाकारसदृशस्येति ।**
भ्रान्तिज्ञाने सविकल्पके य आकारो रजतादिः तस्य वस्तुतो बाह्यस्य
१६ । १ शुक्तिगतस्याभावादित्यर्थः । **समानाधिकरणे† पञ्चम्याविति ।** षष्ठी-
पञ्चम्यन्तत्वेन व्यधिकरणे चेद्रजतस्य विज्ञानाकारत्वे अहं रजतमिति स्यादि-
त्यापादनस्यायुक्तत्वशङ्का विज्ञानाहमर्थभेदप्रयुक्तैव वारिता स्यात् तथापि वि-
ज्ञानाकारतया रजतस्य विज्ञानधर्मत्वादहं रजतवानित्यनुभवः स्यादित्यापा-
दनीयमित्येतत्प्रयुक्ता तत उपरि सम्भवन्ती‡ न वारिता स्यात् समानाधिकरणे
चेत् शङ्काद्वयमपि वारितं भवतीत्यभिप्रेत्यैवं व्याख्यातम् । **भ्रान्तिरूपवि-
कल्पस्य हीति ।** विकल्पः सविकल्पकं तस्य द्वौ विषयौ ग्राह्याध्यवसेय-
भेदात् । तस्याकारेभ्यो निकृष्टं यदविकल्पं स्वरूपमस्ति तद् ग्राह्यं स्वविषय-
त्वलक्षणस्वप्रकाशत्वाङ्गीकारात् । तस्य रजताकारस्योपर्यवसेयो बाह्यत्वश-
ब्दोक्त इदन्त्वाकारो विकल्परूपो ऽध्यवसेय इति साकारवादिनां प्रक्रिया ।
तथा च पुरोवर्तिन्यधिष्ठाने ज्ञानाकाररूपं रजतमिदन्त्वेनारोप्यतइति नाह-
न्त्वोल्लेखप्रसक्तिरिति भावः । ननु रजतज्ञाने शुक्तेः कारणत्वेन विषयत्वं
नाख्यातिमते शङ्कार्हम् । अन्यथाख्यातिमतएव तस्य विशेष्यत्वेन कारण-
त्वादित्याशङ्क्याऽख्यातिमते ऽपि रजतज्ञाने शुक्तेः कारणत्वमुपपादयन्नवता-
„ । १८ रयति **अथ रजतसदृशेति । मिथ्याज्ञानमपीति ।** ननु मिथ्याज्ञान-
निह्नवो न च रजतमेव शुक्तिकायां प्रसज्जितमित्यादिपूर्वग्रन्थेनापि कृतः स
ग्रन्थस्तथैवावतारितश्च । सत्यम् । स ग्रन्थो ऽर्थाध्यासनिह्नवस्यापि साधारणः
यतः शुक्तेर्देशान्तरस्थरजतात्मनेव तद्देशोत्पन्नरजतात्मना भानाङ्गीकारे ऽप्य-

* प्रत्यक्षवादिन इति ४ पु· पा· ।

† कल्पतरुपुस्तके सामानाधिकरण्ये इति परिगृहीतसर्वपुस्तकानुसारात् पाठः स्थापितः परमेतदनुरोधाद्युक्तत्वाच्चायमेव पाठस्तत्रापि बोध्यः ।

‡ भवन्तीति २–५ पु· पा· ।

न्यात्मना भानमन्यालम्बनमित्येतदनुभवविरुद्धमित्यर्थाख्यातिनिह्नवो ऽपि तेन लभ्यते । इन्द्रियसामर्थ्यरूपकारणाभावोपपादनं तु मिथ्याज्ञाननिह्नवएवा-साधारणयुक्तिरिति तात्पर्येणैवमवतारितम् । **गृहीतमिदमिति** । पूर्वानुभ-वविषयत्वं तत्तेति भावः । **नाश्रयासिद्धिरिति** । एतदुपलक्षणम् । साध्य-मपि सर्वविषयावच्छिन्नयाथार्थ्यं वा विसंवादीच्छाप्रवृत्तिरूपव्यवहारप्रसिद्धाया-थार्थ्यराहित्यं वेति धर्म्यंशयाथार्थ्यमादाय न सिद्धसाधनमित्यपि द्रष्टव्यम्* ।

पुरोवर्तिनि साधने इति । ननु फलज्ञानवदुपायज्ञानमपि न नि- १७ । ११
यमेन प्रवर्तकं फलस्य नानोपायसाध्यत्वाद्देवेति हेतोरसिद्धिः । व्यक्तिनियमेन हेतुसमर्थने व्यभिचारतादवस्थ्यम् । यत्पक्षीकृतं रजतज्ञानं पुरोवर्तिनि नियमेन प्रवर्तकमिष्यते तत्रत्यफलज्ञानस्यापि तस्मिन्नियमेन प्रवर्तकत्वात् । एवं च तत्रेति विशेषणेन न स्मृतेरपि व्यावृत्तिः । आरोपप्राचीनस्यारोप्यस्मरणस्यापि फलसाधनताज्ञानप्राचीनफलज्ञानतुल्यन्यायतया नियमेन पुरोवर्तिनि प्रवर्त-कत्वात् । एवं तावन्नियमेनेति तत्रेति च विशेषणमयुक्तम् । बाधादिव्यावृत्त्यर्थं रजतार्थिन इति विशेषणमित्यप्ययुक्तम् । तृणपर्णजलादिकमिव स्ववेगबलात् पुरुषं नयता वाय्वादिना पुरुषे फलाख्यप्रवृत्तेरजननात् । प्रवृत्तिपदस्य शरीरक्रि-यासाधारणव्यापारमात्रपरत्वे ऽपि शरीरात्मकालाऽदृष्टादिव्यभिचारवारणाय प्रवर्तकज्ञानत्वादिति हेतोर्विवक्षणीयत्वेन टीकायामुदाहरणवाक्ये ज्ञानपद-निवेशनया तद्विवक्षायाः सूचितत्वेन च तत एव तन्निरासलाभाच्च । नियमवि-शेषणेनैव कालादृष्टादिव्यावृत्तौ तत एव वायोरपि व्यावृत्तिसिद्धेश्चेति चेत् । उच्यते । टीकायां फलसाधनतानुमितिहेतुपरामर्शरूपं यद्रजतत्वहेतुविषयं ज्ञानमावश्यकमिति प्रतिपादितं तदत्र पक्षः । तस्य पुरोवर्तिविषयत्वं साध्यम् । स च परामर्शः पुरोवर्तिविषयामेव फलसाधनतानुमितिं तद्द्वारा प्रवृत्तिं च जनयति फलस्य वस्तुतो नानोपायसाध्यत्वे ऽपि तदन्यत्र तदुपायत्वानुस-न्धानाभावात् । फलज्ञानं तु तटस्थं न नियमेन पुरोवर्तिनि प्रवर्तकं तस्यो-पायान्तरगतफलसाधनताऽनुमितिद्वारा ऽन्यत्रापि प्रवर्तकत्वसम्भवात् । तथैवा-रोपप्राचीनरजतस्मरणमपि । सत्यपि तस्मिन्नन्यत्र फलसाधनतानुमित्या प्रवृत्ति-सम्भवात् । तत्रेति विशेषणं तु स्वयं गेहादिनिहितरजतार्थिप्रवृत्तिनियतत-

* इति द्रष्टव्यमिति १-२ पु॰ पा॰ ।

द्रजतगतफलसाधनतादिस्मृतौ व्यभिचारनिरासार्थम् । प्रवर्तकत्वं शरीरव्यापारप्रयोजकत्वमेव विवक्षितमिति रजतार्थिन इति विशेषणं सफलम् । हेतौ ज्ञानत्वं न निवेश्यं नियमविशेषणेन तत्प्रयोजनलाभात् । उदाहरणे ज्ञानमिति नियमविशेषणलब्धार्थानुवादः । साध्ये पुरोवर्तिपदं विसंवादिप्रवृत्तिविषयशुक्त्यादिव्यक्तिविशेषपरम् । अत एव रजतज्ञाने दृष्टान्ते साध्यवैकल्यं मा भूदिति यत्तद्भ्यां * सामान्यव्याप्तिरुपन्यस्ता । यदि अर्थिन इत्येतावतैव बाध्यादिव्यावर्तनाद्रजतविशेषणं न निवेश्यते तदा रजतभ्रमजन्यप्रवृत्तिविषये पुरोवर्तिनि शुक्त्यर्थिप्रवर्तकशुक्तित्वप्रकारकज्ञानं दृष्टान्तीकृत्य विशेषव्याप्तिरप्युपपादयितुं शक्या न तु प्रयत्नप्रयोजकत्वम् । अख्यातिवादिना तत्रेच्छाप्रयत्नावपि न पुरोवर्तिविषयौ किं तु तन्मूलरजतज्ञानवद् देशान्तरस्थविषयावित्यपलपितुं शक्यत्वेन हेत्वसिद्धिप्रसङ्गात् । अन्यथा तत्र नियमेन रजतेच्छाकारणत्वस्यैव हेतुत्वसम्भवेन रजतार्थिप्रवर्तकत्वपर्यन्तहेत्वनपेक्षणात् । तदपेक्षणे ऽपि तत्रत्यरजतेच्छायां विशेषव्याप्त्युदाहरणसम्भवेन समीचीनरजतज्ञाने सामान्यव्याप्त्यु†दाहरणाऽयोगाच्च । एवं च वायुकालादृष्टप्रागभावादिव्यावर्तनाय रजतार्थीति विशेषणम् । यद्यपि वाय्वादीनां पुरोवर्तिविषयप्रवृत्तिं प्रत्यसाधारणकारणत्वाभावाद् नियमविशेषणेनापि भवति व्यावृत्तिः तथापि प्रागभावस्य न भवति । तस्य प्रतियोगिनि तत्तत्प्रागभावत्वेन कारणत्वाङ्गीकारात् । तद्व्यावृत्तिस्तु पुरोवर्तिविषयरजतार्थिप्रवृत्तित्वावच्छिन्नकार्यप्रयोजकत्वस्य हेतुत्वविवक्षयेति न किं चिदवद्यम् । टीकायामुदाहरणवाक्ये ज्ञानपदं रजतप्रमैव सामान्यव्याप्तौ दृष्टान्तः न तु विसंवादिप्रवृत्तिस्थलेच्छाशङ्कितान्यविषयभावा विशेषव्याप्तौ दृष्टान्त इति सूचनाय । यत्र यदर्थिनमित्यत्र यद्रजतार्थिनमित्यर्थो ग्राह्यः । इत्थमिष्टसाधनतानुमितिहेतुपरामर्शरूपस्य रजतत्वप्रकारकज्ञानस्य पक्षत्वम् इष्टसाधनत्वानुमितिहेतोरपक्षधर्मत्वप्रसङ्गमत्र विपक्षबाधकमुपन्यस्यता टीकाग्रन्थेन सूचितम् ।

नन्वत्र हेतोरपक्षधर्मत्वं न दोषः न ह्यख्यातिवादिभिर्भ्रमस्थले प्रवृत्तिविषयविषयकेष्टसाधनतानुमितिरभ्युपगम्यते ऽन्यथाख्यात्यापत्तेः । किं त्विष्टसाधनत्वव्याप्तरजतत्वाश्रयभेदाग्रहादुपस्थितेष्टसाधनभेदाऽग्रहमात्रम् । रज-

---

* यत्तत्पदाभ्यामिति ४ पु० पा० ।   † समानव्याप्तीति २-५ पु० पा० ।

त्तभेदाग्रहवदावश्यकात्* तत एव प्रवृत्तिरिति कल्पने† लाघवादिति चेत् । यद्येवमनुमितावपि पक्षे लिङ्गवद्भेदाग्रह एव कारणं स्याद् न्यायतौल्याद् न तु लिङ्गविशिष्टपक्षज्ञानम् । तथा च विसंवादिप्रवृत्तिस्थले पक्षे इष्टसाधनत्वव्याप्यरजतत्वाश्रयभेदाग्रहादिष्टसाधनत्वानुमितिर्भवन्ती केन वार्यते । तस्माद् भक्षिते ऽपि लशुने न व्याधिशान्तिरिति न्यायेनाऽन्यथाख्यातिपरिजिहीर्षया भ्रमस्थले विशिष्टज्ञानमपलप्य प्रवृत्तौ भेदाग्रहं कारणमाश्रयतो ऽनुमितावपि स एव कारणं स्यादित्यन्यथाख्यातिरूपानुमितेरशक्यप्रतिक्षेपत्वादभावरूपं भेदाग्रहं परित्यज्य भावतया लघु लिङ्गविशिष्टपक्षज्ञानमेवानुमितौ कारणमभ्युपेयमिति युक्तो ऽत्र हेतोरपक्षधर्मत्वप्रसङ्गो विपक्षबाधकस्तर्कः । एवमिष्टसाधनत्वानुमितिहेतुपरामर्शरूपरजतज्ञानपक्षकवत् केवलरजतज्ञानपक्षकमपि निरुक्तहेतुसाध्यकमनुमानं युक्तमेव । तत्रापि विशिष्टज्ञानस्य प्रवृत्तिकारणत्वे सम्भवत्यभावरूपभेदाग्रहस्य तत्कारणत्वकल्पने गौरवमिति विपक्षबाधकसद्भावात् । नन्वत्र विपरीतं गौरवम् । इष्टपुरोवर्तिज्ञानमात्रस्यावश्यकभेदाग्रहविशिष्टस्य प्रवर्तकत्वोपपत्तौ मिथ्याज्ञानतद्विषयकल्पनायोगात् । ततश्च प्रतिकूलतर्कपराहतमनुमानम् । न च मिथ्याज्ञानापलापे भ्रमस्थले भेदाग्रहसाहित्येन प्रवृत्तिवदभेदाग्रहसाहित्येन निवृत्तेरपि प्रसङ्गः । रजतस्मरणस्य रजताऽभेदविषयत्वेनाऽभेदाग्रहाऽसिद्धेरिति चेद् मैवम् । मिथ्याज्ञानापलापे सत्यस्थले इष्टपुरोवर्तिभेदग्रहाऽप्रसिद्धितस्तदभावाऽप्रसिद्ध्या सत्यरजतज्ञानादप्रवृत्तिप्रसङ्गात् । भेदाऽग्रहशब्देन पुरोवर्तिनीष्टभिन्नत्वप्रकारकज्ञानविषयत्वाभावो विवक्षित इति चेत् तर्हि तत्र भ्रमस्थले पुरोवर्तिनीष्टाभिन्नत्वप्रकारकज्ञानविषयत्वस्याप्यभावो ऽस्तीति ततो निवृत्तिरपि स्यात् । टीकायामिदमेव दूषणम् अथ तथात्वेनाग्रहणात् कस्मान्नापेक्षेतेति ग्रन्थेन दर्शितम् । किं चैवं सति रजते नेदं रजतमिति भ्राम्यतो ऽपि रजतार्थिनस्तत्र प्रवृत्तिप्रसङ्गः । रजते रजतभेदग्रहे मिथ्याज्ञानप्रसङ्गेन तत्रापीदमिति न रजतमिति च ज्ञानद्वयस्य कल्पनीयत्वात् । स्वातन्त्र्यमिष्टे विशेषणं तच्च भेदप्रतियोगितोपस्थित्यविषयत्वमिति चेत् तथा विशे-

* आवश्यकमिति २ पु॰ पा॰ ।
† कल्प्यत इति २ पु॰ पा॰ ।
‡ भेदग्रहाप्रसिद्धेति २ पु॰ पा॰ ।

षणे कृते स दोषो नितरां दृढीकृतः स्यात् । नेदं रजतमिति भ्रमस्थले पुरोवर्तिगतस्य विशिष्टाभावस्येष्टभिन्नत्वप्रकारकज्ञानविषयत्वरूपविशेष्याभावमात्रादपि सिध्यतः स्वातन्त्र्यरूपविशेषणस्याप्यभावे सुतरां सिद्धेः । नेदं रजतमिति प्रमास्थले ऽपि रजतार्थिप्रवृत्तिः स्यादिति दोषश्चाचाधिकः । तच्च विशेषणाभावाद् विशिष्टाभावसिद्धेः ।

वस्तुतस्तु स्वातन्त्र्यम् उक्तविशिष्टाऽभावप्रतियोगिकोटाविष्टविशेषणं न युक्तम् । इष्टभिन्नत्वज्ञानदशायामिष्टस्य भेदप्रतियोगितोपस्थितिविषयत्वनियमेन तदभावविशिष्टेष्टविशेषितस्य प्रतियोगिनो ऽप्रसिद्ध्या तदभावाऽप्रसिद्ध्यापत्तेः । ननु तर्हि स्वातन्त्र्यमपि प्रवृत्तौ पृथक्कारणान्तरमस्तु अतस्तदभावाद् नेदं रजतमिति प्रमाभ्रमस्थलयो*र्न प्रवृत्तिप्रसङ्गः । प्रतियोगिविशेषणत्वेनानिवेशनाच्च न विशिष्टाऽप्रसिद्ध्या तदभावाऽप्रसिद्ध्यापत्तिरिति चेद् न । तथा सतीदं रजतं घटनिष्ठभेदप्रतियोगीति ज्ञानादप्रवृत्त्यापत्तेः । यद्येतद्दोषपरिहाराय पुरोवर्तिनिष्ठभेदप्रतियोगित्वेनानुपस्थितत्वं स्वातन्त्र्यम् इति निरुच्येत तदा नेदं रजतमिति भ्रमस्थले रजतार्थिप्रवृत्तिः स्यादिति दोषः पुनरुन्मज्जेत् । ननु पुरोवर्त्यगृहीताऽसंसर्गभेदप्रतियोगित्वेनाऽनुपस्थितत्वं स्वातन्त्र्यम् अतस्तदभावान्नेदं रजतमिति भ्रमेण न प्रवृत्तिप्रसङ्गः । तत्र पुरोवर्तिनि रजतभेदासंसर्गाग्रहसत्त्वेन तद्विशेषितभेदप्रतियोगितोपस्थितेर्विद्यमानतया तदभावाभावात् । नापीदं रजतं घटनिष्ठभेदप्रतियोगीति ज्ञानेनाप्रवृत्तिप्रसङ्गः । तत्र पुरोवर्तिनि रजतभेदासंसर्गरूपरजताभेदग्रहसत्त्वेन तदभावविशेषितभेदप्रतियोगितोपस्थित्यभावसत्त्वादिति चेद् न । एवमपि यच्चेदं नेति भेदविशिष्टपुरोवर्तिज्ञानं रजतस्मरणं चेति ज्ञानद्वयरूपो नेदं रजतमिति भ्रमः तत्र रजतार्थिप्रवृत्तिप्रसङ्गाद् न रजतमित्यधिकरणविशेषाऽनुल्लेखिन इव इदं नेति प्रतियोगिविशेषानुल्लेखिनो ऽपि भेदज्ञानस्य सम्भवात् ।

स्यादेतत् । पुरोवर्त्यगृहीताऽसंसर्गभेदप्रतियोगित्वाऽसंसर्गाऽग्रहाऽभाववत्त्वं स्वातन्त्र्यम् । एवं च न को ऽपि दोषः । तथा हि । इदमिति न रजतमिति च ज्ञानद्वयात्मकस्य नेदं रजतमिति भ्रमस्योदये पुरोवर्तिनि रजतभेदस्यासंसर्गाग्रहो ऽस्ति इदं रजतमिति भ्रमोदये रजतस्येव । तथा च

* भ्रमस्थयोरिति ३-४ पु० पा० ।

तत्र पुरोवर्त्यगृहीतासंसर्गभेदप्रतियोगित्वेन रजतस्य ग्रहणात्तत्प्रतियोगित्वासंसर्गाग्रहो ऽस्तीति तदभावाभावाद् न तत्र रजतार्थिप्रवृत्तिप्रसङ्गः । नापीदं नेति रजतमिति च ज्ञानद्वयात्मकस्य नेदं रजतमिति भ्रमस्योदये तत्प्रसङ्गः । तत्र पुरोवर्त्तिनि गृहीतसंसर्गत्वेनागृहीतासंसर्गो यो भेदस्तत्प्रतियोगित्वस्यासंसर्गं इष्टे यद्यपि विद्यते तथापि तस्य नेदं रजतमिति भ्रमदशायामग्रहस्य सत्त्वेन तदभावाभावात् । इदं रजतं घटनिष्ठभेदप्रतियोगीति ज्ञानोदये च नाप्रवृत्तिप्रसङ्गः । तत्र रजते भेदप्रतियोगित्वसंसर्गाग्रहणेन तदसंसर्गाग्रहरूपविशेष्यसद्भावे ऽपि पुरोवर्तिनि भेदासंसर्गरूपाभेदग्रहणेन विशेषणा*भावात्तद्विशिष्टस्य भेदप्रतियोगित्वासंसर्गाग्रहस्याभावसद्भावादिति चेद् मैवम् । एवमपि यत्रेदं रजतमिति भ्रमकाले रजतं घटनिष्ठभेदप्रतियोगीत्यपि स्मरणं तत्राप्रवृत्तिप्रसङ्गः । तत्र पुरोवर्त्तिनि रजतभेदाऽसंसर्गग्रहे मिथ्याज्ञानप्रसङ्गेन तदसंसर्गाऽग्रहो ऽस्तीति पुरोवर्त्यगृहीतासंसर्गभेदप्रतियोगित्वसंसर्गग्रहसत्त्वेन तदसंसर्गाग्रहस्य प्रतियोगिनो विद्यमानतया तदभावाभावात् । अरजतरजतयोरिमे रजताऽरजते इति भ्रमादरजते रजतार्थिप्रवृत्त्यभावप्रसङ्गश्च । तत्र पुरोवर्त्तिन्यरजते रजतभेदासंसर्गग्रहे मिथ्याज्ञानप्रसङ्गेन अरजतरूपपुरोवर्त्यगृहीतासंसर्गभेदप्रतियोगित्वेन रजतस्य गृह्यमाणतया तदसंसर्गाग्रहस्य प्रतियोगिनः सत्त्वेन तदभावाभावात् । किं बहुना इदं रजतमित्येतावन्मात्ररूपात् प्रसिद्धरजतभ्रमादपि प्रवृत्त्यभावप्रसङ्गः । तत्र हि रजतभेदः पुरोवर्त्यगृहीताऽसंसर्गो भवति । तत्र तदसंसर्गग्रहे मिथ्याज्ञानापत्तेः । रजते तथाभूतभेदप्रतियोगित्वासंसर्गाग्रहो ऽप्यस्ति । तत्र रजते भेदप्रतियोगित्वं नास्तीति भेदप्रतियोगित्वासंसर्गग्रहोदयाभावात् । अतो विशिष्टस्य प्रतियोगिनः सत्त्वेन तदभावरूपस्वातन्त्र्याभावाद् न प्रवृत्तिर्घटते । तस्माद् मिथ्याज्ञानापलापेन भेदाग्रहात् प्रवृत्त्युपपादनमयुक्तमेव ।

नन्वनाश्वासदोषे परेणोद्भाविते निराकर्त्तव्ये सत्यव्यभिचारस्य प्रामा-
ण्यरूपत्वादिविकल्पः क्वोपयुज्यतइत्याशङ्क्याह येन क्व चिदिति । अय- १७ । १८
माशयः । प्रामाण्यनिश्चयादेव प्रवृत्त्यादिकार्योपपत्तेरव्यभिचारनिश्चयस्य ना-
स्त्युपयोग इति परोद्भाविताऽनाश्वासदोषनिराकरणे कृते परेणैवं वाच्यम् ।

* ग्रहेणोक्तविशेषणेति २ पु॰ पा॰ ।

अव्यभिचाराऽनिश्चयः प्रामाण्यानिश्चयपर्यवसायी । तत्पर्यवसानं च त्रेधा सम्भवति प्रामाण्यस्याव्यभिचारिताद्रूपत्वेन तद्धेतुकत्वेन तद्व्याप्यत्वेन वा । तद्व्याप्यत्वे ऽपि हि व्यापकनिवृत्तौ व्याप्यं निवर्तेत । एवं प्रकृतोपयोगिनमन्वीक्ष्य
१७ । २० त्रेधा विकल्पः कृत इति । **अव्यभिचारिणामपीति** । इदं व्यतिरेकव्यभिचारदूषणमिव न विकल्पत्रयसाधारणं सहकारिविरहेण प्रतिबन्धेन वा हेतोरपि कार्याऽजनिसम्भवेन द्वितीयविकल्पे अन्वयव्यभिचारस्य तृतीयविकल्पे व्यापकव्यभिचारस्य चादोषत्वात् । अतः प्रथमविकल्पमात्रे द्वितीयदूषणमिदमिति द्रष्टव्यम् । ननु

अहो बत महानेष प्रमादो धीमतामपि ।
ज्ञानस्य व्यभिचारित्वे विश्वासः किंनिबन्धनः ॥

इति परेण ज्ञानस्यैव व्यभिचारो दोषत्वेनोक्तः स च करणव्यभिचारस्यादोषत्वोपपादनेन परिहृतो न भवतीत्याशङ्कते **भवत्विति । अव्यभिचारो ऽपेक्ष्य*** **इति** । अव्यभिचारश्च ज्ञानानां प्रामाण्यमेवेति भावः । यदि प्रामाण्यस्य परतस्त्वमिष्यते तत्राह **अव्यभिचारग्राहिण इति । अर्थक्रियासंवादादिज्ञानस्येति** । अर्थक्रियासंवादो दूरे वह्निज्ञाने जाते समीपोपसर्पणानन्तरं दाहसामर्थ्यानुभवः । आदिशब्देन तद्वह्निज्ञानं प्रमा दाहसमर्थे तद्वह्नित्वप्रकारकत्वादित्यनुमाने यत् प्रवृत्तिसंवादरूपज्ञानघटनीयं लिङ्गज्ञानं यच्च तज्जन्यानुमितिरूपं प्रामाण्यज्ञानं तदुभयमपि गृह्यते । नन्वनवधृतप्रामाण्यमेव संवादिज्ञानं स्वविषयनिश्च-
,, । २५ यात्मकं भवत्वित्यत्राह **अनिश्चये वेति । प्रामाण्याऽसिद्धेरिति** । अनवधृतप्रामाण्यादपि ज्ञानाद्विषयसिद्धौ दूरत्वादिदोषेण शङ्किताऽप्रामाण्यात् चन्द्रप्रादेशिकत्वादिज्ञानादपि तत्सिद्धिः स्यात् । यदि प्रामाण्याग्रहणे ऽपि अप्रामाण्यशङ्काविरहमात्रेण संवादादिज्ञानं स्वविषयनिश्चयात्मकं भवेत् तदा तथैव प्रथमज्ञानमपि स्वविषयनिश्चयात्मकं सत् प्रवृत्त्यादिकार्योपयोगि भवेदिति भावः ।

नन्वप्रामाण्यशङ्काविरहापेक्षया प्रामाण्यनिश्चयो लघीयान् अतो निश्चितप्रामाण्यमेव संवादादिज्ञानं स्वविषयनिश्चयरूपमिति संवादादिज्ञानस्य

---

* अपेक्ष्यतइति १-५ पु. पाठः ।

तथात्वसिद्ध्यर्थं स्वतः प्रामाण्यमिष्यतइति चेत् तत्राह स्वतः प्रामाण्ये चेति । संवादादिज्ञाने स्वविषये स्फुरति तद्विषयविशेष्यप्रकारकतदुभय- १७ । २६
वैशिष्ट्यघटितं योग्यधर्मरूपं तत्प्रामाण्यं ज्ञानत्ववदुत्सर्गतः स्फुरति । यत्र तु क्व चिदनभ्यासदशादिदोषाद् विशेष्यप्रकारवैशिष्ट्यांशे ज्ञानस्य न सत्ता-निश्चयरूपत्वं तत्र तद्घटितस्य प्रामाण्यस्य स्थाणुत्वादेरिव स्फुरणं नास्ति तत्र परं प्रामाण्यसन्देह इति खलु संवादादिज्ञाने प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वं समर्थनीयं तन्न्यायः प्रथमज्ञाने ऽपि तुल्य इति भावः ।

नन्वयं प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वाभ्युपगमो न युक्तः । तथा हि । सिद्धान्ते ज्ञानं स्वप्रकाशम् । अत इदं जलमिति इदं जलत्वेन जानामीति च व्यवहारहेतौ प्रथमज्ञाने एव तत्प्रामाण्यस्य स्फुरणं वाच्यम् । तत्र प्रामाण्यघटकसर्वोपाधिस्फुरणाभ्युपगमात् । ततश्च तत्र प्रामाण्यवद्विशेष्यकप्रामाण्यप्रकारकत्वरूपं प्रामाण्यान्तरमपि सम्पद्यतइति तदपि तत्र स्फुरेद् न्यायतौल्यात् । न चेष्टापत्तिः । तथा सति द्वितीयप्रामाण्यघटितप्रामाण्यान्तरस्य तत्तत्प्रामाण्यघटितप्रामाण्यान्तराणां च स्वप्रकाशज्ञाने स्फुरणापत्त्या तस्यानुभवविरुद्धाऽपर्यवसिता*ऽनन्तविषयाभ्युपगमापत्तेरिति चेत् । उच्यते । स्वप्रकाशज्ञाने प्रामाण्यस्फुरणे सति प्रामाण्यवद्विशेष्यकप्रामाण्यप्रकारकत्वरूपप्रामाण्यान्तरं सम्पद्यते चेत् सम्पद्यतां नाम न तस्यापि तत्र स्फुरणमिष्यते प्रामाण्यतदाश्रययोः तदुभयवैशिष्ट्यस्य च तत्र स्फुरणे ऽपि तत्प्रकारकत्वतद्विशेष्यकत्वयोस्तत्राऽस्फुरणात् । न हि जलज्ञानानन्तरम् इदं जलमिति इदं जलत्वेन जानामीति च व्यवहारवदिदं ज्ञानं प्रमाणत्वेन जानामीत्यपि व्यवहारो दृश्यते येन तयोरपि तत्र स्फुरणमिष्येत । न च स्वप्रकाशज्ञानगतत्वेन तत्स्फुरणावश्यम्भावः । तद्गतगुणत्वद्रव्यत्वादिवदस्फुरणसम्भवात् । तथापि प्रामाण्यस्य स्वाश्रयसहभाननियमरूपस्वतस्त्वाभ्युपगमात् स्फुरणावश्यम्भाव इति चेद् न । यत्र प्रामाण्यघटकसर्वोपाधिस्फुरणमस्ति तत्र प्रामाण्यस्य स्फुरणमित्युत्सर्गरूपस्य नियमस्य यत्र तद्घटकस्य कस्य चिदस्फुरणं तत्रापवादाभ्युपगमात् । तस्मात् स्वप्रकाशज्ञाने प्रामाण्यस्फुरणौत्सर्गिकत्वाभ्युपगतौ न का चिदनुपपत्तिः ।

---

* अपर्यवस्थितेति २ पु॰ पा॰ ।

१७ । २० प्रसङ्गादुत्पत्तावपि स्वतस्त्वं निरूपयितुं पृच्छति **ननु किमिति** । यद्वा ज्ञानमुत्पद्यमानमुत्सर्गतः प्रमारूपमेवोत्पद्यते चेदेवं प्रमाप्रायिकत्वा*धीनसमुत्कटतद्वासनावशादप्रामाण्यशङ्कानुदयः प्रामाण्यस्फुरणं चेत्युभयमौत्सर्गिकं भवति । अतः **स्वतःप्रामाण्ये चेति** पूर्ववाक्येनोपज्ञिप्तमौत्सर्गिकत्वरूपं ज्ञप्तिस्वतस्त्वमुपपादयितुमुत्पत्तावपि स्वतस्त्वं निरूपयितुं पृच्छति **ननु किमिति** ।

इयं रूपप्रमेति । ननु स्वतस्त्वनिर्वचनप्रश्ने तदप्रदर्श्य किमिति प्रमाणमुपन्यस्यते । अथ ज्ञानसामग्रीमात्रजन्यत्वमेव स्वतस्त्वं तत्तु प्रामाण्यस्य† नेष्यते किं तु तदधिकरणज्ञानव्यक्तेः । अतो नोक्तदोष इति प्रमापक्षीकरणेन सूचितमिति चेद् न । उपन्यस्तनिर्वचनस्य परतस्त्व‡साधारण्यात् । न हि परतस्त्वपक्षे प्रमा न ज्ञानं येन सा ज्ञानसामग्रीमात्रजन्या न स्यात् । अथ ज्ञानसामान्यसामग्रीमात्रजन्यत्वं विवक्षितमिति चेद् न । ज्ञानसामान्यसामग्र्यनुप्रविष्टात्ममनःसंयोगाद्यतिरिक्तेन्द्रियलिङ्गपरामर्शादिजन्यासु प्रत्यक्षानुमित्यादिप्रमास्वसम्भवापत्तेरिति चेद् मैवम् । ज्ञानसामग्रीशब्देन प्रमाभ्रमसाधारणज्ञानकारणकलापस्य विवक्षितत्वात् । इन्द्रियादीनां च प्रमावद् भ्रमेष्वपि कारणत्वात् । चक्षुषा रजतं पश्यामीति प्रातिभासिकस्यापि चाक्षुषत्वानुभवात् ।

प्रमायाः प्रमाभ्रमसाधारणकारणातिरिक्तकारणजन्यत्वाभावरूपं स्वत-
१८ । ३ स्त्वं यथा सिध्यति तथा साध्यं दर्शयति **अर्थेति** । अत्र साध्ये संयुक्तसमवायान्तर्गतसंयोगरूपचक्षुर्गुणजन्यत्वेन विषयभूतरूपगुणजन्यत्वेन च बाधवारणायाऽसम्प्रयोगानधिकरणेति चक्षुर्गतेति च गुणविशेषणम् । सामान्याभावविवक्षया चक्षुरन्तरगतगुणजन्यत्वाभावेनार्थान्तरवारणायैतदिति चक्षुर्विशेषणं तद्विवक्षायां तु नोपादेयम् । न चैवमपि व्यञ्जकतेजोरूपत्वादालोकरूपवच्चक्षूरूपमपि रूपप्रमाहेतुरिति बाधः । तेजोगतमुद्भूतरूपमेव रूपादिज्ञानहेतुः न तु ऊष्मरूपवदनुद्भूतं चक्षूरूपमिति मतानुसरणात् । मतान्तरे तु रूपभिन्नेत्यपि विशेषणं देयम् । ननूक्तरूपं स्वतस्त्वं कथमनेन साध्यनिर्देशेन सिध्यति । न हि प्रमाभ्रमसाधारणज्ञानसामान्यकारणकलापानु-

* प्रामाण्यप्रायिकत्वेति २ पु॰ पा॰ । † प्रामाण्यमिति ४ पु॰ पा । ‡ परत्वेति २ पु॰ ।

प्रविष्टप्रमायां विशेषकारणं सम्प्रयोगातिरिक्तचक्षुर्गुणरूपं परतस्त्ववादिभिरिष्यते येन तज्जन्यत्वाभावसाधनं स्वतस्त्वसाधनं भवेत् । परतस्त्ववादिभिर्हि स्थूलावयविप्रत्यक्षप्रमायां भूयोवयवेन्द्रियसंनिकर्षो जन्यप्रत्यक्षप्रमाण्यं यावद्विषयसंनिकर्षो जन्यप्रमामात्रे ग्राह्ययथार्थज्ञानं च विशेषकारणमिष्यते न च तद्व्यावर्तनमुदाहृतसाध्यनिर्देशेन लभ्यते । तत्रादिमस्य विशेषकारणद्वयस्य व्यावर्तनं चक्षुर्गतविशेषणलभ्यं सम्प्रयोगातिरिक्तविशेषणेन निरुद्धम् । सम्प्रयोगातिरिक्तविशेषणलभ्यं तृतीयस्य व्यावर्तनं चक्षुर्गतविशेषणेन निरुद्धम् । तस्माद् नानेनानुमानेन स्वतस्त्वसिद्धिरिति चेत् । उच्यते । चक्षुर्गतपित्तदोषाभावे शङ्खे श्वैत्यप्रमा, तदभावे न, चक्षुर्गतमण्डूकवसाञ्जनाभावे वंशवर्णप्रमा, तदभावे नेत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां रूपचाक्षुषप्रमायां विशेषकारणत्वेन शङ्काहस्तथैव परतस्त्ववादिभिरिष्यमाणश्चक्षुर्दोषाभावरूपो यस्तद्धर्मस्तज्जन्यत्वाभाव इह साध्यः । अन्यत्तु प्रमायां विशेषकारणत्वेन शङ्काहमेव न भवति । न हि भूयोवयवेन्द्रियसंनिकर्षं विना स्थूलावयविप्रत्यक्षप्रमा नोत्पद्यते तदभावे ऽपि संनिकृष्टकिंचित्प्रदेशावच्छेदेन तदुत्पत्तिदर्शनात् । अतस्तत्तत्प्रदेशप्रत्यक्षमात्रार्थं तत्तत्प्रदेशसंनिकर्षापेक्षेति न भूयोवयवेन्द्रियसंनिकर्षस्य स्थूलावयविप्रत्यक्षप्रमायां विशेषकारणत्वे मानमस्ति ।

एतेन स्थूलावयवावच्छेदेन संनिकर्षस्तस्यां विशेषकारणमित्यपि निरस्तम् । स्थूलावयविनि परमाणुद्व्यणुकरूपे सूक्ष्मावयवावच्छेदेन संनिकर्षे भ्रमस्याप्यनुदयाद् यावद्विषयसंनिकर्षो ऽपि न प्रमायां विशेषकारणम् । असंनिकृष्टभाने अतिप्रसङ्गेन शुक्तिरजतादिष्वपि संस्कारस्य स्मृतेर्वा संनिकर्षत्वस्याभ्युपेयत्वात् । असंनिकृष्टमपि रजतादिकं दोषाद्भासतइति समर्थने तथैवासंनिकृष्टमपि निध्यादिकमञ्जनादिगुणाद् भासतइति समर्थयितुं शक्यत्वेन प्रमायामपि तस्यानुगतविशेषकारणत्वाभावप्रसङ्गात् । विशेष्यवृत्तिविशेषणसंनिकर्षोपि न जन्यप्रत्यक्षप्रमानुगतो गुणः । परंपरासंबन्धेन स्फटिकवृत्तेर्लौहित्यस्य तत्र साक्षात्संबन्धावगाहिनि भ्रमे तस्य साधारण्यात् तत्तत्संबन्धविशेषेण वृत्तिविवक्षायामननुगमात् ।

एतेन विशेषणवद्विशेष्यसंनिकर्षस्तस्यां गुण इत्यपि निरस्तम् । ग्राह्ययथार्थज्ञानस्य तु जन्यप्रमामात्रे नान्वयव्यतिरेकाभ्यां विशेषकारणत्वं

व्यभिचारेण तदसिद्धेः । लोके शाब्दप्रमायां वक्तृवाक्यार्थयथार्थज्ञानस्य कारणत्वदर्शनात् † यद्विशेषयोः कार्यकारणभावः बाधकं विना तत्सामान्ययोरपीति व्याप्त्या तत्र तस्य कारणत्वसिद्धिः । न च व्यभिचारः । यत्रास्मदादिगतग्राह्ययथार्थज्ञानं नास्ति तत्र सर्वज्ञोक्तव्याप्तिबलेन परमेश्वरज्ञानस्य तथात्वेनापि कारणत्वकल्पनोपपत्तेरिति चेद् न । अप्रयोजकत्वात् । न च जन्यप्रमात्वावच्छिन्नकार्यस्याकस्मिकत्वप्रसङ्गो विपक्षबाधकस्तर्कः । जन्यज्ञानत्वावच्छिन्नज्ञानसामान्यकारणकलापस्य सत्त्वात् । तत्र तद्वद्विशेष्यकतत्प्रकारकत्वस्याव्यवस्थितघटत्वपटत्वादिप्रवेशेनाऽननुगतस्यावच्छेदककोटिप्रवेशाऽयोगात् । अन्यथा वक्तृवाक्यार्थायथार्थज्ञानस्य शाब्दभ्रमे कारणत्वाद् यद्विशेषयोरित्युक्तव्याप्त्यैव भ्रममात्रे ग्राह्यभ्रमो हेतुः कल्पनीय इति परमेश्वरे नित्यप्रमावद् नित्यभ्रान्तिरप्यङ्गीकरणीया स्यात् । यत्तु तदभाववति तत्प्रकारकज्ञानमपेक्ष्य लघु तदभाववज्ज्ञानमेव भ्रमेषु दोषोऽस्तु तत्तु भ्रमे धर्मिज्ञानरूपं सर्वत्र सुलभमिति नेश्वरे भ्रान्तिकल्पना प्रसज्यते । न चैवं प्रमायामपि लघु तद्वज्ज्ञानमेव गुणः स्यादिति वाच्यम् । इष्टापत्तेः । तावतापि परतस्त्वसिद्धेस्तत्फलेश्वरसिद्धेश्चाप्रत्यूहत्वादिति । तन्न । तदभाववत्त्वेन ज्ञानस्य भ्रमविरोधिनस्तत्र कारणत्वाऽयोगात् । वस्तुतो यत् तदभाववत् तज्ज्ञानस्य विशेषणज्ञानादिरूपस्य प्रमासाधारण्येन भ्रमासाधारणकारणत्वरूपदोषत्वायोगात् । तदभाववद्विशेष्यकं ज्ञानं दोष इति चेद् न । तदभाववद्विशेष्य*कानामपि ज्ञानानां प्रमाकारणानां बहुलमुपलम्भात् । तदभाववद्भ्रमविशेष्यविशेष्यकं ज्ञानं दोष इति चेद् न । तदभाववत्त्वविशेषणवैयर्थ्यात् । भ्रमविशेष्यस्यारोप्याभाववत्त्वनियमात् । अस्तु तर्हि भ्रमविशेष्यविशेष्यकमेव ज्ञानं दोष इति चेद् न । एतदपेक्षया भ्रम एव भ्रमे दोषः † इति कल्पनाया लघीयस्त्वात् । तस्माद् भूयोवयवेन्द्रियसंनिकर्षादीनां शङ्काऽनर्हत्वात् प्रमान्वयव्यतिरेकशालितया तदर्हस्येन्द्रियदोषाभावस्यैवाधिककारणत्वनिराकरणमनेनानुमानेन कृतम् ।

चक्षुर्दोषाभावस्य तन्निराकरणमिदम् इन्द्रियान्तरदोषाभावानामधि-

---

* तदभाववद्विशेषणविशेष्यकानामिति २ पु. पा. ।

† भ्रम एव दोष इति ४ पु. पा. ।

कत्कारणत्वनिराकरणार्थानामप्येतच्छायापन्नानामनुमानान्तराणामुपलक्षणम् । का तर्हि दोषाभावान्वयव्यतिरेकयोर्गतिः । दोषस्य प्रमाप्रतिबन्धकत्वमेव । सत्यां सामग्र्यां कार्यविरोधि हि प्रतिबन्धकं लोके प्रसिद्धं न तु नैयायिककल्पितं कारणीभूताभावप्रतियोगि । तैरपि साक्षादविरोधिनो ज्ञानस्य जनकज्ञानविघटकस्यैव प्रतिबन्धकत्वम् *इत्यादि वदद्भिः कारणीभूताभावप्रतियोगित्वेनानभ्युपगतमपि कार्यानुत्पत्तिव्याप्यमात्रं प्रतिबन्धकमिष्यत एवेत्यलं विस्तरेण ।

ज्ञप्तिस्वतस्त्वमपि अनुमानारूढं करोति **तथेति** । **उक्तविधेति** । १८ । ४
चक्षुर्गतगुणज्ञानाधीनप्रथमप्रामाण्य†ज्ञानं न भवतीत्यर्थः । स्वतस्त्ववादे प्रथमं प्रामाण्यस्य करणगुणज्ञानानपेक्षज्ञानत्वे ऽपि पश्चात् करणगुणेनापि तदनुमानं सम्भवतीति बाधवारणाय प्रथमविशेषणम् । परतस्त्ववादे प्रथममपि प्रमारूपधर्मिज्ञानं करणगुणज्ञानानधीनं सम्भवतीति सिद्धसाधनवारणाय प्रामाण्यपदम् । गुणपदं पूर्ववद् निर्दोषत्वधर्मपरम् । ननु परतस्त्ववादिभिः करणदोषाभावलिङ्गादिव समर्थप्रवृत्तिलिङ्गसंवादाभ्यामपि प्रथमं प्रामाण्यस्य ज्ञेयत्वमिष्यते तदुभयज्ञेयत्वनिरासो ऽनेनानुमानेन न सिध्यतीति चेत् । सत्यम् । समर्थप्रवृत्तिसंवादौ तदयोग्यवैदिकार्थादिज्ञानप्रामाण्यावधारणे न सम्भवतः । करणदोषाभावज्ञानं तु सर्वत्र सम्भवतीति तदधीनप्रथमज्ञानत्वमनेनानुमानेन निरस्तम् । तथा च यस्यां प्रमायां करणदोषाभावलिङ्गकमेव परतस्त्ववाद्यभिमतं प्रामाण्यग्राहकं प्रवर्तते सैवात्र पक्षो न तु समर्थप्रवृत्तिसंवादावसित‡प्रामाण्येति न सिद्धसाधनम् । तदवसितप्रामाण्यायां तु प्रमायां स्वतस्त्वे एतद्घटप्रमा एतद्घटविषयसमर्थप्रवृत्तिसंवादाधीनप्रथमप्रामाण्यनिश्चया न भवति प्रमात्वात् पटप्रमावदित्यनयैव रीत्या तत्राप्यनुमानमुन्नेतुं शक्यमिति न प्रदर्शितम् । एवं च परतस्त्वनिषेधे प्रामाण्यस्य स्वाश्रयसहभाननियमरूपस्वतस्त्वसिद्धिः । न चैवं सति यस्यां रूपप्रमायां करणदोषशङ्कया प्रामाण्यसंशये सति तन्निर्दोषत्वनिश्चयेन प्रामाण्यनिश्चयः तत्र साध्यस्य बाधः स्यादिति चेद् न । अतथाभूताया इह पक्षीकरणात् तत्प्रतिपत्त्यर्थत्वादेवेति पक्षविशेषणस्य ।

* प्रतिबन्धवत्त्वमिति १-४ पु॰ पा॰ † गुणज्ञानाधीनप्राथमप्रामाण्येति ४ पु॰ पा॰ ।
‡ संवादान्वितेति ४ पु॰ पा॰ ।

१८ । ५ **तथाविधेति** । नन्विह साक्षात्प्रवृत्तेः करणगुणज्ञानाधीनत्वं न निषेध्यम् । परतस्त्ववादिभिरपि तस्याः साक्षात्समानविषयरजतादिज्ञानजन्यत्वस्यैवाभ्युपगतत्वात् । नापि प्रामाण्यनिश्चयद्वारा, प्रामाण्यनिश्चयो न प्रवृत्त्यर्थमपेक्षितः । अनवस्थाप्रसङ्गात् । किं त्वप्रामाण्यशङ्काशून्यं समानविषयज्ञानमेवेति तैरभ्युपगतत्वात् । न च वाच्यं करणदोषसंशयेन प्रवर्तकज्ञानस्याप्रामाण्यशङ्कया प्रवृत्तिप्रतिबन्धे प्रसक्ते निर्दोषत्वरूपकरणगुणज्ञानजन्येन प्रामाण्यनिश्चयेन तच्छङ्कानिरासपूर्विका यत्र प्रवृत्तिः तत्र तस्याः करणगुणज्ञानाधीनत्वं परतस्त्ववाद्यभिमतं निषेध्यमिति, स्वतस्त्ववादिभिरपि तस्याङ्गीकर्तव्यत्वेन तन्निषेधे बाधापत्तेरिति चेत् । सत्यम् । प्रामाण्यनिश्चयवत् प्रवृत्तिरपि करणगुणज्ञाना*धीनेति परतस्त्ववादिषु केषांचिन्मतमालक्ष्य तन्निषेधार्थमिदमनुमानम् ।

सर्वतन्त्रसिद्धार्था इति । यद्यप्यख्यातिमते अन्यस्यान्यात्मतया भानमेव न सिद्धम् । अन्यथाख्यातिमते तत्सिद्धावप्यन्यात्मना ऽनिर्वचनीयेत्येतदसिद्धम् । तथापि प्रगुक्तयुक्त्या तथाऽवश्याभ्युपगन्तव्यतामापाद्य सर्वतन्त्रसिद्धान्तत्वोक्तिः ।

,, । १० **रजतवदिति न सादृश्यविवक्षेति** । ननु तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिरिति सूत्रेण क्रियया सदृशे वतिरनुशिष्टः न तु मिथ्याभूते । अथ सदृशवाचिनो मिथ्याभूते लक्षणेत्युच्येत । नैतद्युक्तम् । यथा रजतं रजतात्मना भासते तथा शुक्तिका ऽपि रजतात्मना भासतइति वतिना‡ रजततादात्म्यभानविषयत्वरूपे रजतसादृश्ये शुक्तिकायाः प्रतिपादिते सति असंनिहितस्य रजतस्य तत्तादात्म्यस्य चाक्ष§ प्रत्यक्षायोगेनार्थान्मिथ्याभूतरजततत्तादात्म्यसिद्धिसम्भवादिति चेत् । सत्यम् । अर्थतः सिध्यति । रजततत्तादात्म्यमिथ्यात्वे, रजतवदवभासतइति व्यवहर्तुर्लोकस्य तात्पर्यं न तु द्वारभूते शुक्तिकागतरजतसादृश्ये इत्याशयेन सादृश्ये न विवक्षा किं तु मिथ्यात्वे इत्युक्तम् । यद्वा यया सादृश्यवाचिन इवशब्दस्य वतेश्च दूरादागच्छन् देवदत्तवद्भातीत्यादिप्रयोगादुत्कटकोटिकसंशयरूपा तादात्म्यसम्भावना ऽप्यर्थः

* करणज्ञानेति १–४ पु· पा· ।
† सिद्धो ऽर्थ इति २–५ पु· पा· । मूले ऽप्येवं पाठद्वैविध्यम् ।
‡ वतिनेति नास्ति २ पु· । § तत्तादात्म्यमात्रेति ४ पु· पा· ।

एवं शुक्तिका मिथ्यारजतात्मना ऽवभासत इत्यर्थविवक्षावतां रजतवदवभासत इत्यादिव्यवहारदर्शनान्मिथ्यात्वमपि तदर्थ इत्याशयेन तथोक्तमिति सर्वमनवद्यम् ।

स्वप्रकाशफलस्येति । ननु तथा हीत्यादिग्रन्थेन प्रथमं संविदः १८ । १५
स्वप्रकाशत्वमेवोपपाद्यते । तत्कथं प्रतिपाद्यत्वेन नावतार्यते कथं च स्वप्रकाशत्वप्रतिपादनानन्तरं प्रतिपाद्यमानः परपक्षे संविदो ऽर्थप्रकाशत्वासम्भवः स्वपक्षे एवार्थजातस्य संविद्विवर्त्ततया संविदभेदेन संविदः स्वाभिन्नार्थप्रकाशत्वसम्भवश्च प्रतिपाद्यत्वेन नावतार्यते तदनन्तरं संविदो जन्मादिनिषेधेन प्रतिपाद्यमानम् आत्मत्वमेव केवलं प्रतिपाद्यत्वेनावतार्यते । उच्यते । संविदाश्रयत्वेनात्मसिद्धिं वदतां संविदः स्वप्रकाशत्वमभिमतमेवेति तदुपपादनमनुवादमात्रमित्याशयेन तत् स्वप्रकाशफलस्येत्यनुवाद्यकोटौ निवेशितं ; संविदः परपक्षे अर्थप्रकाशत्वासम्भवप्रदर्शनपूर्वकम् अर्थजातस्यानिर्वचनीयत्वपक्ष एव तत्सम्भवोपपादनम् अर्थजातस्यानिर्वचनीयत्वव्यवस्थापनपर्यवसन्नं सत्स्वरूपतो ऽननुभूयमानभेदायाः संविदो * नार्थोपाधिको भेदस्तस्य मिथ्यात्वादिति संविदो नित्यात्मस्वरूपत्वोपपादकतयैव प्रकृतोपयोगिता । अन्यथा कथं सत्यं ज्ञानमिति श्रुतेर्ज्ञानात्माभेदे तात्पर्यं द्रागेव निश्चेतुं शक्यम् । इह हि ज्ञानपदमन्तोदात्तमधीयते । अन्तोदात्तस्वरश्च केवलं ल्युडन्ततायां नोपपद्यते । तथा हि । ल्युडादेशस्य अन इत्यस्य आद्युदात्तश्चेति प्रत्ययस्वरेण प्रथमाकारे उदात्ते लितीति लित्स्वरेण प्रकृत्याकारे चोदात्ते ऽनुदात्तं पदमेकवर्जमिति शेषनिघातस्वरेण प्रत्ययस्थयोरकारयोरनुदात्तयोरेकादेश उदात्तेनोदात्त इत्येकादेशस्वरेण प्रकृत्याकारप्रत्ययाद्याकारयोरेकादेशे चोदात्ते सति प्रत्ययान्त्याकारस्या ऽनुदात्तस्य विभक्त्यकारस्य च अनुदात्तौ सुप्पिताविति सुप्स्वरेणानुदात्तस्य अमि पूर्वः इत्येकादेशो भवन् स्थाने ऽन्तरतम इति परिभाषया ऽनुदात्तः स्यात् । तस्य चानुदात्तस्य उदात्तादनुदात्तस्य स्वरित इति स्वरितादेशो भवेत् । अत एतद् ज्ञानमिति पदं केवलल्युडन्तत्वे स्वरितान्तं स्यात् । यथा काठके सञ्ज्ञानं विज्ञानं प्रज्ञानमिति । तस्मादन्तोदात्तनिर्वाहार्थमिदं ज्ञान-

* संविदो ऽपीति २ पु· पा· ।

पदं ल्युडनन्तरं मत्वर्थीयाच्प्रत्ययान्तं वाच्यम् । अर्शआदेराकृतिगणत्वात् । तथा सत्यन्तोदात्तस्वर उपपद्यते । अर्शआद्यच्प्रत्यये यस्येति चेति प्रकृतावन्त्यस्याकारस्य लोपे चित इति चित्स्वरेण मत्वर्थीयप्रत्ययस्योदात्तत्वे च सति तस्य विभक्त्यकारस्य चैकादेशस्यापि एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तस्यैव भावात् । एवमिह ज्ञानपदप्रक्रियाश्रयणे ज्ञानवत्त्वमेवात्मनः सिध्येद् न ज्ञानरूपत्वं किं त्वौणादिकनप्रत्ययान्तत्वेन तत् सिध्येत् । ज्ञाधातोरारभ्य नप्रत्ययविधानाभावेऽप्युणादयो बहुलमिति बहुलग्रहणेन यतो विहितास्ततोऽन्यत्रापि ते भवन्तीति सिद्धेः । औणादिकप्रत्ययान्तत्वे भावार्थत्वमप्युपपद्यते । अर्त्यादिसूत्रविहितमन्प्रत्ययान्तस्य होमशब्दस्येव अन्तोदात्तस्वरश्च युज्यते । नप्रत्ययाकारस्य प्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वे सति तस्य तद्विभक्त्यकारेण भवत एकादेशस्याप्युदात्तस्यैव भावात् । एवमुभयथेह ज्ञानपदप्रक्रियाश्रयणसम्भवे कथमस्याः श्रुतेः संविदात्माभेदे तात्पर्यं निर्णीयतइत्याकाङ्क्षायां तत्र तत्तात्पर्यनिर्णयार्थामुपपत्तिमुपपद्यते चेति प्रतिज्ञाय तामेवोपपत्तिं प्रदर्शयितुं टीकायां तथा हीत्यादिग्रन्थः प्रवर्त्तितः । अतोऽत्र स्वप्रकाशत्वादिव्यवस्थापनस्य न साक्षादन्वयसंघटनेतीत्थमवतारिका ।

१८ । १७ **नन्वभ्युपेयते इति** । ननु चाभ्युपगमे को हेतुः स्वयमभासमानमपि ज्ञानमर्थप्रकाशरूपमस्तु । न च तथात्वे तस्य चक्षुरादिवदर्थप्रकाशकत्वमेव स्याद् न तु तत्प्रकाशरूपत्वमित्यनवस्थेति वाच्यम् । अप्रयोजकत्वेनोक्तनियमाऽसिद्धेरिति चेद् न । तथा सति घटज्ञानादिषु सत्सु कदा चित्संदेहविपर्यासापत्तेः प्रकाशाऽव्यभिचारिण्येव सुखादौ संशयविपर्यासाऽनुदयदर्शनात् । एतावन्तं कालं मनसा रुद्रानुवाकानावर्त्तयन्नास मिति परामर्शानुपपत्तेश्च । न हि तत्तद्वर्णस्मृतीनां स्वस्वकाले भानाभावे तासामयिमपरामर्शो भवितुमर्हति । न चेच्छाघटितसामग्रीजन्यनिरन्तरक्रमिकवर्णविषयस्मरणसन्तानोदयकाले मध्ये मध्ये प्रतिस्मरणमनुव्यवसायोत्पत्तिः सम्भवति ।

,, १८ **आत्मस्वप्रकाशत्वबाधाहेति** । अभ्युपेतव्या* इत्येतदन्तमुक्तवानात्मस्वप्रकाशवादीव । आत्मनः प्रकाशमानत्वं स्वप्रकाशफलाभेदेनैव उपपादनीयं नान्यथा तस्य प्रकाशमानत्वं भवतीत्येवमुपपादयितुमाहेत्यर्थः ।

* भामतीप्रतीकग्रहणम् । भा० पृ० २० प० ५ ।

अनुपयोग उक्त इति । सहभावस्य प्रकाशमानतायामनुपयोग उक्तः । उपयोगमङ्गीकृत्य तस्याव्यापकत्वमाहेत्यर्थः । **विशेषणस्याऽसिद्धिमाहेति ।** बाधदोषः स्फुट इति मत्वा दोषान्तरमाहेत्यर्थः । **तां परिहरतीति ।** असिद्धिं परिहरन् पूर्ववादी शङ्कत इत्यर्थः । **जडत्वान्नार्थप्रकाशश्चेदिति*।** अर्थविषयहानादिजनकत्वमात्रं न ज्ञानस्यार्थविषयतानियामकं किं तु तज्जनकप्रकाशत्वम् । तथा च जडे देहात्मसंयोगे न प्रसङ्ग इति शङ्कार्थः ।

स्वप्रकाशत्वात् स्वमात्रे साक्षी†ति । संविद्भिन्नताभ्युपगमे १९ । १५
संविदः स्वात्मानं प्रति प्रकाशत्वं ह्यभेदसंबन्धेनैव क्लृप्तमिति दृश्यवर्गस्य तं प्रति सा जडरूपा देहात्मसंयोगतुल्या न प्रकाशरूपेति नोक्तनियामकेन तस्या दृश्यवर्गविषयत्वसिद्धिरित्यर्थः । ननु यद्विषयत्वनियामकमन्विष्यते तं प्रति प्रकाशत्वं प्रकाशशब्देन न विवक्षितम् । तथा सति ह्यात्माश्रयः स्यात् । किं तु ज्ञानत्वसामान्यं विवक्षितम् । अतो नोक्तदोष इति चेद् न । एवमपि गगनादीनामतीतानागतयोश्च ज्ञानाद्यविषयत्वेन तद्विषयज्ञानाव्यापनात् । ताम्रादिज्ञाने तदुपष्टम्भककालिकादेरप्युपादानजनके कालिकादिविषयत्वस्याप्यापत्तेश्च । एतेन परोक्षाऽपरोक्षवृत्तीना‡मिच्छाद्वेषवृत्तीनां हानादिव्यापाराणां च तत्तद्भिन्ने ऽपि तद्विषये विषयत्वनियमार्थं कस्य चिन्नियामकस्यावश्यान्वेष्यत्वेन तथाभूतं नियामकं संविद्भिन्ने ऽपि संविदस्तत्तद्विषयत्वनियामकं भविष्यतीत्यपि शङ्का निरस्ता । संविदः स्वप्रकाशतायामभेदस्य नियामकस्य क्लृप्तत्वेन दृश्यवर्गप्रकाशतायां नियामकान्तरस्याऽननुगमावहस्य कल्पयितुमयुक्तत्वात् ।

ननु संविदः स्वभिन्ने नास्ति प्रकाशरूपतेति ब्रूषे संवित्प्रपञ्चयोरभेदं च तात्त्विकमपाकुरुषे अध्यासप्रतिक्षेपार्थं प्रवृत्तश्च नाध्यासिकं तमङ्गीकुरुषे किं तु
जगदान्ध्यमेव वक्तुमध्यवसितोऽसीत्याशङ्क्याह **सिद्धान्त्यभिमतमिति ।** ,, । १९
सर्वो ऽयं सिद्धान्त्यभिमत एवार्थ आत्मनो ऽधिष्ठानत्वासम्भवोपपादनार्थमनूद्यते । सिद्धान्ती खलु संवित् स्वप्रकाशेति तस्याः स्वाभिन्नएव प्रकाशरूपत्वस्य क्लृप्तत्वात् स्वभिन्ने दृश्यवर्गे तस्याः प्रकाशरूपता न सम्भवति तात्त्वि-

---

* जडत्वाचार्थविषयप्रकाशश्चेटितीति मूलानुसारी पाठः । क॰ पृ॰ १६ प॰ २४ ।
† स्वमात्रसाक्षीति १ पु॰ पा॰ ।　　‡ परोक्षवृत्तीनामिति पु॰ पा॰ ।

कश्च दृग्दृश्ययोरभेदो न युज्यते । अतो दृश्यवर्गस्य संविद्विवर्त्ततया ऽनिर्वचनीयेन तदभेदेन प्रकाशमानता । एवं चानुभवामीत्येकरूपप्रत्ययदर्शनेन संविदां स्वतो भेदाप्रतीतेरर्थानामनिर्वाच्यतया तद्भेदेन रङ्गरजतादिभ्रमविषयभेदेन भ्रमाधिष्ठानशुक्तिशकलस्येव भास्करमतरीत्यौपाधिकवस्तुकृतभेदाऽसम्भवाच्च नित्या संविदिति नित्यसंविदतिरेकेणात्मकल्पनायां प्रमाणाभावात् संवित्प्रकाश एव स्वयंप्रकाश एकः कूटस्थो निरंशः प्रत्यगात्मेति मन्यते । तस्य मते प्रत्यगात्मरूपस्य प्रकाशस्य करणदोषाऽजन्यतया निरंशतया च सामान्यग्रहणविशेषाऽग्रहणासम्भवात् कथमध्यासाधिष्ठानतेत्येवं सिद्धान्तिमतानुसारेणैवायम् अध्यासाक्षेपः क्रियतइत्याशयः ।

१९ । २२ **आजानतः स्वभावत इति** । तथा च स्वाभाविकभेदो नानुभूयते किं त्वनुभवामीत्येकरूपप्रत्ययेनाऽभेद एवावसीयते । न चानुगतप्रत्ययो जात्यैक्यविषयः व्यक्तिभेदाप्रतीतौ लाघवेन तस्य व्यक्त्यैक्यविषयत्वकल्पनौ*चित्यात् । न चेच्छाया अपीच्छामीत्यनुगतप्रत्ययात् स्वतो भेदाऽप्रतीतेश्च नित्यत्वप्रसङ्गः । ममैतदिच्छा नष्टा एतदिच्छा उत्पन्नेति नाशोत्पत्त्यनुभवविरोधेनाऽनुगतप्रत्ययस्य जातिविषयत्वकल्पनात् । न च ज्ञानइवेच्छायामपि नाशोत्पत्त्यनुभवस्यावच्छेदकवृत्तिविषयत्वं कल्पयितुं शक्यम् । इच्छायामवच्छेदकवृत्तिकल्पने प्रमाणाभावात् । ज्ञाने तत्कल्पने त्वस्ति प्रमाणम् । सर्वस्य हि प्रपञ्चस्य नित्यैकदृगध्यस्तत्वेन प्रकाशमानतोपयोग्यभेद उपपादनीयः न तु तत्तद्विषयस्य तत्तद्दृगध्यस्तत्वेन । लब्धात्मन्यधिष्ठाने भासमाने पश्चादध्यासस्य वक्तव्यत्वेन विषयाध्यासात् पूर्वं चाक्षुषादिज्ञानानां विषयं विनापि भानप्रसङ्गात् । न च सर्वस्य प्रपञ्चस्यैकदृगध्यस्तत्वे तत्तज्ज्ञानानां विषयनियमाऽसम्भवः अवच्छेदकवृत्तिकृतविषयनियमोपपत्तेरिति भावः ।

नन्वहंवृत्तिरूपसाक्षात्कारेणार्थान्तरदुष्टमनुमानं सुखमहमस्वाप्समिति परामर्शाऽनुपपत्त्या सुषुप्तावहंवृत्तेरवश्याभ्युपगन्तव्यत्वात् तथाभूतपरामर्शदर्शनस्यैवानुमानग्राहक†तर्कतया तवाप्युपजीव्यत्वादित्याशङ्क्याह **न च सुप्ताविति‡** । सुषुप्तावन्तःकरणलयस्य श्रुतिसिद्धत्वेन तदानीमहंवृत्त्यसम्भवात्

,, । २४ (margin, beside line "र्शनस्यैवानुमानग्राहक…")

* व्यक्त्यैक्यकल्पनेति ५ पु० पा० । † अनुग्राहकेति ५ पु० पा० ।

‡ सुषुप्ताविवीति पाठो ऽपि प्रचुरः । एवं कल्पतरुपुस्तकेऽपि क० पृ० १९ पं०२३ ।

स्वरूपतः सुषुप्तौ साक्षात्कृते प्रत्यगात्मनि सुप्तोत्थितपरामर्शस्तात्कालिकाऽहमर्थानुरागविषयो वक्तव्य इत्याशयः । **यथा खल्वभिज्ञायामिति** । ननु देवदत्तो ऽयमित्यभिज्ञायामिदमर्थे यद् देवदत्तैक्यं भासते तद्धि विविक्तमुल्लिख्यतएव । यत्तु तत्र तत्ताविशिष्टैक्यं विविक्तं नोल्लिख्यते तन्न भासतएव । अतो भासमानस्य विविक्तोल्लेखाभावे नेदमुदाहरणमिति चेद् न । एकस्मिन्निदमर्थे ऐक्यद्वयाभावेन भासमानएव देवदत्तैक्ये तत्तोपाधिपरामर्शाभावेन तत्तेदन्ताविशिष्टाभेदरूपतयोल्लेखाभावरूपस्य विविक्तानुल्लेखस्य विवक्षितस्य सत्त्वात् ।

दुःखप्रत्यनीकत्वादिरूपेणेति । ननु दुःखप्रत्यनीकत्वं दुःख- २० । १५
विरोधित्वं दुःखव्यावर्तकसुखत्वं वा । नाद्यः । स्रक्चन्दनादिविषयभोगदशायां दुःखस्मरणरहितानां तज्जन्यानन्दे दुःखविरोधित्वपरामर्शाऽसम्भवात् तदनुभवस्यासत्कल्पत्वेनापुरुषार्थत्वप्रसङ्गात् । मुक्तौ कथमपि दुःखस्मरणप्रसक्त्यभावेन मुक्त्यानन्दानुभवस्याऽपुरुषार्थत्वप्रसङ्गाच्च । अत एव न द्वितीयो ऽपि । मुक्तौ सुखत्वादिप्रकारकानुभवाऽभावादिति चेत् । उच्यते । निरतिशये स्वरूपानन्दे संसारदशायामविद्यान्तःकरणोपधानदोषादस्त्यध्यस्तो ऽपकर्षस्तं विना ऽनुभवाभावादिति विवक्षितम् । तथा चाध्यस्तापकर्षयुक्ततया गृहीतो ऽप्यानन्दो मेघावरणकृतापकर्षसौराऽऽलोकवदगृहीत इव भातीति तात्पर्यम् । यद्वा सकलसांसारिकदुःखविरोधि यत् स्वरूपानन्दे निरतिशयानन्दत्वं तदनुभवाभावादिति विवक्षितम् । तच्च स्वरूपाभिन्नमेव मुक्त्यानन्दानुभवे प्रकारो महावाक्यजन्यब्रह्माभिन्नस्वस्वरूपसाक्षात्कार इवाभेदप्रतियोगिब्रह्मरूपमिति न कश्चिद् दोषः ।

आनन्दादय इत्यादिशब्देन नित्यत्वादयो गृह्यन्ते । **आनन्दा-** ,, । १९
दीनामिति । नन्वानन्दादीनामिव बुद्ध्यादिभेदस्यापि वास्तवत्वेनाऽद्वितीयचैतन्यैकरसता ऽवश्याभ्युपगन्तव्या । आत्मनि बुद्ध्याद्यभेदाध्यासवादिनस्तत्र तद्भेदो ऽप्यध्यस्त इत्युक्त्ययोगात् । अभेदाभावे तदात्मकभेदप्रतिक्षेपासम्भवात् । न च बुद्ध्यादेः स्वरूपतो ऽध्यस्तत्वादात्मनि वस्तुतो न तद्भेदो नापि तदभेद इति वाच्यम् । अध्यस्तादपि रजतात् शुक्तौ तज्ज्ञानाबाध्यबाधगोचरभेददर्शनादिति चेद् न । शुक्त्यादिगतरजतादिभेदस्यापि सर्व-

प्रपञ्च*निवर्त्तकब्रह्मज्ञानबाध्यत्वाभ्युपगमेन तद्वत् संसारदशायामबाध्यस्यापि बुद्ध्यादिभेदस्य तद्बाध्यत्वोपपत्तेः। यदि च स वास्तव एवाद्वितीयचैतन्यैकरसस्य इष्यते तथापि न दोषः। बुद्ध्यादिप्रतियोगिकत्वाऽपरामर्शात् सो ऽप्यगृहीत इव भातीति वक्तुं शक्यत्वात्। अयमपि टीकाकाराणामाचार्याणां च संमतः पक्षः। अत एव सैाक्षाद्यशब्दविचारप्रस्तावे ऽन्तःकरणाद्यभावस्य ब्रह्म-स्वरूपानतिरिक्ततया वास्तवत्वेनैव शुद्धत्वाद्यवगाहिब्रह्मसाक्षात्कारविषयत्वं समर्थयिष्यते।

२० । २५ **अस्मत्प्रत्ययविषयत्वमपीति**। ननु चैतन्यस्याखण्डानन्दा-त्मकशुद्धस्वरूपेणाहंवृत्तिविषयत्वे ऽप्यौपाधिकरूपेण तद्विषयत्वं प्रागनुपदमे-वोक्तं वक्ष्यते च शब्दापरोक्षनिराकरणे औपाधिकरूपापन्नश्च जीवः तस्य कथमिह तद्विषयत्वम् औपचारिकमित्युच्यते तस्य तद्विषयत्वाभावे च तस्या-स्मदुल्लेखो न स्यादन्तःकरणमात्रविषयत्वादिदमुल्लेख एव स्यात्। सत्यम्। अहमर्थानुप्रविष्टाऽनिदमंशरूपस्य सुखादिसाक्षिणः स्वप्रकाशस्याज्ञानोपाधि-कस्य जीवस्याहंवृत्तिविषयत्वं प्रागुक्तं वक्ष्यते च। इह तु तस्येदमंशस्येव अहंवृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यविषयत्वं मुख्यं नास्तीति तदौपचारिकमित्युच्यते। एवं च न **कर्मकर्तृत्वविरोध** इति चैतन्यकर्मत्वप्रयुक्तस्य विरोधस्य परिहारः। वृत्तिकर्मत्वप्रयुक्तस्य† तु पञ्चाग्निविद्यायामुपासनाकर्मत्वप्रयुक्त-स्येव कथं चिद्रूपभेदेन परिहार आस्थेयः। अहं सुखीत्याद्यनुभवात् सुखादिविशिष्टरूपेण कर्मत्वम् अन्तःकरणविशिष्टरूपेण कर्तृत्वमिति।

अप्रकाशसमर्थनेनेति। निरतिशयानन्दात्मकस्य शुद्धत्वरूप-
स्येति‡ शेषः। **अभिव्यक्तं स्वरूपज्ञानमिति**। चरमसाक्षात्काररूपायां
वृत्तावभिव्यक्तं स्वरूपज्ञानमेवाऽविद्यानिवर्त्तकम्। यथा सूर्यकान्तारूढं सौरं
तेज एव तृणदाहकं तद्वत्। न तु वृत्तिरविद्यानिवर्त्तिका जडत्वादित्याशयेन
२२ । १३ कर्मधारयोक्तिः। **स्वयमेवेति स्वभाववादिन इति**। वत्सविवृद्ध्यर्थं
क्षीरमिव पुरुषभोगापवर्गार्थं प्रधानं स्वयमेव प्रवर्त्तते इति वदतः साङ्ख्यस्य

---

* पूर्वप्रपञ्चेति ४ पु॰ पा॰। † वृत्तिकर्मप्रयुक्तस्येति २ पु॰ पा॰।
‡ शुद्धरूपस्येति ४ पु॰ पा॰।

शङ्कायाः विवरणार्थत्वेन योजयितुं शक्यत्वे ऽपि साङ्ख्यमते पुरुषसन्निधानमात्रस्यापेक्षितत्वात्तस्यापेक्षामवदतः स्वभाववादिनो मते स्वयमेवेत्येवकारस्य स्वारस्यमस्तीति स्वभाववादिमतपरतया योजितम् । **प्रमाश्रयत्वेनापि समर्थ्यते इति ।** न च प्रमातृत्वमन्तरेणेति भाष्यं पूर्वभाष्यशेषत्वेन प्रतीयमानमपि प्रमातृत्वानुपपत्तौ प्रमाणप्रवृत्त्यनुपपत्तेरिति पूर्वभाष्यगतवाक्येन पौनरुक्त्यपरिहाराय युक्त्यन्तरपरत्वेन व्याख्यायतइति भावः ।

प्रमाश्रयत्वं हीति । न हीन्द्रियाण्यनुपादायेत्यादिभाष्ये प्रमातृत्वं २२ । २१
प्रमाकरणादिप्रयोक्तृत्वरूपं प्रमाकर्तृत्वमिति प्रमाणप्रेरकत्वेनाध्याससमर्थनार्थमुक्तम् । इह तु चिद्रूपतया ऽपरिणामत्वेनाचिद्रूपतया च चिदचित्संवलनरूपा या प्रमा तदाश्रयत्वं केवलचितः केवला ऽचितश्च न सम्भवतीति प्रमाश्रयत्वेनाध्याससमर्थनार्थं प्रमातृत्वं प्रमाश्रयत्वमिति व्याख्यायते । यद्यप्युभयथा ऽप्यध्याससमर्थनं प्रत्यगात्मनः कौटस्थ्यं सिद्धं कृत्वा प्रवृत्तं तत्कौटस्थ्ये विप्रतिपद्यमानं प्रति नोपन्यासार्हं तथापि श्रुतिसिद्धं तत्कौटस्थ्यं प्रामाणिकानां न विप्रतिपत्त्यर्हमिति तात्पर्यम् । **अनेनेति ।** नाविद्यावन्तमिति शङ्काग्रन्थो हि विरोधाभिप्रायः । स तु विद्याया एवाचित्संवलितरूपत्वेनाविद्यागर्भत्वान्नास्ति विरोध इति परिहृत इत्यर्थः । अनुपयोगपरिहारार्थस्तामेवेति ग्रन्थः । अध्यासमपेक्ष्य प्रमाणप्रवृत्तेस्तेन प्रमोपयोगकथनादित्यवतारयति **तत्त्वेति ।** इह यदि प्रमातृत्वं प्रमाकरणादिप्रेरकत्वरूपं प्रमायां स्वातन्त्र्यं तदा प्रमाणप्रेरकत्वेनाध्याससमर्थनमेवास्यापि भाष्यस्यार्थः स्यादिति पूर्वभाष्येण पौनरुक्त्यं भवेद् यदि तु तत्प्रेरणानुकूला शक्तिरिह प्रमातृत्वं तत्राह **प्रमातृत्वशक्तिरिति ।** न च प्रेरणव्यापारेण कल्पितया शक्त्या ऽध्यास उपपाद्यतामिति वाच्यम् । प्रथमोपस्थितेन तस्य* कल्पकेनैव तदुपपादनसम्भवात् तस्य च कृतत्वादिति भावः । **प्रमा त्विति ।** तुशब्दः प्रमाणप्रेरणव्यापारोपस्थित्यनपेक्षोपस्थितिकत्वविशेषद्योतनार्थः । **उद्देशत्यागा-** २३ । ३
त्मकेति । यजमानद्रव्यस्वत्वत्यागो ऽन्येन कर्तुमशक्य इति तस्मिन्प्रधाने यजमानस्यैव कर्तृत्वं तथैव ऋत्विगानमनार्थं दक्षिणादाने ऽप्युपलक्षणमेतत् फलप्रतिग्रहयोग्यतापादकतपःप्रभृतेश्च । एवकारस्तदितराङ्क-

---

* तस्या इति २ पु॰ पा॰ ।

लापव्यवच्छेदार्थः। **भावनाक्षिप्तेति**। ननु पचन्ति पाचका इत्यत्र भाव-
नाक्षिप्तपाचकरूपकर्तृगामित्वं पाकफलस्य नास्तीति दृष्टमिति चेद् न।
तत्राकर्तृगामिक्रियाफलार्थकपरस्मैपदबलात् पाकफलस्यान्यगामित्वे ऽप्यत्र
बाधकाभावेनौत्सर्गिककर्तृगामित्वत्यागायोगादिति भावः। न केवलं कर्तृगा-
मित्वे बाधकाभावमात्रं तत्र साधकान्तरमप्यस्तीत्याह **आत्मनेपदेन चेति**।
अनर्थकं स्यादिति। भूतिदानं हि स्वफलार्थं कर्म परैः कारयितुमित्येवं
लोके दृष्टार्थमवगतम्। अतो दृष्टार्थपरिक्रयविधिबलात् परिक्रीतैः* कर्म कारणी-
२३। १२ यमिति नियमो ऽवसीयतइति भावः। **आध्वर्यवादिकमिति**। आध्वर्य-
वादिसमाख्यायुक्तकाण्डाम्नातमङ्गजातं समाख्यावशादध्वर्य्वादिभिः कर्तव्यमि-
त्यधिकरणान्तरव्युत्पादनीयार्थस्य बुद्धिसौकर्यार्थमिहोपन्यासः। **प्रयोजकक-
र्तृत्वादिति**। स्वतन्त्रप्रयोजकसाधारणकर्तृसामान्यपरं साङ्गप्रधानानुष्ठापक-
प्रयोगविधिगतमाख्यातमिति भावः। अप्रयोक्तेत्यनेन पौनरुक्त्यपरिहारायाह
अकर्त्ता कर्तृत्वशक्तिरहित इति। **पातकं ब्रह्मवधादीति**। अत्र
पातकशब्देन महापातकमतिपातकं समपातकं† चेति त्रिविधं पातकं‡ गृह्यते।
जातिभ्रंशकरादि इत्यादिशब्देन प्रकीर्णकं गृह्यते। अनुक्रान्ताष्टविध-
पापाऽनन्तर्भूतं पापं प्रकीर्णकम्। एवमेकैकसञ्ज्ञया केषां चित्केषां चित् पापानां
क्रोडीकारस्तेषु तेष्वेकरूपनरकादिफलप्रायश्चित्तोपदेशार्थः। **देहगतस्वामि-
त्वस्येति**। ननु पुत्रभार्यादिस्वामित्वं देहगतं न भवति तस्य पुत्र-
भार्याद्युपचाराधीनभोगाभावात्। तदधीनभोगभाक्त्वव्यतिरेकेण तद्वैकल्यसा-
कल्यप्रयुक्तवैकल्यसाकल्यार्हस्य स्वामित्वस्याऽ§भावादिति चेद् न। तदुप-
चाराधीनतोषादिभाक्त्वरूपस्य तथाभूतस्य स्वामित्वस्य देहेपि सम्भवात्।
प्रमेयस्वरूपालोचनया ऽपि तमाहेति। न चाहंप्रत्ययसिद्धेन कर्तृ-
त्वभोक्तृत्वादिना निश्चितस्यापि भोक्तृरूपस्य|| नित्यत्वविभुत्वादिना सन्दि-
ग्धतया विषयत्वं स्यादिति वाच्यम्। सिद्धान्ते तन्निर्णयस्य मोक्षफलत्वा-
ऽनङ्गीकारादिति भावः॥

---

* परिक्रीय तैरिति ५ पु॰ पा॰।

† उपपातकमिति पाठः साधुः। समपातकस्य शास्त्रेष्वप्रसिद्धत्वात्। सर्वेषु पुस्तकेषूप-
रितन एव पाठो दृश्यते।

‡ पातकमिति नास्ति २ पु॰।

§ स्वामित्वस्येति नास्ति २ पु॰।

|| भोक्तृरूपस्येति नास्ति १-४ पु॰।

अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ॥ १ ॥ २५ । ८

ननु सूत्रे जिज्ञासापदप्रकृतिप्रतिपाद्यं किम् । अखण्डानन्दरूपब्रह्मस्वरूपज्ञानं किं वा विचारसाध्यं ब्रह्मनिर्णयरूपं वृत्तिज्ञानम् । नाद्यः । संशयानापेक्षया* विषयसूचनालाभप्रसङ्गात् । न हि बहुशो दृष्टे ऽपि पुनः पुनरुदित्वरी† विषयसौन्दर्यप्रयुक्ता जिज्ञासा संशयमूला । न द्वितीयः । प्रयोजनसूचनालाभप्रसङ्गादित्याशङ्क्योभयमपि विवक्षितं सौत्रपदानाम् अनेकार्थत्वस्यालङ्कारत्वादित्याह **वृत्तिव्यक्तेति** । वृत्तिश्च व्यक्तस्वरूपज्ञानं चेति द्वन्द्वैकवद्भावः । स्वरूपज्ञानविवक्षायां ब्रह्मणो यद् ज्ञानं तदिच्छेत्यर्थकथने राहोः शिर इतिवदुपचारो द्रष्टव्यः । **ब्रह्मतज्ज्ञानप्रारम्भार्थ इति** । ब्रह्म तावत् स्वरूपतो जन्मादिसूत्रेण‡ प्रयोजनरूपतया फलाध्यायेन§ च प्रतिपाद्यते । तद्विषये प्रमाणयुक्ती ब्रह्मतज्ज्ञानेत्यत्र करणव्युत्पत्तिमता ज्ञानपदेन संगृहीते समन्वयाविरोधलक्षणाभ्यां प्रतिपाद्येते मुक्तिसाधनब्रह्मज्ञानं भावव्युत्पत्तिमता तेनैव ज्ञानपदेन संगृहीतं सपरिकरं साधनाध्यायेन|| प्रतिपाद्यते । तस्मादिहाथशब्दस्य ब्रह्मतज्ज्ञानप्रतिपादनप्रारम्भार्थत्वं वक्तुं शक्यमिति शङ्कार्थः ।

दण्डी प्रैषानिति । इष्टिषु प्रैषस्याध्वर्युः कर्त्ता अनुवचनस्य ,, । १९
होता तद्विकृतौ पशावुभयोरपि मैत्रावरुणः कर्त्ता विधीयते । मैत्रावरुणः प्रेष्यति चान्वाह चेति । तेन प्राप्तत्वाद् दण्डिवाक्ये मैत्रावरुणकर्तृके प्रैषानुवचने विध्यन्वयित्वेन न विवक्षा किं तु प्रैषानुवचनाङ्गं दण्डग्रहणइत्यर्थः । यद्यपि क्रीते सोमे मैत्रावरुणाय दण्डं प्रयच्छतीति विहितस्य दण्डदानस्य मैत्रावरुणकार्यार्थत्वावगमात् तेन स्थित्वोच्चैः कर्त्तव्ये प्रैषानुवचने बलार्थमवष्टम्भतया दण्डग्रहणस्य सामर्थ्यादपि प्राप्तिर्भवेत् तथापि सामर्थ्याद् भवन्ती प्राप्तिस्तेन कर्त्तव्ये रात्रिसञ्चारादावपि भवेत् सा मा भूदिति कार्यान्तरपरिसङ्ख्याफलकः प्रैषानुवचनरूपे कार्ये तस्य दण्डविधिरिति दण्ड एव विध्यन्वयित्वेन विवक्षित इति भावः ।

प्रत्युत तदविवक्षायामिति । ननु विध्यन्वयित्वेनाविवक्षितमपि ,, । २०
प्रैषानुवचनमनुवाद्यतया यथा विधेयदण्डान्वयि एवमिच्छा ऽपि प्रारभ्यमाण-

---

* संशयानपेक्षेणेति ४ पु· । † उदित्वरीति सर्वेषु पुस्तकेषु पाठः । औचित्यादुपरितनः स्थापितः ।
‡ व्यासू· अ· १ पा· १ सू· २ । § चतुर्थाध्यायेन । || तृतीयाध्यायेन ।

ब्रह्मज्ञानान्वयिनी सती ब्रह्मज्ञानस्य प्रयोजनत्वं ब्रह्मणः सन्दिग्धत्वं च गमयेत् इच्छेष्यमाणसमभिव्याहारे चेष्यमाणप्राधान्यं यजेत स्वर्गकाम इत्यादौ क्लृप्तम् । अत इहापीच्छाप्राधान्यं विहायेष्यमाणप्राधान्यमभ्युपगन्तुं युक्तम् । तस्मात्प्रारम्भार्थतायां न कश्चिद्दोष इति चेत् । उच्यते । एवं सति वृत्त्यभिव्यक्तनिरतिशयानन्दरूपस्वरूपज्ञानस्येच्छाविषयत्वेनाग्रहणात्परमपुरुषार्थः सूत्रेण साक्षाद् दर्शितो न स्याद् विविदिषन्तीत्यत्रेव मुक्तिसाधनज्ञानस्य गौणपुरुषार्थताज्ञापनार्थेनेच्छासमभिव्याहारेण निर्णिनीषोक्त्यैव सन्देहानाक्षेपाद्* विषयसूचनं च न सिध्येत् । अतः स्वरूपज्ञानप्रेप्साप्रतिपादनेन तस्य परमपुरुषार्थत्वब्रह्मविषयनिर्णयेच्छाप्रतिपादनेन ब्रह्मणः प्रागविज्ञाततया सन्दिग्धत्वेन† विषयत्वं च सूचयितुं पूर्वोक्तरीत्या जिज्ञासापदस्य स्वरूपज्ञाननिर्णयज्ञानेच्छाद्वयप्राधान्यमेवाभ्युपेयमिति भावः ।

२६ । १ **स्वतो नान्तस्य त्विति ।** यद्यपि तस्य पूजितविचारवचनत्वं न व्याकरणस्मृतिसिद्धं मान पूजायामिति धातोः पूजामात्रवाचित्वात् । मान विचारे इति चुरादिपठितस्य धातोर्विचारमात्रवाचित्वात् । तथापि तयोरन्यतरस्य ग्रहणे धात्वर्थतया विशेषणविशेष्यान्यतरलाभो ऽस्तीत्यभिप्रायेणैवमुक्तम् । **प्रवर्त्स्यति** प्रवर्तिष्यते । वृद्भ्यः स्यसनोरिति वैकल्पिकं परस्मैपदम् । परस्मैपदे न वृद्भ्यश्चतुर्भ्य इति प्रतिषेधादिडागमाभावः । **किं पूर्वप्रकृतादिति ।** किमयमथशब्द आनन्तर्यार्थ इति प्रथमविकल्पोपन्यासपरे पूर्ववाक्ये विकल्पधर्मित्वेन प्रकृतादित्यर्थः (**द्वितीये इति ।** अथशब्दविशिष्टात्पूर्वोक्तकल्पादानन्तर्यशुद्धकल्पाद्वेत्यर्थः । पूर्वप्रकृतस्याथशब्दस्यावश्यमपेक्षणे तमेवापेक्ष्याथशब्दस्य तादर्थ्ये कल्पान्तरोपन्यासार्थकत्वे सम्भवत्यर्थान्तरस्य विशिष्टापेक्षया ऽऽनन्तर्यस्य कल्पना ऽनवकाशात् । यद्वा पूर्वप्रकृतस्य प्रथमकल्पस्यापेक्षया आवश्यकत्वे द्वितीयाथशब्दस्य तादर्थ्ये तन्मात्रापेक्षया आनन्तर्यार्थकत्वे सम्भवति अर्थान्तरस्य विशिष्टानन्तर्यस्य कल्पना ऽनवकाशादित्यर्थः‡) ।

---

* सन्देहाक्षेपादिति ४ पु० । † सन्दिग्धेनेति ४ पु० पा० ।
‡ ( ) एतन्मध्यगो ग्रन्थः ४ पु० त्रुटितः ।

आनन्तर्यरूपत्वपक्षे विकल्पाऽप्रतिभानादिति । यत्र वि- २६ । १
कल्पप्रतिभानं तत्रैव पूर्वं विकल्पप्रकृततद्धर्म्यपेक्षार्थको विकल्पान्तरमुखे ऽथ-
शब्दः प्रसिद्धो नान्यत्रेत्याशयः । ननु अथैष ज्योतिरेतेन सहस्रदक्षिणेन
यजेतेत्यत्र प्रकृतज्योतिष्टोमानुवादेन सहस्रदक्षिणालक्षणगुणविधानं न तु
तद्विशिष्टकर्मान्तरविधानमिति पूर्वपक्षोपपादकत्वेन पूर्वप्रकृतापेक्षार्थत्वमथश-
ब्दस्य वार्तिककृतोक्तम्* । अतो विकल्पाभावे ऽपि तादर्थ्यप्रसिद्धिरस्तीति
चेद् न । तत्रानन्तर्यार्थत्वमेव पूर्वपक्षे ऽभिमतम् । आनन्तर्यमपि हि पूर्व-
प्रकृतमपेक्ष्य वर्ण्यते । अत एव तृतीयाध्यायटीकायां सञ्ज्ञाधिकरणा†नुक्रमणे
ऽथशब्दस्यानन्तर्यार्थस्यासम्बन्धे ऽनुपपत्तेरित्यानन्तर्यार्थमादायैव पूर्वपक्षस-
मर्थनं कृतम् । आचार्यैश्च तद्व्याख्यानसमये वार्तिककारीयपूर्वप्रकृतापेक्षोक्ते-
रानन्तर्य्यएव पर्यवसानमुक्तभङ्ग्या दर्शितम् । आनन्तर्यं हि पूर्वप्रकृतापेक्षं
गुणविधिपरत्वे चाश्रयदानार्थमस्ति ज्योतिष्टोमापेक्षा न कर्मान्तरत्वे न हि
क्रतुः क्रत्वन्तरमपेक्षतइत्यर्थ इति ।

यस्मिन् सति भवन्ती भवत्येवेति ग्रन्थमध्याहार‡व्यवहितयोज-
नाभ्यां व्याचष्टे **अन्यदपीति** । ब्रह्मजिज्ञासाया अपि योग्यत्वादिति
ग्रन्थमपेक्षिताध्याहारेण व्याचष्टे **स्वाध्यायाध्ययनानन्तरमिति** ।
इत्थं प्रतीकमनुपादाय व्याख्यातं व्याख्यानेनैव व्याख्येयमूलांशो ज्ञातुं
शक्य इति ग्रन्थलाघवार्थम् । एवमुत्तरत्रापि तत्र तत्र दृश्यते ।

नन्विति । धर्मजिज्ञासासूत्रे ब्रह्म विचार्यत्वेन नोपात्तं किं तु धर्म- ,, । २१
मात्रम् । अतस्तत्रत्याथशब्दस्य धर्मपरवेदाध्ययनानन्तर्यमर्थः । इह तु ब्रह्म-
विचारे वेदान्ताध्ययनमपेक्षितमिति तत्साधारणाध्ययनानन्तर्य्यं ब्रह्मविचा-
रस्य प्रतिपादयितुमिदं सूत्रमारब्धव्यमिति शङ्कार्थः ।

ननु धर्मशब्दस्य वेदार्थमात्रोपलक्षणत्वमङ्गीकृत्य तेन तत्रत्याथश-
ब्दस्य सकलवेदाध्ययनानन्तर्यमर्थमुपपाद्यास्याथशब्दस्य तेन गतार्थत्वपरि-
हारार्थमर्थान्तरं वर्णनीयमित्युपपादनमयुक्तम् । तथा सति हि सकलवेदार्थवि-
चारप्रतिज्ञानं तत्रैव कृतमिति स्यात् । एवं च कृत्स्नमेवेदं शास्त्रं गतार्थत्वेना-

---

* तन्त्रवार्त्तिके । जै· सू· अ· २ पा· २ सू· २२ । † व्याससू· अ· ३ पा· ३ सू· ६–८ ।
‡ ग्रन्थमपेक्षिताध्याहारेति २ पु· पा· ।

नारभ्यं भवेदिति कुतो ऽस्याथशब्दस्यार्थान्तरवर्णनप्रत्याशा। न हि कृत्स्नवेदार्थविचारं प्रतिज्ञाय तदेकदेशविचारस्त्यक्तो बुद्धिपूर्वमिति वक्तुं शक्यम्। न वा धर्मविचारार्थं द्वादशलक्षणीं कृत्वा तत्रासूचितान् कांश्चिन्न्यायानालक्ष्य तत्संग्रहार्थं द्वादशलक्षणीं शेषं संकर्षकाण्डमपि कृतवतो महर्षिवरस्य भगवतो जैमिनेर्ब्रह्मपरवेदभागविचारे विस्मरणं विघ्नजातं वोत्प्रेक्षितुं शक्यमिति चेत्। उच्यते । धर्मजिज्ञासासूत्रस्य* सकलवेदार्थविचारप्रतिज्ञापरत्वमात्रेणास्य शास्त्रस्य गतार्थत्वं नापद्यते । इह व्युत्पादयिष्यमाणानां सिद्धब्रह्मपरवाक्यार्थन्यायानां पूर्वतन्त्रव्युत्पादितेभ्यः कर्मपरवाक्यार्थनिर्णायकन्यायेभ्यो विलक्षणत्वात् । किं तु शास्त्रारम्भप्रतिज्ञैक्येन वक्तृभेदे ऽप्येकप्रबन्धतामात्रं तदानीमापद्यते समयबन्धपूर्वकानेककविकर्तृकैककाव्यवत् तदपि सिद्धान्ते प्रौढ्याभ्युपगम्य मतान्तरमिष्यत एव तदाश्रित्य हि भाष्यटीकयोरेक आत्मनः शरीरे भावा†दित्यधिकरणं देहातिरिक्तात्मास्तित्वस्य शास्त्रप्रथमपादे व्यवस्थापनादत्र तद्व्यवस्थापनं पुनरुक्तमिति शङ्कोद्घाटनं भाष्यकृता शबरस्वामिना तत्र तत्कृतं न तत्सूत्रारूढमिति समाधानं च करिष्यते ।

ननु प्रौढ्यापि कथमैकशास्त्र्यमभ्युपगतं विरुद्धयोरेकप्रबन्धत्वायोगात् । अस्ति हि जैमिनिबादरायणमतयोर्विरोधः । बादरायणेन हि शेषत्वात् पुरुषार्थवादो यथा ऽन्येष्विति जैमिनिः‡ परामर्शं जैमिनि§रिति च सूत्रे ब्रह्मसंन्यासापलपनं जैमिन्यभिमतमनूद्य दूषितं न च जैमिनेरन्वारुह्यवादमात्रमनूद्य दूषितं न तु तन्मतम्। परं जैमिनिर्मुख्यत्वात्‖ तद्भूतस्य तु नातद्भावो जैमिनेरपी¶त्यादिसूत्रैः जैमिनेर्ब्रह्मसंन्यासाभ्युपगमस्य बादरायणेनैव प्रतिपादितत्वादिति वाच्यम्। तस्य विप्रतिषेधाच्चासमञ्जस**मिति साङ्ख्याधिकरणोक्तन्यायेन जैमिनिमतस्य परस्परविरुद्धतया ऽनुपादेयत्वसूचनार्थत्वोपपत्तेः। किं च देवताधिकरणे†† जैमिन्यभिमतं बहुशो देवताप्रत्याख्यानमनूद्य दूषितम् । आम्नायस्य क्रियार्थत्वा‡‡दित्यादिसूत्रेण वेदस्य क्रियार्थत्वेनैव प्रामाण्यं वक्तव्यमित्य-

---

* जै० सू० अ० १ पा० १ सू० १ ।
† व्याससू० अ० ३ पा० २ सू० ५३ ।
‡ व्या० सू० अ० ३ पा० ४ सू० २ ।
§ व्या० सू० अ० ३ पा० ४ सू० १८ ।
‖ व्या० सू० अ० ४ पा० ३ सू० १२ ।
¶ व्या० सू० अ० ३ पा० ४ सू० ४० ।
** व्या० सू० अ० २ पा० २ सू० १० ।
†† व्या० सू० अ० १ पा० ३ सू० २६–३३ ।
‡‡ जै० सू० अ० १ पा० २ सू० १ ।

विशेषेणाक्रियार्थानामप्रामाण्यमाशङ्क्य विधिना त्वेकवाक्यत्वा*दिति सूत्रेण केवलसिद्धार्थविषयत्वेन भासमानानां वाक्यानां विध्येकवाक्यतया क्रियार्थतामुपपाद्य जैमिनिना यत्प्रामाण्यसमर्थनं कृतं तदपि बादरायणेन समन्वयसूत्रे† ब्रह्मविषयाणां वाक्यानामनपेक्ष्य विधिशेषतामक्रियार्थानामेव सतां प्रामाण्यसमर्थनेन प्रत्याख्यातम् । एवं विरुद्धयोरेकप्रबन्धत्वं प्रौढ्यापि कथमभ्युपगतमिति चेत् ।

उच्यते । ब्रह्मसंन्यासदेवतापलापविषये विरोधस्तावद् नैकप्रबन्धत्वापवादकः । तस्य द्वादशलक्षण्यामसूचितत्वेन परस्परविरुद्धमताभिमान्यनेककविकृतरामायणादिवदेकप्रबन्धतोपपत्तेः । किं च जैमिनिना तिर्यगधिकरणे न देवता देवतान्तराभावादिति सूत्रेण देवताः कर्मसु नाधिक्रियन्ते इन्द्रादीनां हविस्त्यागोद्देश्यस्येन्द्रान्तरादेरभावात् । स्वात्मने सङ्कल्प्यमानस्य द्रव्यस्य स्वत्वत्यागासम्भवेन यागाद्यनिर्वृत्तेः इत्येवमुपपादयता देवताभ्युपगम एव स्पष्टीकृतः । देवतानां युगपदनेकयागदेशसंनिधानमप्याधानपवमानेष्टिजन्यसंस्कारनिचयम् आहवनीयादिशब्दार्थमभ्युपगच्छता तस्य संप्रतिपन्नमेव । आहवनीयाद्यभिमानिदेवतां विना निरुक्तसंस्काराधारस्य वक्तुमशक्यत्वात् । न हि प्रत्यक्षाग्निस्तदाधारः । आधानकाले निहितस्याहवनीयादेः पावमानेष्ट्यनन्तरं त्यागेन तद्गतस्य संस्कारस्य तन्नाशतो नाशादाहवनीयाद्यननुवृत्तिप्रसङ्गात् । अजस्रपक्षे ऽप्यनुगतस्य‡ मथनादिना पुनरुत्पादने तदनुवृत्त्यभावप्रसङ्गात् । न च प्रणयनमथनादिजन्यसंस्कारो ऽप्याहवनीयादिशब्दस्यार्थः । अनेकार्थत्वप्रसङ्गात् । पशावौत्तरवेदिकप्रणयनानन्तरमाहवनीयगार्हपत्यताप्राप्त्या प्रणयनस्याहवनीयशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वाऽयोगाच्च । तस्मादाहवनीयाद्यभिमानिदेवता एव तत्तदायतनविशेषनिहितेषु सम्भारेषु मथिताग्निनिधानरूपेणाधानेन संस्क्रियन्ते ताश्च संस्कृता देवता अजस्रपक्षे यजमानशरीरे अग्निदानपर्यन्तं मध्ये ऽग्निसंस्कारविच्छेदनिमित्तोपजने तत्पर्यन्तं च तेष्वग्निषु संनिदधते । अग्नीनामजस्रधारणाभावे तत्तत्कर्मावसानेष्वाहवनीयादिदेवता गार्हपत्यमनुप्रविशन्ति पशावौत्तरवेदिक-

---

* जै॰ सू॰ अ॰ १ पा॰ २ सू॰ ७ ।   † व्या॰ सू॰ अ॰ १ पा॰ १ सू॰ ४ ।
‡ अनुगतस्य तस्येति २ पु॰ पा॰ ।

प्रणयने क्रियमाणे तम् आहवनीयो ऽनुप्रविशति तेन प्रागधिष्ठितमग्निं गार्हपत्य इत्येवमादिक्रमभ्युपगन्तुं युक्तम् । एवं सत्येव नान्तरा ऽग्निं संचरति यदि पूर्वो ऽनुगतः सञ्जुय्यै पश्चाद्धि स तर्हि गत इति गार्हपत्याज् ज्वलन्तमाहवनीयमुद्धरतीति च कल्पसूत्रकारवचनं सामञ्जस्यमश्नुते । न हि संस्कारमात्रस्य पश्चाद्गमनं सम्भवति । नाप्याहवनीयस्य गार्हपत्यानुप्रवेशाभावे गार्हपत्यात् तत्र सत आहवनीयस्योद्धरणं सम्भवति । न च तथा सत्यग्निद्वयसंसर्गनिमित्तकप्रायश्चित्तप्रसङ्गः । तस्य प्रत्यक्षाग्निसंसर्गनिमित्तकत्वात् । न च देवतानामाहवनीयादिशब्दार्थतायामाहवनीये जुहोति गार्हपत्ये हवींषि श्रपयतीत्यादिवाक्यश्रुतं हविःप्रक्षेपश्रपणाद्याधारत्वमपि तासां भवेदित्ययं दोषः । इष्टापत्तेः । अभून्नो दूतो हविषो जातवेदा अवाड्ढव्यानि सुरभीणि कृत्वेति मन्त्रवर्णतः पाकेन हविषां सुरभीकरणस्योद्देश्यदेवतार्थं नयनस्य चैककर्तृकत्वावगतेश्च । तत्राभिमान्यभिमानविषयाणामभेदाध्यवसायेन समानकर्तृकत्वव्यपदेश इति चेद् इहापि तर्ह्यभेदाध्यास एव गतिरस्तु । एवमग्निसंस्काराधारदेवतानामिव हविरुद्देश्यदेवतानामपि बहुषु यागदेशेषु संनिधानम् आवाहनादिमन्त्रार्थवादावगतं जैमिनिनाप्युक्तप्रायमेव । मानान्तरप्राप्तिबाधाभावे मन्त्रार्थवादादिप्रतिपन्नस्य देवतादेस्तेनाप्यभ्युपगतत्वात् । न च तथापि देवतानां कर्मसु गुणत्वप्राधान्याभ्यां विरोधः । बादरायणमते ऽपि फलकरणत्वेन प्रधानतया शब्दबोधितं यागादिकं प्रत्युद्देश्यतया तच्छरीरनिर्वर्तकत्वेन देवतानां संनिपात्यङ्गत्वरूपतद्गुणत्वसत्त्वात्* । सिद्धार्थविषयवाक्यानां विधिशेषत्वं तु जैमिनिनोक्तं विधिसमभिव्याहृतवायुक्षेपिष्ठादिवाक्यमात्रविषयम् । तथा हि । धर्मजिज्ञासासूत्रे† ब्रह्ममीमांसासाधारणी वेदार्थविचारप्रतिज्ञा धर्ममीमांसामात्रासाधारणी धर्मविचारप्रतिज्ञा चेति द्विविधा प्रतिज्ञा विवक्षिता । सूत्राणामावृत्त्या ऽनेकार्थप्रतिपादकत्वस्यालङ्कारत्वात् । अत एव अथातः शेषलक्षण‡मिति तृतीयाध्यायाद्यसूत्रं वार्तिककृता

द्विलक्षण्याः परं शिष्टं यावत् किं चन लक्षणम् ।
तत् सर्वं वक्तुमारब्धमथातः शेषलक्षणम् ॥

---

* रूपतद्गुणत्वादिति २ पु० पा० ।

† जै० सू० अ० १ पा० १ सू० १ । ‡ जै० सू० अ० ३ पा० १ सू० १ ।

इत्यवशिष्टदशाध्यायार्थविचारप्रतिज्ञापरं व्याख्यायानन्तरं तृतीयाध्यायार्थशेषशेषिभावविचारप्रतिज्ञापरत्वेनापि व्याख्यातम् । एवं च यथा शेषः परार्थत्वादितिद्वितीयसूत्रमारभ्य तृतीयाध्यायसूत्राणि शेषशेषिभावमात्रविषयाणि एवं चोदनासूत्र*मारभ्य द्वादशलक्षणीसूत्राणि धर्ममात्रविषयाणि । अत एव चोदनासूत्रे धर्मस्यैव विधिगम्यत्वं लक्षणमुक्तं न हि ब्रह्मणो विधिगम्यत्वमस्ति । अतस्तस्य निमित्तपरीष्टि†रिति सूत्रे धर्मप्रमाणमेव परीक्ष्यत्वेन प्रतिज्ञातमिति तदनुसारेणाम्नायस्य क्रियार्थत्वा‡दिति सूत्रं धर्मप्रमाणत्वेनाभिमतस्य क्रियार्थत्वेनैव§ तत्र प्रामाण्यं वक्तव्यमित्येतत्परम् । विधिना त्वेकवाक्यत्वा‖दिति सूत्रमपि धर्मप्रमाणत्वाभिमतक्रियाविधिसमभिव्याहृतवायुर्वेपिष्ठादिवाक्यमात्रविषयमिति न कश्चिद्विरोधः । न चैवं कर्मब्रह्मविचारशास्त्रयोरैकशास्त्र्याभ्युपगमे ब्रह्मजिज्ञासूत्रगताथशब्दस्य कर्मविचारानन्तर्यमर्थः स्यादिति वाच्यम् । भाष्योक्तरीत्या ब्रह्मविचारे कर्मानुष्ठानस्यापेक्षानियमाभावेन तदप्रसक्तेः । न हि ज्वरादिवाजीकरणान्तचिकित्साप्रतिपादकानां वैद्यकसंहिताग्रन्थानामेकग्रन्थत्वमात्रेण वा तद्विकित्साप्रकरणं विचारयिष्यता ज्वरचिकित्सामारभ्य विचारणीयं तत्तद्विचाराधिकारिवैलक्षण्यमिहापि तुल्यम् । तस्मादनपेक्षितं हि वेदार्थविचारत्वोपाधिकल्प्यमैकशास्त्र्यं नातिविरुद्धमिति प्रौढ्या तदभ्युपगमे न कश्चिद्दोषः । यद्वा धर्मशब्दस्येत्यादिटीकाग्रन्थेन जिज्ञास्यसमर्पणार्थस्य धर्मशब्दस्य वेदार्थमात्रोपलक्षणत्वं नोक्तं किं त्वतःशब्दोक्ते वेदस्य विवक्षितार्थत्वरूपे धर्मविचारप्रतिज्ञाहेतौ धर्मरूपस्यैवार्थस्य विवक्षितत्वं न विशेषणं किं तर्हि कृत्स्नस्य वेदार्थस्य । अतो धर्मविचारप्रतिज्ञायां यागादिकार्यसमर्पकोऽपि धर्मशब्दो हेतुशरीरगतमथशब्दं समभिव्याहारवशात्तावन्मात्रपरं न कुर्याद् अपि तु वेदार्थसामान्यपरमेव कुर्यादित्येतावदुक्तम् । तदेतत्प्रथमसूत्रार्थव्याख्यानावसाने टीकावाक्यैराचार्यवाक्यैस्तद्व्याख्यानेन च स्पष्टीभविष्यति । ननु च विवक्षितार्थत्वे हेतौ वेदार्थसामान्यस्य प्रवेशोपदर्शनेन कृत्स्नवेदाध्ययनानन्तर्यमथशब्दार्थ इति प्रकृते सिषाधयिषितोऽर्थः कथं सिध्येदिति

* जै॰ सू॰ अ॰ १ पा॰ १ सू॰ २ । † जै॰ सू॰ अ॰ १ पा॰ १ सू॰ ३ ।
‡ जै॰ सू॰ अ॰ १ पा॰ २ सू॰ १ । § धर्मप्रमाणत्वेनाभिमतस्याम्नायस्य क्रियार्थत्वेनेति २ पु॰ ।
‖ जै॰ सू॰ अ॰ १ पा॰ २ सू॰ ७ ।

चेत् । इत्थम् । धर्मशब्दसमभिव्याहारे विद्यमाने ऽपि यथा हेतावर्थशब्दो वेदार्थमात्रपरो ऽङ्गीकृतः विशिष्य धर्मपरवेदभागस्यार्थविवक्षोपन्यासे वेदान्तभागस्यार्थविवक्षा नाङ्गीकृतेति तद्वद्धर्मपरभागो ऽप्यविवक्षितार्थो ऽस्त्विति शङ्कानिरासोपयोगात् । एवमध्ययनानन्तर्यमपि कृत्स्नवेदस्याध्ययनानन्तर्यरूपमङ्गीकर्तव्यम् । अध्ययनविधेरेकदेशाध्ययनानुष्ठापनेन पर्यवसानाभावादिति दृष्टान्तमुखेन सिध्येदित्यलं विस्तरेण ।

२६ । २३ **अर्थतः प्राधान्यादिति ।** प्रत्ययार्थः प्रधानमिति सामान्यन्यायादिच्छेष्यमाणसमभिव्याहृताविष्यमाणं प्रधानमिति स्वर्गकामपदादिषु क्लृप्तो विशेषन्यायो बलवानिति भावः । **साक्षात्कारोपयोगमिति ।** ब्रह्मोपासनाकाले ऽपि तदङ्गतया कर्माण्यनुष्ठेयानीति समुच्चयवादी तदनुष्ठानापेक्षितकर्मावबोधानन्तर्यमथशब्दार्थमिच्छति । अतस्तस्य तादर्थ्यसिद्ध्यर्थं कर्मणामुपासनाङ्गत्वमुपपादयितुं तेषामुपासनाजन्यसाक्षात्कारोपयोगमाहेत्यर्थः । **असिद्ध इत्याहेति ।** शङ्कावादीति शेषः । **प्रमाणत्वप्रसिद्ध्यभावादिति ।** यद्यपि प्रमाणत्वाभावे ऽप्यसम्भवादिमूलकल्मषनिर्हरणद्वारा योग्यतावधारणे तज्जन्यमहावाक्यार्थज्ञाने वा प्रमाणसहकारित्वेन कारणत्वमुपपद्यते अन्यथा वक्ष्यमाणस्य कर्मणां साक्षात्कारोपयोगस्यापि निर्वोढुमशक्यत्वात् तथापि विविदिषन्तीत्यत्र फलरूपवेदनमानन्दसाक्षात्कारतया मुख्यपुरुषार्थरूपमेव ग्राह्यं मुख्यसम्भवे गौणग्रहणस्यान्याय्यत्वादिति तात्पर्यम् । **संस्कारद्वारेति ।** यद्यपि कल्मषनिबर्हणमृणत्रयापाकरणमिति संस्कारपक्षाद्भिन्नमपि पक्षद्वयमुक्तं तथापि तदपि पक्षद्वयं सामान्यतः संस्कारपक्ष एवानुप्रविशति प्रथमाधानवत्कल्मषनिबर्हणादेरपि संस्कारत्वाऽविशेषादिति तात्पर्यम् ।

२७ । ९ **किं काम्यैव खादिरता नित्ये ऽपि स्यादिति** सिद्धान्तकोटिः पूर्वपक्षाद्विशेषसिद्धये । काम्यैवेत्यवधारणम् । अन्यथा यदा क्वचित्प्रयोगे वीर्यकामनया काम्या खादिरतोपादीयते तदा तया पशुनियोजनरूपस्य नित्योपकारस्यापि प्रसङ्गात्* सिद्धेः काम्यं† क्वचिन्नित्ये ऽपि भवतीत्यस्मिन्नर्थे पूर्वपक्षिणो ऽपि सम्प्रतिपत्त्या ततः सिद्धान्तकोटेर्विशेषो

* प्रसङ्गादिति १–३ पुस्तकयोर्नास्ति । † काम्या इति २ पु. ।

न सिध्येत् । किं केवलकाम्यैव खादिरतेत्यङ्गीकृत्य सा सर्वत्र नित्ये ऽपि स्यादित्युच्यते अथ वा यथा खादिरता वीर्यकामवाक्येन फलार्थतया काम्या एवं खादिरे पशुमिति वाक्येन क्रत्वर्थतया नित्या ऽपीत्यभ्युपेत्येति विकल्प्याद्यं* नित्यानित्यसंयोगविरोधेन निराकृत्य द्वितीयमाशङ्कते **यत्त्विति**। सिद्धरूपः खदिरतरुरननुष्ठीयमानो वीर्यफलाय न प्रभवेदिति तस्य पशुबन्धनयुक्तयूपरूपाश्रयानुरागेण साध्यतोपपादनीया। यद्यपि यूप-प्रातिपदिकार्थो ऽपि सिद्धरूपः तथापि पशुबन्धनक्रियायुक्तत्वाकारेण भवति खदिरतरोरपि तदनुरागे सति साध्यता। एवं च खदिरस्य फलसंबन्धं बोधयद् वीर्यकामवाक्यं तस्याश्रयसंबन्धमपि बोधयितुं न शक्नोति वाक्य-भेदप्रसङ्गादित्याश्रयसंबन्धस्यान्यतः प्राप्त्यपेक्षायामपेक्षितसमर्पणेन फलवा-क्यान्वयि खादिरे पशुमिति वाक्यं न खदिरस्य क्रत्वर्थतामपि बोधयितुं शक्नोतीति न ततः क्रत्वर्थत्वसिद्धिरित्यर्थः। न च यथा ऽपः प्रणयन्ती-त्यस्य संनिधाने गोदोहनेन पशुकामस्येति फलार्थं विधीयमानस्य सिद्ध-रूपस्य गोदोहनस्यापां प्रणयनं संनिधानादाश्रयो भवति एवमिहापि संनि-धानादेव यूप आश्रयो लभ्यतइति वाच्यम्। अपां हि गार्हपत्यदेशे ग्राह्या-णामाहवनीयदेशं प्रति नयनरूपं यत् प्रकृष्टनयनं प्रणयनशब्दवाच्यं तस्य गोदोहपात्रस्य चाधाराधेयभावो लोकसिद्ध इति युक्तस्तत्र योग्यतया संनि-हितस्याश्रयत्वलाभः। इह त्वतीन्द्रियातिशयविशेषविशिष्टस्य यूपस्याहव-नीयवदलौकिकत्वात् तं प्रति न लोकसिद्धः खदिरस्य प्रकृतिभाव इति खादिरे पशुमिति वाक्येनैव तस्याश्रयसंबन्धो बोधनीय इति भावः। अत्र खादिरे पशुमित्यस्य नित्यवाक्यत्वं सिद्धान्त्यभिमतमनूदितम्। पूर्वपक्षे फलवाक्यैकवाक्यतापन्नस्य तस्य नित्यवाक्यत्वाभावात्।

एकस्य खादिरत्वस्येत्यादिना एकस्योभयात्मकत्वे नित्यानित्य- २१ । १२
संयोगविरोधो नास्ति विनियोजकप्रमाणभेदादिति सिद्धान्तयुक्तिरेकस्य तूभय-त्वा† इति सूत्रारूढा दर्शिता। **संनिधानादेवेति**। यूपशब्दार्थस्यालौकिकत्वे ऽपि यस्मिन्नष्टाश्रित्वाद्याकृतिविशिष्टे काष्ठविशेषे यूपशब्दो वर्तते तस्य खदिरत-रोश्च प्रकृतिविकृतिभावो लोकसिद्ध इति तावतैव संनिधानात् पशुबन्धनार्थो

* विकल्पाद्यमिति १-२-३ पुस्तकेषु। † जै॰ सू॰ अ॰ ४ पा॰ ३ सू॰ ५।

२७ । २४ यूप आश्रयत्वेनान्वेतुं योग्य इति भावः । **शेषलक्षणादिति** । शेषलक्षणं तृतीयाध्यायः । तत आरभ्य चतुर्भिरध्यायैः शेषत्वप्रयुक्तिकर्माधिकारनिरूपणार्थैरुपदेशविचारः । सप्तमाद्यैश्चतुर्भिः सामान्यातिदेशविशेषातिदेशोहबाधनिरूपणार्थैरतिदेशविचारः । एकादशद्वादशाभ्यामुपदेशातिदेशसाधारणतन्त्रप्रसङ्गविचारः । **चातुर्थिकेति** । यद् येन प्रयुज्यते अनुष्ठाप्यते तत्तेन सहितमुपकार्योपकारकभावरूपसंबन्धवद्भवति । अनुपकार्येणानुपकारकस्याननुष्ठापनादिति साहित्योक्त्या चातुर्थिकप्रयुक्तिसंग्रहः । **संस्कारकर्मत्वेति** । संस्कारकर्मणस्तानि द्वैधाधिकरण*निरूपितगुणकर्मविशेषत्वे ऽपि दृष्टप्रयोजनाभावेन चिविधगुणकर्मवैषम्यात् ।(धर्ममात्रे तु कर्म स्या†दित्यधिकरणान्तरविषयत्वाच्च पृथग् ग्रहणम् ।

,, । ३ **द्विरवत्तेति** । इदं भाष्यकारमतम् । यत्साक्षाद् ह्यवदानसाधनको यागः पुरोडाशस्तत्प्रकृतितया यागसाधनमिति । आचार्यमते तु कृत्स्नः पुरोडाशो यागसाधनं द्विरवत्तस्याग्नौ प्रक्षेपरूपो होमस्तु हविष एकदेशद्वारा संस्कारकर्म । तथा च होमकाले कृत्स्नः पुरोडाशो देवतोद्देशेन मनसा त्यक्तव्यः । वचनबलादन्योद्देशेन त्यक्तैकदेशस्य स्विष्टकृति पुनर्देवतान्तरोद्देशेन त्याग इत्येवं विशेषः । **जडं स्यादिति** । दृग्भिन्नस्य प्रकाशमानत्वं दृगध्यस्ततया‡ तदभेदेनोपपादनीयमिति प्राक् प्रसाधितत्वादध्यस्तस्य च जडत्वनियमादिति भावः । ननु टीकोक्तप्रामाण्याऽयोगयुक्तिरयुक्ता । इन्द्रियशब्दादिप्रमाकरणजन्यत्वेन§ प्रामाण्योपपत्तेरित्याशङ्क्य तामुपपादयति **तच्चेन्द्रियाद्यगोचर इति** । न चक्षुषा गृह्यते यन्मनसा न मनुत इत्यादिश्रुतेरिति भावः । **तथाविधमिति** । दिङ्मोहे ऽपि पुरुषविशेषस्यापरिशीलितप्रदेशविशेषप्राप्तिरुपाधिः । शाब्दापरोक्षशङ्कामुपस्कुर्वन्नवतारयति

२८ । २० **अपरोक्षे ब्रह्मणीति** । अयमर्थः । अभिव्यक्तचैतन्याभिन्नत्वमर्थस्यापरोक्ष्यं तत्तु नित्याभिव्यक्तजीवचैतन्याभिन्ने ब्रह्मणि स्वाभाविकम् । अत एव यत्साक्षादपरोक्षाद् ब्रह्मेति श्रुतिः । घटादीनामपरोक्षचैतन्याभेदाध्यासोपाधिकं तदेव प्रत्यक्षोयं घटः प्रत्यक्षं घटं पश्यामीत्यादिव्याहारालम्बनं ज्ञा-

---

* जै॰ सू॰ अ॰ ३ पा॰ १ सू॰ ६–८ ।
† जै॰ सू॰ अ॰ ३ पा॰ १ सू॰ ९ ।
‡ दृश्यध्यस्ततयेति २ पु॰ पा॰ ।
§ कारणजन्यत्वेनेति २ पु॰ ।

नस्यापरोक्ष्यमपरोक्षार्थव्यवहारानुकूलज्ञानत्वं तत्स्वस्य सुखादेश्च प्रकाश-रूपे नित्याभिव्यक्तसाक्षिचैतन्ये (चाक्षुषादिवृत्त्यभिव्यक्तचैतन्ये)* वा ऽनु-गतं स्वाभाविकं चाक्षुषादिवृत्तिषु तत्तदभिव्यक्तचैतन्याऽभेदाख्यासोपाधिकं न तु जातिरूपम् इन्द्रियजन्यत्वाद्युपाधिरूपं वा ज्ञानानामापरोक्ष्यम् । अपरोक्षज्ञानविषयत्वमर्थापरोक्ष्यमिति युक्तम् । तत्तांशविषयप्रत्यभिज्ञायां तत्तांशे चातिप्रसक्तेः साक्ष्यव्यापनाच्च । एवं च तत्त्वमस्यादिशब्दजन्यम् अपरोक्षजीवाभिन्नब्रह्मज्ञानमपरोक्षमेव भवति । न चैवं सत्यनुमितेरप्यपरोक्ष-पर्वतादावापरोक्ष्यं स्यादिति वाच्यम् । इष्टापत्तेरिति ।

शब्द एव इत्येवकारेण प्रथमं श्रवणजन्ये ब्रह्मज्ञाने क्लृप्तकरणभावस्य २८'। २०
शब्दस्यैवाविद्यानिवर्तके चरमसाक्षात्कारे ऽपि करणत्वोपपत्तेर्न तत्र करणान्तरं कल्पनीयमिति सूचितम् । नन्वपरोक्षजीवाभेदतः श्रुतेश्चापरोक्षे ऽपि ब्रह्मणि परोक्षत्वावगाहि ज्ञानं लोकसिद्धमनुभूयते । अत एव निरतिशयानन्दरूपं ब्रह्म ममापरोक्षं न प्रकाशतइति व्यवहारः । एवं श्रुतितो ऽपि ब्रह्मणि परोक्षत्वाव-गाहि परोक्षमेव ज्ञानं भवेदित्याशङ्क्याह **अन्यथेति** । लोकत इव श्रुतितो नापरोक्षे ब्रह्मणि परोक्षत्वावगाहि भ्रमरूपं ज्ञानं युक्तमिति भावः । **स्वतो ऽपरोक्षस्यापीति** । यदि ब्रह्म स्वतो ऽपरोक्षमिति तद्विषयशब्दजन्य-मपि ज्ञानमपरोक्षं भवेत् तदा श्रवणजन्यज्ञानमप्यपरोक्षमिति श्रुतवेदा-न्तस्य पुंसः तस्मिन् पारोक्ष्यभ्रमानुवृत्तिर्न स्यात् । अनुवर्तते च तदनन्त-रमपि भ्रमगृहीतं ब्रह्मणि पारोक्ष्यमिति न शब्दादपरोक्षज्ञानम् । तस्मा-दपरोक्षज्ञानजननसमर्थादन्यत एव तदेष्टव्यम् । क्लृप्तं चान्तःकरणस्य तत्सा-मर्थ्यं ब्राह्मलौकिकभोगानुभवे मनसैतान् कामान् पश्यन् रमते य एते ब्रह्मलोके मनो ऽस्य दैवं चक्षुरिति श्रुतेः । विशिष्य चाहंवृत्तिरूपे स्वात्म-ज्ञाने ऽपि तस्य करणत्वं क्लृप्तम् । चरमसाक्षात्कारस्य शब्दजन्यत्वाभ्युप-गमे ऽपि तस्य व्यापारो ऽवश्यमपेक्षणीयः । तस्मादावश्यकेनान्तःकरणेनैव तदुत्पत्त्युपपत्तौ तदर्थं तत्त्वमस्यादिवाक्यस्य तत्काले ऽपि पुनरनुसन्धान-कल्पनएव गौरवमिति भावः । ननु तर्हि तत्त्वमस्यादिवाक्यश्रवणनिरपेक्ष-मेवान्तःकरणं ब्रह्मात्मैक्यमपरोक्षयेद् इत्यत्राह **तत्तु शब्दजनितेति** । '' । २४

---

* ( ) एतदन्तर्गतो ग्रन्थः २ पु॰ नास्ति ।

उक्तं च गीताविवरणे भाष्यकारैः । शास्त्राचार्योपदेशशमदमादिसंस्कृतं मन आत्मदर्शने करणमिति ।

नन्वपरोक्षब्रह्मविषयस्य शब्दस्यापरोक्षप्रमाहेतुत्वं न शक्यं प्रत्याख्यातुम् । श्रवणजन्यापरोक्षज्ञाने सत्यपि पारोक्ष्यभ्रमानुवृत्तिस्त्वसम्भावना-
२९ । १ दिदोषप्रतिबद्धस्य* भ्रमनिवर्तनकार्याक्षमतया भवेदित्याशङ्क्याह **शब्दस्त्विति ।** अभिव्यक्तचैतन्याऽभिन्नत्वमर्थापरोक्ष्यमिति तावन्न युक्तम् । स्वरूपसदभेदमात्रविवक्षायां चाक्षुषवृत्त्यभिव्यक्तपर्वतावच्छिन्नचैतन्येन व्यवहितवह्न्यवच्छिन्नचैतन्यस्य तेन व्यवहितवह्नेश्च स्वाभाविकाध्यासिकाभेदसत्त्वेन व्यवहितवह्नेरप्यपरोक्षत्वापत्तेः । निरस्तभेदोपाधिकाभेदविवक्षायां चरमसाक्षात्कारनिवर्त्याविद्योपाधेः चरमसाक्षात्कारोत्पत्तिदशायामपि सत्त्वेन ब्रह्मणस्तदानीमापरोक्ष्याभावापत्तेः । स्फुरदभेदविवक्षायां तादृग्मिथ्याध्यासविषये दुःखशोकादौ तदानीं सद्रूपब्रह्माभेदास्फुरणादापरोक्ष्याभावापत्तेः । स्वव्यवहारानुकूलं यदभिव्यक्तचैतन्यं तदभेदविवक्षायामनुमेयवह्न्यादिव्यवहारानुकूलेन जीवचैतन्येन प्रागुक्तरीत्यैवाऽभिन्नस्य वह्न्यादेरापरोक्ष्यापातात् । स्वव्यवहारानुकूलो यो ऽभिव्यक्तचैतन्याभेदस्तद्वत्त्वविवक्षायां तत्तदाकारधीवृत्तिसमुल्लासमात्रादपि भवति व्यवहारे चैतन्याभेदस्यानपेक्षितत्वेनासम्भवापत्तेः । स्वावरणनिवृत्त्यनुकूले चैतन्याभेदवत्त्वविवक्षायामावरणनिवर्तकत्वग्रहणाधीनमापरोक्ष्यग्रहणम् आपरोक्ष्यग्रहणाधीनमावरणनिवर्तकत्वग्रहणमिति परस्पराश्रयापत्तेः । एवमुक्तरूपार्थापरोक्ष्यनिर्वचनाऽयोगात् तदपेक्षमपरोक्षार्थव्यवहारानुकूलज्ञानत्वं ज्ञानापरोक्ष्यमिति निर्वचनमप्ययुक्तम् । तस्मात् स्वाविषयविषयकज्ञानाऽजन्यज्ञानत्वं ज्ञानापरोक्ष्यमिति निर्वक्तव्यम् । तच्चाक्षुषादिवृत्त्यभिव्यक्तचैतन्येषु नित्याभिव्यक्तसाक्षिचैतन्येषु चानुगतम् अनुमितिशाब्दज्ञानादिभ्यश्च तत्तदविषयलिङ्गशब्दादिज्ञानजन्येभ्यो व्यावृत्तम् । न च विशिष्टज्ञानं विशेषणज्ञानजन्यमित्यभ्युपगमे दण्डकुण्डलोभयस्मृतिजन्यदण्डिप्रत्यक्षाव्याप्तिः । वस्तुगत्या यः स्वाविषयः तद्विषयत्वं यस्य ज्ञानस्य जनकतायामवच्छेदककोटिप्रविष्टं तदजन्यत्वस्य विवक्षितत्वात् । उक्तस्मृतेर्दण्डिप्रत्यक्षे तदवि-

* प्रतिबद्धस्य तस्येति २ पु. पा. ।

षयकुण्डलविषयत्वेनाजनकतया तत्रापि लक्षणसत्त्वात् । यदीश्वरज्ञानमुपादानगोचरज्ञानतया बहु स्यां प्रजायेयेतिवदिदं ज्ञानमस्य स्यादिति संकल्परूपतया वा कारणमिष्यते तदा तज्जन्येष्वुक्तज्ञानेष्वव्याप्तिवारणाय समानाधिकरणत्वं ज्ञाने विशेषणं देयम् । न च कोलाहले बुभुत्सितशब्दग्रहो बुभुत्साजन्यस्तन्मूलबोधेष्टसाधनताज्ञानेनापि जन्य इति तत्राव्याप्तिः । बुभुत्सया ऽन्यथासिद्धस्य तस्य शब्दग्रहे कारणत्वा*भावाद् बुभुत्सयेतरशब्द†ग्रहप्रतिबन्धे सति क्लृप्तकारणादेव बुभुत्सितशब्दग्रह इति तत्र बुभुत्साया अप्यकारणत्वाच्च । न च व्याप्तिज्ञानत्वावच्छिन्नं सर्वमनुमितिजनकं व्याप्तिज्ञानत्वादित्यनुमितावतिव्याप्तिः । तत्रानुमितेः सामान्यतः सर्वव्याप्तिविषयायाः स्वकारणज्ञानविषयव्याप्तिविषयत्वसत्त्वे ऽपि स्वकारणव्याप्तिज्ञानवत् प्रकृतहेतुसाध्यविशेषोपरक्ततया तद्विषयत्वाभावेन तस्याः स्वाविषयविषयकज्ञानजन्यत्वात् । न चैवमपि हेतुतावच्छेदकसाध्यतावच्छेदकविशेषावच्छिन्नहेतुसाध्योपरक्तव्याप्तिज्ञानत्वावच्छिन्नसर्वपक्षीकरणे सत्युक्तानुमितावतिव्याप्तिः । सामान्यधर्ममात्राऽनवच्छिन्नतया यः स्वविषयो न भवति तद्विषयत्वस्य विवक्षितत्वात् । तस्यामनुमितौ हेतुतावच्छेदकसाध्यतावच्छेदकयोः सामान्यधर्ममात्रावच्छिन्नत्वेन विषयतया सामान्यधर्ममात्रानवच्छिन्नतया तदविषयत्वस्य सत्त्वात् । न चानुपलब्धिप्रमाणजन्याभावज्ञाने ऽतिव्याप्तिः । योग्यानुपलब्धेः प्रमाणत्वात् । योग्यतायाश्च यद्यत्राधिकरणे प्रतियोग्यभविष्यत् तदा भूतलमिवाद्रक्ष्यतेति तर्करूपत्वेनानुपलब्धिज्ञानस्य स्वाविषयविषयकतर्करूपज्ञानजन्यत्वात् ।स्मृतौ स्वसमानविषयपूर्वानुभवसंस्कारजन्यायामतिव्याप्तिवारणार्थमग्रिमज्ञानपदमनुभवपरं बोध्यम् । एवं च प्रत्यभिज्ञायास्तत्तांशे ऽपि नातिव्याप्तिः । तस्यास्तदंशे स्मृतित्वाङ्गीकारात् । एवमपरोक्षज्ञानलक्षणव्यवस्थितौ तज्जन्यव्यवहारयोग्यत्वमर्थापरोक्ष्यमिति तन्निर्वचनं द्रष्टव्यम् । एवं च शब्दप्रमा‡ स्वाविषयविषयकज्ञानजन्या परोक्षप्रमामेव जनयतीति परोक्ष§प्रमाहेतुरिति भावः ।

ननु दशमस्त्वमसीत्यादौ शब्दस्याप्यपरोक्षज्ञानजनकत्वं सिद्धमस्ती-

---

* शब्दग्रहकारणत्वेति ५ पु॰ पा॰ ।
† बुभुत्सया तारशब्देति ३–३ पु॰ ।
‡ प्रमाणमिति ५ पु॰ पा॰ ।
§ नापरोक्षेति २ पु॰ ।

२९ । २ त्याशङ्क्याह **दशम इति** । एवमनुमितेरपि पर्वताद्यंशे नापरोक्ष्यं तथा-
परोक्षभ्रमस्तु तदानीन्तनाऽपरोक्षज्ञानभेदाग्रहादिति द्रष्टव्यम् । **अन्धादे-
स्त्विति** । अभ्युपेत्यायं परिहारः । दशमो ऽहमस्मीत्यपरोक्षज्ञानम् अन्तः-
करणे न सम्भवति शरीरविषयं चेत् स्पर्शनेन्द्रियेण वा ज्ञानान्तरोपनयसहि-
तान्तःकरणेन वा संभवति । ननु भावनाजन्यसाक्षात्कारः कामिनीसाक्षा-
त्कारवद् भ्रमः स्याद् न चान्तःकरणसाहित्येन विशेषः तथापि तत्सत्त्वा-
दित्यत आह **अपि चेति** । ननु ब्रह्मसाक्षात्कारस्य मनःकरणकत्वाभ्यु-
पगमो यन्मनसा न मनुतइति श्रुतिविरुद्ध इत्यत आह **दृश्यतइति** । प्रागु-
पन्यस्तन्यायोपबृंहितायां दृश्यतइति श्रुतावग्र्यया सूक्ष्मयेति विशेषणाद्यन्म-
नसेति श्रुतिरनवहितमनोविषया यथा तं त्वौपनिषदमिति श्रुतावौपनिषद-
मिति विशेषणाद्यद्वाचा ऽनभ्युदितमिति श्रुतिर्विशिष्टशक्तिकशब्दविषयेति
भावः । **साक्षादपरोक्षादिति** । यथा प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वादिलिङ्गजन्या
वायोः प्रत्यक्षत्वानुमितिः स्वयं प्रत्यक्षत्वरहितेत्येतावदेव न तु वायौ
प्रत्यक्षत्वाभावमवगाहतइति न भ्रमत्वं प्रतिपद्यते एवमिहापि योजनीयम् ।

,, । ११ **स्वरूपप्रकाशस्येति** । आविर्भावयतीत्यन्तेन ग्रन्थेन जीवस्व-
रूपप्रकाशस्य ब्रह्माभेदसाक्षात्कारेण तदभेदतिरोधायकाविद्यानिवृत्तिरूपा-
भिव्यक्तिसंस्कारमुपपाद्याभिव्यञ्जकस्य तस्य साक्षात्कारस्य न चासावनु-
त्पादितब्रह्मानुभवेति टीकया* प्रागुपक्षिप्तमुत्पाद्यतामन्तःकरणवृत्तिरूप-
त्वप्रदर्शनेनोपपादयतीत्यर्थः । असमुच्चयमते कर्मोपासनयोः कालैक्येन समु-
च्चयो नास्तीति । **सिद्धान्ते परिहारसाम्यमाहेति** । वृत्तिविषयत्वं
स्वप्रकाशत्वं च विरुद्धमित्याशङ्कायामुपहितानुपहितरूपभेदेन समाधानं मत-
द्वये ऽपि समानं दर्शयतीत्यर्थः । नन्वेवं सत्यविद्योपहितो जीवः कथं
स्वप्रकाशः स्यादिति चेत् । उच्यते । उपहितमुपधानकाले स्वरूपेणापि
न स्वप्रकाशमिति नार्थः किं तूपहितरूपेण न स्वप्रकाशमिति अतो न
दोषः । ननु निरुपाधि ब्रह्मेति उपहितं वृत्तिविषय इति न युक्तं ब्रह्म शुद्धं
निरुपाधिकमिति हि वृत्तिरूपसाक्षात्कारस्याकार इष्यते । न चोपाधौ विद्य-
माने तदाकारः सम्भवितुमर्हतीति† शङ्कार्थः ।

* टीकायामिति २ पु० । † संभवतीति २ पु० ख०

मिथ्याभूतेषूपाधिषु विद्यमानेष्वपि न वास्तवनिरुपाधिकत्वाकारसा-
क्षात्कारोदयो निरुध्यतइति समाधानाभिप्रायमाह **निरुपाधीति** । ननु २९ । १३
मिथ्याभूतानां तेषामुपाधीनां केन निवृत्तिः साक्षात्कारेणेति चेत् तस्य केन
निवृत्तिरित्याकाङ्क्षायामाह **स्वस्येतरेति** । अनेन चरमवृत्त्युदयकाले उपा-
ध्यन्तराण्यपि सन्त्येव । टीकायां वृत्तेरेवोपाधित्ववर्णनम् अन्ततो वृत्तिमा-
त्रमस्तीत्यभ्युपेत्यवाद इति सूचितम् । ननूपाधीनां निवृत्तावनुपहितमेव
साक्षात्कारविषय इति स्यादित्याशङ्क्य साक्षात्कारदशायां विनश्यदव-
स्थतामात्रं न तु विनाशोदय इत्याह **ततः स्वसत्तायामिति** । वृत्त्यु-
पहितं वृत्त्या विशिष्टं तदुपलक्षितं वा । आद्यं दूषयित्वा द्वितीयं दूष-
यति **उपलक्षितस्य त्विति** । अविद्यमानेना*प्युपलक्षितत्वं भवति यथो-
ड्डीय गतेनापि काकेन गृहस्य, वृत्त्या तु विद्यमानयैवोपहितता विषय-
ताघटनार्थमिष्यते अतः प्रसिद्धोपलक्षणवैलक्षण्याद् न वृत्तिरुपलक्षणमिति
विद्यमानव्यावर्तकत्वनियमाद् विशेषणमेव वाच्या अतः पूर्वोक्तदोष-
द्वयं प्रादुःष्यादिति भावः । **वृत्त्युपरागोत्रेति** । नन्वत्र विशेषणोप- ,, । २०
लक्षणपक्षयोः कं पक्षं परिगृह्य परिहारो वर्ण्यते । उच्यते । सतयोप-
युज्यते इत्यविद्यमानव्यावर्तकत्वनिषेधान्नोपलक्षणं न प्रतिभास्यतयेति का-
र्यान्वयनिषेधान्न विशेषणं किं तु कार्यानन्वयो ऽसत्त्वनियत† उपाधि-
र्विशेषणोपलक्षणाभ्याम् अन्यस्तृतीयः प्रकार इति वाक्यान्वयाधिकरणे‡
वक्ष्यमाणं तृतीयं प्रकारं परिगृह्य परिहारः । **विषयविषयित्वलक्षणः**
विषयविषयित्वोपाधिकस्तत्प्रयोज्य इति यावत् । एवं हि इतरेतराश्रय इति
घटते । लक्षणशब्दस्य स्वरूपवाचित्वे तु विषयविषयिभाव एव तत्प्रयोजक
उक्त इत्यात्माश्रय एव भवेत् । **चैतन्यप्रतिबिम्बितत्वमिति** । प्रति-
बिम्बितचैतन्यकत्वमित्यर्थः । आहिताग्न्यादेराकृतिगणत्वान्निष्ठान्तस्य पूर्व-
निपाताऽनियमः । सञ्जातचैतन्यप्रतिबिम्बत्वमिति वा ऽर्थः । तारकादेराकृति-
गणत्वात् तारकितं नभ इतिवदितच्प्रत्ययः । तथा च चैतन्यवृत्त्योः
प्रतिबिम्बतदुपाधित्वलक्षणसंबन्धो न विषयविषयिभावप्रयोज्यः स्वयमेव तु

* अविद्यमाने इति २ पु॰ पा॰ । † संबन्धनियत इति २ पु॰ पा॰ ।
‡ व्या॰ सू॰ अ॰ १ पा॰ ४ सू॰ १६ ।

३० । २ तत्प्रयोजक इति नान्योन्याश्रय इत्यर्थः । **भ्रमत्वमिति** । संसारदशायामप्रकाशमानं ब्रह्म परोक्षमिति तत्रापरोक्ष्यावगाहितया भ्रमत्वमभिप्रेतम् । **वेदान्तजज्ञानेन** वेदान्तजन्यज्ञानमूलभावनापरिपाकसहितान्तःकरणजन्यज्ञानेनेत्यर्थः । **तत्तद्रूपेण** षड्जत्वादिरूपेण । यद्यपि गान्धर्वशास्त्राभ्यासरहितैरपि सूक्ष्ममतिभिः श्रूयमाणाः स्वराः किं चित् परस्परवैलक्षण्येनानुभूयन्ते तदेव षड्जत्वादिकमिति तैस्तदवगम्यत एव । षड्जादिशब्दविशेषवाच्यत्वं परं न ज्ञायते तथापि ये स्थूलमतयः स्वरानाकर्णयन्तोऽपि समवर्णपरिमाणान् केशादीनिव परस्परविविक्ततयाऽवगन्तुं न प्रभवन्ति तेषामपि गान्धर्वशास्त्रपरिचये सति क्रमेण विविक्तोल्लेखो दृश्यते स इहोदाहरणम् ।

,, । १५ **निषादेति** । वीणादिषु प्रथमश्रूयमाणश्रुत्याख्यशब्दावयवाऽनुरणनात्मका घण्टानादानुरणनसदृशाः स्वराः सप्त । तेषां स्वराणां समुदायाः षड्जमध्यमगान्धारस्वरप्रभवा नन्द्यावर्तजीमूतसुभद्राख्यास्त्रिविधा ग्रामास्तेषु ग्रामेषु क्रमेण स्वराणामारोहाऽवरोहाभ्यां निवेशाः प्रतिग्रामं सप्तधा भिन्ना एकविंशतिमूर्च्छनाः । तदुक्तम्* ।

प्रथमश्रवणात् शब्दः श्रूयते ह्रस्वमात्रकः ।
सा श्रुतिः सम्परिज्ञेया स्वरावयवलक्षणा ॥
श्रुत्यनन्तरभावी यः शब्दोऽनुरणनात्मकः ।
स्वतो रञ्जयति श्रोतृचित्तं स स्वर उच्यते ॥
श्रुतिभ्यः स्युः स्वराः षड्जर्षभगान्धारमध्यमाः ।
पञ्चमो धैवतश्चापि† निषाद इति सप्तमः ॥
यथा कुटुम्बिनः सर्वेऽप्येकीभूता भवन्ति हि ।
तथा स्वराणां सन्दोहो ग्राम इत्यभिधीयते ॥
षड्जग्रामो भवेदादौ मध्यमग्राम एव च ।
गान्धारग्राम इत्येतद्ग्रामत्रयमुदाहृतम् ॥

---

* एते श्लोकाः तदुक्तं रत्नाकरे इत्युक्त्वा रणद्भिराघट्टनयेति माघ १ सर्गदशमश्लोकव्याख्यावसरे मल्लिनाथेन प्रदर्शिता इति रत्नाकरनामकग्रन्थादुद्धृता इति स्फुटम् ।

† धैवतश्चाथेति ५ पु· पा· ।

नन्द्यावर्त्तो ऽथ जीमूतः सुभद्रो ग्रामकास्त्रयः ।
षड्जमध्यमगान्धारास्त्रयाणां जन्महेतवः ॥
क्रमात्स्वराणां सप्तानामारोहश्चावरोहणम् ।
मूर्च्छनेत्युच्यते ग्रामस्था एताः सप्तसप्त च ॥ इति ।

क्यषन्तस्य रूपमिति । लोहितादेराकृतिगणत्वादिति भावः । ३० । २७

ननु क्यषन्तत्वे विद्वदाभास इत्यर्थो न लभ्यते यथा पूर्वमलोहितः पश्चाल्लोहितो भवन् लोहितायमानः एवं पूर्वमविद्वान् पश्चाद्विद्वान् भवन् विद्वस्यमान इत्येतदर्थो लभ्यते । अभूततद्भावे क्यषो विधानात् । विद्वदाभास इत्यर्थस्तु क्यङन्तत्वे लभ्यते कर्त्तुः क्यङ् सलोपश्चेति सूत्रेण हि उपमानात् कर्त्तुस्तद्वदाचरतीत्यर्थे क्यङ्प्रत्ययो विहितः श्येनायते काक इत्यादि च तदुदाहरणं लिखितं तथेह क्यङन्तत्वे विद्वानिवाचरन्नविद्वान् विद्वस्यमान इत्यस्य सो ऽर्थो लभ्यते । न चैाजसो ऽप्सरसो नित्यं पयसस्तु विभाषयेति वृत्तावुक्तत्वाद् ओजोप्सरःपयोव्यतिरिक्तेभ्यः सकारान्तेभ्यः क्यङ् न भवतीति शङ्कनीयम् । तेभ्यः सलोपो न भवतीत्येव ततः सिद्धा क्यङभावाप्रसक्तेर्वार्तिककृता सलोपो वेति सामान्यतः सलोपस्य विकल्पितत्वमुक्त्वा ओजसो ऽप्सरसो नित्यमिति सकारान्तविशेषयोस्तन्नित्यत्वस्योक्ततया तदनुसारेण तत्र पयोग्रहणस्य ओजोप्सरोव्यतिरिक्तसकलसकारान्तोपलक्षणतया वक्तव्यत्वाच्चेति चेदुच्यते । क्रियाकर्त्रादिस्वरूपविभागं च विद्वस्यमानः इह विद्वानभिमत इति टीकावाक्ये ऽस्मिन् विद्वस्यमान इत्यस्य क्यङ्प्रत्ययान्तता न सम्भवति विद्वानिवाचरन्नित्युपमेयगतसादृश्योपसर्जनस्य प्रकृत्यर्थस्य विदुषः क्रियाकर्त्रादिस्वरूपविभागमिति निर्दिष्टकर्मसापेक्षत्वेनासामर्थ्यात् सविशेषणानां वृत्तिर्नेति महाभाष्यवचनात् । अत एव महान्तं पुत्रमिच्छतीति वाक्यस्यार्थे महान्तं पुत्रीयतीति न वृत्तिः । ननु क्यषन्तत्वे ऽपि विद्वदाभास इत्यर्थालाभ उक्तः । नैष दोषः । शास्त्रसिद्धेन मिथ्यात्वेन क्रियाकर्त्रादिविभागमविद्वानेव सन् यः कर्मानुष्ठानोपयोगिनं तं सत्यत्वेन वेत्ति स विद्वस्यमान इत्युक्त्या विद्वदाभास इत्यर्थलाभात् । एवमेव ह्युक्तमाचार्य्यैरविद्वानेव विद्वान् भवन्नित्यनेन । न ह्येकेनैव रूपेण क्वचिदर्थे कस्य चित्समानकाले विद्याऽविद्ये सम्भवतः । अतो ऽस्य वाक्यस्य

रूपभेदाभिप्रायत्वसिद्धौ सत्यत्वमिथ्यात्वे एव विद्याविद्याऽविषयरूपे पर्य्यवस्यतः । विद्वदाभास इत्यर्थ इति वाक्यशेषात् क्रियाकर्त्रादिविभागे सत्यत्वबुद्धेरेव कर्मानुष्ठानोपयोगित्वाच्च तस्याश्चाभूततद्भावः कादाचित्कत्वेन प्रागभूततयोपपादनीयः । न चालोहितो लोहितो भवतीत्यत्रेव अभूततद्भावे सर्वत्र उपात्तपूर्वावस्थोपमर्दनियमः मृदं घटीकरोति तपनो लोहितायतीत्याद्युदाहरणे घटाद्यवस्थासु मृत्त्वाद्युपमर्दाभावात् । तस्मादविद्वानेव विद्वान् भवन्निति क्यषन्तस्य रूपमिति च युक्तमेव* । यदि तु लोहितादिसूत्रे भाष्यकारैर्नायं हलन्ताद्विधीयतइति हलन्तात् क्यषो ऽनङ्गीकृतत्वाद् इह न भवति क्यषित्यपरितोषः तदा विदेः कर्मणि नित्यापेक्षत्वाद् नित्यसापेक्षेषु चासामर्थ्ये ऽपि तत्र तत्र भूयसा समासादिवृत्तिदर्शनात् सुडनपुंसकस्येति सौत्राऽसमर्थसमासरूपज्ञापकाच्च विद्वस्यमानशब्द आचारक्यङन्त इत्येव समर्थनीयम् ।

३१ । १३ **नकारो ऽयं प्रतिषेधवाचीति** । पर्युदासवाचित्वे समासनियमस्य वार्त्तिककारेणोक्तत्वादिह च नञः समासाभावात् प्रतिषेधवाच्येवायम् । ततश्च प्रतिषेध्यक्रियाया यत्तदोश्चाध्याहारेण यः श्रद्धानो न भवति स नाधिक्रियतइति वाक्यं पूरणीयमित्याशयः । पर्युदासवाचित्वमपि शक्यमुपपादयितुम् । सूत्रकारपक्षे महाविभाषाधिकारेण तद्वाचित्वे ऽपि नञः समासनियमाभावात् । मीमांसकैर्यजतिषु येयजामहं करोति नानूयाजेष्वित्यस्यानूयाजव्यतिरिक्तेषु यज्ञेषु येयजामहं करोतीत्यर्थनिर्णयेन दीक्षितो न जुहोतीत्यस्याऽदीक्षितो जुहोतीत्यर्थनिर्णयेन च नञः समासाभावे ऽपि पर्युदासवृत्तित्वस्याङ्गीकृतत्वात् । वृत्तानुपूर्वं च न चातिदीर्घं इत्यादिमहाकविप्रयोगदर्शनाच्च । समासनियमे ऽपि गमिकर्मीकृतनैकनीवृतेतिवद् न समास इति कल्पनोपपत्तेश्च ।

३१ । १४ **अत एव ज्ञानानन्तरमिति** । ननु सगुणज्ञानानन्तरं तदुपासनानिष्ठस्य कर्मानुष्ठानं सम्भवति फलभूयस्त्वार्थं सहकारित्वेन तदपेक्षितं च भवति । तथैव चाचार्यैरग्निहोत्रादि तु तत्कार्य्यायैव

* सूक्तमेवेति २ पु. ।

तद्दर्शनादित्यधिकरणे * वक्ष्यते सगुणतदुपासनात्फलविचारश्चात्रैव शास्त्रे महता प्रबन्धेन करिष्यते । तद्विचारसाध्यं च तदनुष्ठानमतः सगुणोपासनासहकारिकर्मानुष्ठानापेक्षितः कर्मावबोध इति तदानन्तर्य्यमथशब्दार्थः कुतो न भवेत् । सगुणविचारस्यानुषङ्गिकत्वात् प्रधाननिर्गुणविचारापेक्षितानन्तर्य्यमेव वक्तव्यमिति चेत् तर्हि सगुणविद्याऽनुष्ठानं कस्यापि न सिद्ध्येत् । एतच्छास्त्रविचारमन्तरेण हि तदनुष्ठानं न सम्भवति । एतच्छास्त्रविचारे च ब्रह्मलोकप्राप्त्यन्तसकलफलविरक्तस्य त्यक्तसमस्तकर्मणो निर्विशेषप्रेप्सया तज्जिज्ञासोरेवाधिकार इष्यते । तस्माद्विरुद्धमिदमापतितमिति चेत् । उच्यते । सगुणविद्यापेक्षिणाम् अङ्गावबद्धोपासनापेक्षिणां केवलकर्म्मठानां च तदनुष्ठानप्रकाराद्यवगतिर्विचारितैतच्छास्त्रेभ्यो गुरुभ्यो † ऽन्वेषणीया गत्यन्तराभावात् । अभ्युपगम्यते हि कर्मविचारप्राचीनसन्ध्यावन्दनाध्ययननियमाद्यनुष्ठानार्थं निषादरथकारकर्तृकस्थपतीष्ट्याधानानुष्ठानार्थं च तत्तदवगतिः स्वयमविचारिततत्तद्वाक्यानामेव हितैषिवचनमात्रादिति ।

ननु श्रुतौ धनशब्दस्य देवलोकावाप्तिहेत्वपरविद्या वाच्येति कुतोऽवग-
तमित्याकाङ्क्षायामाह **तथा हि श्रुत्यन्तरमिति । प्रधानेन प्रत्ययार्थे-** ३१ । १७
नेति । विविदिषन्तीत्यत्र पञ्चमलकारकल्पनया विध्यवरुद्धायां यज्ञदानादिकरणान्वितायां भावनायां धात्वर्थस्य भाव्याकाङ्क्षापूरकत्वेनान्वये वक्तव्ये प्राधान्यादिच्छाया एव तथान्वयो न वेदनस्येति भावः । ननु यजेत दद्यात् जुहुयादित्यादौ सर्वत्र धात्वर्थस्य भावनायां करणत्वेनान्वयस्य दृष्टत्वादिहापि वेदनेच्छायास्तथैवान्वयो युक्तः । यज्ञादिषु तृतीयाश्रवणं तु सोमेन यजेतेत्यादिष्विव धात्वर्थविशेषणतया भविष्यति । न च सोमपयोदध्यादीनां यागहोमनिर्वर्तकतया क्रियाकारकभावो लोकसिद्ध इति युक्तस्तत्र विशेष्यविशेषणभावः । इह वेदनेच्छाया यज्ञादीनां च स न लोकसिद्ध इति न युक्तो विशेषणविशेष्यभाव इति वाच्यम् । देवताधिकरणे ‡ वक्ष्यमाणेन न्यायेनैतस्यैव रेवतीषु वारवन्तीयमिति वाक्ये रेवतीनां वारवन्तीयस्य चाधाराधेयभावस्येव यज्ञादीनां विविदिषायाश्च क्रियाकारक-

* व्या॰ सू॰ अ॰ ४ पा॰ १ सू॰ १६ । † गुरुभ्य इति नास्ति ४ पु॰ ।
‡ व्या॰ सू॰ अ॰ १ पा॰ ३ सू॰ २६—३२ ।

भावस्यापि समभिव्याहारादेव सिद्ध्युपपत्तेः । एवं च भाव्याकाङ्क्षायामिच्छाविषयभूतं वेदनमेव भाव्यत्वेनान्वेति । न च वेदनतदिच्छयोः कार्यकारणभावस्य लोके सिद्धत्वाद् विधिवैयर्थ्यं शङ्कनीयम् । प्रतिबन्धकपापापनोदनद्वारा यज्ञादिभिः सम्पन्नया स्थिरविविदिषया वेदनं भावयेदित्येतदर्थकतया विधिसार्थक्यादिति चेत् । उच्यते । भावनायाः प्रथमं भाव्याकाङ्क्षायां समानपदोपात्ता प्रधानभूता वेदनसाधनत्वेन निर्ज्ञातगौणा*पुरुषार्थभावा विविदिषा भाव्यत्वेनान्वेतीति युक्तं यागादिस्तु समानपदोपात्तत्वे ऽपि स्वयं क्लेशात्मकत्वात् फलसाधनत्वेनान्यतो ऽनवगतत्वाच्च भाव्यत्वेनान्वेतुमयोग्य इति तमतिक्रम्य स्वर्गादेर्भाव्यत्वेन ग्रहणे सति तं केन भावयेदित्याकाङ्क्षायां फलशिरस्कभावनाकरणत्वेनान्वितो भवति । इह यदि भावनायां करणान्तरं श्रुतं न लभ्येत तदा विविदिषामेव करणं गृहीत्वा तत्साध्यं वेदनं फलं कल्पयेद् न त्वेतदस्ति । यज्ञादीनां तृतीयया करणत्वेन समर्पणात् । तेषां भावनाकरणत्वेनान्वये मत्वर्थलक्षणा च परिहृता भवति । अन्यथा तेषां करणविशेषणत्वे सोमवता यागेनेतिवद् यज्ञवत्या विविदिषयेत्यादिरूपेण यज्ञेनेत्यादिसर्वेषु तृतीयान्तेषु मत्वर्थलक्षणा प्रसज्येत । एवं क्लिष्टयोजनायामपि विविदिषा भाव्येति पक्षात् फलतो न विशेषः । दध्ना जुहोतीति दधिविशिष्टहोमविधेः प्राप्ताऽप्राप्तविवेकेन† होमसाधनतया दधिविधानवत् स्थिरविविदिषासाधनतया यज्ञादिविधानमेवास्य पर्य्यवसानात् । तस्माद्यज्ञादिभिर्विविदिषां भावयेदिति वेदनेच्छायाः फलत्वेनान्वय इत्येव युक्तम् ।

नन्विच्छायाः प्रधानत्वे ऽपि फलत्वेन नान्वयः किं त्विष्यमाणस्यैवेति स्वर्गकामादिवाक्येषु संप्रतिपन्नं तत्कस्य हेतोः लिङादिभिर्विधिशब्दैः कर्मणामिष्टसाधनत्वे प्रतीते किं तत्कर्मसाध्यमिष्टमितीष्टविशेषाकाङ्क्षायां यदिच्छाविषयत्वेन निबद्धं विशिष्योपात्तं च तदेव फलत्वेनान्वेतुं योग्यमिति योग्यतावधारणाद् योग्यतानुसारेणेच्छामुल्लङ्घ्य तद्विषये करणान्वयस्य श्रवेन जिगमिषतीत्यादौ क्लृप्तत्वाच्चायं हेतुरिहापि तुल्य इति

* ज्ञातगौणेति ५ पु॰ पा॰ । † विवेचनेनेति २–४ पु॰ पा॰ ।

चेत् । उच्यते । यज्ञादीनां ज्ञाने विनियोगे ऽपि जिज्ञासा यज्ञादिद्वारवर्गमध्ये अवश्यं निवेशनीया निवेशिता च टीकायाम् । तथा च जिज्ञासाया यज्ञादिफलत्वेनावश्याभ्युपगन्तव्यत्वात् कामोपबन्धेषु यागादिवाक्येषु स्वर्गादेर्भाव्यत्वेनानन्वये ऽन्यतः स्वर्गादिसाधनानवगत्या कामनाया निर्ज्ञातस्वविषयसाधनप्रवर्तकत्वेन गौणपुरुषार्थत्वाप्रतीत्या तस्या भाव्यत्वेनान्वयाऽयोग्यत्वात् । नामोपात्तस्वर्गकामनावैलक्षण्येनेहाख्यातोपात्ताया इच्छायाः फलत्वान्वययोग्यता । हेतुसाध्यत्वप्रतीतिसद्भावाच्च प्रधानभूतां तामुल्लङ्घ्य ज्ञानस्य फलत्वाभ्युपगमो न युक्तः । तदभ्युपगमे शास्त्रान्तरसिद्धपापक्षयरूपद्वारातिरिक्तस्यापूर्वरूपस्य कर्मणां द्वारान्तरस्यापि कल्पनापत्तेर्वक्ष्यमाणत्वात्* ।

ननु जिज्ञासायाः फलत्वान्वययोग्यत्वमसिद्धम् । स्वतः फलत्वरहितायास्तस्याः फलत्वं हि ज्ञानरूपफलजनकत्वोपाधिकं वाच्यम् । तथा च जिज्ञासाफले ज्ञाने प्रागेवेच्छासत्त्वे सैव जिज्ञासेति तस्याः सिद्धत्वात् प्राक् तदसत्त्वे तस्याः फलजनकत्वोपाधिकपुरुषार्थत्वाऽप्रतीतेश्चेति न तस्याः फलत्वान्वययोग्यतेति चेत् । उच्यते । द्विविधा ब्रह्मज्ञानेच्छारूपा जिज्ञासा एका साङ्गाध्ययनादिप्रयुक्तब्रह्मज्ञानपुरुषार्थत्वावगतिमात्रमूला सा ऽनित्य†-दुःखमये संसारे नित्यसुखमयत्वभ्रममुत्पाद्य चित्तसत्त्वं मलिनयता पाप्मना प्रतिबद्धा सती ज्ञानोद्देशेन तदुपायेषु प्रवृत्तिं जनयितुं न प्रभवति । यदा प्रवृत्तिपर्य्यन्तजिज्ञासादिप्रतिबन्धकपाप्मसद्भावं शास्त्रतः पुरुषो ऽवगच्छति तदा तथाभूतजिज्ञासोपायमन्विच्छन्विविदिषावाक्येन तदुपायं यज्ञादिकमुपलभ्य तथाभूतजिज्ञासोद्देशेन यज्ञादीननुष्ठाय ततः संसारसुखमयत्वप्रदर्शकपाप्मनिवृत्त्या तस्य वस्तुसद्दुःखैकरूपत्वं निश्चित्य तदसहमानस्तज्जिहासामूलामपि ब्रह्मजिज्ञासां लभते सा द्वितीया । तया ब्रह्मज्ञानोपायेषु प्रवृत्तिः । यथा भोजने सत्येव देहस्थितिबलपुष्ट्यादिकं भवेदिति तादर्थ्यावगतिमात्रमूला धातुवैषम्यकृतरोगविशेषप्रतिबद्धा भोजनेच्छा भोजनार्थप्रवृत्तिं जनयितुं न प्रभवति तत्प्रवृत्तिपर्य्यन्तबुभुक्षाप्रतिबन्धकरोगसद्भावं यदा वैद्यकादवगच्छति पुरुषः तदा रोगनिवृत्तिपूर्वकबुभुक्षोत्पत्त्युपायमन्विच्छन् वैद्यकशास्त्रेणैव तथाभूतमौषधमुपलभ्य तत्सेवनेन रोगनिवृत्त्या क्षुधामुपलभ्य

---

* वक्ष्यमाणत्वाच्चेति ५ पु॰ पा॰ । † अनित्येति नास्ति ५ पु॰ ।

तामसहमानः तन्निवृत्त्यर्थमपि बुभुक्षां लभते तया* च भोजने प्रवर्त्तते । अतो नात्र का चिदनुपपत्तिः ।

३२ । २ **पापक्षयं ज्ञानमाकाङ्क्षतइति**† । विविदिषाद्वारेति शेषः । **ज्ञाने विनियुक्तेति** । ज्ञानार्थविविदिषाविनियुक्तेत्यर्थः । ननु क्लृप्तपापक्षयातिरेकेणोपकारान्तरस्याऽकल्प्यत्वे ऽपि यानि पवित्रेष्ट्यग्निष्टुदश्वमेधादीनि कृष्णाजिनदानादीनि कृच्छ्रचान्द्रायणादीनि च सामान्यतः पापक्षयार्थत्वेन चोदितानि काम्यकर्माणि तत्साधारण्यमिह यज्ञादिशब्दानामवर्जनीयमित्याशङ्क्य नित्यफलपापक्षयातिरेकेणेति पापक्षयो नित्यफलत्वेन विशेषितः । अवश्यकर्त्तव्यनित्यानुष्ठानजो हि पापक्षयः स्वतः प्राप्तः । अतः प्रयुक्तिलाघवात् तमेव विविदिषार्थयज्ञादिविधिर्द्वारं गृहीत्वा निर्वृणोति न त्ववश्याननुष्ठेयपवित्रेष्ट्यादिफलभूतमपि पापक्षयं द्वारं गृहीत्वा तत्सम्पादनं प्रयोजयति । अतो नित्यफलस्यैव पापक्षयस्येह द्वारता । यथा ऋत्विगपेक्षः क्रतुविधिर्धनार्जने याजनं स्वकीयोपाय इति तादर्थ्येन स्वतः प्राप्तान् ब्राह्मणानेव गृहीत्वा निर्वृणोति न तु क्षत्रियवैश्यानपि ऋत्विजो गृहीत्वा तानार्त्विज्ये प्रयोजयतीति ब्राह्मणानामेव क्रतावार्त्विज्यं तद्वत् । एवं च यस्य यदा यन्नित्यमनुष्ठेयं प्राप्तं तेन तदा तदेव विविदिषितार्थतया ऽनुष्ठितं फलार्थं भवति काम्यानुष्ठानतः प्रसङ्गान्नित्यसिद्धेर्नित्यप्रयुक्तं पापक्षयद्वारमपि लभतइति प्रयुक्तिलाघवाद् नित्यानामेव विनियोग इति भावः ।

ननु प्राकृतोपकारदृष्टान्तेन पापक्षयस्येह द्वारत्वकल्पनं न युज्यते‡ । वैषम्यात् । प्राकृतपदार्थानाम् उपकारमुखेनैव विकृतिष्वतिदेशः न तु पदार्थानामतिदेशानन्तरमुपकारकल्पनेति न तत्र प्राकृतोपकारातिरिक्तोपकारकल्पनाप्रसक्तिः । इह तु प्रत्यक्षश्रुत्या प्रथममेव विनियुक्तानां यज्ञादीनामुपदिष्टाङ्गानामिव पश्चात्कल्पनीय उपकारः प्रथमाऽवगतविनियोगनिर्वाहायाऽक्लृप्तो ऽपि सामान्यशब्दोपात्तसकलनित्यकाम्यसाधारणः कथं न

,, । ५ कल्प्येतेत्याशङ्क्याह **पापक्षयस्य चेति** । स्यादेतदेवं यद्यत्र पदार्थशक्तिमालोच्योपकारः कल्प्यः स्याद् न त्वेवम् । इह पापक्षय एवोपकार

* तया च इति–२ पु· पा· ।

† ज्ञानमपेक्षते इति २ पु· वर्जं सर्वेषु पाठः मूलानुसारी तूपरितन एव ।

‡ न युक्तमिति २–४–५ पु· पा· ।

इत्यपि प्रत्यक्षशास्त्रेणैव सिद्धत्वादित्यर्थः । ननु ततस्तु तमिति शास्त्रेण पापक्षयस्य ज्ञानोत्पत्तौ द्वारत्वं सिद्धं न तु विविदिषोत्पत्तौ । उच्यते । विविदिषावाक्यानुरोधेन विशुद्धसत्त्वस्ततो विविदिषाद्वारेण पश्यतीति तस्य शास्त्रस्यार्थ इति तात्पर्य्यम् । एवं ततस्तु तमित्यादिश्रुतौ विविदिषान्तर्भावस्तदवतारणार्थं टीकाग्रन्थे विशुद्धसत्त्वस्येत्येतदनन्तरमुत्पन्नविविदिषस्येति विशेषणेन स्फुट इत्याचार्य्यैरिह न विशेषितम्* ।

अत्र केचित् संस्कारपक्षमेव सिद्धान्तमभिमन्यमाना विविदिषन्तिवाक्ये विधिर्न कल्प्यो नित्यकर्मभिः पापक्षयस्य तद्विधिभिः पापक्षयाज् ज्ञानोत्पत्तेस्ततस्तु तं ज्ञानमुत्पद्यतइति श्रुतिस्मृतिभ्यां च सिद्धेः । अतो विविदिषन्तिवाक्यं तत्सिद्धानुवादकमित्याहुः । तन्मतमनूद्य निराकरोति **न च वाच्यमित्यादिना** ।

विशेषतः शास्त्रान्तरादसिद्धेरिति । पापान्तरनिवर्त्तनेनापि ३२ । ८
चरितार्थाद् नित्यानुष्ठानाद् न ज्ञानोत्पत्तिप्रतिबन्धकपापव्यक्तिविशेषनिबर्हणनियमः सिध्यति । अतस्तत्सिद्धये विनियोगान्तरमित्यर्थः । अत्र संस्कारपक्षावलम्बनैर्विविदिषावाक्यस्य विध्यर्थविनियोगानुपपत्त्याऽनुवादकत्वं शङ्कितमिति तद्दृष्ट्या ज्ञानोत्पत्तिप्रतिबन्धकेत्युक्तं शङ्कासमाधानयोर्विविदिषार्थपक्षेऽपि तुल्यत्वात् स्वमते ज्ञानग्रहणं विविदिषोपलक्षणम् । तस्यामेव यज्ञादिविनियोगस्य प्रागव्यवस्थापितत्वात् सर्वापेक्षाधिकरणे† चोपपादयिष्यमाणत्वात् । भाष्यकृद्भिरपि विद्यासंयोगात् प्रत्यासन्नानि विद्यासाधनानि शमादीनि विविदिषासंयोगात्तु बाह्यान्तराणि यज्ञादीनि इति यज्ञादीनां विविदिषार्थत्वस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च । तेषां ज्ञाने विनियोगे ज्ञानोत्पत्त्यपेक्षितसद्गुरुलाभश्रवणादिप्रवृत्तिग्रहणधारणपाटवादीनामपि ज्ञानार्थं यज्ञादिसम्पाद्यत्वापत्त्या तदर्थमपूर्वस्यापि द्वारान्तरस्य कल्प्यतापत्तेश्च । ज्ञानमुत्पद्यतइतिस्मृतेर्विविदिषन्तिवाक्यमूलकत्वोक्तिस्तु पापक्षयाद् विविदिषोदये सति क्रमाज् ज्ञानमप्युत्पद्यते इत्येवंपरा स्मृतिरित्याशयेन ।

श्रुतिस्त्वेतादृशीति । एषैव दृश्यतइत्येतादृशी । आपाततो ,, । ११
विविदिषावाक्यवत् ततस्तु तमिति श्रुतिर्दृश्यते । वस्तुतस्तूभयोरप्यान्तरा-

* विशेषित इति २ पु· पा· । † व्या· सू· अ· ३ पा· ४ सू· २६ ।

लिङ्गफलभेदोऽस्ति पापक्षयरूपद्वारावगमस्ततस्तु तमिति श्रुत्यपेक्षः पापक्ष-
याज् ज्ञानोत्पत्तौ विविदिषान्तर्भावो विविदिषन्तिवाक्यापेक्ष इति । अतः
कथमपि नानुवादत्वशङ्केति भावः । अथ वा एतादृशी एतत्समाना
कल्प्यविधिकत्वाविशेषात्* तत्र यदि विधिः श्रूयेत तदा विधिश्रवणर-
हितं विविदिषावाक्यं तदनुवादकं कल्प्येतापि न त्वेतदस्तीति भावः ।
सर्वापेक्षाधिकरणे इत्युपलक्षणम् । सर्वथापि तएवोभयलिङ्गादित्यधिकरणे†
चेति द्रष्टव्यम् ।

३२ । १९ हेतुहेतुमद्भावाभावे ऽपीति । नन्वनुष्ठानद्वारा हेतुहेतुमद्भावा-
भावे ऽपि प्रामाण्यप्रतिपादनादिद्वारा सो ऽस्ति पूर्वतन्त्रे प्रथमाध्यायप्रति-
पादितं वेदप्रामाण्यमिहाप्यपेक्षितं द्वितीयाध्यायनिरूपितं शब्दान्तरादिषट्कं
विद्याभेदाभेद‡चिन्तायां तृतीयाध्यायनिरूपितं श्रुतिलिङ्गादिकं सर्वत्रापि तत्त-
दधिकरणविषयवाक्यार्थनिर्णये§ पञ्चमाध्यायनिरूपितं श्रुत्यर्थादिकं‖ वियदा-
दिसृष्ट्यर्चिरादिपर्वक्रमचिन्तायां सप्तमाष्टमनिरूपितमतिदेशप्रमाणं तस्यैतस्य
तदेव रूपं यदमुष्य रूपमित्याद्यर्थनिर्णये चापेक्षितम् । कुशाच्छन्दःस्तुत्युपगा-
नवत्तदुक्तं¶ प्रदानवदेव तदुक्त**मित्यादिषु च पूर्वतन्त्रसंमतिप्रदर्शने तत्तद-
धिकरणार्थज्ञानमपेक्षितम् । आचार्यैः प्रथमसूत्रव्याख्यानावसाने वेदान्तमीमांसा
तदविरोधितर्कोपकरणेति भाष्यव्याख्यानावसरे तस्या अविरोधिनः श्रुतिलि-
ङ्गादयस्तार्तीयाः पाञ्चमिकाः श्रुत्यादयो वेदप्रामाण्यपरिशोधकाः कर्ममीमां-
सायां विचारिता इति पूर्वतन्त्रापेक्षा स्फुटीकृता । अतो हेतुहेतुमद्भावाभा-
वोक्तिरयुक्तेति चेत् । उच्यते । पूर्वतन्त्रइवात्रापि शास्त्रे वेदप्रामाण्यादीनि
सूचितान्येव । अत एव च नित्यत्व††मिति हि वेदप्रामाण्यं सूचितं नानाश-
ब्दादिभेदादिति‡‡ शब्दान्तरादिकं शब्दादेव प्रमितः§§ आकाशस्तल्लिङ्गा-
त्‖‖ तथा चैकवाक्यतोपबन्धात्¶¶ प्रकरणा***दित्यादिभिः श्रुतिलिङ्गादिकं

* कल्प्यविविदिषाविशेषादिति ४ पु॰ ।
† व्या॰ सू॰ अ॰ ३ पा॰ ४ सू॰ ३४ ।
‡ विद्याभेदाभेदेति ४ पु॰ पा॰ ।
§ वाक्यार्थनिर्णये इति ४ पु॰ पा॰ ।
‖ श्रुत्यादिकमिति ४ पु॰ पा॰ ।
¶ व्या॰ सू॰ अ॰ ३ पा॰ ३ सू॰ २६ ।
** व्या॰ सू॰ अ॰ ३ पा॰ ३ सू॰ ४३ ।
†† व्या॰ सू॰ अ॰ १ पा॰ ३ सू॰ २९ ।
‡‡ व्या॰ सू॰ अ॰ ३ पा॰ ३ सू॰ ५८ ।
§§ व्या॰ सू॰ अ॰ १ पा॰ ३ सू॰ २४ ।
‖‖ व्या॰ सू॰ अ॰ १ पा॰ १ सू॰ २२ ।
¶¶ व्या॰ सू॰ अ॰ ३ पा॰ ४ सू॰ २४ ।
*** व्या॰ सू॰ अ॰ १ पा॰ ३ सू॰ ६ ।

श्रुत्यादिबलीयस्त्वाच्च न बाध* इत्यादौ श्रुतिलिङ्गादिबलाबलं विपर्य्ययेण तु क्रम† इत्यादिभिरपेक्षितं क्रमप्रमाणजातम् अतिदेशाच्चे‡त्यतिदेशप्रमाणमित्येतत्सर्वं सूचितमेव । भाष्यकारादिभिः स्फुटीकर्तव्यता तु पूर्वतन्त्रसूत्रेष्वपि समाना । तदुक्तमित्येतदत्रैव व्याख्यानेनावगन्तुं शक्यं न कर्मविचारमपेक्षते अन्यथा तद्धैके आहुरसदेवेदमग्रआसीदिति वाक्यार्थावगत्यर्थमसद्वादिशास्त्रविचारानन्तर्य्यमप्यथशब्दार्थः स्यात् । आचार्यैस्तु श्रुतिलिङ्गादयः पूर्वतन्त्रे निरूपिता इत्येतावदुक्तं न त्विह तदपेक्षा ऽस्तीति तत्र हि तदनन्तरं न्यायशास्त्रस्यापेक्षा कण्ठत उक्ता इति न्यायशास्त्रस्योपयोग इति । अथापि तदानन्तर्य्यमथशब्दार्थो नेष्यते तथाऽपेक्षोक्तिरहितकर्मविचारानन्तर्य्यस्य क्वाथशब्दार्थत्वप्रसक्तिः ।

आराडुपकारकत्वादिति । तथात्वसम्भवादित्यर्थः । **अनुष्ठा-** ३३ । ५
नापेक्षितेति । नन्वनुष्ठानापेक्षस्मृत्युपयोगिनो मन्त्रा एव न विधिवाक्यानीति न तत्पाठक्रमेणानुष्ठानकाले क्रमिकपदार्थस्मृतयो भवन्तीति चेत् सत्यम् । मन्त्रपाठक्रमाभावे विधिपाठक्रमो ऽप्यनुष्ठानकालपदार्थस्मृतिक्रमनियामकत्वेनाश्रीयते§ तस्य दृष्टार्थत्वायेत्याह **एवं क्रमपाठो ऽपीति** । **तद्यथेति** । लोके स्नायादनुलिम्पेदित्यादौ पाठक्रमो ऽनुष्ठानक्रमार्थ एव । अत एवानुलिम्पेत् स्नायादितिवदन्नभिज्ञेन मैवं वादीः स्नायादनुलिम्पेदिति वद तथैवानुष्ठानक्रमादिति व्युत्पाद्यते । तस्य तादर्थ्याभावे तथा व्युत्पादनं न क्रियेतेति भावः । **तद्विधानाच्चेति** । सहत्वविधानादौपवसथ्ये ऽहन्यग्नीषोमीयस्ततः सौत्ये ऽहनि सवनत्रयव्यापिसवनीयपश्वनुष्ठाने सत्यवभृथानन्तरमनुबन्ध्य इत्येवंरूपः प्राकृतक्रमो निवर्ततइत्यर्थः । **अधिकव्यव-** ३४ । १०
धिमिति । साङ्गप्रयोगविधिबलादङ्गानां प्रधानसाहित्यमवगतं तच्चैकक्षणानुष्ठेयत्वरूपं न सम्भवतीति संनिकर्षरूपं पर्यवस्यति । स च संनिकर्षः प्रधाना‖व्यवहितपूर्वापराङ्गवद्व्यवहिताङ्गानामात्यन्तिको न सम्भवतीति यस्याङ्गस्य यावद्भिः स्वप्रधानाङ्गैः प्रधानान्तराङ्गैर्वा व्यवधानमवर्जनीयं तत्ताव-

* व्या॰ सू॰ अ॰ ३ पा॰ ३ सू॰ ४६ ।
† व्या॰ सू॰ अ॰ २ पा॰ ३ सू॰ १४ । ‡ व्या॰ सू॰ अ॰ ३ पा॰ ३ सू॰ ४६ ।
§ आद्रियते इति ४ पु॰ पा॰ । ‖ संनिकृष्टप्रधानेति ४-५ पु॰ पा॰ ।

द्भिर्व्यवधानं सहते नान्यैः । ततश्च पश्चादनुष्ठेयस्य प्रधानस्याङ्गं निर्वापादि
प्रथमानुष्ठेयप्रधानाङ्गान्निर्वापादिनः पूर्वं यद्यनुष्ठीयेत तदा तदङ्गमनुज्ञाता-
धिकेनापि पश्चादनुष्ठीयमानप्रथमप्रधानाङ्गेन स्वप्रधानाद् व्यवहितं स्यात्
तन्न सहते अङ्गप्रधानसाहित्यबोधकः प्रयोगविधिरित्यर्थः । मुख्यक्रमाऽनादरे
पाश्चात्यप्रधानाङ्गस्य पूर्वप्रधानाङ्गेन प्रयोगविध्यननुज्ञातं व्यवधानं भवेदि-
३४ । ११ त्यमुमेवार्थं विवृण्वन्नाह **यदि त्विति** । अस्मिन्नर्थे ऽस्य वाक्यस्येत्थं
योजना । यदि प्रधानान्तरस्य प्रथमप्रधानस्य संनिधौ तत्संनिकृष्टतया तद-
ङ्गानुष्ठानं द्वितीयप्रधानाङ्गानुष्ठानानन्तरं प्रथमप्रधानाङ्गानुष्ठानमिति यावत् ।
तथा ऽनुष्ठाने हि प्रथमप्रधानाङ्गानि द्वितीयप्रधानाङ्गव्यवधानाभावात् स्वप्र-
धानसंनिकृष्टानि भवन्ति तदा तथामुख्यक्रमानादरेणानुष्ठाने अङ्गानि प्रथ-
मानुष्ठीयमानद्वितीयप्रधानाङ्गनिर्वापादीनि तेनैव पश्चादनुष्ठीयमानप्रथमप्रधा-
नाङ्गनिर्वापादिना स्वप्रधानाद्विप्रकृष्येरन्निति । यदि तु प्रधानान्तरसंनिधा-
वन्यप्रधानाङ्गानुष्ठानं तदा तेनैव प्रधानान्तरेणान्यप्रधानाङ्गानि स्वप्रधाना-
द्विप्रकृष्येरन्नित्यापाततः प्रतीयमानो ऽर्थस्तु न ग्राह्यः । मुख्यक्रमानादरे
पाश्चात्यस्य पुंदैवतयागस्य किमङ्गं पूर्वेण स्त्रीदैवतयागेन व्यवहितं स्यादि-
त्यापाद्यते अवदानात्प्राचीनानां हि तदङ्गानां पूर्वप्रधानेन व्यवधानमाति-
देशिकपाठक्रमादिप्राप्तं सह्यमेव अवदानादिमध्ये तु न कस्यापि तेन व्यव-
धानप्रसक्तिरस्ति । अवदानादिप्रदानान्तस्य पूर्वप्रधानानन्तरमेवानुष्ठानात् ।
अतः प्रधानान्तरव्यवधानापादनायोगात् पूर्वोक्त एवार्थो ग्राह्यः ।

,, । १२ **अतो मुख्यक्रमादिति** । यद्यपि वक्ष्यमाणप्रवृत्तिक्रमो ऽप्यत्र
सम्भवति याज्यानुवाक्याप्रवृत्तिक्रमेण निर्वापादयः कार्य्याः अन्यथा पुंदैवत्य-
यागाङ्गयोर्निर्वापानुवचनयोरननुज्ञातव्यवधानप्रसङ्गादिति । तथापि प्रवृत्तिक्रम-
वद् मुख्यक्रमस्यापि पदार्थक्रमनियमनसामर्थ्यमस्ति अङ्गानामिव अङ्गप्रधान-
योरपि परस्परं वर्ज्जनीयव्यवधानस्य परिहरणीयत्वात् । अतस्तदपि प्रमाणमिह
सम्भवतीत्युदाहृतम् । मन्त्रक्रमं विधाय सारस्वतौ भवतः एतद्वै दैव्यं मिथुनं
यत् सरस्वती च सरस्वांश्चेति विधिवाक्यशेषगतपाठक्रममात्रेण मुख्यक्रमं
निश्चित्य चेत्यमुदाहृतम् । मुख्यक्रमस्यासङ्कीर्णोदाहरणं त्विदं द्रष्टव्यम् ।
दर्शपूर्णमासयोर्दधिधर्मः पूर्वं पठिताः । तत आग्नेयस्य निर्वापादयः याज्या-

नुवाक्ययोस्तु विपरीतः पाठः । तत्र प्रवृत्तिद्वयं परस्परविरुद्धं प्रयाजशेषेण हवींष्यभिघारयतीति विहितप्रयाजशेषाभिघारणक्रमे न नियामकं किं तु मुख्यक्रमादाग्नेयस्य प्रथममभिघारणमिति । **प्रधानस्याङ्गैर्विप्रकर्षः** ३४ । १८
स्यादिति । यत्र पशौ सर्वाण्यङ्गानि प्रथममनुष्ठितानि तत्पशुयागात् प्रकृतौ तत्संनिहितान्यप्यङ्गान्यत्यन्तं विप्रकृष्येरन् अतः पदार्थानुसमय एव कार्यो न काण्डानुसमय इत्यर्थः । संनिपाते प्रधानानामेकैकस्य गुणानां सर्वधर्मः स्या*दित्यधिकरणार्थो ऽयं प्रकृताधिकरणापेक्षितो वर्णितः । प्रकृताधिकरणार्थमाह **द्वितीयादिपदार्थप्रयोग**†**इति** । प्रवृत्तिक्रमानादरे तत्तत्पशुगतानामुपाकरणप्रोक्षणादिपदार्थानां परस्परप्रत्यासत्तिरेकरूपा न स्याद् अतस्तद्वैषम्यपरिहाराय पङ्क्तिपरिवेषणन्यायेन प्रवृत्तिक्रम एष्टव्य इत्यर्थः ।

त्रयः पूर्णमास्येति‡ । यदाग्नेयवाक्यस्यार्थभेदेन द्वेधा विभागे सति यदाग्नेयो ऽष्टाकपालो ऽमावास्यायां चाच्युतो भवतीति वाक्येन§ अमावास्यायामेक आग्नेयो विधीयते यदाग्नेयो ऽष्टाकपालः पौर्णमास्यां चाच्युतो भवतीति वाक्येन पौर्णमास्यामपरः ततश्च पौर्णमास्यामाग्नेयाग्नीषोमीयोपांशुयाजास्त्रयः अमावास्यायामाग्नेयशृतदधियागास्त्रय इत्यर्थः ।

एकश्चासाविति । सर्वैरङ्गैः समुच्चितैः स्वस्वाऽसाधारणदृष्टाऽदृ- ३५ । १४
ष्टोपकारद्वारकैरेकः प्रधानगतफलजननसामर्थ्याद्बोधनरूपाखण्डोपकारो जायत इत्येकादशे स्थिता मीमांसकमर्य्यादा ।

नन्वध्ययनवदर्थावबोधार्थो विचारो ऽपि वेदपाठक्रमेण स्यादिति कर्मब्रह्मकाण्डयोर्विचारे पाठक्रमो नियामकः स्याद् मुख्यक्रमो वा नियामकः स्यात् स्वाध्यायाध्ययनेनार्थज्ञानं भावयेदित्यध्ययनविधिवाक्यविपरिणामे मुख्ययोः कर्मब्रह्मकाण्डाध्ययनयोः पौर्वापर्यस्य कॢप्तत्वात् प्रवृत्तिक्रमो वा स्याद् अध्ययनगृहीतेन स्वाध्यायेनार्थज्ञानं भावयेदिति तद्विधिविपरिणामपक्षे अध्ययनमीमांसारूपयोरङ्गयोर्मध्ये अध्ययने क्रमस्याऽप्रवृत्तत्वादित्याशङ्क्य एकप्रयोगावच्छिन्नतया एकपुरुषानुष्ठेयत्वेन क्रमा-

---

* जै॰ सू॰ अ॰ ५ पा॰ २ सू॰ १ सर्वकर्म स्यादिति सौत्रः पाठः आ॰ मु॰ जै॰ न्या॰ मा॰ वि॰ पु॰ दृश्यते परं सर्वेषु परिमलपुस्तकेष्वपरिवृत एव । † द्वितीयादिप्रयोगे इति १–४ पु॰ पा॰ ।

‡ पौर्णमास्यामिति १–२ पु॰ पा॰ । पौर्णमास्येति ३–५ पु॰ । मूले तु उपरितन एव पाठो दृश्यते । § वाक्ये चेति ४ पु॰ पा॰ ।

काङ्क्षायां पाठक्रमादिर्नियामको भवति न चात्र तदस्ति । कर्मब्रह्मविचारयोर्विलक्षणाधिकारिकत्वात् । एकाधिकारिकत्वेन क्रमाकाङ्क्षाकल्पने च वेदभाष्यवद्विचारस्याप्यादित आरभ्य प्रवृत्तिप्रसङ्गाच्चेति दर्शयितुं यत्र क्रमाकाङ्क्षा नास्ति
३५ । १७ तत्र पाठक्रमस्याऽनियामकतायामधिकरणमुदाहरति **एकादशे स्थितमिति** । एकादशइति प्रामादिकः पाठः । अङ्गवत् क्रतूना*मित्यधिकरणं हि पाञ्चमिकम् । अथ वा पञ्चमतृतीयपादगतमेकादशमिदमधिकरणमित्यभिप्रायमेकादशइत्येतद्योज्यम् । अन्ते तूत्तरयोर्दध्या†दिति सूत्रं तत्पूर्वाधिकरणप्रत्युदाहरणतया तच्छेषभूतं तस्याधिकरणान्तरत्वे त्वेकादशइत्यस्यातीते इति शेषो ऽध्याहार्य्यः ।

किं तु पुरुषस्येति । वस्तुतः पुरुषस्यापि नास्ति काम्यनैमित्तिकेषु क्रतुषु क्रमाकाङ्क्षा कामनानां निमित्तानां च क्रमनियमाभावात् तदधीनत्वाच्च काम्यनैमित्तिकानुष्ठानस्य । **क्रत्वर्थत्वेति** । केवलं पुरुषशेषत्वम् उत क्रतुशेषत्वमपीति सन्देहे इत्यर्थः । **पशुकामस्येति** ।

३६ । ६ **समभिव्याहाराद्‡ वाक्येनेति** । ननु गोदोहनेनेति तृतीया पशुकामस्येति षष्ठी च शेषशेषिभावे श्रुतिरेवास्ति कथमिह पुरुषशेषत्वे वाक्यं प्रमाणमुपन्यस्तम् । उच्यते । गोदोहनेनेति तृतीयया फलभावनाकरणत्वं नोच्यते किं तु संनिधिप्राप्तप्रणयनक्रियाकरणत्वं सिद्धरूपस्य दध्नो यागादिवत् स्वरूपेण फलभावनाकरणत्वाऽसम्भवेन यत्किञ्चिद्धात्वर्थकारकताख्यक्रियानुरागेण§ साध्यत्वं सम्पाद्य तस्य फलभावनाकरणत्वस्योपपादनीयत्वात् । अतस्तृतीयार्थकारकविशिष्टं दधि दधिविशिष्टं वा कारकं फलाय विधेयमिति । तृतीयया तावद् गोदोहनस्य न फलभावनाशेषत्वप्रतीतिः नापि षष्ठीश्रुत्या पशुफलस्य शेषित्वप्रतीतिः । तस्याः संबन्धसामान्यवाचित्वेन शेषित्वविशेषपर्य्यवसानार्थं समभिव्याहृतपदार्थान्तरशेषित्वान्वययोग्यतावधारणसापेक्षत्वात् । अतः प्रथमोपस्थितं गोदोहनपशुफलसमभिव्याहारात्मकं वाक्यमेव स्वर्गकामो यजेतेति वाक्यमिव फलशेषत्वे प्रमाणमिति । क्व चित् कोशे पशुकामस्येत्येतदनन्तरं श्रुत्येत्यपि

* जै॰ सू॰ अ॰ ५ पा॰ ३ सू॰ ३२ । † जै॰ सू॰ अ॰ ५ पा॰ ३ सू॰ १३ ।
‡ समभिव्याहारात्मनेति ३-५ पु॰ । § क्रियानुसारेणेति ४ पु॰ पा॰ ।

पदान्तरं दृष्टं तत्र क्लिष्टमिव भाति । वाक्यात् पुरुषार्थमेवेत्युपसंहारे तद्द-
र्शनात् । समभिव्याहारापेक्षपर्यवसानलभ्यश्रुतित्वाभिप्रायं वा तद्योज्यम् ।

नोपकारकत्वमिति । तथात्वे प्रधानस्याप्यङ्गानुष्ठापनेन तदुप- ३६ । ७
कारकस्य तच्छेषत्वप्रसङ्गादिति भावः । तादर्थ्यं तदुद्देश्यककृतिसाध्यत्वम् ।
ननु गोदोहनस्य चमसस्थानापन्नस्य क्रत्वङ्गत्वे तत्प्रयोगे चमसनिवृत्त्या
ऽङ्गविकलः क्रतुर्न फलदः स्यादित्याशङ्क्याह **अङ्गापेक्षेति** । अङ्गं ह्युपकारा-
यापेक्ष्यते अङ्गसाध्योपकारस्यानङ्गेनापि सिद्धौ किमङ्गवैकल्येन हीयतइत्यर्थः ।
फलार्थस्य कथं क्रतावुपकारकत्वमित्याशङ्क्य प्रासादप्रकाशार्थस्य दीपस्य रथ्या-
संचार इवेत्याह **अन्यार्थस्यापीति** । **यथा वा दर्शपूर्णमासाभ्यामि-
तीति** । प्राचीनो ऽप्ययं प्रतीको गोदोहनविषयाधिकरणानुबन्धिटीकाग्र-
न्थव्याख्यानानन्तरमेव तदनुबन्ध्यधिकरणानुक्रमणार्थमिह गृहीतः ।

ननु द्रव्यद्वारेणेति । दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजेतेत्यत्र ,, । २१
सोमपदमुत्पत्तिवाक्ये इव द्रव्यपरं तदुत्पत्तिवाक्ये विहितस्य सोमयागस्य
प्रत्यभिज्ञानार्थमिति तस्येह न पुनर्विधिः । विहितस्य विधानायोगात् ।
अतः कालविधिर्युक्त इत्यर्थः । यथा वाजपेयेनेष्ट्वेति वाक्ये प्रसिद्धबृहस्पति-
सवनामग्रहणे सत्यपि तत्कार्य्यब्रह्मवर्चसप्रत्यभिज्ञानाभावान्न तस्य काल-
विधिः किं तु बृहस्पतिसवनामककर्मान्तरविधिरेवमिहापि सोमद्रव्यग्रहणे
सत्यपि प्रसिद्धसोमयागफलस्वर्गप्रत्यभिज्ञानाभावान्न तस्य कालविधिः किं तु
सोमद्रव्यककर्मान्तरविधिरित्याह **उच्यते तत्कार्यस्येत्यादिना** । **दर्श-** ,, । २४
पूर्णमासं* **प्रति** इत्यत्र दर्शपूर्णमाससोमयोरिति टीकायामिव द्वन्द्वैकव-
द्भावः । कर्मान्तरविधिश्चेत् तस्य देवतया भाव्यं न चेह देवता निर्दिष्टा । यदि
यागं प्रति संबन्धितया देवतोपादानराहित्यरूपम् अव्यक्तदेवताकत्वं प्रसि-
द्धसोमयागसादृश्यमिह वर्ततइति तेनोद्भिदादियागेष्विवेहापि प्रसिद्धसोमया-
गादतिदेशतो देवताप्राप्तिरिष्यते तदा तत एव सोमद्रव्यप्राप्तिरपि स्यात् ।
दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा यजेतेत्येतावतैव दर्शपूर्णमासाङ्गप्रसिद्धसोमयागप्रकृति-
कर्मान्तरविधिः सिद्ध्येद् इत्यतिरिच्यमानं सोमद्रव्यग्रहणं प्रसिद्धसोमयाग-
भिज्ञापनेनैव सफलं वाच्यमिति तस्यात्र कालविधिरित्येव युक्तम् ।

* पूर्णमासेष्टिमिति ४ पु॰ पा॰ । मूले ऽप्येवमेव पाठो बहुलमुपलभ्यते ।

विहितस्य पुनः स्वरूपतो विधानाऽयोगादिति सिद्धान्तयति **उच्यतइति**।
बृहस्पतिसवनामग्रहणं तु नातिरिच्यते येन तदपि प्रसिद्धबृहस्पतिसवप्रत्य-
भिज्ञापनार्थं कथं चित्कल्प्येत तत्तु कर्मान्तरे तद्धर्मातिदेशार्थत्वेन सफ-
लम्। अतस्तस्य प्रकरणान्तरन्यायप्राप्तकर्मान्तरविधिस्वारस्यवद्याजि*पारतन्त्र्यं
३७ । १२ न हातव्यमिति तद्वैषम्यमाह **बृहस्पतिसवस्त्विति । उत भेदेनेति ।**
अस्मिन् पक्षे षडपि यागाः पृथक् पृथक् पूर्वोत्तराङ्गसहिताः प्रयोगभेदेन
कर्त्तव्याः । फलं तन्त्रमिति सिद्धान्ते त्वामावास्याः पौर्णमास्याश्च त्रयस्त्र-
यो यागाः स्वस्वकालयोरेकप्रयोगाः कर्त्तव्या इति फलभेदः। **भेदेनैभिः संब-
ध्यतइति ।** एकशब्दोपात्तानामप्याग्नेयादीनां साहित्यमिह न विवक्षितम्
उत्पत्तिवाक्यविहितानां तेषामिह फलसंबन्धविधानार्थमुद्देश्यत्वाद् उद्देश्येषु
च साहित्यरूपस्य विशेषणस्य विवक्षणाऽयोगादिति भावः । आग्नेयादीनां
पृथक्त्वमेककर्म्यं च सूत्रोक्तं परस्परविरुद्धमित्याशङ्क्य तदर्थं कथयन्नेव सिद्धा-
न्तमाह **यद्यप्येषामिति । फले विधीयन्तइति ।** फलस्य प्राधान्यात्तु
फलकाममुद्दिश्याग्नेयादय एव विधेयाः स्वरूपेण विहितानामपि फलसंब-
न्धित्वेन पुनर्विधानसंभवात् । अतस्तेषां साहित्यविशेषणाऽविवक्षाकारणं ना-
स्तीति भावः । **उपादीयमानानां** कामिनमुद्दिश्यानुष्ठेयत्वेन बोध्यमाना-
नाम्। टीकायामात्यन्तिकविशेषणेन विवक्षितं फलभेदाज् जिज्ञास्यभेदस्य स्फु-
३८ । ४ टत्वमुपपादयितुं फलभेदस्याऽस्फुटत्वमाह **क्व चिद् ब्रह्मविदिति ।** कृत-
कत्वे मोक्षफलस्यानित्यत्वप्रसङ्गो न्यायः† । ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येतीत्यादि-
वचनान्तरम् । **ननु भवतेरिति ।** अनपुंसकलिङ्गोयम् अकर्मकधातुनिष्प-
न्नकृत्यप्रत्ययान्तो भव्यशब्दो न भावकर्मार्थो नापि तस्यार्थान्तरमस्तीति
निरर्थकः । निरर्थकशब्देन कथं जिज्ञास्यविशेषलाभ इत्यर्थः । **अस्य च
भवतेरिति ।** सुखमनुभवतीत्यादौ सोपसर्गत्वेन भवतिः सकर्मकः प्रमा-
णभूत आचार्य्य इत्यादौ प्रामाण्यं प्राप्त इति प्राप्त्यर्थत्वेन तदुभयमिह
नास्तीत्यर्थः । **उत्पाद्यधर्मापेक्षणादिति ।** उत्पत्तिमद्धर्मसामानाधिक-
रण्यादित्यर्थः । भावपरत्वे हि भव्यमनेनेति वैयधिकरण्यं भवेत् । ननु
भावार्थभव्यशब्दार्थस्य भवनस्योत्पत्तिरूपत्वाद् धर्मशब्दसामानाधिकरण्यं

---

* स्वारस्यावर्जीति २ पु॰ पा॰ । † न्याय्यमिति २–३ पु॰ पा॰ ।

घटतइत्याशङ्क्योत्पाद्येति विशेषितम् । उत्पत्तिमान् हि यागादिधर्म इह निर्दिष्टः न धर्ममात्रम् । अतस्तस्य नोत्पत्तिवाचिशब्दसामानाधिकरण्यं घटतइति भावः । यद्वा नेह स इत्यस्य नेह भावार्थ इत्यर्थमाश्रित्य तत्र पुंल्लिङ्गनिर्देशादिति हेतुयोजनानन्तरं तस्यावृत्त्या नेह प्राप्यर्थ* इत्यर्थान्तरमाश्रित्य तत्र हेतुत्वेनोत्पाद्यधर्मसापेक्षत्वादित्येतद्योजनीयम् । वेदार्थविचारानन्तरमनुष्ठानेनोत्पादनीयं धर्ममपेक्ष्य हि तद्विशेषणतया भव्य इति निर्दिष्टं न तु ग्रामपश्वादिवत्† तटस्थतया प्रागेव सिद्धं किं चित्प्राप्यमपेक्ष्य अतोऽत्र न प्राप्यर्थो घटतइति भावः । **भावकव्यापारो** भावयितृव्यापारः । तत्र वाक्यपदीय‡संमतिमाह **करोत्यर्थस्येति** । घटं करोतीत्य- ३८ । २१
स्यायमर्थः । घटं भवन्तं भावयतीति स भावयिता भवितुर्घटस्य प्रयोजकः । भविता घटस्तमपेक्ष्य प्रयोज्य इत्यर्थः । (स्वस्या इति प्रामादिकः पाठः । स्वशब्दस्यात्मवाचित्वे नपुंसकलिङ्गत्वादिति)§ । **धर्मस्येत्युक्त्वेति** । धर्मस्य चोदनेति भाष्ये चोदनोपसर्जनमपि भावना तत्प्रतिपाद्यत्वेनार्थतः प्राधान्यात् सापि स्वविषय इति भाष्ये स्वशब्देन गृह्यतइत्यर्थः । **स एव त्विति** । ब्रह्मबोध एव विधितः प्रवृत्तिविषयः किं न स्यादित्यर्थः । **यथा विशिष्टविधाविति** । यथा खल्वेतस्यैव ...तीषु वारवन्तीयमग्निष्टोमसाम कृत्वा पशुकामो ह्येतेन यजेतेति रेवत्याधारवारवन्तीयसामसाध्याग्निष्टोमस्तोत्रविशिष्टक्रतुविधौ रेवत्याधारवारवन्तीयसामरूपविशेषणस्य दधिसोमादिविशेषणवदन्यतः प्रसिद्धिरहितस्य तत एव सिद्धिरेवमिहापीत्यर्थः । (श्लोके ऽपेक्षितपूरणार्थम् एवमित्यादि । स्नानेत्यादिव्यतिरेके दृष्टान्तः‖) **यद्यपि घटादेरिति** । वल्मीकादिषु भ्रमविषयस्य घटादेरि- ४० । १
त्यर्थः । अतो नित्यत्वं सत्यत्वमनित्यत्वमसत्यत्वमिति व्याख्यानेन न विरोधः । **सुखत्वान्नित्यमिति** । सत्यं हि यो वै भूमा तत् सुखमिति सुखरूपमुक्तम् । अथ यदल्पं तन्मर्त्यं नाल्पं सुखमस्तीति सत्यरूपस्य भूम्नः प्रतिद्वन्द्व्यल्पम्¶ असत्यं दुःखरूपमुक्तम् अतः साङ्गाध्ययनवतः शुद्धा-

* शब्दार्थ इति ४ पु॰ पा॰ । † सामपश्वादिवदिति ४ पु॰ पा॰
‡ वाक्यपदीयेति नास्ति २–४ पुस्तकयोः ।
§ ( ) एतन्मध्यस्थो ग्रन्थः २–४ पु॰ नास्ति । प्रतिपृष्ठटिप्पणीरूप इति भाति । ५ पु॰ बहिर्लिखितः । ‖ ( ) एतन्मध्यगो ग्रन्थः २–४ पु॰ नास्ति । ५ पु॰ बहिर्लिखितः ।
¶ प्रसिद्धं स्वल्पमिति ४ पु॰ पा॰ ।

न्तःकरणस्य सत्याऽसत्ययोः सुखदुःखत्वनिश्चयो भवतीत्यर्थः । स्वप्नप्रपञ्चवत्सर्वमसत्यं चेत् सत्यत्वाऽसत्यत्वयोर्द्धर्मिभ्यां भाव्यमित्युक्तरूपो नित्याऽनित्यविवेको न सिद्ध्येदित्याशङ्क्य सत्यसिद्ध्यर्थमनुभवोपपत्ती टीकायामुप-
४० । १५ न्यस्ते ते विभजते **दृष्टे इति**। शुक्तिरजतादौ सदधिष्ठानत्वानुभवः तथात्वेनास्फुटे स्वप्नादावुपपत्तिः । तामेवोपपत्तिमाह **विगीतमिति** । **गन्धर्वपुरमिवेति*** । तत्र सौरालोकादिकं सदधिष्ठानमिति भावः । व्याप्त्यसिद्धिशङ्का शून्यवादे वस्तुतः शून्यतैवेति मते ऽपि सैव सत्या ऽस्तीति परिहारार्थः । **इयतो विवेकस्येति** । स्वप्नवत् सर्वस्य प्रपञ्चस्याऽसत्यत्वं यदि स्यात् तदानीमप्यधिष्ठानपरिशेषो ऽवश्यंभावी तच्च सत्यं सुखरूप†मित्येतावतो निर्द्धारणस्येत्यर्थः ।

„ । „ **सगुणनिर्गुणेति** । परिशिष्यमाणं सत् सगुणं भवेन्निर्गुणं वा निर्गुणत्वे कथमखण्डे तत्र समन्वय इत्यादिविचारार्थत्वेन शास्त्रारम्भः सफल इत्यर्थः । न चैवं सति नित्याऽनित्यविवेकः प्रसिद्धनित्याऽनित्यविषय एवास्तु किमर्थं सत्याऽनृतविषयत्वेन क्लिष्टव्याख्यानं शास्त्राऽनारम्भशङ्कापरिहारस्योक्तस्य तत्रापि तुल्यत्वात् । न च ब्रह्मानन्द एक एव नित्यः कर्मफलादिकमन्यत्सर्वम् अनित्यमिति शास्त्रारम्भात्प्रागेव निश्चये सति असम्भवस्तु सतो ऽनुपपत्ते‡रिति ब्रह्मनित्यत्वव्यवस्थापनस्य वैराग्यपादादिषु§ कर्मफलाद्यनित्यत्वव्यवस्थापनस्य च वैफल्यप्रसङ्गः । प्रागेव संसारबन्धानृतत्वनिश्चये सति तत्समर्थनार्थस्य तद्गुणसारत्वात्तु तद्व्यपदेशः‖ यथा च तक्षोभयथे¶त्यादिसूत्रजातस्य वैफल्यप्रसङ्ग इति दूषणस्य तत्रापि तुल्यत्वात् । प्राङ् निश्चिते एव बन्धमिथ्यात्वे श्रुतिविरोधादिशङ्कान्तरनिरासाय तद्गुणसारत्वादिसूत्रजातमिति परिहाररीतिस्तु पक्षान्तरे ऽपि तुल्या । किं च नित्याऽनित्यवस्तुविवेकस्वरूपासिद्धिशङ्कापरिहारार्थातःशब्दव्याख्यानावसरे कर्मफलनित्यत्वप्रतिपादकवाक्येभ्यः तदनित्यत्वप्रतिपादकवाक्यानां प्राबल्यमेवोपपत्तितया दर्शितं न तु बन्धसत्यत्वप्रतिपादकवाक्येभ्यस्तन्मिथ्यात्वप्रति-

---

* गन्धर्वपुरवदिति ४ पु· एवमेव तत्र मूले ऽपि पा· । † सत्यस्वरूपमिति ३ पु· पा· ।
‡ व्या· सू· अ· २ पा· ३ सू· ६ । § व्या· सू· अ· ३ पा· १ ।
‖ व्याससू· अ· २ पा· ३ सू· २९ । ¶ व्यास सू· अ· २ पा· २ सू· ४० ।

पादकवाक्यानाम् । अतो ऽपि हेतोः प्रसिद्धनित्यानित्यविवेक एवात्र विवक्षित इति ज्ञायते । तस्मात्सामान्यतः सत्याऽनृतसद्भावनिर्द्धारणं प्रसंख्यानलभ्यबन्धमिथ्यात्वनिर्द्धारणपर्यन्तं नित्यानित्यवस्तुविवेक इत्युक्तमयुक्तमिति चेत् । उच्यते । भाष्ये नित्यानित्यवस्तुविवेकानन्तरं नित्यफलप्रेप्सामनपेक्ष्य तद्विवेकमात्रेण सकलकर्मफलविराग उक्तः । नित्यवस्तुप्रेप्सया तत्प्राप्त्युपायान्वेषणं पश्चादुक्तम् । अयं क्रमो ऽनित्यत्वमसत्यत्वमिति व्याख्याने युज्यते न त्वस्थायित्वमिति व्याख्याने । अस्थायिनं भोगं भुञ्जानस्तत्परित्यागे स्थायिभोगलाभमालक्ष्य हि ततो विरज्यते नान्यथा । अनृतासक्तस्तु* तदनृतत्वनिश्चये सति तत्परित्यागे तथाभूतसत्यवस्तुलाभप्रतिसंधानाभावे ऽपि ततो विरज्यते । न हि रजतार्थी क्व चन रजतभ्रमेण प्रवृत्तस्तन्मिथ्यात्वनिश्चये सति तत्परित्यागेन सत्यरजतस्य स्वलभ्यत्वप्रतिसंधानाभावे ततो न निवर्तते किं तु ततो निवृत्तः सत्यरजतप्राप्त्युपायं किं चित् पश्यति चेत् तत्र प्रवर्तते । तस्मान्नित्यानित्यवस्तुविवेकादिक्रमेण साधनचतुष्टयं ब्रह्मजिज्ञासाहेतुं वर्णयतो भगवतो भाष्यकारस्य सत्यमिदं सुखरूपमिति विशेषनिर्द्धारणमनपेक्ष्य कर्मफलानृतत्वनिर्द्धारणमेव वैराग्यादिक्रमेण साधनान्तराणां प्रवर्त्तकमित्याशयमालोच्य टीकाकारैराचार्य्यैश्च सामान्यतः सत्यमस्तीति विशिष्य बन्धमात्रमनृतमिति च विवेकः प्रथमसाधनत्वेन परिगृहीतः । तदनन्तरमक्षय्यादिवाक्यात् कर्मफलनित्यत्वसिद्धेस्तदनृतत्वमसिद्धम् अनृतस्य तत्त्वज्ञाननिवर्त्यत्वनियमादिति शङ्कायां तदनृतत्वसिद्ध्यर्थमेव† न्यायतस्तदनित्यत्वमतःशब्देन सूचितमिति न किं चिदवद्यम् ।

तदभ्यास इति । जननमरणपरिवृत्त्यादिरूपसंसारबन्धासत्यत्वदृढनिश्चयपर्य्यन्त इति शेषः ।

क्रियासमभिहारे इति । क्रियासमभिहारे लोट् लोटो हिस्वा- ४० । २२
विति पाणिनिसूत्रेण क्रियापौनःपुन्यविवक्षायां सर्वलकारापवादेन लोड् विहि-
तः । तस्य परस्मैपदात्मनेपदयोर्यथाक्रमं हिस्वावादेशौ च विहितौ । ननु
क्रियासमभिहारे लुनीहि लुनीहीत्येवायं लुनातीत्याद्युदाहरणेष्विव‡ जायस्व

* अनृताशङ्कस्त्विति २ पु० पा० ।
† तदनतत्वं तत्सिद्ध्यर्थमेवेति २ पु० पा० ।
‡ उदाहरणान्तरेष्विवेति २ पु० पा० ।

जायस्वेत्येवमादीनि जायन्ते म्रियस्व म्रियस्वेत्येवं म्रियन्तइति द्विर्भावस्तस्य तस्य धातोरनुप्रयोगश्च प्राप्नोति तत्सूत्रवार्त्तिके द्विर्भावानुशासनाद् यथावि-
४० । १। ध्यनुप्रयोगः पूर्वस्मिन्निति सूत्रेण क्रियासमभिहारे तस्यैव धातोरनुप्रयोगनियमनाच्च* । नैष दोषः । क्रियासमभिहारवज् जननमरणरूपक्रियाद्वयसमुच्चयस्याप्यत्र विवक्षितत्वात् । समुच्चये ऽन्यतरस्यामिति सूत्रेण समुच्चये ऽपि लोण्मध्यमपुरुषैकवचनविधानात् । तत्र हि न द्विर्भाववार्त्तिकमस्ति नापि यथाविध्यनुप्रयोगविधानमस्ति किं तु समुच्चये सामान्यवचनस्येति सूत्रेण तावत् क्रियाविशेषानुगतसामान्यवचनस्यानुप्रयोगो विहितः । ओदनं भुङ्क्ष्व क्षीरं पिब धानाः खादेत्येवायमभ्यवहरतीत्यादि तदुदाहरणम् । इहापि
„ । „ जननमरणानुगतसामान्यरूपविपरिवृत्तिवाचिनो ऽनुप्रयोगो ऽस्ति । असकृदावर्त्तीनि भूतानि भवन्तीति क्रियासमभिहारसमुच्चयोभयविवक्षायां च समुच्चयविवक्षाप्रयुक्तमेव कार्य्यं भवति । विप्रतिषेधे परं कार्य्यमिति स्मरणात् ।

४२ । २ कात्यायनेन त्विति । चतुर्थी तदर्थमात्रेणेति चेत् सर्वप्रसङ्गो ऽविशेषादिति यथाश्रुतसूत्रार्थे अनुपपत्तिप्रदर्शकमेकं वार्त्तिकं सर्वप्रसङ्गः सर्वस्य चतुर्थ्यन्तस्य तदर्थमात्रेण समासप्रसङ्गः रन्धनाय स्थाली अवहननायोलूखलमित्यादावपि समासः प्रसज्येतेत्यर्थः । विकृतिः प्रकृत्येति चेदश्वघासादीनामुपसंख्यानमिति वार्त्तिकान्तरं यदि विकृतिवाची चतुर्थ्यन्तशब्दः प्रकृतिवाचिना समस्यतइति विशेष्यते तदा सर्वप्रसङ्गः परिहृतो भवति । किं तु अश्वाय घासो ऽश्वघास इति समासो न प्राप्नोति प्रकृतिविकारभावाभावात् । अतस्तत्संग्रहार्थमुपसंख्यानं यत्नान्तरं कर्त्तव्यमित्यर्थः । एवमश्वघासादिषु चतुर्थीसमास इति वार्त्तिककारमतम् । एतदवलम्बनेनैव धर्माय जिज्ञासा धर्मजिज्ञासेति शबरस्वामिभिश्चतुर्थीसमासः समाश्रितः ।

„ । ७ कात्यायनेनैवेति । कात्यायनग्रहणमनादरेण शब्दाभियुक्तमात्रोपलक्षणं भाष्यकाराभिप्रायम् । भाष्यकारैः खलु तत्र वार्त्तिकमुल्लङ्घ्य यथाश्रुतसूत्रं समर्थयमानैः षष्ठीसमासः समाश्रितः । अत्रेदं भाष्यकारीयं वार्त्तिकप्रत्याख्यानम् । प्रकृतिविकृतिग्रहणाय यत्नस्तावन्न कर्त्तव्यः । सूत्रे बलिरक्षित-

* नियमाच्चेति ४ पु· पा· ।

ग्रहणेन ज्ञापकेन तदर्थसिद्धेः । यदि हि तदर्थसमासस्तदर्थमात्रविषयः स्यात् तदा कुबेराय बलिः कुबेरार्थो भवति अश्वाय रचितम् अश्वार्थं भवतीति कुबेरबलिः अश्वरचितमिति समासयोस्तदर्थसमासविधिनैव सिद्धेः पृथग्बलिरचितग्रहणं न कर्त्तव्यं स्यात् तत्कृतं ज्ञापयति तदर्थसमासः प्रकृतिविकृतिमात्रविषय इति । तथा ऽश्वघासाद्युपसंख्यानयत्नोपि न कर्त्तव्यः । तेषु षष्ठीचतुर्थीसमासयोः स्वरवैषम्याभावेन षष्ठीसमासोपपत्तेरिति । एवं सूत्रानुसारिभाष्यकारमतप्राबल्याद् वार्त्तिककारमतमनादृत्य चतुर्थीसमासासम्भव उक्तः । इदमेव भाष्यकारमतमनुसृत्य भट्टपादैर्धर्म्माय जिज्ञासेति शबरस्वामिवचनं षष्ठीसमासलब्धार्थिकार्थप्रदर्शनपरं न तु विग्रहप्रदर्शनपरम् तस्य ज्ञातुमिच्छेति निगमनवाक्येन षष्ठीसमासविभावनादिति व्याख्यातम् । आत्मनेपदपरस्मैपदशब्दयोः प्रकृतिविकारभावाभावे ऽपि तादर्थ्यसमासस्तु वैयाकरणाख्यायां चतुर्थ्या इत्यलुग्विधानसामर्थ्यात् । न च तस्मादेव ज्ञापकात् सर्वत्रापि तादर्थ्यसमासः शङ्कनीयः । तथा सति बलिरचितग्रहणवैयर्थ्यापत्तेरुक्तत्वात् ।

समासान्तरमुपसंख्यातमिति । षष्ठीसूत्रविहितं समासान्तरं ४२ । १
भाष्यकारैरङ्गीकृतमित्यर्थः । न च ज्ञातं ब्रह्म विषयो ज्ञातं ब्रह्म प्रयोजनमिति ब्रह्म विषयप्रयोजनोभयरूपमिष्यते तत्र प्रयोजनत्वप्रतिपत्त्युपयोगी चतुर्थीसमास इहाऽसाधुरिति त्यक्तः । एवमेवात्र विषयत्वप्रतिपत्त्युपयोगी षष्ठीसमासो ऽप्यसाधुरेव । तथा हि । केन सूत्रेणेह षष्ठी । षष्ठी शेषे इति सूत्रेण वा कर्तृकर्मणोः कृतीति सूत्रेण वा । नाद्यः । कर्मत्वं वाच्यं परिग्राह्यमिति शेषषष्ठ्यास्त्वया त्यक्तत्वात् । न द्वितीयः । प्रतिपदविधाना च षष्ठी न समस्यतइति वार्त्तिकेन वैशेषिकसूत्रविहितषष्ठ्याः समासप्रतिषेधात् । अत एव सर्पिषो ज्ञानमित्यत्र सर्पिषा करणेन प्रवृत्तिरित्यर्थके ज्ञो ऽविदर्थस्य करणे इति सूत्रेण वित्तिव्यतिरिक्तप्रवृत्तिरूपार्थान्तरमुक्तम् । ज्ञानातिकरणत्वनिमित्ता प्रतिपदविहिता षष्ठीति न समास इत्याशङ्क्याह **कर्त्तृकर्मणोः कृतीति** । कर्मत्वस्य वाच्यत्वसिद्ध्यर्थं द्वितीयपक्ष एवात्र परिगृह्यते । अस्ति ह्यत्र कृद्योगः जिज्ञासापदस्य अ प्रत्ययादिति प्रत्ययान्तधातोरुपरिविहिताकारप्रत्ययान्तत्वाद् अकारप्रत्ययस्य च कृदतिङिति

सूत्रेण कृत्सञ्ज्ञकत्वात् । न च समासाऽसम्भवः । कृद्योगलक्षणा च षष्ठी
समस्यतइति प्रतिपदविधानत्वे ऽपि कृद्योगनिमित्तषष्ठ्याः समासाभ्यनुज्ञा-
४० । १ नादिति भावः । ननु कृद्योगलक्षणषष्ठीष्वपि कर्मणि या षष्ठी तस्याः समासः
कर्मणि चेति सूत्रेण प्रतिषिद्ध इत्याशङ्क्याह **यस्तु कर्मणीति** । कर्मणि चेति
सूत्रेण कर्मषष्ठीमात्रस्य समासप्रतिषेधो न भवति । तथा सति कर्तरि चेति
सूत्रवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । तेन हि सूत्रेण कर्तरि यौ तृजकौ ताभ्यां सह कर्मणि
षष्ठ्याः समासो निषिध्यते अपां स्रष्टा ओदनस्य भोजक इत्यादौ । न च
कर्मषष्ठीमात्रस्यात्र समासनिषेधे तत्सफलं भवेद् अतः कर्मणि चेति सूत्रे
चकार इतिकारार्थः । कर्म्मणीति शब्दमुच्चार्य या षष्ठी नियमिता सा न
„ । „ समस्यतइति तदर्थः । ततश्चोभयप्राप्तौ कर्मणीति सूत्रेण कर्मणीति शब्द-
मुच्चार्य्य नियमिता षष्ठी तस्य समासप्रतिषेधस्य विषयो न तु कर्तृकर्मणोः
कृतीति सूत्रविहिता कर्मणि षष्ठीत्यर्थः ।

नन्विहाप्युभयप्राप्तिसूत्रनियमितैव कर्मणि षष्ठी । तस्य हि सूत्रस्यै-
वमर्थः । कर्तृकर्मणोरुभयोः षष्ठीप्राप्तिर्यत्रैकस्मिन् कृति भवति तस्मिन्
कृति सति कर्मण्येव षष्ठी न कर्तरीति । तथा चात्र साधनचतुष्टयसम्पन्नः कर्ता
यदि श्रूयेत* तदा तस्मिन्नपि कर्मणीव कर्तृकर्मणोः कृतीति सूत्रेण षष्ठ्याः
प्राप्तौ निमित्तं भवति जिज्ञासेति कृत्प्रत्ययः । अतो ऽत्र कर्मणि चेति समास-
४३ । ५ प्रतिषेधः स्यादेवेत्याशङ्क्याह **सामर्थ्यादुपादानप्राप्ताविति** । कृत्वोर्थ-
प्रयोगे काले ऽधिकरणे इति व्यवहितपूर्वसूत्रात् प्रयोग इत्यनुवर्तते । तच्च
कर्तृगतकिञ्चिदतिशयविवक्षासामर्थ्यात् कर्तृकर्मोभयप्रयोगावश्यम्भावपरम् । एवं
चाश्चर्य्यो गवां दोह इत्यादिरेवोभयप्राप्तिसूत्रविषयः । तत्र ह्याश्चर्य्यश-
ब्दसूचितकर्तृगतातिशयोपपादनोपयोगितया दुर्दोहत्वरूपाऽजादिवैलक्षण्य-
सूचनाय गोत्वेन दोहकर्म्मणां तद्दोहाऽसामर्थ्यसम्भावनासूचनायाऽशिक्षि-
तत्वादिना दोहकर्तुश्चोपादानमपेक्षितं कृतं नेह तथा किं चिदतिशयवि-
वक्षया कर्तुरुपादानं कृतमस्तीति नात्रोभयप्राप्तिसूत्रेण कर्मणि षष्ठीनियमनमि-
त्यर्थः । ननु यत्र कर्तृकर्मोभयप्रयोगो नास्ति तत्र गम्यमाने ऽपि कर्मण्युभ-
यप्राप्तिसूत्रेण कर्तरि षष्ठ्याः प्रतिषेधमभिप्रेत्य तृतीयाप्रयोगः सूत्रकारेणैव कृतो

---

* श्रूयते इति २ पु॰ पा॰ ।

दृश्यते । अन्तर्द्धौ येनादर्शनमिच्छतीति अन्तर्द्धिनिमित्तं यत्कर्तृकादर्शनाभावं स्वात्मनः कर्मणो ऽन्तरङ्गप्रत्यासत्त्या गम्यमानस्येच्छति तस्यापादानसञ्ज्ञा अनेन सूत्रेण विधीयते तथा चोपाध्यायादन्तर्द्धत्तइत्यत्र पञ्चमी भवति । न च कर्मणि गम्यमाने एवोभयप्राप्तिसूत्रप्रवृत्तिवत् कर्त्तरि गम्यमानइति विशेषः शङ्कनीयः । कर्तृकर्मोभयोपादाननियमभङ्गे सत्यस्य विशेषस्याप्रयोजकत्वादितीहाऽपरितोषश्चेद् एवं परिहारो द्रष्टव्यः । अकाकारयोः प्रतिषेधो नेति वक्तव्यं शेषे विभाषेति भाष्यकारैरुभयप्राप्तौ कर्मणीति कर्त्तरि षष्ठीप्रतिषेधस्य अके अकारे च कृति नित्यमप्रवृत्तिः स्त्रीप्रत्ययरूपे कृति तद्व्यतिरिक्तमात्रे वा विकल्पेनाप्रवृत्तिश्चोक्ता उदाहृतं च भेदिका देवदत्तस्य काष्ठानां चिकीर्षा विष्णुमित्रस्य कटस्येति शोभना खलु पाणिनेः सूत्रस्य कृतिः शोभना खलु पाणिनिना सूत्रस्य कृतिरिति च । तस्मादिह जिज्ञासेत्यकारप्रत्यययोगाद् नोभयप्राप्तिसूत्रविषयत्वशङ्कावकाश इति । अयमपि परिहारो जिज्ञासापदस्याकारप्रत्ययान्तत्वं दर्शयद्भिराचार्य्यैः सूचितः ।

व्याख्यातमिति । चरमत्वात्स्फुटत्वपरतयेति शेषः । परमा- ४३ । ११
प्तस्य सूत्रकारस्योपदेशमात्रेणापि विश्वासः स्यादित्याशङ्क्य न्यायसूत्रइति विशेषितम् । **फलेच्छाया एवेति** । फलेच्छैव हि स्वसाधनत्वोपाधिना उपायेच्छामादधाति । अत उपायेच्छा फलविषयापि भवतीत्येतद् युज्यतइति भावः । **आर्थिके चास्मिन्निति** । टीकायामेषितव्यमित्युक्त्या सूत्रे जिज्ञासा कर्त्तव्येति कर्त्तव्यपदाध्याहारः सूचितः । स तु जिज्ञासापदस्य कृतियोग्यविचारार्थकत्वाभिप्रायो न भवति ब्रह्मजिज्ञासाया अनधिकार्यत्वादिति भाष्ये जिज्ञासाशब्दस्यानधिकार्य्यज्ञानेच्छापरत्वस्याङ्गीकृतत्वात् किं त्वार्थिकविचारकर्त्तव्यत्वाभिप्राय इत्यर्थः ।

अर्थविवक्षाप्रतिज्ञावदिति । नन्वर्थविवक्षाप्रतिज्ञा विचारप्रतिज्ञेति ४४ । ८
नास्ति प्रतिज्ञाद्वयं धर्मजिज्ञासासूत्रे* येनाद्यप्रतिज्ञायां धर्मग्रहणं वेदार्थमात्रोपलक्षणं न द्वितीयप्रतिज्ञायामिति विभज्येत किं त्वेकैव तत्र विचारप्रतिज्ञा वेदस्य । विवक्षितार्थत्वं त्वतःशब्देन तत्र हेतुतयोच्यते तद्धेतूकरणसामर्थ्याच्च वेदस्याध्ययनविनियोगशेषत्वेन विषनिर्हरणादिमन्त्रवदविवक्षितार्थत्वशङ्का निरस्य-

* जै॰ सू॰ अ॰ १ पा॰ १ सू॰ १ ।

तद्दति चेत् । सत्यम् । धर्ममात्रस्य तत्र विचार्य्यत्वप्रतिज्ञायामपि विशिष्य धर्म-
परवेदभागमात्रस्य विवक्षितार्थत्वं न हेतुः । तथा सति वेदान्तभागस्य अवि-
४० । १ वक्षितार्थत्वशङ्कायां न्यायतौल्येन पूर्वभागस्यापि तद्वदविवक्षितार्थत्वम-
स्त्विति शङ्कायाः स्थिरीकरणापत्तेः । किं तु कृत्स्नवेदाध्ययनानन्तर्य्यस्याथ-
शब्दार्थत्वाद् अधीतस्य कृत्स्नस्य वेदस्य विवक्षितार्थत्वं हेतुतयोच्यते इत्यत्र
तात्पर्यम् । एवं च धर्मग्रहणस्य वेदार्थमात्रोपलक्षणत्वादिति टीकायां धर्मस्य
यद्ग्रहणम् अतः शब्दोक्तविवक्षितार्थत्वे हेतावर्थशब्देनोपादानं तस्य वेदार्थमा-
त्रोपलक्षणत्वादित्यर्थो दर्शितो भवति । टीकायामपि स एवार्थः प्रकृतोप-
योगी । तत्र हि ब्रह्मजिज्ञासासूत्रं ब्रह्मज्ञानेच्छोपदर्शनमुखेन तदर्थायां ब्रह्म-
मीमांसायां प्रवर्त्तनार्थं न तु वेदान्ताध्ययने प्रवर्त्तनार्थं वेदान्तानां विवक्षि-
" । " तार्थत्वोपपादनार्थं वेत्युक्त्वा वेदान्ताध्ययने प्रवृत्तेरध्ययनविधिना सिद्धत्वा-
दिति हेतुं स्पष्टत्वादप्रदर्श्य वेदान्तानां विवक्षितार्थत्वस्य फलवदर्थावबोधपर-
तामध्ययनविधेः सूचयता धर्मजिज्ञासासूत्रेणैव* सिद्धत्वादिति हेतुः प्रागुक्तः ।
तदुपादानार्थं विवक्षितार्थत्वादिति हेतावर्थग्रहणस्य वेदान्तार्थसाधारण्यमेव
वक्तव्यं न तु धर्मजिज्ञासेत्यत्र धर्मग्रहणस्य । अत इह टीकाकारैर्द्धर्म-
शब्दस्य वेदार्थमात्रोपलक्षणत्वं वदद्भिः धर्मजिज्ञासासूत्रं वेदार्थविचारप्रति-
ज्ञापरं विंशतिलक्षणीसाधारणमङ्गीकृतमिति न मन्तव्यम् ।

४४ । २० **सामान्यतोदृष्टनिबन्धनवचनव्यक्त्याभासप्रतिबद्धः संदिग्धार्थः स्यादिति** । यद्यपि तत्त्वमसीत्यादिवेदान्तस्वारस्येन ब्रह्मात्मैक्यं बोधयति तथाप्यन्यत्र क्व चिद् दृष्टमित्येतावन्मात्रमवलम्ब्य प्रवृत्तान् वचनव्यक्त्याभासान् वाक्ययोजनाभासान् वादिभिरुत्प्रेक्षितान् पश्यतस्तैः प्रतिबद्धः सन् वेदान्तः संदिग्धार्थः स्यात् । तथा हि । अनृक्षरा ऋजवः सन्तु पन्था इत्यत्र पन्थान इति बहुवचनस्य सुपां सुलुगित्यादिसूत्रेण स्वादेशो दृष्टः उत यत्सुन्वन्ति सामिधेनीस्तदन्वाहेत्यत्र यत्तद्भ्यां सप्तम्यास्तेनैव सूत्रेणालुग् दृष्टः गायत्रीं छन्दसां मातेत्यत्र द्वितीया प्रथमार्थे इति विभक्तिव्यत्ययो दृष्टः । एवं तत्त्वमसीत्यत्र तदित्यस्मात् चतुर्थ्याः स्वादेशो लुग् विभक्तिव्यत्ययो वेति तस्मै जगत्कारणाय ब्रह्मणे त्वं

* जै. सू. अ. १ पा. १ सू. १ ।

त्वदात्मा समर्पणीय इत्यर्थः। ब्रह्मणे त्वा महस ॐ इत्यात्मानं युञ्जीतेति श्रुत्यन्तरात्। अथ वा पञ्चम्याः स्वादेशादिभिस्तस्मात्त्वं तस्माज्जातस्त्वमित्यर्थः। यतो वा इमानि भूतानि जायन्तइति श्रुत्यन्तरात्। अथ वा षष्ठ्याः स्वादेशादिभिस्तस्य त्वं तत्स्वामिकस्त्वमित्यर्थः। सकारणं करणाधिप इति श्रुत्यन्तरात्। अथ वा सप्तम्याः स्वादेशादिभिस्तस्मिँस्त्वं तदाश्रितस्त्वमित्यर्थः। प्राणबन्धनं हि सोम्य मन इति तत्रैव श्रवणात्। अथ वा ब्राह्मणस्त्वं मनुष्यस्त्वमित्यादिवत् शरीरशरीरिभावनिबन्धनं तत्त्वमिति सामानाधिकरण्यं यस्यात्मा शरीरमिति श्रुत्यन्तरात्। अथ वा अघोरा पापकाशिनीत्यत्रेवाऽकारप्रश्लेषादतत्त्वमसीति च्छेदः द्वा सुपर्णेत्यादिभेदश्रुत्यनुरोधादिति। एवं

मीमांसका हि वाक्यार्थविचारे प्रस्तुते सति।
लोकदृष्टीः प्रतिघ्नन्ति वचनव्यक्तिपांसुभिः॥

इति ग्रहाधिकरण*वार्तिकोक्तरीत्या तत्तदुत्प्रेक्षितवचनव्यक्त्याभासापादितसन्देहाक्रान्ता तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्या ब्रह्मात्मैक्यधीरापाततः प्रसिद्धिरित्यर्थः। वचनयुक्त्याभासेति पाठे द्वा सुपर्णेत्यादयो भेदप्रतिपादनच्छायापत्त्या वचनाभासाः तदुपोद्बलकयुक्तयो युक्त्याभासाः। सामान्यतोदृष्टवचनव्यक्त्या ऽऽपाततः प्रसिद्धेः सन्दिग्धार्थः स्यादिति पाठः प्रागुक्त एवार्थे योजनीयः। सामान्यतोदृष्टेन या वचनव्यक्तिस्तया ऽर्थान्तराणामप्यापाततः प्रतीतेः सन्दिग्धार्थः स्यादिति ब्रह्मात्मस्वरूपनिर्णायकवाक्येष्वर्थसंदेहे ऽपि† नित्यानित्यवस्तुविवेकान्तर्गतबन्धमिथ्यात्वसद्रूपतदधिष्ठानावश्यम्भावनिश्चये मोक्षार्थप्रवृत्त्युपयोग्यन्तःकरणशुद्ध्यापादककर्मानुष्ठानमहिम्नेति प्रागेवोक्तम्।

ततस्तु प्राग् देहाद्यभेदेनेति टीकाग्रन्थो न चार्वाकमताभिप्रायः। तन्मते मुक्तौ देहात्मनोर्भेद इत्यस्याभावात्। नापि भ्रान्तिकृताऽभेदाभिप्रायः। तस्य सिद्धान्त्यभिमतत्वेनानिराकार्य्यत्वादित्याशङ्क्य तत्तात्पर्य्यमाह भेदाभेदमतेन शङ्केति। षष्ठ्योः सामानाधिकरण्ये हेतुमाह जीवस्य हीति। तत्पदार्थस्य धर्म्मिणो जीवात् पदार्थान्तरत्वे हि धर्म्यपि तत्पदेनापूर्वतया बोधनीयः। न तु स जीवात् पदार्थान्तरमिति तद्गतं शुद्धत्वाद्येव संसार- ४४। २५

* जै॰ सू॰ अ॰ ३ पा॰ ३ सू॰ ९४। † वाक्ये स्वार्थसंदेहेऽपि २ पु॰ पा॰।

दशायामविद्यातिरोहितत्वेनाप्रसिद्धं तेन ज्ञापनीयमतस्तत्पदार्थस्य शुद्धत्वा-
देश्चेति न वैयधिकरण्यमित्यर्थः। यद्यपि तत्पदार्थस्य यत् शुद्धत्वादी-
त्येव वैयधिकरण्यं वक्तुं शक्यं तथापि त्वम्पदार्थ एव तत्पदार्थ इत्यभेद-
४० । १ दृढीकरणाय तदपि परित्यक्तमित्यर्थः। सर्वस्य ब्रह्मास्तित्वप्रसिद्धिरिति साध्यं
४६ । ११ सर्वो हि तत्प्रत्येतीति हेतुरिति तयोरविशेषशङ्का। **तत्पदार्थमात्रस्य प्रसिद्धिरिति।** तत्पदबोध्यस्य धर्मिण इत्यर्थः। न तु प्राचीनटीकाग्रन्थ-
इव तद्बोध्यस्य शुद्धत्वादेरित्यर्थः तस्य प्रसिद्ध्यभावेनानुवादायोगात्।
वस्त्वभावसाधिकेति। रजताभावप्रतिपत्तिर्हि रजतबाधिका दृष्टा तथे-
हापि स्यादित्यर्थः। **साधारणाकारदृष्टाविति।** साधारणधर्म्मिदृष्टा-
,, । ,, वित्यर्थः। विप्रतिपत्तिजन्यसंशये समानधर्मदर्शनस्यानपेक्षितत्वाद् अग्रे
विरुद्धप्रतिपत्त्योः साधारणालम्बनस्य धर्मिण एवाच सद्भावोपपादनदर्शनाच्च।
एवं च न त्विहेत्याद्यग्रिमवाक्ये ऽपि साधारणो धर्मीत्येव पाठो युक्तः।
अत एव साधारणधर्मिस्फुरणे ऽपीत्यग्रिमग्रन्थे सकलकोशेषु धर्म्मिशब्दस्यैव
पाठः। **न हि साधारणः शास्त्रार्थ इति।** सन्देहविषयकोटिद्वयसाधारणो
धर्मी न शास्त्रप्रतिपाद्यः संप्रतिपन्नत्वादित्यर्थः। **तत्पदार्थप्रतीतेरिति।**
आस्तिकभेदवादिषु निरीश्वरवादिनां तत्पदार्थप्रतीतेर्गौणतायां सेश्वरवादिनां
तत्त्वमर्थैकत्वप्रतीतेः (गौणतायामिति विगानमित्यग्रेतनेनान्वितम्। सांख्या
निरीश्वरा अपि चेतनाः प्रतिदेहं भिन्ना इति मेनिरे इति सम्बन्धः।
तत्र हेतुमाह **जननेति**)*। **स्मृत्यादिभिश्चेति।** स्मरन्ति च† अपि च
सप्त‡ बहिस्तूभयथापि स्मृतेराचाराच्च§ आचारदर्शना‖दित्यादिसूत्रैर्नरकयात-
नासद्भावारूढपतितबहिष्करणादौ प्रमाणत्वेनोपनिबद्धानां स्मृत्याचाराणां प्रा-
माण्यं वेदमूलत्वेनेति तैर्वेदानुमानेन¶ अनुमानस्वरूपनिर्णयस्योपयोग इत्यर्थः।
४८ । ७ **तेन विहितेति****। यस्मान्न्यायशास्त्रे लक्षणमुखेन प्रमाणप्रमेयादिविवेचनं कृतं तेन हेतुना समाननामरूपत्वादित्यादिसूत्र††निबद्धे वैदिकानां यागदेव-
तासमर्पकेन्द्रादिशब्दानां जातिरर्थ इति विवेके जानश्रुतौ शूद्रशब्दस्य न

* ( ) एतदन्तरालगतो ग्रन्थो नास्ति ३-४ पु॰ नास्ति।
† व्या सू॰ अ॰ २ पा॰ ३ सू॰ ७४। ‡ व्या॰ सू॰ अ॰ ३ पा॰ १ सू॰ १५।
§ व्या॰ सू॰ अ॰ ३ पा॰ ४ सू॰ ४३। ‖ व्यासू॰ अ॰ ३ पा॰ ४ सू॰ ३।
¶ अनुमानैश्चेति ४ पु॰ पा॰। ** वेदविहितेतीति १-४ पु॰ पा॰।
†† व्या॰ सू॰ अ॰ १ पा॰ ३ सू॰ ३०।

शूद्रत्वजातिरर्थः किं तु यौगिकत्वेन व्यक्तिरिति विवेके च जातिव्यक्तिपदार्थविवेचनद्वारा आनुमानिकवेदस्वरूपग्रहणे ऽनुमाननिर्णयद्वारा च न्यायशास्त्रस्योपयोग इत्यर्थः । इति प्रथमसूत्रम्* ॥

जन्माद्यस्य यतः ॥ २ ॥ ४८ । १०

यतो वेति । ननु यतो वेत्यादिवाक्यस्य ब्रह्मलक्षकत्वाऽलक्षकत्वसंशयो न तदुक्तलक्षणस्य जगज्जन्मादेः प्रसिद्ध्यप्रसिद्धिभ्यां किं तु विरोधाविरोधाभ्याम् आनन्दाद्ध्येवेति वाक्यस्यैव संशयस्तदुक्तस्वरूपलक्षणस्य प्रसिद्ध्यप्रसिद्धिभ्याम् अतः कथमेवमुक्तमिति चेत् । उच्यते । स्वरूपलक्षणमपि यतो वेत्यादिवाक्यमूलम् । तदुक्तं जगत्कारणमनूद्य हि तस्यानन्दत्वविधायकमानन्दवाक्यम्† । अत इत्थमुक्तौ नानुपपत्तिः । ननु जन्माद्यस्य यत इति सूत्रोपात्तस्य पूर्वपक्षसिद्धान्ताभ्यां प्रथमं समर्थ्यमानस्य तटस्थलक्षणस्य विरोधाऽविरोधाभ्यां यतो वेत्यादिवाक्यस्य ब्रह्मलक्षकत्वालक्षकत्वसंशय एवाधिकरणाङ्गत्वेन दर्शयितुं युक्तः न त्वतथाभूतस्य स्वरूपलक्षणस्य प्रसिद्ध्यप्रसिद्धिभ्याम् यतो वेत्यादिवाक्यस्यानन्दवाक्यद्वारा ब्रह्मलक्षकत्वालक्षकत्वसंशय इति चेत् । उच्यते । सकलेतरव्यावृत्तलक्ष्यबोधनसमर्थमिह लक्षणं निर्द्धारणीयं जगज्जन्मादिकं तु न तथा किं तु शाखाग्रे चन्द्र इतिवत्तटस्थलक्षणम् । यथा दिगन्तरस्थिततारकादिभ्य एव व्यावर्त्तकं न तु शाखोर्ध्वदेशगत‡चन्द्रसमीपवर्त्तितारकादिभ्यः । एवं जगज्जन्मादिकमसम्भावितकारणभावेभ्य एव व्यावर्त्तकं न तु सम्भावितकारणभावेभ्यः प्रधानपुरुषादिभ्यः । अतः प्रकृष्टप्रकाशवत् सकलेतरव्यावृत्तलक्ष्यबोधनसमर्थं स्वरूपलक्षणमेवेह तटस्थलक्षणद्वारा सूत्रकृता निर्दिधारयिषितं न तु तटस्थलक्षणमेव । अत एवाचार्य्यैस्तस्य च निर्णयवाक्यमित्यादिभाष्यस्य तात्पर्य्यं वक्ष्यते स्वरूपलक्षणपरत्वं सूत्रस्य दर्शयितुं तस्य चेति भाष्यमिति । तस्मात्प्रसिद्ध्यप्रसिद्धिमूलकसंशयस्याधिकरणाङ्गत्वेन प्रदर्शनं युक्तमेव ।

---

* अत्र १ जिज्ञासाधिकरणे–अथातो ब्रह्मजिज्ञासा इति १ सूत्रम् ।

† अनूद्य हि तस्यानन्दवाक्यमिति ४ पु॰ पा॰ । ‡ शाखोर्ध्वगतेति १–३ पु॰ पा॰ ।

४८। २२ **आक्षेपे इति ।** आक्षेपाधिकरणमाक्षेप्याधिकरणसिद्धान्तफलेनैव
फलवद् यथा औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन संबन्ध* इत्यधिकरणे शब्दार्थ-
संबन्धस्य नित्यत्वेन वेदस्य निरपेक्षबोधकत्वरूपप्रामाण्ये समर्थिते शब्दार्थ-
४०। संबन्धस्य नित्यत्वमयुक्तं शब्दानामेवानित्यत्वादिति तदाक्षेपसमाधानार्थं
प्रवृत्तं शब्दाधिकरणम्† । अपवादाधिकरणमपवादाधिकरणपूर्वपक्षफलेन
फलवत् । यथा स्मृत्यधिकरणे‡ स्मृतीनां वेदमूलत्वेन प्रामाण्ये समर्थिते
प्रत्यक्षश्रुतिविरुद्धस्मृतिषु वेदमूलत्वापवदनार्थं प्रवृत्तं विरोधाधिकरणम्§। तदर्था
चिन्ता यदर्था सा तत्फलेन फलवती । यथा दर्शपूर्णमासादिप्रकरणाम्नाता-
न्यङ्गानि प्राकरणिकेष्वेव व्यवतिष्ठन्ते न तु सौर्य्यादिष्वप्युपदेशविधया पारि-
प्लवानि भवन्तीति । सप्तमाद्यचिन्ता सौर्य्यादिषु प्रयाजादीनामतिदेशेन प्राप्ति-
,, । रित्यग्रिमचिन्ताफलेन फलवती । लक्षणनिरूपणं लक्ष्यपरिच्छेदेन फलवत् ।
इत्येतेषु नियतैकरूपफलविशेषावगतेः फलं न वक्तव्यं कृत्वा चिन्तायामन्य-
चैव फलमिति तत्र फलव्यतिरेकनिश्चयात् फलं न वक्तव्यमित्यर्थः ।

कारणत्वं त्विति । यद्यपि जन्यजनकभावसंबन्धेन जगद् ब्रह्म लक्षयतीति जगत एव ब्रह्मलक्षणत्वमनुपदमुक्तं तथापि व्यावृत्तिव्यवहारानुमानयोर्हेतूभवतो लक्षणस्य पक्षनिष्ठत्वेन भाव्यमिति ये मन्यन्तेताननुरुध्यैवमुक्तम् ।

४९। ९ **जन्म आदिर्यस्येति ।** ननु भाष्यानभिमतमतद्गुणसंविज्ञानमाश्रित्य विशेषविवक्षायां तस्मिन्नेव पक्षे यत्सूत्रगौरवमुच्यते तदनुपपन्नम् । तथा ह्यत्र विवक्षाविषयो न भवतीति प्रत्याख्येयो विशेषः किं वा तद्विषयो भवतीत्युपादेयं सामान्यम् । जन्मादित्रयमध्ये ऽतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिलभ्यं स्थितिभङ्गद्वयं विशेषः तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिलभ्यं जन्मादित्रयं सामान्यमिति चेत् कथमाद्यपक्षे गौरवं द्वितीयपक्षे तत्परिहारश्च । जन्मादिपदविग्रहवाक्यगतयत्पदविवरणार्थं जन्मस्थितिभङ्गानामितीतरेतरयोगद्वन्द्वाश्रयणे हि जन्म आदिर्येषामिति विग्रहलाभाज् जन्मादयो ऽस्य यत इति सूत्ररचनापत्त्या जन्मस्थितिभङ्गरूपसामान्यविवक्षायामेवातिगौरवं स्यात् । समाहारद्वन्द्वाश्रयणे तु स्थितिभङ्गद्वयरूपविशेषविवक्षायामपि न गौरवम् ।

* जै॰ सू॰ अ॰ १ पा॰ १ सू॰ ५। † व्या॰ सू॰ अ॰ १ पा॰ ३ सू॰ २८ ।
‡ जै॰ सू॰ अ॰ १ पा॰ ३ सू॰ १-२। § जै॰ सू॰ अ॰ १ पा॰ ३ सू॰ ३।

जन्म आदिर्यस्य स्थितिभङ्गस्येति विग्रहाश्रयणेन जन्माद्यस्य यत इत्येव सूत्ररचनोपपत्तेः । न हि त्रयविवक्षायामेव समाहारद्वन्द्वाश्रयणं न द्वयविवक्षायामित्यस्ति नियमः । एतेन स्त्रीलिङ्गपुंल्लिङ्गे लिङ्गविशेषौ नपुंसकलिङ्गं तदुभयानुगतं सामान्यं न तु तृतीयं लिङ्गान्तरमिति शाब्दिकमर्यादाश्रयणेन विशेषसामान्यशब्दार्थग्रहणशङ्कापि निरस्ता । स्थितिभङ्गद्वयग्रहणे ऽपि लिङ्गसामान्यविवक्षायां जन्मादिषु त्रिष्वपि लिङ्गविशेषविवक्षायाश्च कर्तुं शक्यत्वेन गौरवलाघवस्थित्यभावात् । न हि लिङ्गविशेषलिङ्गसामान्यविवक्षे द्विविग्रहणयोर्नियते । उच्यते । लिङ्गविशेषविवक्षायां गौरवं लिङ्गसामान्यविवक्षायां लाघवमित्येवात्र विवक्षितं मूलश्रुत्यनुसारेण जन्मादित्रयकारणत्वं लक्षणमिति तल्लाभार्थं तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिरेवाचार्याभिमतः । तदाश्रयणे च लिङ्गविशेषविवक्षायां जन्मादयो ऽस्य यत इति सूत्ररचनापत्त्या गौरवं स्पष्टमेव । तत्र यद्याशङ्क्येत तर्हि अतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीह्याश्रयणेन लिङ्गविशेषविवक्षा ऽस्त्विति तत्रापि जन्मादी अस्य यत इति सूत्ररचनापत्त्या गौरवमस्तीति विभावयितुं जन्म आदिर्ययोरित्यादिग्रन्थप्रवृत्तिरिति न कश्चिद्दोषः । ननु लिङ्गसामान्यविवक्षायामपि जन्मादीन्यस्य यत इति सूत्ररचनापत्त्या गौरवं स्यादित्याशङ्कानिराकरणार्थमुत्तरटीकाग्रन्थमवतारयति **तत्र नपुंसकैकवचनेति** । इतरेतरयोगद्वन्द्वसमाश्रयणे लिङ्ग- ४८ । ११
सामान्यविवक्षाभ्यनुज्ञानाभावाज् जन्मादीनि इति सूत्ररचनापत्त्या गौरवं स्यात् । इह तु सर्वो द्वन्द्वो विभाषैकवद्भवतीति परिभाषासिद्धः समाहारद्वन्द्वः समाश्रीयते तत्र स नपुंसकमिति सूत्रेण लिङ्गसामान्यविवक्षा ऽभ्यनुज्ञातेति नपुंसकैकवचनेन सूत्रलाघवं लभ्यतइत्यर्थः ।

स्वभाव एव नियन्तेति । कालः स्वभावो नियतिर्यदृच्छा भूतानि योनिः पुरुष इति चिन्त्यमिति श्वेताश्वतरोपनिषन्मन्त्रेण कालकारणत्वादिवादाः प्रत्याख्याताः । कथमसतः सज्जायेतेति श्रुत्या त्वसत्कारणत्ववादः तैरिह पूर्वपक्षः कृतः । मन्त्रे पुरुषशब्दस्य विवरणं टीकायां ग्रहलोकपालशब्देन कृतम् । इदं हिरण्यगर्भादीनामप्युपलक्षणम् । क्रियाशब्देन नियतिशब्दस्य प्रधानशब्देन योनिशब्दस्येति विवेकः । अतिव्याप्तिशब्देन कालादीनामेव कारणत्वोपपत्तौ ब्रह्म कारणं नाभ्युपगन्तव्यमित्यसम्भवो

४८ । २२ विवक्षितः । तत्र पुरुषपूर्वपक्षः श्रुत्यन्तरावलम्बनः । प्रश्नोपनिषदि हि षोडशकलं पुरुषं प्रस्तुत्य तं त्वा पृच्छामि क्वासौ पुरुष इति भारद्वाजप्रश्ने तस्मै स होवाच इहैवान्तः शरीरे सोम्य स पुरुषो यस्मिन्नेताः षोडश कलाः प्रभवन्ति स ईक्षाञ्चक्रे कस्मिन्नहमुत्क्रान्तउत्क्रान्तो भविष्यामि कस्मिन्वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामीति स प्राणमसृजत् प्राणाच्छ्रद्धां खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवीमिन्द्रियं मनोन्नमन्नाद्वीर्यं तपो मन्त्राः कर्म लोकाः लोकेषु नाम चेति जीवस्यैव प्राणादिनामान्तषोडशकलास्रष्टृत्वं श्रूयते । अयं च जीवपूर्वपक्ष इहैवाधिकरणे निराकार्यो न प्रधानादिपूर्वपक्षवदधिकरणान्तरे निराकृतः । कस्मिन्न्वहमुत्क्रान्तइत्यादिप्रश्नोपनिषद्वाक्यमपि परब्रह्मविषयमेव तान् होवाचैतावदेवाहमेतत् परं ब्रह्म वेद नातः परमस्तीति तदुपसंहारे पिप्पलादवचनात् सकलोपनिषत्प्रसिद्धस्य जीवाधिकस्य परब्रह्मणश्चापलपितुमशक्यत्वात् प्राणोत्क्रान्तिप्रतिष्ठाभ्यां परब्रह्मणः स्वोत्क्रान्तिप्रतिष्ठावत्त्वमीक्षणं तु स्वस्य तथाभूतजीवाभेदाभिप्रायेणेति तन्निराकरणं द्रष्टव्यम् ।

५० । ४ **यदसादिति प्रसिद्धमिति** । यद्यपि स्रष्टव्यसजातीयगतानुभूताकारानुसन्धानेनापि सृष्टिः सम्भवति तथापि यत्रानुभूतादप्यतिशयितेन वैलक्षण्येन स्रष्टव्यमिति स्रष्टव्याकारानुसन्धानं तत्र तस्याकारस्य तदानीमसत्त्व-
४९ । प्रसिद्धिरस्तीति तात्पर्य्यम् । **इतरथा प्रेरणानुपपत्तेरिति** । तथा च प्रबलन्यायविरुद्धतया यथाश्रुतार्थप्रतिपादनाक्षमेण यस्मिन् जातइत्याद्यर्थवादेन कथं चिल्लक्षणोन्नीतेन पितृगाम्येव फलं प्रतिपाद्यतइति कल्पनीयमिति भावः । **पितुः प्रीत्युत्पत्तेरिति** । पुत्रगतमपि पूतत्वादिकं पशुहिरण्याद्यभिवृद्धिवत् पितुः प्रीत्युत्पादनद्वारा गौणपुरुषार्थो भवतीत्यर्थः । कारणत्वमेवेति पाठे ब्रह्म व्यवच्छिनत्तीत्यनुषङ्गः । कारणत्वादेवेति पाठे ब्रह्म व्यवच्छिन्नमित्यध्याहारः ।

५१ । १ **सांख्यप्रक्रियेति** । धर्मलक्षणावस्थापरिणामभेदान् पातञ्जला व्यवहरन्ति । पातञ्जले हि योगशास्त्रे परिणामत्रयसंयमादतीतानागतज्ञान*-मिति परिणामत्रयविषयं धारणाध्यानसमाधिरूपं संयमं फलाय विधातुं

* योगसूत्र. पा. २ सू. १६ ।

चित्तस्य परिणामत्रयलक्षणानन्तरं सूचितम् । एतेन भूतेन्द्रियेषु धर्मलक्षणावस्थापरिणामा व्याख्याता* इति तदिह सेश्वरसाङ्ख्याऽनतिभिन्नत्वात् साङ्ख्यशब्देनोक्ताः । **सोऽप्युत्पत्तिरिति** । वर्तमानत्वादिरपि तत्तत्कालोपाधिविशेषोत्पत्तिरित्यर्थः । **पुरुषाणामिति** । पुरुषवाक्यं हि मूलप्रमाणसापेक्षम् । तदिह न तावच्छ्रुतिः श्रुतेर्जन्मादित्रितयविषयत्वात् । नापि तदीयं प्रत्यक्षं मूलकारणाधीनमहाभूतजन्मादिषु प्रत्यक्षाप्रवृत्तेरित्यर्थः । अतीन्द्रियार्थद्रष्टृत्वमपि पुरुषगौरवादनुमेयमित्याशङ्क्याह **न चेति** । **अन्यथाप्युपपत्तेरिति** । यास्कादयः स्वकाले हेमादीनां विकारषट्कं दृष्ट्वा पठितवन्त इत्यप्युपपत्तेर्नातीन्द्रियार्थे प्रत्यक्षं कल्पनीयमित्यर्थः । एतेन यास्कवचनस्य स्मृतित्वान्मूलश्रुत्यनुमानमपि निरस्तम् । दृष्टमूलाभावे एव तदनुमानादिति भावः ।

वेदान्तेति । वेदान्तविचारः कर्तव्य इत्यार्थिकप्रतिज्ञायामित्यर्थः । ५१ । २:
ननु चोदनासूत्रवज् जन्मादिसूत्रं लक्षणप्रमाणोभयपरमस्तु जन्यजनकभावेन लक्षणीभवतो जगतः सकर्तृकत्वानुमाने हेतुभावस्याप्युपपत्तेः । अत उत्तराधिकरणवैयर्थ्यमेवेत्याशङ्क्य कार्येण कारणमनुमीयतां नाम तदेकत्वादिसिद्धौ तु श्रुतिरेव शरणीकरणीयेत्युत्तराधिकरणं सार्थकमित्याह **कार्येण चेति** । ननु कार्यत्वलिङ्गेन जगतः कारणानुमानानन्तरं प्रवृत्तेस्तदेकत्वानेकत्वसंशयो लाघवतर्कवशादुत्कटकोटिकसंशयरूपा सम्भावना संपद्यत इत्येतदयुक्तम् । न हि तर्कः किंचित्कोटिसहचरितानेकधर्मोपलम्भवत्किंचित्कोटिभूयोदृष्टसहचारैकधर्मोपलम्भवच्च कोट्युत्कटत्वनियामकत्वेन क्लृप्तः किं तु प्रमाणानुग्राहकत्वेन । तथा च कार्यत्वलिङ्गकानुमानाद् भवन्ती सकर्तृकत्वानुमितिरेव लाघवतर्कोपनीतकर्त्रैकत्वमपि विषयीकुर्वाणा सत्येककर्तृकत्वानुमितिः संपद्यतइत्येव युक्तम् । गोपुरप्राकारादिषु बहुकर्तृकत्वेन निश्चितेषु लाघवावतारासंभवे ऽपि तथात्वेनानिश्चितेषु वियदादिषु तदवतारे बाधकाभावादिति चेत् । मैवम् । लाघवतर्केणानुमितेर्विषयगौरवापादनस्य विरुद्धत्वात् । एककर्तृकत्वं हि अनेककर्तृकत्वाभावविशिष्टसकर्तृकत्वं न त्वेकत्वसंख्याविशिष्टकर्तृकत्वमात्रमपि । बहुष्वपि प्रत्येकमेकत्ववै-

* योगसूत्र॰ पा॰ २ सू॰ १३ ।

४८ । २२ शिष्टसत्त्वेन तद्विषयत्वस्य बहुकर्तृकत्वाविरोधित्वात् । एवमतिगुरुविषया-
पादकः कथं लाघवतर्कव्यपदेशं लभेत । न ह्येवंभूतं लाघवं प्रमाणानुग्रा-
हकं सम्प्रतिपन्नमस्ति यदग्रे वस्तुलाघवसिद्ध्यर्थं स्वानुग्राह्यप्रमाणस्य विष-
यगौरवमापादयेत् तथा सति हीष्टपुरोवर्तिज्ञानं प्रवृत्तिकारणं गृह्णतः प्रमाण-
स्यानुग्राहको लाघवतर्को विसंवादिप्रवृत्तिस्थले व्यधिकरणप्रकारकज्ञाना ऽकल्प-
नया वस्तुलाघवसिद्ध्यर्थं भेदाग्रहं कारणतावच्छेदकत्वेनोपनयेद् न तु
ज्ञानवित्तिवेद्यतयोपस्थितमिष्टं पुरोवर्तिवैशिष्ट्यम् । तस्मात्सकर्तृकत्वानुमा-
नानुग्राहकभावात् प्रच्युतो ऽयं लाघवतर्कः स्वयमप्रमाणत्वात् स्वातन्त्र्येण
कर्त्रैकत्वनिश्चयमुत्पादयितुमक्षमः कर्त्रैकत्वानेकत्वसंशयस्यैकत्वकोटावुत्क-
टत्वमात्रं संपादयन्नुपकरोतीति कल्पनं युक्तम् । न तु प्राकारगोपुरादिषु
दृष्टिमवलम्ब्य प्रवृत्तां तदनेकत्वकोटिं सर्वथा निवर्तयतीति एककोटिनिर्द्धार-
णक्षमस्य सर्वथा कोट्यन्तरनिवर्तकत्वायोगात् । तस्य सम्भावनाजननमा-
त्रेणाप्यनुपकारकत्वे लाघवात् कर्त्रैकत्वसर्वज्ञत्वादिसिद्धिमभिमन्यमानानां
भ्रान्तेर्निरालम्बनत्वापत्तेश्च । वस्तुतस्तु लाघवतर्को ऽपि स्वतो दुर्बलः ।
अतिविचित्ररचनस्यापि प्रपञ्चस्य बहुविधापरिमितगोपुरप्रासादमण्डपमहा-
तडागादियुक्तस्य महतो नगरस्येव क्रमसंभूता ऽसर्वज्ञा ऽसर्वशक्तिकसंप्रतिपन्ना ऽने-
कसंसारिकर्तृकत्वेनापि सिद्ध्युपपत्तौ सर्वज्ञसर्वशक्तिकै*ककर्त्रन्तरकल्पनगौ-
४९ । रवात् । किं तु तथाभूतैककर्तृप्रतिपादकवेदान्तवाक्यनिकुरम्बसमाश्रयणे-
नैव लब्धबलस्तस्याप्यनुग्राहको भवति । सोयं वनसिंहहृदनक्रादिन्यायः ।
किरातैर्हन्तुं शक्योऽपि सिंहो महद्वनं शरणं प्रविश्य दुराधर्षस्तेभ्यो न बिभेति
वनं च तत् सिंहाधिष्ठानानुगृहीतं तैर्दुष्प्रवेशं भवति । तदिदं सर्वं तदुप-
जीवि चेत्यपि द्रष्टव्यमिति टीकाग्रन्थेनैव विभावयिष्यते ।

५२ । १२ **उपासनासहित इति** । उपासनाशब्दो मननस्यापि संग्राहकः ।
परस्तादवगतिरेवेति वृत्ति†रूपावगत्यभिप्रायेण शङ्का । **समाप्तिवचन
इति** । अवसानशब्दः समाप्तिवाचीत्यभ्युपगम्यापि समाप्तिरूपनिवृत्तिपर
इति भावः । एवं चाविद्यानिवृत्तिनिर्वर्त्यत्वोक्तेरवगतिशब्दः स्वरूपाव-
गतिपर इत्यर्थादुक्तं भवति । **व्यवधानादिति** । अव्यवहितकारणस्य

* सर्वज्ञसर्वकर्तृकेति ४ पु॰ पा॰ । † वृत्तिशब्दो नास्ति २ पु॰ ।

निर्वर्तकत्वप्रसिद्धेः व्यवहिता वृत्तिस्तथात्वेन न ग्राह्येति भावः । न चैवं विचारणाशब्दोक्तश्रवणमननोपासनानां साक्षात्कारैकसाध्यायामविद्यानिवृत्तौ करणत्वाभावात् कथं विचारणा*ध्यवसानेति शब्दसङ्गतिरिति शङ्कनीयम् । न हि तत्र विचारणायाऽध्यवसान†मिति कर्तृकरणे कृता बहुलमिति सूत्रेण तृतीयासमासः समाश्रीयते येन करणत्वप्रतीतिः स्यात् । टीकायां हि षष्ठीसमासो दर्शितः स तु साक्षात्कारद्वारकपरम्परासंबन्धेऽप्युपपद्यते ।

अन्यथा कर्तुमित्यत्रेति । अकरणप्रतिकोटिनिर्देशकतयोपात्तस्या- ५३ । १९
न्यथा‡करणप्रतिकोटिनिर्देशार्थमप्यपेक्षितत्वादनुषङ्गः कर्तव्य इत्यर्थः । ननु भाष्ये प्रतिज्ञैवाभाति न हेतुरिति न युक्तं टीकायां विधिप्रतिषेधाश्चार्थवन्त इति प्रतिज्ञायां विकल्पोत्सर्गापवादाश्चेत्युत्तरभाष्यस्य हेतुपरत्वेन योजितत्वादिति चेत् । उच्यते । पुरुषस्य स्वातन्त्र्येण स्वत एव प्रवृत्त्युपपत्तेर्विधिप्रतिषेधानर्थक्यमित्याशङ्कापरिहारार्थत्वेन खल्विदं प्रतिज्ञाभाष्यमवतारितम् । तच्चैतदुक्तं भवतीत्यादिटीकाग्रन्थेन वर्ण्यमानम् इष्टोपायतादिप्रतिपादनमेव विधिप्रतिषेधार्थवत्त्वे हेतुर्न तु विकल्पादिकमित्यभिप्रायेण हेत्वाकाङ्क्षायामेतदुक्तमित्यादिकमित्यवतारितम् । विकल्पादिप्रतिपादनं तु विरुद्धयोर्विधिप्रतिषेधयोर्विध्योर्वा कथमिष्टोपायताप्रतिपादकत्वमित्याशङ्कायां विकल्पेनोत्सर्गापवादरूपेण वेति हेतूपपादनार्थमित्यभिप्रेत्य टीकायां तदपि हेतुपरत्वेन योजितम् । **प्रत्यगात्मनस्त्वविषयत्वमिति** । ननु पराञ्चि खानीति मन्त्रमुदाहृत्य प्रत्यगात्मन इन्द्रियाऽविषयत्वोक्तिरयुक्ता । कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षत् आवृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन्निति तन्मन्त्रोत्तरार्द्ध एव तस्य विद्वदिन्द्रियग्राह्यताया उक्तत्वादिति चेत् । सत्यम् । तत्र श्रवणादिवासितेन्द्रियग्राह्यत्वोक्तावपि शब्दमनपेक्ष्य स्वातन्त्र्येणेन्द्रियग्राह्यत्वस्य प्रत्याख्याने विरोधाभावात् । **अपरोक्षत्वादिति** । प्रदेशोपलक्षणमेतत् । अस्मत्प्रत्ययविषय- ५४ । ५
त्वादिति भाष्यव्याख्यानावसरे जीवभावोपाध्युपहितरूपेण विषयत्वोक्त्या स्वरूपेणाविषयत्वमुपपादितमित्यर्थः । **जीवजत्वेन सिद्धसाधनत्वादिति§** । अतिविचित्ररचनस्यापि प्रपञ्चस्य बहुविधाऽपरिमितगोपुरप्रासादम-

* साध्यविचारणेति ४ पु॰ पा॰ । † विचारणाध्यवसानमिति ४ पु॰ पा॰ ।
‡ उपात्तस्य कर्तुमित्यस्यान्यथेति २ पु॰ पा॰ । § जीवकर्तृत्वेन सिद्धसाधनादिति १-५ पु॰ पा॰

४८ । २२ शण्डपमहातटाकादियुक्तस्य महतो नगरस्येव क्रमेण* युगपद्वा सम्भूतेरसर्व-
ज्ञासर्वशक्तिकैरपि विश्वामित्रादिवदुपचितपुण्यवशलब्धतत्तदेकदेशस्रष्टृसाम-
र्थ्यशालिभिर्बहुभिर्जीवैर्निर्मितत्वमुपपद्यते । धर्मिकल्पनातो वरं धर्मकल्पनेति
न्यायात् । अतो ऽनुमानस्य तद्विषयत्वोपपत्तेर्न क्लृप्तजीवातिरिक्तसर्वज्ञसर्व-
शक्तिकैककर्त्रन्तरसिद्धिरित्यर्थः । ननूपकरणाद्यभिज्ञकर्तृकत्वं साध्यत इति
नार्थान्तरमित्याशङ्क्य यत्किंचिद्यावद्विकल्पेन प्रागुक्तमर्थान्तरं दृष्टान्तस्य
साध्यवैकल्यं वा स्याद् यावदिति यत्किं चिदिति वा विशेषाविव-
क्षायामप्यर्थान्तरं स्यादित्याह **उपकरणेत्यादिना** ।

अनुमानस्यातिरिक्तेश्वरा ऽसाधकत्वमुक्त्वा तत्साधकत्वे बाधकम-
५४ । ११ प्याह **मनःसंयोगेति** । धीमत्कर्तृकत्वसाध्यसिद्ध्या सिद्ध्यन्ती धीर्नित्या
ऽभ्युपगम्यते अनित्या वा । नाद्यः । त्वन्मते कार्य्यत्वे धीमत्कर्तृकत्वव्या-
प्तिवज् ज्ञानत्वे जन्यत्वव्याप्तेरप्यप्रतिक्षेप्यतया तद्विरोधेन ज्ञाननित्यत्वासिद्धेः ।
न द्वितीयः । क्लृप्तकारणं मनःसंयोगादिकं विना ज्ञानोत्पत्त्यसम्भवात् । तद्विना-
प्यैश्वर्यवशाज् ज्ञानोत्पत्त्यभ्युपगमे तत एव ज्ञानं विनापि स्रष्टृत्वसम्भवेन
त्वदभिमतसाध्यासिद्धिप्रसङ्गादित्यर्थः । ननु कार्य्येण कारणं किं चिदस्तीत्य-
नुमितमिति पूर्वग्रन्थे युक्त्या कर्तृमात्रनिश्चयः तदेकत्वसार्वज्ञ्यादिषु सम्भावने-
त्युक्तं तदनन्तरं कारणस्य सर्वज्ञत्वादिसिद्धौ युक्तिः शब्दमुपजीवति न
४९ । स्वतन्त्रा कारणमात्रं तु सम्भावयन्तीतिकर्तव्यतेति ग्रन्थेनानुमानं कर्तृसम्भा-
वनामेव जनयति न निश्चयं तदेकत्वसार्वज्ञ्यादौ सम्भावनामपि न जनयति
किं तु तदंशे शब्दोपजीवनमेवेत्युक्तम् । इदानीमीश्वरानुमानस्यार्थान्तरबाध-
कयोरुद्भावनेन सम्भावनामपि यथा नोत्पादयेत् तथोपपादितम् । सर्वमिदं पूर्वा-
परविरुद्धमिति चेत् । उच्यते । विमतं धीमत्कर्तृपूर्वकमित्याद्यनुमानं सर्वथा
कर्तृसाधकं न भवतीति नेह प्रतिक्षिप्तं किं तु संप्रतिपन्नजीवातिरिक्तकर्तृसाधकं
न भवतीति । एवमिह सर्वथैव प्रतिक्षिप्तमनुमानं न कर्तृनिश्चायकं किं तु तत्स-
म्भावनामात्रजनकमिति कारणमात्रं तु सम्भावयन्तीति ग्रन्थेनोक्तम् ।

तस्यायमाशयः । कार्यत्वलिङ्गका†नुमानं कर्तृसामान्यमपि निर्द्धार-
यितुमीष्टे । यथा दानपतनयोः संप्रदानापादानकारकापेक्षत्वे ऽपि न

* क्रमेणेति ४ पु॰ त्रुटितम् ।   † कार्यलिङ्गकेति २ पु॰ पा॰ ।

कार्य्यान्तराणां तदपेक्षा । एवं च घटादीनां कर्त्रपेक्षत्वे ऽपि अङ्कुरादीनां
मा भूत्तदपेक्षेत्यप्रयोजकत्वशङ्कया घटतृणादिषु कृताकृतव्यवहारोपोद्बलित-
तया* व्याप्तिशैथिल्यात् । किं तु तन्मात्रं संभावयति संप्रदानापादानयोरिव
च कर्तुः कार्य्यान्तरेषु दृष्टव्यभिचाराभावाद् घटपटादिषु† भूयः सकर्तृकत्व-
दर्शनाच्च । कर्त्रैकत्वादौ तु युक्तिः संभावनामात्रमपि न जनयति क्लृप्तानेक-
कजीवकर्तृकत्वोपपत्तेरिति । अतो नानयोर्ग्रन्थयोः परस्परविरोधः । कार्य्येण
च कारणं किं चिदस्त्यनुमितमित्यादिग्रन्थस्तु प्रौढिवादेन प्रवृत्त इति न
किं चिदवद्यम् ।

ननु प्रधानादिसंशये निर्णयवाक्यमिति टीकाग्रन्थो न युक्तः ।
भाष्ये अस्य जगतो नामरूपाभ्यां व्याकृतस्येत्यादिना जगतः कानि चिद्
विशेषणान्युक्त्वा न च यथोक्तविशेषणस्य जगत इत्याद्युत्तरग्रन्थेन जगत्का-
रणस्य प्रधानादिविलक्षणेश्वररूपत्वसमर्थनेन संशयाभावादित्याशङ्क्याह
जगद्विशेषणैरिति‡ । निर्णये ऽपीत्यपिशब्देन ब्रह्मनिर्णये श्रुत्येकशरणा- ५४ । १७
नामस्माकं युक्त्या वस्तुतो निर्णयो न भवति अतः प्रधानादिसंशय
इति । ननु प्रसिद्धस्यैवानुवाद्यतया लोकप्रसिद्धं लौकिकानन्दमनूद्य तस्य
जगज्जन्मादिकारणत्वविधायकम् आनन्दाद्ध्येवेति वाक्यमिति प्रतिभाति ।
तथा सति लौकिकानन्दस्यैव जगज्जन्मादिष्वदृष्टादिवत् कारणान्तरत्वमुक्तं
स्याद् न तेनानन्दरूपता ब्रह्मणः स्वरूपलक्षणं सिद्ध्येदित्याशङ्क्याह **कारणं
ब्रह्मेति** । कल्पनीयोपस्थितिकलौकिकानन्द§प्रसिद्ध्यपेक्षया क्लृप्तोपस्थितिकपूर्व-
प्रस्तुतजन्मादिकारणप्रसिद्धिः शीघ्रतरेति तया जगज्जन्मादिकारणं ब्रह्मा-
नूद्य तस्यानन्दरूपत्वविधायकमिदं वाक्यमिति भावः । **सत्यादेरपीति** ।
आनन्दादयः प्रधानस्ये||त्यधिकरणसिद्धं सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति प्रदेशान्त-
राम्नातलक्षणगतसत्यज्ञानाद्युपसंहारमभिप्रेत्योपलक्षणत्वोक्तिः । **नन्विति** । ,, । १९
सत्यज्ञानादीनां ब्रह्मस्वरूपाच्च परस्परस्माच्च भेदे सच्चिदानन्दरूपत्वं ब्रह्मलक्षणं
न सिद्ध्येत् । अभेदे वाक्यार्थो न सिद्ध्येत् । तस्यानेकपदार्थवैशिष्ट्यरूपत्वनि-

---

* उपोद्बलतयेति ४ पु· पा· ।　　† घटादिष्विति २ पु· पा· ।

‡ विशेषणैरितीत्येव जगच्छब्दरहितः प्रतीकाकारः ५ पु· ।

§ कल्पनीयोपस्थितिरलौकिकानन्देति ४ पु· ।　　|| व्याससू· अ· ३ पा· ३ सू· ११ ।

४८ । २२ यमादित्यर्थः । अभेदपक्षमालम्ब्योक्तनियमासिद्धिं परिहरति अत्रोच्यतइति ।

५४ । २१ **यस्त्वज्ञातइति** । तथा चाज्ञाते ब्रह्मपदार्थे एव वाक्यस्य पर्यवसानात् पुनर्न विशिष्टपरत्वमित्यर्थः । नन्वज्ञातत्वं ब्रह्मणो ऽसिद्धं स्वरूपलक्षणवाक्ये ब्रह्मानूद्य तस्यानन्दत्वविधानमित्यनुपदमेवोक्तत्वात् । न ह्यज्ञातमनुवाद्यम् । अत एव न विशिष्टपरत्वमित्येतदप्यसिद्धं विधेयानुवाद्यविभागे सति तत्संसर्गविषयत्वावश्यम्भावादिति चेत् । उच्यते । अधीहि भगवो ब्रह्मेति प्रश्नसमये ब्रह्मप्रातिपदिकार्थतया यतो वेत्यादिवाक्यश्रवणानन्तरं जगज्जन्मादिकारणतया च भृगुणा ज्ञातमपि ब्रह्म प्रधानपरमाणवादिव्यावृत्तेन स्वरूपेण न निर्द्धारितमित्यज्ञातं जगत्कारणत्वेन तदनुवादे ऽपि नानुवाद्यसंसर्गस्य वाक्यार्थानुप्रवेशः । किं तु वायुक्षेपिष्ठत्वादेरर्थवादानूदितस्य तत्समर्पकार्थवादिकपदसंघातलक्षणीयविधिवाक्यार्थान्वयिस्तुतिद्वारतयेव यत* इमानि भूतानि जायन्तइत्यादिपदसंघातलक्षणीयकारणत्वाश्रयवस्तूपस्थितिद्वारतया प्रथमावगतिमात्रम् । न चानुवाद्यस्य जगत्कारणत्वस्य वाक्यान्वयसंभवे तत्समर्पकार्थपदसंघातस्य पुरोडाशकपालेन तुषानुपवपतीत्यत्र पुरोडाशकपालशब्दस्येवाधिष्ठानलक्षणा न युक्तेति वाच्यम् । ब्रह्मप्रातिपदिकार्थमात्रस्य बुभुत्सितत्वेनाबुभुत्सितस्य कारणत्वस्यापि वाक्यार्थानुप्र-
४९ । वेशे कल्पकाभावात् । तदेतदनुपदमेव प्रकृष्टप्रकाशदृष्टान्तविवरणे स्फुटीकरिष्यते ।

,, । २३ **यथा प्रकृष्टप्रकाश इति** । कश्चन्द्र इति प्रश्नोत्तरे प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्र इति वाक्ये प्रकृष्टप्रकाशशब्दौ प्रकर्षप्रकाशत्वरूपस्वार्थबोधनद्वारा तदाश्रयं बुभुत्सितं वस्तुतश्चन्द्ररूपं व्यक्तिविशेषं लक्षयत इति तत्र प्रकर्षप्रकाशत्ववैशिष्ट्यं न वाक्यार्थज्ञानानुप्रविष्टमित्यर्थः । ननु प्रश्नोत्तरे बुभुत्सितं वक्तव्यमित्येव नियमः न त्वबुभुत्सितं न वक्तव्यमित्यपि । अबुभुत्सितस्यापि बुभुत्सितग्रहणोपायस्य सहवचनोपपत्तेः । काञ्च्याः को मार्ग इति प्रश्ने मार्गग्रहणोपायतया तत्तत्प्रदेशस्थितगिरिनदीकाननादिसद्भावस्यापि सहवचन-

* यत इति नास्ति ५ पु. ।

दर्शनादित्याशङ्क्याह **मानान्तरादिति** । मानान्तरासिद्धो गिरिनद्यादिमा-
त्रग्रहणोपाये वाक्यार्थे ऽनुप्रविशतु नाम मानान्तरसिद्धस्य तु न तदनुप्रवेशः
कल्पनीय इत्यर्थः । नन्वेवं सति मानान्तरोपस्थितस्यैव प्रकर्षस्य प्रकाश-
त्वस्य च बुभुत्सितचन्द्रव्यक्तिग्रहणोपायत्वसम्भवात् तदुपादानं व्यर्थमित्या-
शङ्क्याह **उपायस्त्विति** । उपात्तमेव प्रकृष्टत्वं प्रकाशत्वं च व्यक्तिविशेषनि- ५४ । २४
र्द्धारणोपायो भवति नानुपात्तम् । न हि चन्द्र इत्येवान्तरेण प्रकृष्टप्रकाशत्वा-
श्रयव्यक्तिविशेषश्चन्द्र इति निर्द्धारणं निष्पद्यते । नन्वेवं सति प्रकृष्टप्रकाश-
त्ववैशिष्ट्यमपि वाक्येन बोधनीयमापतति न हि तदबोधने तदाश्रयव्य-
क्तिविशेषश्चन्द्र इति निर्द्धारणा भवतीति चेत् । उच्यते । कुत्र घोष इति
प्रश्नोत्तरे घोषवासयोग्यनिबिडाधारप्रतिपादनार्थं प्रवृत्ते गङ्गायां घोष इति
वाक्ये गङ्गापदं स्वार्थोपस्थापनद्वारा वस्तुतः स्वार्थसंबन्धिबुभुत्सितनिबिडा-
धाररूपं तीरं लक्षयतीति न तीरे प्रवाहविशेषसंबन्धित्वमपि वाक्ये बोध्यम् ।
न च तदपि वाक्येन बोध्यमेव* तीरत्वमात्रेण बोधने तीरव्यक्तिविशेषनि-
र्द्धारणासिद्धेरिति वाच्यम् । गङ्गापदलक्ष्यत्वमतदर्थसंबन्धिनस्तीरान्तरस्य
न सम्भवतीति तल्लक्ष्यत्वानुपपत्त्या ऽर्थात् †तीरविशेषलाभोपपत्त्या तल्लाभार्थं
मुख्यार्थसंबन्धित्वस्य लक्षणीयकोट्यनुप्रवेशकल्पनायोगाद् यश्चार्थादर्थो
न स चोदनार्थ इति न्यायात् । एवमिहापि द्रष्टव्यम् । **अनुज्ञायतइति** ।
न प्रतिक्षिप्यतइत्यर्थः न तु वाक्यार्थानुप्रवेशित्वेनानुज्ञायतइति । तदननु-
प्रवेशस्य समर्थितत्वात् ।

एवमुक्तां प्रक्रियामाश्रित्य स्वाभिमतं लौकिकवैदिकानां लक्षणवाक्या-
नामभेदपरवाक्यानां चाखण्डार्थत्वं निर्द्धारयितुमर्थगतमखण्डत्वं लक्षयति
एवं चेति । **अविशिष्टमिति** । समभिव्याहृतपदान्तरार्थासंसृष्टमित्यर्थः । ५४ । २६
अतः प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्र इत्यत्र बोध्यस्य चन्द्रस्य पदार्थैकदेशेन चन्द्रत्वेन
वैशिष्ट्ये ऽपि नासंभवः । न च तत्त्वमस्यादिवाक्यार्थेष्वभेदरूपः संसर्गो
ऽस्तीत्यसंभवः शङ्कनीयः । संबन्धस्य द्विष्ठत्वनियमेनाभेदस्य संसर्गत्वाभा-
वात् । कोकिलः पिक इत्यादिपर्यायानेकशब्दप्रकाशिते वाक्यार्थत्वाभावादलक्ष्ये
ऽतिव्याप्तिवारणार्थम् अपर्यायेति विशेषणम् । अविशिष्टमित्यनेनार्थलब्धस्यै-

* वाक्ये बोध्यमेवेति २ पु॰ पा॰ । † तल्लक्ष्यत्वादपदार्थादिति ४ पु॰ पा॰ ।

४८ । २२ क्यस्य स्पष्टीकरणार्थम् एकमिति । पदार्थभेदे तदुभयसंसर्गस्य वाक्यार्थत्वा-
वश्यम्भावेनाविशिष्टत्वासंभवात् । एवमपर्यायानेकशब्दप्रकाशितमविशिष्टमख-
ण्डमित्यखण्डलक्षणोक्त्या* समभिव्याहृतपदान्तरार्थसंसर्गागोचरप्रमितिजनकं
वाक्यमखण्डार्थमित्यखण्डार्थलक्षणं सूचितं भवतीति द्रष्टव्यम् । दृष्टान्ता-
५५ । ३ सिद्धिमाशङ्कते नन्विति । व्यावृत्तिर्व्यवहारो वा लक्षणार्थ इति नैया-
यिकाः । तथा च प्रकृष्टप्रकाश इति हेतुगर्भं विशेषणं चन्द्र इति च हेत्वा-
श्रयभूतायाश्चन्द्रव्यक्तेरितरव्यावृत्तचन्द्रशब्द†वाच्यत्वान्यतरसाध्यवैशिष्ट्यपर-
मिति नाखण्डार्थतेत्यर्थः । स्यादेतत् । मा भूत् चन्द्रव्यक्तौ तदितर-
व्यावृत्तेः साध्यता । ज्योतिर्मण्डलमध्ये प्रकृष्टप्रकाशरूपेण तां गृह्णता प्रत्य-
क्षेण तस्या नक्षत्रादिव्यावृत्तेरपि ग्रहणात् । चन्द्रशब्दवाच्यत्वस्य तु स्यात् ।
इयं व्यक्तिश्चन्द्रशब्दवाच्येति प्रागनवगतत्वादवगतौ वा लक्षणे वाक्यानपे-
क्षणादित्याशङ्क्याह न चेति । चन्द्रत्वजातिरहिते तत्साध्यते तद्वति वा ।
नाद्य इत्याह अचन्द्रे इति । व्याघातादिति । शब्दप्रवृत्तिनिमित्तर-
हितस्य तद्वाच्यत्वायोगादित्यर्थः । द्वितीये अयं चन्द्र इति चन्द्रत्वेन नि-
श्चितायां व्यक्तौ तत्साध्यते उतानेनैव वाक्येन चन्द्रत्वावगमनपूर्वकं तत्सा-
ध्यते । नाद्यः । चन्द्रत्वविशिष्टः चन्द्रशब्दवाच्यः अयं चन्द्रत्वविशिष्ट इत्य-
४९ । वगच्छतस्तत्र चन्द्रशब्दवाच्यत्वनिर्णयार्थमुपदेशानपेक्षणात् । न हि गोसदृशो
गवयः अयं च गोसदृश इति जानतस्तत्र गवयशब्दवाच्यत्वनिश्चयार्थमुप-
देशापेक्षा दृश्यते । न द्वितीय इत्याह अथ चन्द्रत्वमिति । अज्ञात-
११ । १० चन्द्रज्ञापकमिति । यद्यपि प्रकृष्टप्रकाशव्यक्तिरेव चन्द्रः स च ज्ञात एव । न
च चन्द्रत्वेनाज्ञानं विवक्षितं व्यक्तिसमानवित्तिवेद्यस्य तस्यापि सप्रकारके व्यक्ति-
ज्ञाने प्रकारत्वेन विषयतावश्यंभावात् तथापि चन्द्रत्ववैशिष्ट्यांशे सतानि-
श्चयरूपज्ञानाभावो विवक्षितः । अनभ्यासदशापन्नजलादिज्ञानवद् यतो न
तदंशे सतानिश्चयरूपम् अत एवोपदेशानन्तरमेव तन्निश्चयः । अन्यथोपदे-
शवैयर्थ्यं स्याद् विषयान्तरासंभवात् । यद्वा जातेर्नास्ति व्यक्तिसमानवित्ति-
वेद्यत्वनियमः । स्वर्णकरकादिषु गृह्यमाणेष्वपि तैजसत्वजलत्वपृथिवीत्वा-
दिसंशयदर्शनात् । किं तु यद्व्यञ्जकतया यदवगतं तस्यास्तत्समानवित्ति-

* अविशिष्टमखण्डलक्षणोक्त्येति १-४ पु· पा· । † इतरव्यावृत्तचन्द्रशब्देति २ पु· पा· ।

वेद्यत्वनियमः । न च ज्योतिर्मण्डलमध्यवर्तिप्रकर्षविशेषयुक्त*प्रकाशत्वं चन्द्रत्वव्यञ्जकमिति प्रागुपदेशाज् ज्ञातम् अतो युज्यतएवाज्ञातचन्द्रत्वज्ञापकत्वं प्रकृष्टप्रकाशवाक्यस्य ।

अर्थादिति† । अप्रकृष्टप्रकाशनक्षत्रादिव्यावृत्तेः प्रत्यक्षतः सिद्धावप्यचन्द्रव्यावृत्तेश्चन्द्रशब्दवाच्यत्वस्य चार्थात्सिद्धिरित्यर्थः । ननु वाच्यनानात्वे लक्ष्यस्यापि नानात्वं स्यादित्याशङ्क्याह **न हि चन्द्रद्वयमस्तीति** । ५५ । १४
प्रकृष्टप्रकाशशब्दवाच्यनानात्वेऽपि तल्लक्ष्यचन्द्रव्यक्तिनानात्वं नास्तीत्यर्थः । **मा भूदिति‡** । यद्यपि ध्वंसप्रागभावान्यतरप्रतियोगित्वरूपमनित्यत्वं ध्वंसेन प्रागभावेन वा विशिष्टमेव तथाप्यस्मदादिबाह्येन्द्रियग्राह्यत्वं सामान्यवत्त्वेनेव समानाधिकरणविशेषणेन§ विशिष्टं न भवतीत्यत्र तात्पर्य्यम् । सुवर्णं तेजः जलपृथिव्यन्यत्वे सति रूपवत्वादित्याद्युदाहरणान्तरमिह द्रष्टव्यम् । अनित्यत्वतज्ज्ञापकदृष्टान्तेनैव दोषान्तरमाशङ्कते **तर्हीति** । **सत्याद्यात्मकत्वं न स्यादिति** । सत्ता जात्यादितादात्म्यापन्नं हि घटादिकं सदाद्यात्मकमिष्यतइति भावः । **सत्त्वादि न जहातीति** । सदाद्यात्मकं भवतीत्यर्थः । ननु घटादिविषयेषु सत्तादिजातीनां व्यक्तितादात्म्यदर्शनमस्तु ततः किमायातं ब्रह्मणः सदात्मकत्वादिसिद्धावित्याशङ्क्य श्लोकं व्याचष्टे **इह कल्पितभेदेति** । प्रतिज्ञातमर्थं क्व चिदुदाहरणे प्रदर्शयन्नेव तन्न्यायं प्रकृते योजयति **तरङ्गेति** । वस्तुतश्चन्द्रस्यैकत्वेपि तरङ्गोपाधिकल्पितभेदा बहवश्चन्द्राः सन्तीति तावदनुगतं‖ चन्द्रत्वसामान्यं तद्वाचिनश्चन्द्रशब्दस्य यदा भेदकल्पनाधिष्ठाने बिम्बचन्द्रे प्रयोगस्तदा तद्वाच्यचन्द्रत्वसामान्यलक्ष्या भवति सा चन्द्रव्यक्तिः सा चन्द्रात्मत्वं न जहातीति दृष्टं तथेहापि मायाकल्पितभेदघटपटाद्यनुगतसत्तासामान्यवाचिनः सच्छब्दस्य सद्भेदकल्पनाधिष्ठाने ब्रह्मणि प्रयोगे सति तद्वाच्येन सत्तासामान्येन लक्ष्यं ब्रह्म सदात्मत्वं न जहातीत्यर्थः । ननु सच्चिदानन्दशब्दवाच्यसत्तादिसामान्यलक्ष्यव्यक्तीनां भेदादपर्य्यायानेकशब्दपर्यवसानास्पदं ब्रह्म न सिद्ध्येदत ,, । २३

---

* विशेषप्रयुक्तेति ४ पु॰ पा॰ ।
† अर्थात्त्वितीति प्रतीकाकारः २–४ पु॰ ।
‡ अयं प्रतीकः ४ पु॰ नास्ति ।
§ सामानाधिकरण्यविशेषणेनेति २ पु॰ पा॰ ।
‖ अस्ति तावदनुगतमिति ४ पु॰ पा॰ ।

४८ । २२ ५५ । २७ आह **यथा चेति**। **व्यक्त्याकारो** व्यक्तिभेदः। **विशिष्टार्थपरत्वरहि-
तमिति**। पदान्तरार्थसंसृष्टार्थपरत्वरहितमित्यर्थः। एवं तत्पदार्थविषया-
वान्तरवाक्यानामखण्डार्थत्वं प्रसाध्य तत्त्वमस्यादिमहावाक्यानामपि तत्सा-
धयति **तथेति**। तत्त्वमस्यादिवाक्यमखण्डार्थमुपाधिभेदभिन्नार्थैक्यप्रतिपा-
दकत्वाद् महाकाशो घटाकाश इति वाक्यवदिति श्लोकसंहिते ऽनुमाने*
हेत्वसिद्धिपरिहाराय जीवेश्वरयोः स्वाभाविकभेदाभावं जीवस्य विभुत्वेन
साधयिष्यन् परिमाणान्तरनिरासेन तस्य विभुत्वमुपपादयति **निरंशस्येति**।
आत्मा द्रव्यत्वावान्तरजातिरहितः विभुत्वादाकाशवदित्यनुमाने जातौ
धर्मिसमानसत्ताकत्वं विशेषणं देयं तेन तरङ्गचन्द्रानुगतचन्द्रत्वन्यायेन
जीवे ईश्वरे च† कल्पिताया आत्मत्वजातेरभ्युपगमे ऽपि न बाधः। जीवे-
श्वरभेदस्य स्वाभाविकत्वे तद्गतात्मत्वजातेर्धर्मिसमानसत्ताकत्वावश्यम्भा-
वात् तदभावसाधनेन स्वाभाविकभेदनिराससिद्धिः। उक्तानुमानानुग्राह्यां
जीवानामीश्वरात् परस्परस्माच्च भेदस्यौपाधिकत्वप्रतिपादिनीं श्रुतिमुदाहरति
यथा ह्ययमिति। इति जन्मादिसूत्रम्‡ ॥

५६ । १५ **शास्त्रयोनित्वात् ॥ ३ ॥**

साध्याविशेषादिति। हेतुः सिद्धश्चेत् साध्यमपि सिद्धमेव अस्य
४९ । महतो भूतस्येत्यादिश्रुत्या खलु हेतुसिद्धिरेष्टव्या तया यतो वेत्यादिश्रुत्यन्तरैश्च
साध्यस्यापि सिद्धिरविशिष्टा। अथ श्रुतिप्रच्छादनेन साध्यासिद्धिरुच्यते तर्हि
हेतोरप्यसिद्धिः स्यादित्येवं साध्याविशेष इत्यर्थः§। **आर्थिकप्रतिज्ञयेति**।
आर्थिकी सर्वज्ञत्वप्रतिज्ञा। ननु निर्विशेषब्रह्मविचारं प्रतिज्ञातवतः सूत्रका-
रस्य सविशेषब्रह्मगतसर्वज्ञत्वदृढीकरणं क्वोपयुज्यते पूर्वसूत्रे विवक्षितस्य
जीवो जगत्कारणमिति शङ्काव्यावर्तनस्य स्थिरीकरणे। ननु पूर्वसूत्रे ब्रह्मणः
सर्वज्ञत्ववत्सर्वशक्तिकत्वमप्यर्थलब्धं तत्किमिति केनचिद्धेतुना न दृढी-
कृतं तदपि ह्युक्तशङ्कानिवर्तनक्षमम्। सत्यं तदपि निःश्वसितश्रुत्युदाहरणेन
दृढीकृतमेव। अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद्यदृग्वेदो यजुर्वेद इत्युप-

---

* श्लोकसंगृहीते ऽनुमाने इति २ पु. पा.। † जीवेश्वरे चेति २ पु. पा.।
‡ अत्र द्वितीयं जन्माद्यधिकरणं समाप्तम् तत्र-जन्माद्यस्य यतः २ इत्येकं सूत्रम्।
§ इत्यर्थ इति २ पु. नास्ति।

क्रम्यायं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतान्यस्यैवैतानि सर्वाणि निःश्वसितानीति नामरूपात्मकस्य सर्वस्यापि प्रपञ्चस्य निःश्वसितवदप्रयत्नसाध्यब्रह्मकार्यत्वोक्तेः ।

अथ वेति । ननु वेदानित्यत्वप्रसाधनं वियत्पादे* सङ्गतं न ५६ । १८
त्वत्रेति चेत्सत्यम् । पूर्वसूत्रार्थाक्षिप्तसर्वज्ञत्वदृढीकरणार्थतयेह वेदकर्तृत्वं व्यवस्थापनीयमासीत् तेनार्थाद् ब्रह्मणः सर्वकारणत्वमनुपपन्नं वेदस्य नित्यत्वादिति शङ्कानिराकरणमपि लभ्यतइत्यानुषङ्गिकार्थकथनपरो ऽयं श्लोकः । आनुषङ्गिके चार्थे न पृथक् सङ्गत्यपेक्षा । अथ वेत्यस्मिन् पक्षइति च हेतोरार्थप्रतिज्ञान्वयमनपेक्ष्य श्रौतप्रतिज्ञयैव तदन्वय इत्यभिप्रायं न भवति येन स्वतन्त्रमिदं पक्षान्तरमित्यानुषङ्गिकत्वं न स्यात् किं त्वार्थप्रतिज्ञयैवान्वय इति यथाश्रुतभाष्यटीकानुसारेण प्रथमः । आनुषङ्गिकार्थविषयश्रौतप्रतिज्ञया ऽप्यन्वयो भाष्यटीकयोर्विवक्षित इति द्वितीयो ऽयं पक्षः । प्रतिज्ञयैवेत्येवकारो भिन्नक्रमः । श्रौतप्रतिज्ञया ऽप्यन्वयो ऽस्त्येवेत्यर्थः । ननु जगद्योनित्वसिद्धे सार्वज्ञ्ये शास्त्रयोनित्वम् अभ्युच्चयार्थं हेत्वन्तरं चेदधिकरणान्तरत्वं न स्यादित्यत आह **हेत्वन्तरेति** । सिद्धहेत्वन्तराभिधाने ह्येकाधिकरण्यम् इह शास्त्रयोनित्वहेतुः प्रसाधनीय इति तदर्थमधिकरणान्तरमित्यर्थः । शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्यौतिषमिति षडङ्गानि । **जातिव्यक्तीति** । उपलक्षणमेतदपेक्षितप्रमाणादिनिरूपणस्यापि । **उक्तमर्थं**
प्रमाणयतीति । यद्यदित्यादिभाष्यात् प्राचीनेन सन्दर्भेण हेतुनिर्देशपूर्वकं ५७ । १
प्रतिज्ञातं सार्वज्ञ्यरूपमर्थं प्रमाणवन्तं करोतीत्यर्थः । यद्यपि हेतुनिर्देशमारभ्य प्रमाणोपन्यासः प्रवृत्तः तथापि व्याप्त्यैव हेतुः प्रामाण्यमश्नुतइति यद्यदित्यादिव्याप्तिप्रदर्शकग्रन्थ एव प्रमाणोपन्यासार्थत्वेनावतारितः । अथ वा चानुदाहरणान्तान्वा यद्वोदाहरणादिकानिति मीमांसकमर्य्यादया यद्यदित्यादिरुदाहरणोपनयनिगमनोपन्यास एव प्रमाणोपन्यासः । भाष्ये ततः प्रागन्वयमुखेन हेतोर्व्यतिरेकमुखेन प्रतिज्ञायाश्च निर्देशस्तस्य† स्फुटीकरणार्थः न त्वनुमानावयवरूप इत्यभिप्रायेणोदाहरणप्रभृतिरेवोक्तार्थे प्रमाणप्रदर्शनपरत्वेनावतारितः । प्रमाणवच्छब्दात् तत्करोतीत्यर्थे णिचि णावि-

---

*व्या॰ सू॰ अ॰ २ पा॰ ३ ।

† निर्देशस्येति ३ पु॰ पा॰ ।

४८ । २२ ष्ठवद्भावाद् विन्मतोर्लुगिति मतुपो लुकि च सति प्रमाणवन्तं करोतीत्यर्थे प्रमाणयतीति शब्दः । यद्वा उक्तमर्थं वेदकर्तृत्वं हेतुं *व्याप्त्याद्युपन्यासेन प्रमाणं करोतीत्यर्थः । अस्मिन् पक्षे प्रमाणशब्दादेव णिच् । विभक्तत्वं भिन्नत्वं कार्यत्वे हेतुरिति वियदधिकरणे यावद्विकारं त्विति† सूत्रेण प्रदर्शयिष्यते ।

५१ । ६ **तुल्यविषयत्वेति** । विस्तरार्थमित्यत्र विस्तरशब्दः शब्दप्रपञ्च-परः । प्रथने वावशब्द इति शब्दातिरिक्तस्यार्थस्य प्रपञ्चे घञो विधानेन शब्द-प्रपञ्च एव‡ ऋदोरबित्यपा विस्तरशब्दनिष्पत्तेः । विस्तररूपो ऽर्थो धर्मो यस्य तद्विस्तरार्थम् । वस्तुमात्रवाचिनो ऽर्थशब्दस्येह धर्मरूपे वस्तुनि पर्य्यवसानम् । एवं च ऋग्वेदादिरूपे शास्त्रे ऽर्थवादादिबहुले शब्दमात्र-स्यैव प्रपञ्चो§ नार्थस्येति विस्तरार्थविशेषणेन ज्ञापनाद् वेदस्य ब्रह्मज्ञानस्य च तुल्यविषयत्वभ्रान्तिर्निवर्त्तिता भवति । अतो ऽधिकविषयज्ञानवत्त्वसा-ध्यस्य न बाध इति भावः ।

,, । ८ **ब्रह्मेति** । ननु वेदविषयाधिकविषयज्ञानवत्त्वमात्रं साध्यं चेत् सर्वावभासकवेदकर्तृत्वेन पक्षधर्मताबलात् सर्वज्ञतासिद्धिरित्येतन्न घटते । वेदविषयतदधिकोभयविषयज्ञानवत्त्वं साध्यं चेद् वैदिकासदर्थोपाख्यानाद्य-र्थविषयभ्रान्तिज्ञानवत्त्वमपि ब्रह्मणः सिद्ध्येत् । किं च हेतूकृतं वेदकर्तृत्वं||
४९ । वेदवक्तृत्वमात्रं चेदर्थानभिज्ञाध्यापके व्यभिचारः पूर्वानुपूर्वीमनपेक्ष्य तद्व-क्तृत्वं चेदसिद्धिः सामान्यव्याप्त्युपन्यासे च वाक्यप्रमाणस्येति प्रमाणपदं व्यर्थम् अप्रमाणवाक्यकर्तुरपि भ्रान्तस्य प्रतारकस्य च तदर्थतदधिकोभय-विषयज्ञानसत्त्वात् । तस्मात्सर्वमिदमयुक्तमिति चेत् । उच्यते । ईश्वरस्य वैदिकासदर्थोपाख्यानाद्यर्थविषयज्ञानवत्त्वे ऽपि तस्य ज्ञानस्य प्रमित्युपयो-ग्याहार्य्यज्ञानत्वाद् न तेन भ्रान्तिमत्त्वप्रसक्तिः । न ह्यभावप्रमित्युपयोग्य-धिकरणगोचरप्रतियोगितदवच्छेदकारोपवन्तः पुरुषाः धर्मार्थप्रमित्यु¶पयोगि-कपोताख्यायिकाहंसकाकोपाख्यानादिरचनामूलारोपवन्तो वाल्मीकिकृष्णद्वैपा-यनादयो बालारोग्यसाधनौषधपानकर्त्तव्यताप्रमित्युपयोगिबालप्ररोचनार्थतद-

* वेदकर्तृत्वहेतुर्मिति १ पु. पा. ।
† व्यास सू. अ. २ पा. ३ सू. ७ ।
‡ शब्दप्रपञ्चस्य एवेति १ पु. पा. ।
§ प्रपञ्चा इति १ पु. पा. ।
|| हेतूकृतवेदकर्तृत्वमिति २ पु. पा. ।
¶ धर्मार्थप्रतिमितीत्यसंगतः पाठः १ पु. ।

भिमतफलान्तरोपन्यासमूलारोपवन्तः पित्रादयश्च भ्रान्ता इति व्यपदिश्यन्ते । किं च यत्सत्तानिश्चयरूपं न भवति न तेनान्यथान्यवैशिष्ट्यावगाहिना ऽपि भ्रान्त इति व्यपदिश्यते । न हि शुक्तौ रजतत्ववैशिष्ट्यज्ञानवानिवास्य पुरोवर्तिनि रजतत्ववैशिष्ट्यावगाहिज्ञानमप्रमाणमिति तदीयभ्रान्तिविषयतया पुरोवर्तिनि रजतत्ववैशिष्ट्यं गृह्णन् भ्रान्तिज्ञो ऽपि भ्रान्त उच्यते । वेदकर्तृत्वं च वक्त्रन्तराधीनानुपूर्वीमनपेक्ष्य वेदकर्तृत्वमिति नार्थानभिज्ञाध्यापके व्यभिचारः । न चैवमपि घुणाक्षरन्यायेन वेदसमानानुपूर्वीकस्य वाक्यस्यार्थान्तरविवक्षया प्रयोक्तरि व्यभिचारः । सकलवेदवक्तृत्वस्य विवक्षितत्वात् । तावच्च सर्गादौ सर्वान् वेदानध्यापितेष्वीश्वरवत्सार्वज्ञ्यरहितेषु मन्वादिषु व्यभिचारीति तद्वारणेन पूर्वोक्तविशेषणमप्यर्थवत् । उदाहरणवाक्ये प्रमाणपदं यो यस्य वाक्यस्यार्थविवक्षया प्रयोक्तेति विवक्षारूपविशेषणलाभार्थम् । तच्च विशेषणमर्थानभिज्ञाध्यापकेषु निरभिप्रायवाक्यप्रयोक्तृषून्मादग्रस्तादिषु च व्यभिचारवारणार्थं । सर्गादौ वेदान् प्रवर्तयत ईश्वरस्यापि तत्तदर्थविवक्षा ऽस्तीति सामान्यव्याप्तावुपात्तस्य व्याप्यस्य पक्षानुगतिः । उक्तं हि ग्रहाधिकरणवार्त्तिके* ।

शब्दब्रह्मेति यच्चेदं शास्त्रं वेदाख्यमुच्यते ।
तदप्यधिष्ठितं सर्वमेकेन परमात्मना ॥
तथर्ग्वेदादयो वेदाः प्रोक्ता ये ऽपि पृथक्पृथक् ।
भोग्यत्वेनात्मनां ते ऽपि चैतन्यानुगताः सदा ॥
तेषामन्तर्गतेच्छानां वाक्यार्थप्रतिपादनी ।
विवक्षा चाविवक्षा च ज्ञायते शब्दशक्तितः ॥ इति ।

ननु सकलवेदकर्तृत्वहेतूकरणबलात्सकलवेदार्थविषयत्वमीश्वरज्ञानस्य सिद्ध्यतीति तावतैव तस्य सार्वज्ञ्यसिद्धेरधिकविषयत्वं विशेषणान्तरं† किमर्थम् । न च तावता तस्य सार्वज्ञ्यं न सिद्ध्यति । अवेदप्रतिपादिताद्यतनपुरुषपाणिगतवराटकसङ्ख्यादिज्ञानवत्त्वस्य तेनासिद्धेरिति वाच्यम् । अधिकविषयत्वविशेषणेनापि तदसिद्धेः । टीकायां हीचुक्षीरादिमाधुर्य्यविशेष-

* जै॰ सू॰ अ॰ ३ पा॰ १ सू॰ १३–१५ ।
† विषयत्वविशेषणान्तरमिति २ पु॰ पा॰ ।

४८ । २२ वद्वेदेनापि यदाहत्य बोधयितुं न शक्यं तादृग्विशेषविषयज्ञानवत्त्वस्याप्यधिकविशेषणेन सिद्धिरिति तत्प्रयोजनमुक्तम् । युक्तं चैतत् । यथेक्ष्वादिमाधुर्य्यं स्वयमनुभूय शब्दं प्रयुञ्जानस्य यादृशं तद्विशेषज्ञानं तादृशं स शब्दो नान्यस्य जनयितुमीष्टे । तथा मानुषादिब्राह्मपर्यन्त आनन्द* उत्तरोत्तरमुत्कृष्यते ब्रह्मानन्दस्तु निरतिशय इति वैदिकशब्दः शतकृत्वः श्रुतोपि तमानन्दं साक्षात्कुर्वत ईश्वरस्यानुभवेन सदृशं तन्निरतिशयत्वादिरूपविशेषानुभवमन्यस्य जनयितुं न शक्नोत्येव । एवंविधश्रुत्यबोध्यविशेषविषयत्वेन वेदरचनामूलवेदार्थाधिकवर्णावल्यादिविषयत्वेन चार्थान्तरादिति चेत् । उच्यते । सकलवेदार्थाभिज्ञत्वमेवेह साध्यं पक्षधर्मताबलात्सार्वज्ञ्यसिद्ध्युक्तिरपि तन्मात्राभिप्राया । न च तन्मात्रं साध्यते चेद् व्याप्तिबलादेव तत्सिध्यतीति पक्षधर्मताबलोक्तिरधिकसार्वज्ञ्यसिद्ध्यर्था स्यादिति वाच्यम् । सामान्यव्याप्तिबलात् स्वप्रयुक्तवाक्यार्थाभिज्ञत्वमात्रस्यैव सिद्धिरिति विशिष्य सकलवेदार्थाभिज्ञत्वसिद्धेः सकलवेदकर्तृत्वहेतुपक्षधर्मतालभ्यत्वात् । वेदार्थाधिकाद्यतनवृत्तान्ताद्यभिज्ञत्वसिद्धिस्तु स्वतः सर्ववेदार्थगोचरमीश्वरज्ञानमन्यदपि सर्वं गोचरयेदिति न्यायसाम्यात् । अधिकविषयत्वस्य साध्यानुप्रवेशनं तु पाणिनीयादिदृष्टव्याप्तिबलादधिकविषयत्वमपि सेद्धुमर्हति किमुत पदार्थविषयत्वमिति कैमुतिकन्यायेन सिषाधयिषितसाध्यसिद्धिदार्ढ्यार्थम-
४९ । नुमानप्रवृत्त्यनन्तरभाविन्यायलभ्यार्थानुवादरूपं वा ।

एवं सूत्रभाष्यसूचितं सर्वज्ञत्वपर्य्यवसाय्यनुमानं प्रदर्श्य स्वयं साक्षा-
५१ । ११ त्तत्साधकमनुमानं दर्शयति **अयं घट इति** । एतत् पदद्वयं पक्षीकृतघटपरम् । एतदन्यश्चासावसर्ववित्कर्तृकश्च तस्य भावस्तत्त्वं तदनधिकरणमित्येकं सकर्तृकस्य विशेषणम् । एतदन्यश्चासाववेदश्च तस्य भावस्तत्त्वं तदनधिकरणमिति द्वितीयं तस्य विशेषणम् । एवंभूतात्सकर्तृकादन्यत्वस्य साध्यस्य दृष्टान्ते प्रसिद्धिः पक्षादन्यत्वविषया । पक्षीकृतो हि घटः सकर्तृकः एतदन्यावेदत्वानधिकरणं च तत्रावेदत्वसत्त्वे ऽप्येतदन्यत्वविशिष्टावेदत्वाभावात् । एतदन्यासर्ववित्कर्तृकत्वानधिकरणं च तत्रासर्ववित्कुला-

* मानुषादिब्रह्मपर्यन्त इति २ पु॰ पा॰ ।

लकर्तृकत्वसत्त्वे ऽप्येतदन्यत्वविशिष्टासर्ववित्कर्तृकत्वाभावात् । पक्षे तु वेदादन्यत्वमादाय साध्यं सिद्ध्यद्वेदस्य सर्ववित्कर्तृकत्वमन्तर्भाव्य पर्यवस्यति । पक्षस्य यस्मात्सकर्तृकादन्यत्वं वाच्यं तस्यैतदन्यावेदत्वानधिकरणत्वं ह्यवेदत्वरूपविशेष्याभावेनोपपादनीयं न त्वेतदन्यत्वरूपविशेषणाभावेन पक्षगतान्योन्याभावप्रतियोगिनि पक्षान्यत्वसत्त्वेन तदभावासम्भवात् । एवमेतदन्यासर्ववित्कर्तृकत्वानधिकरणत्वमप्यसर्ववित्कर्तृकरूपस्य विशेष्यस्याभावेनोपपादनीयम् । पूर्ववत् तत्र विशेषणाभावासम्भवात् । एवं च यद्यपि द्वितीयविशेषणलभ्ये वेदपक्षनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगिनि प्रथमविशेषणलभ्यमसर्ववित्कर्तृकत्वानधिकरणत्वम् अकर्तृकत्वेनापि सेद्धुमर्हति तथापि सकर्तृकविशेष्यविरोधेन तथासिद्धेर्निरोधाद् वेदस्य सर्ववित्कर्तृकत्वसिद्धिः । अत्र सकर्तृकात् पटादन्यत्वेन सिद्धसाधनवारणाय द्वितीयं विशेषणम् । तेन वेदादेव सकर्तृकादन्यत्वसिद्धावपि वेदस्यासर्ववित्कर्तृकत्वेनार्थान्तरं स्यादिति तद्वारणाय प्रथमविशेषणम् । अकर्तृकत्वेनार्थान्तरवारणाय विशेष्यम्* । विशेषणद्वये ऽप्येतदन्यत्वं प्रतियोगिविशेषणं दृष्टान्ते साध्यप्रसिद्ध्यर्थम् । अन्यथा पक्षीकृतघटस्य असर्ववित्कर्तृकत्वाधिकरणत्वादवेदत्वाधिकरणत्वाच्च ततो ऽन्यत्वमादाय दृष्टान्ते साध्यप्रसिद्धिर्न स्यात् । न च वेदान्यत्वमादायैव तत्र साध्यप्रसिद्धिः शङ्कनीया । पक्षे साध्यसिद्धेः प्राग् वेदे असर्ववित्कर्तृकत्वानधिकरणसकर्तृकत्वसंप्रतिपत्त्यभावात् ।

सापेक्षत्वं वदन्निति । एवं च सापेक्षत्वेन कृत्स्नवेदाप्रामाण्याद्वरं पृ० । १४ निःश्वसितादिश्रुतिमात्रस्योपचरितार्थत्वम् । तथा सति वाचा विरूपनित्ययेत्यादिश्रुतिरप्यनुगृहीष्यतइति पूर्वपक्षपर्यवसाने सति सर्वज्ञत्वहेत्वन्तराक्षेपतत्समाधानार्थं प्रवृत्तमेवेदमधिकरणं जगत्कारणत्वाक्षेपतत्समाधानपर्यन्तमपि फलतो भवतीत्यथ वा वेदनित्यत्वादित्युपन्यस्तद्वितीयपद्यपर्यन्तमेव भाष्यटीकयोरपि विवक्षितं सिद्ध्यतीति द्रष्टव्यम् । **स वाग्वज्र इति** । स स्वरवर्णहीनः प्रयुक्तो मन्त्रः वज्रवद्धिंसको यजमानं हिनस्ति तत्र पुराकल्पसिद्धमुदाहरणं **यथेन्द्रशत्रुरिति** । त्वष्टुः पुत्रो विश्वरूपः शक्रेण हतः स त्वष्टेन्द्रस्य हन्तारं पुत्रं लिप्सुः तदर्थं सोमयागमनुतिष्ठन् भागलिप्सुमपि

* अकर्तृकादन्यत्वसिद्धावर्थान्तरवारणाय विशेष्यमिति २ पु॰ पा॰ ।

४८ । २२ इन्द्रं नाजुहाव । इन्द्रः स्वयमेवागत्य प्रसह्य सोमरसं पपौ । त्वष्टा सोमपात्रे
अवशिष्टं सोमरसमिन्द्रस्य शातयिता पुत्रो भूयादित्याशंसमानः स्वाहेन्द्रश-
त्रुर्वर्द्धस्वेति मन्त्रेण जुहाव । तदेन्द्रशत्रुरिति शब्दस्तत्पुरुषस्वरं विहाय बहु-
व्रीहिस्वरेण प्रयुक्तः तेन स्वरापराधेन तत्रोत्पन्नस्य वृत्रासुरस्य शक्र एव
शातयिता ऽभूदिति त्वष्टा हतपुत्र इत्यादितैत्तिरीयश्रुत्यर्थो ऽत्र निबद्धः ।
अवगतसार्वज्ञ्ये इति । ननु सार्वज्ञ्यसाधकवेदकर्तृत्वहेतुसिद्धिपरिपन्थि-
सापेक्षत्वशङ्कानिराकरणप्रस्तावे तदुपयोगितया सार्वज्ञ्यावगतिः कथं सिद्ध-
वदुपन्यस्यते अन्योन्याश्रयो हि तदा स्यात् । नैष दोषः । सार्वज्ञ्याऽभ्युपग-
महेतुमहिमविशेषावगतेर्विवक्षितत्वात् । ननु तथाभूतमहिमविशेषावगतिर्वा
कुतः । न हि वयमीश्वरं पश्याम इत्याशङ्कोत्तरत्वेनोत्तरग्रन्थमवतारयति
नन्विति* ॥

५९ । २५ **तत्तु समन्वयात् ॥ ४ ॥**

जैमिनीति । जैमिनिना ह्याम्नायस्य क्रियार्थत्वा†दित्यादिसूत्रेण
कृत्स्नस्याप्याम्नायस्य प्रयोजनपर्यवसानाय क्रियार्थत्वावश्यम्भावादक्रियार्थाना-
मानर्थक्यं निष्प्रयोजनत्वं तस्मादक्रियार्थमर्थवादजातमनित्यमप्रमाणमुच्यत-
इति पूर्वपक्षं कृत्वा विधिना त्वेकवाक्यत्वात्स्तुत्यर्थेन विधीनां स्यु‡रिति
४९ । सूत्रेण विधिवाक्येनैकवाक्यत्वादर्थवादाः विधीनां स्तुतिरूपेणार्थेन सप्र-
योजनाः स्युरिति अक्रियार्थानामानर्थक्यं पूर्वपक्ष्युक्तमङ्गीकृत्यैवार्थवादानां
विध्येकवाक्यतया प्रामाण्यमुपपादितम् । इदं तु जैमिन्यभिमतम् । अक्रि-
यार्थानामानर्थक्यं न्यायविरुद्धमप्रामाणिकमिति सिद्धान्ते दूष्यमेव । अतो
दूष्यसूत्रोपन्यासः सिद्धान्तिनस्तस्मिन्नर्थे विश्वासार्हो न भवतीत्यर्थः ।
ननूपायान्तरेणापि प्रयोगसमये स्मृतिर्भवतु मन्त्रेणापि कदा चित् स्मृति-
रुपपद्यतइति तदर्थं मन्त्राम्नानं§ स्यादित्याशङ्क्याह **तावन्मात्रार्थ-
त्वे इति**|**भाव इति** । भावयतेर्घञि णेरनिटीति णिलोपे भावशब्दो भाव-
" । ९ नावाची स्याद् भवतेर्घञि तु भावशब्दो भवनवाची स्यात् । फलसंबन्ध-

---

* अत्र तृतीयं शास्त्रयोनित्वाधिकरणं संपूर्णम् । तत्र सूत्रम् १–शास्त्रयोनित्वात् ३।

† जै॰ सू॰ अ॰ १ पा॰ २ सू॰ १।

‡ जै॰ सू॰ अ॰ १ पा॰ २ सू॰ ७।

§ तदर्थमन्त्राम्नानमिति २ पु॰ पा॰ ।

बोधनमिति । फलपुंरुषसंबन्धबोधनमित्यर्थः । अन्यगामिनि फले प्रेरणाऽयोगात् प्रवर्त्तकस्वभावो विधिः फलस्य पुरुषसंबन्धं गमयतीत्येवमधिकारो विध्यधीनः । **विनियोगो ऽत्रेति** । क्रियायाः, फलशेषत्वस्येवाङ्गानां प्रधानशेषत्वस्यापि बोधनं विनियोग एव स्थालीपुलाकन्यायेन त्वेकोपादानम् । **फलसंबन्ध इति** । फलस्य कर्तृपुरुषगामित्वं तेनानुष्ठेयायाः क्रियायाः फलकरणत्वरूपं विनियोगमन्तरेण न भवतीत्यर्थः । उत्पत्तिविधिना ऽधिकारादिप्रतीतिमुदाहरति **अग्निहोत्रमिति** । उत्पत्तिविधेः अग्निहोत्रस्वरूपज्ञापनमात्रपरत्वे किमग्निहोत्रं कर्तव्यमिति तदर्थे उताग्निहोत्रमभूदित्यादिः । नाद्यः । क्लेशात्मके कर्मणि स्वतः प्रेरणानुपपत्तेः । न द्वितीयः । विधिविरोधात् । कालत्रयाऽनवमृष्टे विधिप्रवृत्तेरित्यर्थः ।
तस्मादधिकारविधित इति । अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम इत्य- ५९ । १८
धिकारविधिरग्निहोत्रनामकेन होमेन स्वर्गं भावयेत् इत्येवमर्थकः । फलस्यान्यगामित्वे तदर्थं प्रेरणानुपपत्तेस्तस्य कर्तृसंबन्धं बोधयन्नेव तेनानुष्ठातुं शक्याया होमक्रियायाः फलशेषत्वरूपं* विनियोगमपि बोधयतीत्येवमधिकारविधिसिद्धविनियोगांशे अनुवादरूपो ऽयमुत्पत्तिविधिः कर्मस्वरूपज्ञापनमात्रप्रयोजनो भवतीत्यर्थः । **अपि त्विति** । प्रत्यक्षविरुद्धार्थत्वरूपविपरीतार्थत्वदोषो ऽपि परिहृतो भवतीत्यर्थः । **न त्वन्तरावाक्यइति** । यद्यपि यागविधौ स्थिते ध्रौवाज्यं द्रव्यं लभ्यते तथापि देवताया अलाभाद् वर्त्तमानापदेशाच्च यागविध्यसंभवे द्रव्यलाभो दूरापास्त इति भावः ।

आलस्यमिति । दशमाध्याये अजामिकरणार्थत्वाच्चेति† सूत्रभाष्ये ६० । १९
जामितासादृश्यमिति व्याख्यातम् । तत्रैव नयविवेके जामितासादृश्यमेकरूपा हि द्विः क्रियेति‡ तेन कृताकृताननुसन्धिदोष इति सादृश्यस्य दोषपर्यवसायित्वमुपपादितम् । इह त्वेकरूपायाः क्रियायाः पुनः पुनरनुष्ठाने तन्द्रा स्यादिति भाष्योक्तस्यैव सादृश्यस्य दोषत्वपर्यवसानमात्रं प्रकारान्तरेणोक्तमिति न भाष्यविरोधः । न्यायसुधायाऽ§मप्येवमेवोक्तम् । सादृश्यस्य नैरन्तर्यानुष्ठाने

---

* फले शेषत्वरूपमिति २ पु· पा· ।   † जै· सू· अ १० पा· ८ सू· ६३ ।
‡ एकरूपा हि क्रियेति द्विरित्येतद्रहितः पाठः २ पु· ।
§ न्यायसुधा-तन्त्रवार्तिकटीका ।

४८ । २२ सत्यालस्यापादकत्वेन दोषत्वादिति किं तु तत्र सौन्दर्यवाची जामिशब्दः तस्य सादृश्ये लक्षणेत्युक्तमिति विशेषः ।

६० । २० **उपांशुयाजमाज्यद्रव्यकं विधायेति ।** अत्रान्तरावाक्यविष्णुवादिवाक्यसाधारण्येनोपांशुगुणकयागविधानमात्रं विवक्षितं न त्वन्तरावाक्येनोपांशुयाजविधानम् । अन्तरावाक्यमेव यागविधायकं न विष्णुवादिवाक्यत्रयमित्यस्यार्थस्य प्रसाधयिष्यमाणैकवाक्यतासिद्ध्यधीनत्वात् ततः प्राक् अन्तरावाक्यं विष्णुवादिवाक्यत्रयं वा यत्किञ्चिद् ध्रौवाज्यप्राप्तिमदुपांशुधर्मकयागविधायकमस्तीत्येतावत्येवांशे संप्रतिपत्तेः ।

ननु जामितादोषोपक्रमतत्प्रतीकारोपसंहाराभ्यामेकवाक्यता नावसीयते येन तत्संरक्षणार्थमन्तरावाक्यं विधायकमिति निर्णीयेत । किं तु विष्णुवादिवाक्येषु प्रत्येकं जामिताप्रतीकारनिबन्धनाद् वाक्यभेद एवावसीयते तदनुसारेणोपक्रमे जामितादोषोक्तेरपि विष्णुवादिवाक्यविधेययागत्रयस्तुत्यर्थत्वावगमात् । न खल्वस्मिन् जले स्नानेन प्रतिश्यायो* भवति नयनयोरञ्जनं कुर्यात् प्रतिश्यायपरिहाराय पिप्पलीचूर्णयुक्तं नारिकेलोदकं सेवेत प्रतिश्यायपरिहाराय मरीचचूर्णयुक्तं क्षीरं पिबेत् प्रतिश्यायपरिहारायेति प्रत्येकं प्रतिश्यायप्रतीकारार्थतया ऽञ्जनादिविधाने प्रतिश्यायदोषोपक्रमतत्प्रतीकारो-
११ । २४ पसंहारमात्रेणैकवाक्यता भवतीत्याशङ्क्याह **तथा हीति ।** विष्णुवादिवाक्येषु
४९ । यागविधाने कर्मप्रधानतव्यप्रत्ययबलाद् विष्णुवादिदेवतासंस्कारार्थयागविधानं झटिति प्रतीतं स्यात् । अतः संस्कृतदेवताविनियोगादर्शनेन ततः परावृत्य यागानामर्थकर्मभावेन प्राधान्यं लक्षणीयमिति तेषु विलम्बिताः प्रधानभूतयागविधयः । अन्तरावाक्ये तु यागस्य अन्योपसर्जनत्वं न श्रुतमिति प्रधानभूतस्य तस्य पञ्चमलकारकल्पनेन विधिः शीघ्रतरः जामितादोषपरिहारोपयुक्तान्तरालकालयुक्तश्च पुरोडाशद्वयनैरन्तर्य्यात् । जामितादोषोपन्यासेन ह्युपक्रमएवैतदवगतमुपन्यस्तदोषसमाधानार्थमन्तराले किं चिद्विधित्सितमिति । तद्यद्यन्तरावाक्यं विहाय विष्णुवादिवाक्येषु विधिराश्रीयेत तदोपक्रमानुगुण्यं न स्यात् । न हि नैरन्तर्य्यप्रयुक्तदोषस्यान्तराले कर्मान्तरविधानेनेव विष्णुवादियजनविधानेन समाधानं प्रतीयते । प्रतिश्या-

* प्रतिश्यायः पीनसः शैत्यमिति यावत् ।

यादिवाक्येषु तु नैवं क्रमप्राधान्यप्रतीतिः* । न चोपक्रान्तदोषसमाधानसामर्थ्यावगतिविषययुक्तविध्यन्तरश्रवणमस्तीति तच्च वाक्यभेदे ऽपि नाच तद्भेदः समाश्रयणीयः । तस्मान्मन्त्रवर्णप्राप्तविष्ण्वादियागेन प्रशंसार्थे ऽर्थवादचये प्रत्येकमाम्नातमप्यजामिकरणं तदन्वयद्वारा विधायके ऽन्तरावाक्यएवान्वेति । अत एव तैत्तिरीयशाखायामुपांशुयाजमन्तरा यजतीत्यन्तरावाक्यएवाजामिकरणमाम्नातम् । इह त्वर्थवादचये अजामि†करणाभ्यासस्तद्दृढीकरणाय भविष्यतीति न तदनुरोधेन वाक्यभेदशङ्कावकाशः ।

कर्मतया च देवतात्वमिति । लक्षणीयमित्यनुषङ्गः । **तस्मा- ६१ । २
दिति** । अपूर्वत्वाद् यागे एव विध्यपेक्षा न विष्ण्वादिदेवतास्वपि मन्त्रवर्णतः प्राप्तिसम्भवादिति भावः । सामवेदे सार्वात्म्यविषयावुपक्रमो‡पसंहारौ दर्शितौ । ऋग्वेदादिष्वपि तौ दर्शयति **ऐतरेयके इति** । ऐतरेये इति तु न पाठः । इतराया अपत्यमैतरेयस्तेन प्रोक्तां शाखामधीयतइत्यैतरेयिणः । तेन प्रोक्तमित्यर्थे पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेष्विति सूत्रेण णिनिप्रत्यये सति तदधीतइत्यर्थे विहितस्य प्रत्ययस्य प्रोक्ताल्लुगिति सूत्रेण प्रोक्तप्रत्ययान्तस्य लुग्विधायकेन लोपे सति निष्पत्तेः । ततश्चैतरेयिणामाम्नाय इत्यर्थे गोत्रचरणाद्वुञिति वुञ्प्रत्यये सति ह्यैतरेयके इति भाव्यम् । **स एतमेवेति** । अनेन वाक्येन प्रत्यगात्मैव ब्रह्मेत्युपक्रान्तं तदुपसंहारे च प्रज्ञानशब्दो जीवपरः । सर्वाण्येवैतानि प्रज्ञानस्य नामधेयानीति प्राक् प्रज्ञानशब्देन जीवस्य निर्दिष्टत्वात् ।

वेदान्ता यदीति । वेदान्तानां सापेक्षत्वप्रसञ्जकस्य भूतार्थत्व- ,, । १४
हेतोः पौरुषेयत्वेन सोपाधिकत्वम् । अयमभिसंधिरित्यारभ्य प्रवृत्तेन टीकाग्रन्थेनोच्यमानं परिनिष्ठितवस्तुविषयत्वे ऽपीति भाष्यगतापिशब्देन भूतार्थत्वस्य सापेक्षत्वव्यभिचारं दर्शयतोक्तसाध्य प्रयोजकान्तरसद्भावसूचनेन द्योत्यतइत्येतदभिसंधिशब्देनाहेत्यर्थः ।

नन्वयमभिसंधिरित्यादिटीकाग्रन्थस्योक्तरीत्योपाध्युद्भावनपरत्वेनावतारणमयुक्तम् । तस्य ग्रन्थस्य सापेक्षत्वापादने भूतार्थत्वप्रसङ्गहेतुः पौरुषे-

---

* प्राधान्यं प्रतीतमिति पा० २ पु० ।
† अन्तरावाक्यएवाजामीत्यादि २ पु० ।
‡ विषयावुपक्रमेति शोधितं १ पु० ।

४८ । २२ यत्वं वेति विकल्प्य प्रथमपक्षं व्यभिचारेण निरस्याथेत्यादिग्रन्थेन द्वितीय-
पक्षमुद्भाव्य तं पक्षं वेदान्तानां पौरुषेयत्वं नास्तीति प्रसङ्गहेत्वसंमत्या दूष-
यित्वा भूतार्थत्वे मानान्तरेण शक्यग्रहत्वात् पौरुषेयत्वमपि स्यादिति प्रसङ्ग-
हेतोरप्यापादनशङ्कां यद्युच्येतेत्यादिग्रन्थेनोद्भाव्य तर्हि कार्यार्थत्वे ऽपि तत
एव हेतोस्तत् स्यादित्येतदर्थप्रतिपादकतयैव तस्य ग्रन्थस्य प्रवृत्तेः । तस्य
पौरुषेयत्वोपाध्युद्भावनपरत्वे तमुपाधिमसहमानस्य पूर्वपक्षिणः सापेक्षत्वे
पौरुषेयत्वं प्रयोजकमित्युक्त्यसंभवेनाथेत्यादिशङ्काग्रन्थस्यानन्वयप्रसङ्गाच्च यद्यु-
च्येतेत्यादिशङ्काग्रन्थोपसंहारे । तस्मात् पौरुषेयत्वेन सापेक्षत्वं दुर्वारम् ।
ननु भूतार्थत्वेनेति भूतार्थत्वं हेतुं परित्यज्य पौरुषेयत्वस्य हेतु-
तयैवोपादानस्य स्पष्टीकरणाच्चेति चेत् । उच्यते । टीकायां भूतार्थतया
खलु सापेक्षत्वमाशङ्क्यते इत्यनुवादानन्तरं भूतार्थतया वेदान्तानां सापेक्ष-
त्वम् उत पौरुषेयतयेति विकल्पो न प्रसरति । भूतार्थत्वहेतौ व्यभिचा-
रेण दूषिते तत्रैव वाक्यत्वविशेषणाशङ्कां विहाय वाक्यत्वविशेषितभूतार्थत्व-
हेतुना प्रसाधनीयस्य पौरुषेयत्वस्य हेत्वन्तरस्य शङ्का च न सामञ्जस्यम-
श्नुते । तस्मात् पौरुषेयत्वमुपाधिमुद्भावयिष्यतो गूढाभिसंधेः सिद्धान्तिनो ऽयं
विकल्पः । दृष्टान्तीकृतेषु* पुंवाक्येषु सापेक्षत्वे त्वदीयसाधनं भूतार्थत्वं
प्रयोजकं मदुद्भावनीयोपाधिरूपं पौरुषेयत्वं वेति । अत एव पक्षे हेतुवि-
४९ । कल्पो ऽयं न भवति । किं तु दृष्टान्ते साध्यप्रयोजकधर्मविकल्प इति दर्श-
यितुमेव टीकायां पुंवाक्यनिदर्शनेन हीति पुंवाक्यानामिति च विशेषितम् ।
ततः प्रथमपक्षे व्यभिचारेण दूषिते तत्र वाक्यत्वविशेषणे कृते ऽपि सिद्धा-
न्ती पौरुषेयत्वमुपाधिं ब्रूयादिति तं पक्षं परित्यज्य तदभिमतमुपाधिं साध-
नव्यापकत्वेनानुपाधिं व्यवस्थापयिष्याम इति मन्यमानस्य पूर्वपक्षिणः पक्षा-
न्तरपरिग्रहाशङ्का । अथ पुरुषबुद्धिप्रभवतयेति पौरुषेयत्वस्य सापेक्षत्वप्रयो-
जकत्वमङ्गीकृत्य तस्य वेदान्तेष्वभावेन साधनाव्यापकतयो†पाधित्वोद्घा-
टनम् ।

एवं तर्हीति । वेदान्तानां भूतार्थवाक्यत्वहेतुना पौरुषेयत्वापा-
दनेन साधनव्यापकतया ऽनुपाधित्वशङ्का यद्युच्येतेति । तस्मात् पौरुषेय-

* दृष्टान्तोक्तेषु इति २ पु. पा. ।

† साधनसव्यापकतयेति २ पु. ।

त्वेनेति तदुपसंहारवाक्येनाप्यनुपाधित्वशङ्काया एव तत्फलेन सहोपसंहारः । वेदान्तानां पौरुषेयत्वमापाद्योपाधेः साधनव्यापकत्वान्निरुपाधिकेन भूतार्थत्वेन सापेक्षत्वमापाद्यते न तु तदनापाद्य सोपाधिकेन भूतार्थत्वेनेति ततः प्रतिबन्दिग्रहणेन वेदान्तानां भूतार्थत्वे ऽप्यपौरुषेयत्वोपपत्त्योपाधेः साधनाव्यापकत्वव्यवस्थापनेन भूतार्थत्वहेतुकसापेक्षत्वप्रसङ्गानुमानस्य सोपाधिकत्वप्रदर्शनपरो **ऽत्र ब्रूम** इत्यादिग्रन्थः । अत एव तदुपसंहारवाक्यं तेनासिद्धे पौरुषेयत्वे भूतार्थानामपि वेदान्तानां न सापेक्षतया प्रामाण्यविघात इति । तस्मादुपाध्युद्भावनपरतया व्याख्यानं युक्तमेव । प्रमाणा*न्तरसिद्धार्थानुवादकतया स्वप्रामाण्यसिद्धौ तत्प्रामाण्यमुखनिरीक्षकत्वं सापेक्षत्वं पूर्वानुपूर्व्यनपेक्षपुंविशेषबुद्ध्यधीनानुपूर्वीमत्त्वं पौरुषेयत्वमिति साध्योपाध्योर्भेदः । **तस्यैवेति** । यस्य हेतोरुपाधिरुद्भावनीयः तस्यैव व्यभिचारं तावदाहेत्यर्थः । यद्यपि दृष्टान्तीकृतेषु पुंवाक्येषु भूतार्थत्वं सापेक्षत्वप्रयोजकं न भवतीत्येतदुपपादकः प्रत्यक्षादिषु सत्यपि भूतार्थत्वे सापेक्षत्वाभावः उपाध्युद्भावनोपयोगिप्रयोजकान्तरशङ्कावसरदानार्थमिहोच्यते तथापि स एव हेतोः पक्षे साध्यासाधकत्वसिद्ध्युपयोगी व्यभिचारो ऽपीत्यभेददृष्ट्या ऽनैकान्तिकतामाहेत्युक्तं **कार्यं मानन्तरायोग्यत्वस्यासिद्धत्वादिति** । ६१ । २१

ननु वेदान्तानां कार्यपरत्वे ऽपि पौरुषेयत्वानुमानं प्रसरति कार्यस्यापि मानान्तरयोग्यत्वाविशेषादिति पौरुषेयत्वानुमानमुक्त्वा तत्फलमुपाधेः साधनव्यापकत्वमप्यभिधाय ततश्चेत्यादिग्रन्थेन पुनरपि पौरुषेयत्वानुमानप्रसर एवोपसंह्रियते । उपाधिविधूनने निरुपाधिकेन वाक्यत्वेन सापेक्षत्वानुमानमेव खलूपसंहर्त्तव्यम् । सत्यम् । वाक्यत्वादिलिङ्गकं पौरुषेयत्वशब्देन पुरुषबुद्धिप्रभवत्वपरेण सापेक्षत्वमेवोक्तम् । अथ वा पौरुषेयत्वं सम्भवतीति पूर्ववाक्येन पौरुषेयत्वानुमानस्य बाधाभावमात्रमुक्तं ततश्चेत्यादिग्रन्थेन । तत्फलतया पौरुषेयत्वानुमानप्रवृत्तिरुक्ता† प्रागेव साधनव्याप्त्युक्तिस्तु वक्ष्यमाणानुमानफलत्वाभिप्रायेणेति नेतव्यम् । **अकार्य्यार्थत्वं समानमिति** । निष्प्रत्यूहेन वाक्यत्वादिहेतुना पौरुषेयत्वे ऽनुमिते सति मानान्तरागोचरा ऽपूर्वा कार्यार्थत्वकल्पनैव न प्रवर्त्तते चैत्यवन्दनादिवाक्येषु । अतस्तत्कल्पना ।

* युक्तमेवं प्रमाणेति २ पु॰ पा॰ ।

† अनुमानस्य प्रवृत्तिरिति २ पु॰ पा॰ ।

४८ । २२ ६२ । ६ पौरुषेयत्वप्रत्याख्यानप्रत्याशा दुराशेति भावः । **स्मर्यमाणकर्तृकत्वेनेति** । चैत्यवन्दनादिवाक्येष्वपि पश्याम्यहं भिक्षवो दिव्येन चक्षुषा सुकृतं दुष्कृतं चेति तदागमकर्तृबुद्धवचसैव कर्तृप्रतीतिरस्तीति भावः । **सिद्धार्थवेदान्तेष्वपीति*** । यथा वेदान्तानां कार्यार्थत्वपक्षे तेषां पौरुषेयत्वानुमानं कर्तृस्मरणोपाधिना निरस्यते तथा तेषां सिद्धार्थत्वपक्षे ऽपि तन्निरसितुं शक्यमित्यप्रयोजकं कार्यार्थत्वकल्पनमित्यर्थः । **कार्यरूपेति** । कार्यं रूपयति अनुष्ठेयं ज्ञापयति कार्यरूपो यागाद्यनुष्ठानप्रयोजकः तद्गतस्वर्गादिश्रेयःसाधनत्वाकारस्तेन रूपेण यागादिर्धर्मः । अतो यागादेः स्वरूपतः प्रत्यक्षत्वे ऽपि धर्मत्वाकारेणातीन्द्रियता । यथाहुः ।

श्रेयःसाधनता ह्येषां नित्यं वेदात्प्रमीयते ।
ताद्रूप्येण च धर्मत्वं तस्मान्नेन्द्रियगोचरः ॥ इति ।

,, । २६ **व्याप्त्यभावेनेति** । वेदान्तानां सिद्धवस्तुपरत्वमनुमातुं न शक्यम् । वेदवाक्यत्वस्य तेन व्याप्त्यभावादित्यर्थः† । **निन्दा न भातीति** । नन्वश्रुजं हि यो बर्हिषि ददाति पुरा ऽस्य संवत्सराद्गृहे रुदन्तीति वाक्यशेषेण यागे रजतदानस्य बलवदनिष्टानुबन्धित्वरूपा निन्दा भातीति चेद् न । संवत्सरात्प्राग् रोदनस्य क्व चित्क्व चिददर्शनेन वाक्यशेषस्य पारलौकिका-
४९ । निष्टानुबन्धित्वलक्षकतायाः समाश्रयणीयत्वात् । सिद्धार्थव्युत्पत्त्यनुपमर्दोपमर्दाभ्यां वर्णकयोः पूर्वपक्षभेदमुक्त्वा ब्रह्मणः शास्त्रप्रमाणकत्वप्रतिक्षेपाऽप्रतिक्षेपाभ्यां तद्भेदं यद्यपीत्यादिभाष्यसिद्धं दर्शयति **अथ वेति** । **लोकेन न प्रयुज्यते** इत्ययुक्तम्‡ । पामरजने निरर्थकसिद्धार्थपदसंघातप्रयोगस्य
६४ । १२ संभावितत्वादित्याशङ्क्य लोकेनेति पदं व्याचष्टे **वृद्धैरिति** । **प्रेक्षावता** उत्तमवृद्ध§जनेनेत्यर्थः । **पर्यायत्वमाशङ्क्येति** । न च कार्यान्विततदर्थविशेषपरत्वेनापर्यायत्वमुपपादयितुं शक्यम् । कार्यवाचिनि लिङादिपदे कार्यान्वितार्थान्तराभावेन कार्यान्विते पदानां शक्तिरित्युक्त्यसंभवादिति शङ्काभिप्रायः । कार्ये शक्तिरिति नियमः । तस्य नियमस्य कार्यवाचिपदानां तन्मात्र-

---

* वेदान्तवाक्येष्वपीति १-५ पु॰ पा॰ । † अभावेनेत्यर्थ इति २ पु॰ पा॰ ।
‡ इत्युक्तमिति २ पु॰ पा॰ । § उत्तमवृद्धेति ५ पु॰ पा॰ ।

शक्त्या तदितरपदानां तदन्वितस्वस्वार्थशक्त्या च निर्वाह इति परिहाराभिप्राय: ।

नियोगाऽविनाभावादिति । मध्यमवृद्धप्रतिपत्ति*लिङ्गापेक्षप्राथमिककार्यव्युत्पत्तिग्रहोपजीविनां पाश्चात्यव्यवहाराणाम् उपजीव्यानुसारेण कार्याविनाभावादित्यर्थ: । एतेन व्याकरणकोशाप्तवाक्यप्रसिद्धपदसमभिव्याहारै: सिद्धार्थे ऽपि व्युत्पत्तिग्रह: संभवतीत्यपि शङ्का निरस्ता । तेष्वपि प्राथमिकव्युत्पत्तिग्रहानुसारेण कार्यवाचिपदाध्याहारावश्यंभावात् । ननु न च रज्जुरियमित्यादिर्निवृत्तिर्भवतीत्यन्त: सिद्धान्तिशङ्कानुवादग्रन्थ: । तन्मध्ये कथं तदनभिमतनियोगाविनाभावोक्ति: । नैष दोष: । पूर्वपक्षिणा ऽपि संमतो हि दृष्टान्तीकर्त्तव्य: । न च तत्केवलसिद्धार्थपरमर्थवदिति पूर्वपक्षिण: संमतिरस्ति । तत्रापि कार्यवाचिपदाद्यध्याहाराभ्युपगमादिति पूर्वपक्ष्याशयानुसारेण यथाकथं चिल्लक्षणयेति टीकातद्व्याख्यानयोरवतारणाद् रज्जुवाक्यस्य परमते कार्यपरत्वे ऽपि रज्जुरियं न भुजङ्ग इति सिद्धार्थांश एव भयादिनिवृत्त्युपयोगि न तु कुलधर्मतया परकल्पित: कार्यांश इति सिद्धार्थपरतत्त्वमस्यादिवाक्यदृष्टान्तत्वसङ्गति: । ६४ । १९

टीकायां स्वविषयस्य करणस्येत्यत्र स्वविषयस्येति पदं व्याचष्टे
स्वप्रतीत्युपाधित्वेन विषयस्येति । लिङा ऽपूर्वं कार्यत्वेनाभिधेयं ,, । २४
कार्यत्वं च कृतिसाध्यत्वं न चापूर्वस्य साक्षात्कृतिसाध्यत्वं संभवति । अतो† यद्द्वारा तस्य कृतिसाध्यत्वं घटनीयं स धात्वर्थो यागदानहोमादिरनुबन्धो ऽवच्छेदको विषय इति प्राभाकरैर्व्यवह्रियते । करणस्येति पदं व्याचष्टे **स्वनिर्वर्त्तकत्वेन करणस्येति** । तदाहु: ।

कृतितत्साध्यमध्यस्थो यागादिर्विषयो मत: ।
कार्यं संघटिताकारे करणत्वेन संमत: ॥ इति ।

न श्रौतत्व‡मात्मन इति । नन्वात्मानमुपासीतेति श्रुतकर्मका- ६५ । १
रकविशिष्टा खलूपास्तिक्रिया विधिविषयत्वेनान्वेति कथं तर्हि श्रुतस्यात्मन: कर्मकारकस्याश्रौतत्वशङ्का§ कथं च तस्य विध्याक्षिप्ततया श्रौतत्वनिर्वहणेन

* मध्यमवृद्धप्रवृत्तीति २ पु॰ पा॰ ।
† तत इति २ पु॰ पा॰ ।
‡ तर्ह्यश्रौतत्वमिति ३-५ पु॰ पा ।
§ अश्रौतत्वमाशङ्क्येति २ पु॰ पा॰ ।

तत्समाधानम् । न हि गामानयेत्यत्र श्रुतस्य गोः कर्मकारकस्य
४८ । २२ पिधेहीति प्रयोगे द्वारस्येवाक्षेप्यता ऽस्ति । उच्यते । आत्ममात्रस्य विधि-
विषयक्रियाकर्मतया ऽन्वयः श्रौतः । न तु भाष्योदाहृतसर्ववेदान्तसमा-
हृतविज्ञानानन्दादिस्वभावस्यात्मनः तथाभूतात्मस्वरूपाभिप्राये शङ्कासमा-
धाने । अत एव टीकायां तादृशमात्मानमाक्षिपतीति तादृगात्मप्रतिपत्ति-
विधिपरेभ्यो वेदान्तेभ्य इति चोक्तम् । ननु तादृक्स्वभावो ऽपि विज्ञान-
मानन्दं ब्रह्मेत्यादिपदबोध्यः । मैवम् । कार्यान्विते पदानां व्युत्पत्तेः ।
कार्यान्वितार्थ एव पदसंघातो ऽर्थवान् अन्यस्त्वनर्थक एव । एवं च ग्राह-
कग्रहणदशायां विज्ञानानन्दादिस्वभावस्योपास्तिनियोगेन सह प्रारब्धमन्वि-
ताभिधानं निर्वहति । आत्ममात्ररूपकर्मकारकावच्छिन्नोपास्तिक्रियाविषयविधौ
पर्यवसिते पश्चात् पदान्तरैस्तद्विशेषणतया श्रवणस्यानुवादमात्ररूपत्वेन
केवलं तत्तत्पदार्थस्मृतिमात्रहेतुत्वप्रसक्तेः । तस्मादुपास्तिनियोग एव प्रथ-
मारब्धग्राहकग्रहणनिर्वाहार्थं पूर्वं ज्ञानानन्दादि*स्वभावावच्छिन्नत्वमात्मकार-
कस्यापाद्य पश्चात् तद्विशिष्टोपास्तिक्रियाविषयो भवतीत्येवं विध्याक्षेपरूपोपा-
दानप्रमाणप्रसादलभ्यैव ज्ञानानन्दादिरूपब्रह्मैक्यस्य प्रत्यगात्मनि तात्पर्येणा-
निश्चेयतारूपा विधेयता । एवमेव तथा द्रव्येषु गुणश्रुतिरुत्पत्तिसंयोगा†दिति
पूर्वतन्त्राधिकरणे सोमारौद्रं चरुं निर्वपेत् शुक्लानां व्रीहीणामित्यत्र पृथक्प-
४९ । दाभ्यां विशेषणतया श्रुतयोर्व्रीहिद्रव्यशुक्लगुणयोरविवक्षामाशङ्क्य ग्राहकविध्या-
क्षेपबलात् तद्विवक्षा प्राभाकरैः समर्थिता ।

६५ । १ **श्रौतत्वे इति ।** एवं च तद्विधेयमिति गुरुग्रन्थस्य प्रथमारब्धग्राह-
कग्रहणनिर्वाहाय यत्किञ्चिद्द्वारेण विध्यन्वयितया शब्दबोध्यमित्यर्थ इति
तात्पर्यम् । एवं हि विध्याक्षिप्तस्य श्रौतत्वे संमतिर्दर्शिता भवति । विध्या-
क्षेपरूपविधिव्यापारात्मकमुपादानं शब्दप्रमाणान्तर्भूतं न तु पीनो देवदत्तो
दिवा न भुङ्क्त इति लौकिकवाक्यार्थज्ञानमूलश्रुतार्थापत्तिवत् शाब्दप्रमो-
पजीवि तदनन्तरं प्रवर्तमानं प्रमाणान्तरमिति गुरुमतमर्यादा । नन्वा-
रोपितस्यापि विषयतया निरूपकत्वमस्त्येवेत्याशङ्क्याह **न च सत्यां**

---

* विज्ञानानन्दादीति २ पु. पा. ।

† जै. सू. अ. २ पा. २ सू. २५ ।

गताविति । गगनस्य तत्तत्कर्णपुटावच्छेदेन प्रतिपुरुषव्यवस्थितश्रोतृभाववदेकस्यैव व्यापकस्य ब्रह्मचैतन्यस्य तत्तदविद्योपाध्यवच्छेदेन प्रतिशरीरं व्यवस्थितप्रत्यगात्मभाव उपपद्यतइत्येवं गतौ सत्यां वाग्धेनुत्वादिवदारोपो न युक्त इत्यर्थः । **अपूर्वदेवतेति ।** सौर्यादावुदीच्याङ्गजन्योपकारसाहित्यायाधिकारविध्याक्षेप्यमौपादानिकं यदुत्पत्त्यपूर्वं तद्विषयमिहापूर्वपदं न त्वधिकारापूर्वविषयम् । प्रस्तुते गुरुमते तस्यैव लिङर्थस्य विधितया ऽन्यविधिपरेण शास्त्रेण सिद्धभावात् । **एवंकाम इत्यश्रवणादिति ।** ६६ । ७
वर्त्तमानापदेशात् सिद्धरूपैव प्रतिष्ठा प्रतीयते न साध्यरूपेति तस्या अपि फलत्वं कल्प्यं ततो वरं विश्वजिन्न्याये*न विधिशक्त्यवगतस्वर्गफलकल्पनमिति भावः । **प्रतिष्ठाफलस्य निर्देशादिति ।** अत्यन्ताश्रुतफलकल्पनादूरं श्रुताया एव प्रतिष्ठाया विपरिणामेन फलत्वकल्पनम्† । तथा च यत्तदोर्व्यत्यासेन योजनया प्रतितिष्ठन्तीत्यत्र सनर्थान्तर्भावनेन च ये प्रतितिष्ठासन्ति त एता रात्रीरुपेयुरिति वाक्यविपरिणामः कार्य इति भावः ।

नैमित्तिकाधिकारे इति‡ । यः सत्रायावगुरते§ स विश्वजिता यजेतेति विहितो विश्वजिन्नैमित्तिकाधिकारः । ननु पितृयज्ञः स्वकालत्वादनङ्गं स्या||दङ्गं वा समभिव्याहारादिति याज्ञिकाभिमतद्वितीयपक्षानुसारेण पितृयज्ञो यदि दर्शाङ्गमिष्यते तदा सो ऽपि नियोज्याकाङ्क्षाराहित्यात् स्थिरोदाहरणं न स्यादित्याशङ्कापरिहाराय तदनङ्गत्वव्यवस्थापकाधिकरणानुक्रमणं दर्शप्रकरणपठितत्वे प्रकरणात् तदङ्गत्वमेव स्यादित्यनारभ्याधीतत्वोक्तिः । ननु पूर्वेद्युरमावास्यायां वेदिं करोतीति कर्मणीव ऐन्द्रं पयो ऽमावास्यायामिति काले ऽप्यमावास्याशब्दो दृश्यतइत्याशङ्क्याह **यद्य-** ,, । १८
पीति । ननु यदि प्रकृतं सा वैश्वदेवीति तत्पदेन परामर्शनीयं तर्हि दध्यपि प्रकृतमिति तत्परामर्शनीयं कुतो न स्यात् । तस्माद्विनिगमनाविरहादुभयं विहायामिक्षां दधिपयोभ्यां निष्पन्नं द्रव्यान्तरमङ्गीकृत्य तत्परामर्शित्वकल्पनं युक्तम् । सर्वनाम्नः प्रकृतपरामर्शित्वासम्भवेन प्रकरिष्यमाण-

---

* जै॰ सू॰ अ॰ ४ पा॰ ३ सू॰ १५–१६ ।   † कल्पनेति २ पु॰ पा॰ ।
‡ अयं प्रतीकः कल्प॰ पृ॰ ६६ ‡ चिन्हितपाठभेदस्थो द्रष्टव्यः ।
§ सत्रायागुरते इति १ पु॰ पा॰ ।
|| जै॰ सू॰ अ॰ ४ पा॰ ४ सू॰ १९ ।

४८ । २२ ६७ । २३ रामर्शित्वस्यायैष ज्यौतिरित्यादौ दृष्टत्वादित्याशङ्क्याह **तत्र नयतेरिति*** ।
द्विकर्मकधात्वर्थान्वयि पयो ऽपि कर्मैव तत्र कस्यानयनेन किं संस्कार्य्यमिति
सन्देहे दध्यानयनेन पयः संस्कार्यमिति पयसः प्रधानकर्मत्वद्योतनाय कर्म-
ण्यपि तस्मिन् सप्तमीप्रयोगः । यच्च प्रधानं तदेव सर्वनाम्ना परामर्शनीयम् ।
अतः पयःपरामर्शितच्छब्दसामानाधिकरण्यादामिक्षाशब्दो दध्यानयनेन
संस्कृतस्य पयस एव वाचको न तदुत्पन्नस्य द्रव्यान्तरस्येत्यवसीयतइत्या-
शयः । **रूपभेदे ऽपि** द्रवत्वकठिनत्वधर्मभेदे ऽपि । **तर्हि वाजिनम-
पीति** । दधिसंस्कृतं पयं एवामिक्षावाजिनात्मतया रूपद्वयं प्राप्तमित्यपि
कल्पनोपपत्तेरामिक्षावद् वाजिनमपि पयस्त्वाविशेषाद् दध्यानयनस्य प्रयो-
जकं भवेदेव । ततश्च वाजिनापचारे पयोन्तरमानीय दध्यानयनेन संस्कृत्य
वाजिनं निष्पादनीयमिति शङ्कार्थः । **तस्यामस्तीति** । तादात्म्येनेति शेषः ।
६८ । ५ **रूपाभेदे ऽपि** द्रवत्वधर्माभेदे ऽपि । एतदुपलक्षणम् । विनापि दध्यान-
यनम् अतिपाकेन पिण्डीभूतस्य पयसो रूपभेदे ऽपि भेदाभावादित्यपि द्रष्ट-
व्यम् । एवं रसानुवृत्तेरेवाभेदप्रयोजकत्वादामिक्षायामेव पयःपरामर्शितत्प-
दसामानाधिकरण्यं दृश्यते न वाजिने इति भावः ।

यद्विषया जिज्ञासेत्यादिभाष्यगतविशेषणैः प्रतीयमानवेदान्तानामुपा-
स्तिविधिपरत्वे प्राचीनतन्त्रे विचारितत्वेनात्र विचारो विफलः स्यादित्युक्तिर्वे-
४९ । दान्ता यद्युपासामिति श्लोकपूर्वार्द्धेन संगृहीता सा न क्षोदक्षमा वैधफल-
विषयतया स्वर्गदेवतावद् विधिशेषैः ब्रह्मस्वरूपमात्रस्य प्राचीनतन्त्रन्यायैः
कथं चित्सिद्धिसम्भवे ऽपि तन्निर्गुणत्वादेर्विद्याभेदाभेदोपसंहाराभ्यामुपसंहारस्य
विशेषस्य चैतत्तन्त्रव्युत्पादयिष्यमाणन्यायैकनिर्णेयस्य ततो निर्णयाऽलाभात् ।
अतो ऽभ्युच्चयमात्रं सा युक्तिः । मूलयुक्तिस्तु श्लोकोत्तरार्द्धसंगृहीता मोक्षस्य
सातिशयत्वानित्यत्वापत्तिरित्येतत् सूचयितुं तत्रैव भाष्यस्य तात्पर्यं दर्श-
यति टीकाकार इत्यवतारयति **वेदान्ता यद्युपासनाविधिपरा इति** ।
७७ । १८ **अधर्मफलं भोक्तव्यमिति** । तद्यइह कपूयचरणा इत्यादिश्रुत्या
धर्मफलभोगानन्तरं कदा चिदधर्मफलभोगस्याप्युक्तत्वादिति भावः । इदम-
भ्युच्चयमात्रम् अहंग्रहोपासनाभिस्तत्फलप्राप्तेः प्रागेव सर्वपापक्षयस्याङ्गीकृत-

* तत्रानयतेरिति ३–५ पु· पा· ।

स्वात् । **देवदत्तशरीरेति** । देवदत्तशरीरासमानकालीनत्वं प्रलयकालोत्पन्ने तदीयशरीरध्वंसे ऽप्यस्तीति तद्वारणाय प्रागभावविशेषणम् । शरीरप्रागभावासमानकालीनत्वं चरममुक्तशरीरध्वंसादन्यत्र न सम्भवतीत्यव्याप्तिवारणायाद्यदेवदत्तविशेषणम्। देवदत्तमुक्तिकाले तदन्यस्यापि कस्य चित् संसारिणः सम्भवति देवदत्तशरीरप्रागभावासमानकालीनः शरीरध्वंस आत्यन्तिको मा भूदिति द्वितीयदेवदत्तविशेषणम् । एवमपि देवदत्तस्योपान्त्यशरीरध्वंसो यद्यन्त्यशरीरोत्पत्तिकाले तदुत्पत्त्यनन्तरं वा स्यात् तदा सो ऽप्यात्यन्तिको भवेदिति तद्वारणाय शरीरतत्प्रागभावाऽसमानकालीनत्वं विवक्षितम् ।

नन्वात्यन्तिकमशरीरत्वम् इत्थं ध्वंसतया* निर्वक्तुमयुक्तम् । तस्य साध्यत्वेन वैधोपासनाफलत्वप्रसङ्गात् । किं तु भाष्यटीकोक्तप्रकारेण तत्फलत्वासम्भवनिर्वाहाय शरीरावभासकाले ऽप्यनुवर्तमानस्तन्मिथ्यात्वशरीरघटको यस्तदत्यन्ताभावस्तद्रूपो वाच्यः । अन्यथा भाष्यटीकाविरोधः स्यादिति चेत् । उच्यते । यद्याऽऽत्यन्तिकाशरीरत्वस्य वैधफलत्वनिर्वाहायात्यन्ताभावत्वं परित्यज्य विद्योदयसमनन्तरभाविध्वंसरूपत्वं पूर्वपक्षी शङ्केत तदा ऽपि तस्य न वैधफलत्वप्रत्याशा† । शरीरध्वंसमात्रस्याऽपुरुषार्थत्वेन शरीरस्यान्येषां चोपाधीनां ध्वंसेनोपलक्षितस्य ब्रह्मानन्दस्यैव पुरुषार्थत्वात् तस्य च नित्यत्वादिति दर्शयितुं ध्वंसपक्षो ऽप्युपन्यस्तः । तथैव च तात्पर्यं **सर्वोपाधी**त्याद्यग्रिमवाक्येन स्फुटीकृतम् । ननु ब्रह्मानन्दस्य नित्यप्राप्तत्वे ऽपि कण्ठगतरुचकवद् भ्रान्त्या ऽनवाप्तकल्पस्यावाप्त्या ऽमुख्यफलत्वमभ्यधायि टीकायां तस्य मुख्यफलत्वमप्युपपादयितुं शक्यम् । यस्मिन्सत्यग्रिमक्षणे यस्य सत्त्वं यद्व्यतिरेके चासत्त्वं तत्तज्जन्यमिति लक्षणानुसारेण । अस्ति हि विद्योदयात् प्राङ् मम निरतिशयानन्दो नास्ति न प्रकाशतइति व्यवहारालम्बनं रजते रजतत्वाभाववद् भ्रान्तिसिद्धं विद्यानिवर्त्यनिरतिशयानन्दाभावरूपं तदसत्त्वम् । न च प्रतियोगिव्यधिकरणं प्राक् तदसत्त्वं यस्यास्ति तथाभूतमेव जन्यं वैधफलमिति नियमः । अतथाभूतस्यापि दुःखप्रागभावपरिपालनादेः प्रायश्चित्तादिफलत्वसम्प्रतिपत्तेः । तस्माद् ब्रह्मानन्दस्य नित्यत्वे ऽपि वैधोपासनाफलत्वमुपपद्यतइति तन्नित्यत्वेन तत्फल-

* ध्वंसरूपतयेति २ पु॰ पा॰ । † वैधफलं प्रत्याशेति २ पु॰ पा॰ ।

४८ । २२ त्वाभावोपपादनं नोपपद्यतइति चेत् । उच्यते । प्राक्सिद्धस्य फलत्वं द्वेधा
निवृत्तिप्रसक्तौ परिपाल्यत्वेन वा न वा सत्त्वभ्रान्तौ तदपनयेन वा । तत्राद्यमेव
लौकिकेन वैदिकेन वा कर्मणा भवति द्वितीयं तु विद्ययैव । सा च विद्या
ऽत्रविहितोपासनया षड्जादिसाक्षात्कारवत् स्वयमेव भवतीति विध्यनपेक्षा
टीकायामेवोपपादिता । तस्माद्युक्तमेव भ्रान्त्या ऽनवाप्तकल्पस्य ब्रह्मानन्दस्य
नोपासनाविधिफलत्वमिति ।

६६ । ३ **कारीर्यादि नियोगा इति** । यदि वर्षेत्तावत्येव होतव्यं यदि न
वर्षेत् श्वोभूते हविर्निर्वपेत् इत्यादिलिङ्गात् कारीरी तात्कालिकसस्यार्थवृष्टि-
हेतुत्वादैहिकफला । आदिशब्देन आग्नेयं कृष्णग्रीवमालभेत सौम्यं बभ्रुं ज्योगा-
मयाव्यग्निं वा एतस्य शरीरं गच्छति सोमं रसो यस्य ज्योगामयत्यग्नेरेवास्य
शरीरं निष्क्रीणाति सोमाद्रसमुत यदीतासुर्भवति जीवत्येवेत्यादिश्रुतिविहि-
तानि तच्छरीरगतव्याधिनिवृत्त्याद्यर्थानि कर्माणि गृह्यन्ते । ज्योगामयावी
दीर्घरोगी ।

,, । ,, **चित्रादि नियोगफलमिति** । इदं चतुर्थे योगसिद्ध्यधिकरणस्य*
द्वितीयवर्णके चिन्तितम् । तदेवं चित्रया यजेत पशुकाम इत्यादिविहि-
तानां मनुष्यशरीरोपभोगयोग्यफलकानां कर्मणां किं नियमेन देहान्तरे
फलम् उत तस्मिन् देहे देहान्तरे वेत्यनियम इति संशये पूर्वपक्षः ।
४९ । वर्तमानदेहारम्भककर्मणां यत् फलं तद्भोगार्थत्वाद्वर्तमानदेहस्य तत्फलभो-
गावसाने तन्नाशावश्यम्भावात् । अन्त्येष्टौ दक्षिणे हस्ते जुहूं सादयतीत्यादि-
वाक्यैर्यज्ञपात्राणां प्रतिपत्तिविधानेन तदपेक्षचित्राद्यदृष्टोत्पत्तिसमनन्तरभावि-
फलस्य वर्तमानदेहभोग्यत्वासम्भवाच्च स्वर्गजनकादृष्टवत् चित्राद्यदृष्टस्यापि
स्वफलभोगप्रदानार्थं तद्योग्यदेहारम्भकत्वनियमाच्च नियमेन देहान्तरएव
चित्रादिफलमिति । सिद्धान्तस्तु ऐहिकमपि चित्रादिफलं भवत्येव चित्राद्य-
नुष्ठानानन्तरं पश्वादिफलदर्शने तदर्थं तदतिरिक्तादृष्टकल्पनाहेत्वभावात्
अनन्तरमेव फलादर्शने देशकालादिसहकार्य्यपेक्षया विलम्बः कल्प्यस्तस्मिन्
देहे फलादर्शने तत्फलभोगविरोधिप्रबलप्रारब्धकर्मणा प्रतिबन्धः कल्प्यः ।
प्रतिबन्धेन च तेन देहान्तरारम्भपूर्वकं तत्र फलं दातव्यमिति कल्प्यम् । वर्त-

* जै. सू. अ. ४ पा. ३ सू. २७-२८ ।

मानदेहारम्भककर्मणो देशकालाद्यपेक्षया यदा न फलप्रदत्वं तदा तस्मिन् देहे तज्जन्मकृतचित्राद्यदृष्टस्यापि फलप्रदत्वमुपपद्यते । पात्रप्रतिपत्तिस्तु सकलकर्मानुष्ठानसमाप्त्यनन्तरभावित्वात् पुरुषार्था । क्रत्वर्थत्वे ऽप्यदत्तफल-क्रतुमात्रार्था । आहिताग्निमग्निभिर्दहन्ति यज्ञपात्रैश्चेति श्रुतेर्दहने विनियो-क्ष्यमाणानां यज्ञपात्राणां संस्कारार्था वा । अन्यथा कारीर्यादीनामैहिकफल-त्वाभावप्रसङ्गात् । एतेन कर्म्मणां फलप्रदानार्थे देहारम्भकत्वनियमो ऽपि निरस्तः । तस्मादामुष्मिकत्वानियमश्चित्रादिफलस्येति ।

नेह परमाऽपूर्ववदिति । यद्यप्याचार्य्यमते अवघातादिनियमः ६९ । ८
प्रत्यासन्नाग्नेयाद्यवान्तरापूर्वप्रयुक्तः तथापि गुरुमते फलवत्परमाऽपूर्वप्रयुक्त इति तन्मतमनुसृत्य परमापूर्वेत्युक्तम् । न चावघातनियमस्य परमापूर्वप्र-युक्तत्वे तत्साधनत्वाविशेषादाज्यसान्नाय्ययोरवघातप्रसङ्गः । तुषविमोका-दिदृष्टप्रयोजनव्यवस्थया व्रीह्यादिषु तद्व्यवस्थोपपत्तेः । अन्यथा ऽऽग्नेयाद्यपूर्व-प्रयुक्तत्वे ऽपि तत्साधनस्रुगादिसाधारण्यप्रसङ्गानिवारणादिति भावः ।

विश्वजिन्न्यायं गुरुमतेनोपन्यस्यति **विश्वजितेति । प्रवृत्तक्रियः** प्रवृत्तचिकीर्षः । न कलञ्जं भक्षयेदित्यादिनिषेधवाक्यान्यपि फलतो विधि-वाक्यानि तत्र भक्षयत्यादिधातुसमभिव्याहृतनञ्प्रतिपाद्यं भक्षणादिनिवृत्ति-रूपमौदासीन्यं विषयः । तद् यद्यप्यभावार्थत्वात् स्वतः साध्यं न भवति तथापि निषेध्योन्मुखतया प्रचलितावस्थे ऽनुत्पन्नतदनुकूलस्पन्दव्यापारे पुरुषे निषेध्यचिकीर्षापनयद्वारा परिपाल्यत्वेन तत् साध्यं भवतीति तस्य नियोगविषयत्वोपपत्तिः । तत्र चार्थाद् निषेध्यचिकीर्षुर्नियोज्य इति गुरु-मतम् ।

इह तु विषयेणेति । नियोगगतकृतिसाध्यतारूपकार्यताघटकत्वेन „ । १३
विषय एव तत्प्रतीत्यनुबन्धो न तु नियोज्यः । तदभावे ऽप्यध्ययननियो-गस्य प्रयाजादिनियोगानां च प्रतीतेरिति भावः ।

उच्यतइति । अयमाशयः । कार्यत्वेन प्रतीयमानो नियोगः स्वस्य कार्य्यताघटके विषये प्रवर्तकस्वभावस्तत्र प्रवर्तनीयं पुरुषमपेक्षते । अन्यथा प्रवर्तकत्वव्याघातात् । अन्यतः प्रवृत्तिसिद्धौ तु न तमपेक्षते । तथा च

४८ । २२ आचार्य्यकनियोगेन अध्ययने माणवकस्य दर्शपूर्णमासनियोगेन तन्नियोज्यस्य तदङ्गेषु प्रयाजादिषु च प्रवृत्तिसिद्धता तन्नियोगानां कर्तृपुरुषविशेषानपेक्षायामपि विश्वजिदादावन्यतः प्रवृत्त्यलाभात् तदपेक्षास्तीति अतस्तदध्याहारो युक्त इति । स च फलकामो ऽध्याहार्य्यः पुरुषाणां कामप्रवणतया तत्र प्रयुक्तिलाघवात् । निषेधवाक्येषु तु न कामी नियोज्यो ऽध्याहार्य्यः । औदासीन्यस्य परिपाल्यत्वसिद्धये तत्प्रच्युतिप्रसक्त्यर्थं सामर्थ्याद् निषेध्योन्मुखस्य
६९ । २० नियोज्यस्यावश्यं प्राप्त्या तत एवाकाङ्क्षाशान्तेः । **किं सर्वेषामिति** । किं सर्वफलकामानामध्याहारः उतैकफलकामस्येत्यर्थः । **अन्तर्भावादिति** । यस्य यदा यदवच्छेदेन सुखं तस्य तदा तदवच्छेदेन न दुःखमित्यविनाभावादित्यर्थः । एतदुपलक्षणं सुखस्य भावरूपत्वेन लघूपस्थितिकत्वाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । **अनवच्छिन्नस्येति** । पुत्रपश्वाद्येकैकविषयविशेषमात्रानवच्छिन्नस्य देशविशेषदेहविशेषभोग्यस्य सङ्कल्पोपनतसर्वविषयप्रयुक्तस्य स्वर्गसुखस्य पुत्रपश्वादिसुखविशेषान् प्रति सामान्यरूपत्वादित्यर्थः । **विशेषे मानाभावादिति** । सर्वसुखविशेषानुगतसामान्यमुल्लङ्घ्य किञ्चिद्विषयविशेषावच्छिन्नसुखग्रहणे मानाभावादित्यर्थः । इत्थं गुरुणा निबन्धने व्याख्यातम् । प्रायः सर्वपुरुषान् प्रति स्पृहणीयत्वेनाविशिष्टत्वादिति भाष्यकारादिव्याख्या ।
४९ । नन्वत्र विश्वजिदधिकरणे भाष्यकारैः तस्मात् पितृभ्यः पूर्वेद्युः क्रियतइति पितृयज्ञवाक्यं यः सत्रायावगुरत*इति विश्वजिद्वाक्यं च विषयवाक्यत्वेनोदाहृतम् । तत्र द्वितीयोदाहरणमयुक्तं विश्वजितो नैमित्तिकाधिकारत्वादित्याशङ्क्याह **कृत्वाचिन्तेति** । **अवगुरणोपरमे इति** । उद्यमनिवृत्ताविन्यर्थः । गुरी उद्यमनइति धातोः कुटादित्वेन ङित्वाद् गुणाभावः ।

ननूद्यमनिवृत्तौ विश्वजिदित्ययुक्तम् । यः सत्रायेति वाक्यात् सत्रं
७० । ९ सङ्कल्प्य तदप्रयुञ्जानस्य विश्वजिदिति प्रतीतिरित्याशङ्क्याह । **प्रायश्चित्ततयेति** । एवं हि श्रूयते यः सर्वाभ्यो वा एष देवताभ्यः सर्वेभ्यः पृष्ठेभ्यः सर्वेभ्यश्छन्दोभ्य आत्मानमागुरते यः सत्रायागुरते स विश्वजिता ऽतिरात्रेण सर्वपृष्ठेन सर्वस्तोमेन सर्ववेदसदक्षिणेन यजेत सर्वाभ्य एव देवताभ्यः

---

* सत्रायागुरते इति २ पु. ।

सर्वेभ्यः पृष्ठेभ्यः सर्वेभ्यश्छन्दोभ्य आत्मानं निष्क्रीणीतइति । एवं निष्क्रयद्वारेण संस्तवः सत्रप्रवृत्तौ न युज्यते अतः सत्रं सङ्कल्प्य दैवान्मानुषाद्वा प्रतिबन्धात् ततो निवृत्तस्य प्रायश्चित्ततयेदं विश्वजिद्विधानमित्यर्थः ।

व्यभिचारयतीति । ननु ययोः कयोश्चिदाधाराधेयत्वेनैकाश्रितत्वेन वा सामानाधिकरण्यमिति नात्र शङ्का येन कुण्डबदरयोश्चैत्रमैत्रयोश्च व्यभिचार उच्यते किं त्वेकप्रवृत्तिनिमित्तस्यापरप्रवृत्तिनिमित्ताधाराश्रितत्वेन वा प्रवृत्तिनिमित्तद्वयस्याप्येकाश्रितत्वेन वा सामानाधिकरण्यमिति । तथैव ह्याचार्यैरवतारिकाग्रन्थे शङ्काभिप्रायो लिखितः । तथैव च तदभिप्रायो वर्णयितुं युक्तः । भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानां शब्दानामेकस्मिन्नर्थे वृत्तिः सामानाधिकरण्यमिति प्रसिद्ध्यनुरोधात् । न च हेमकुण्डलयोरवयवावयविनोर्भेदपक्षे हेमत्वस्य कुण्डलाश्रितत्वं हेमत्वकुण्डलत्वयोरेकाश्रितत्वं च नास्तीति वाच्यम् । हेमत्वस्यावयवावयविवृत्तिजातित्वेन तत्सत्त्वादिति चेत् । उच्यते । हेमावयवातिरिक्तं कुण्डलरूपम् अवयवि द्रव्यान्तरमभ्युपगम्यते चेत् तत् पीतरूपगुरुत्वकठिनत्वरहितमेव वाय्वादिसदृशमभ्युपगन्तव्यम् । अवयवावयविगतस्य पीतरूपद्वयस्य गुरुत्वद्वैगुण्यस्य चानुपलम्भात् । घटकुड्ययोरिव कठिनद्रव्ययोरवयवावयविनोरेकत्र भूतलादौ* समावेशासम्भवाच्च । अवयवावयविभावानापन्नयोरेवासमावेश इति सविशेषणनियमकल्पनस्य गौरवपराहतस्याऽप्रामाणिकत्वात् । एवं च कुण्डले पीतरूपाद्यभावेन तदभिव्यङ्ग्यस्य हेमत्वस्य तत्रासम्भवेनैकप्रवृत्तिनिमित्तस्येत्यादेः सामानाधिकरण्यप्रयोजकत्वाभ्युपगमे तेन सुवर्णं कुण्डलमिति सामानाधिकरण्याऽनिर्वाहात् तन्निर्वाहाय हेमकुण्डलानामाधाराधेयभावमात्रमेकाश्रितत्वमात्रं वा तत्प्रयोजकमास्थेयमित्यभिप्रेत्य टीकायां कुण्डबदरयोश्चैत्रमैत्रयोश्च व्यभिचार उक्त इति तात्पर्य्यम् ।　१० । २५

भेदो रूपादिवद् भावरूप इति पक्षे स किमभेदविरुद्धस्तदविरुद्धो वा । आद्ये भावाऽभावरूपत्वपक्षे वक्ष्यमाणं दूषणं भविष्यतीत्यभिप्रेत्य द्वितीये दूषणमाह **ऐकान्तिकेति** । तथा च भेदे सत्येवात्यन्ताऽभेदो　११ । २
ऽपि स्यादित्यर्थः । **द्वितीयमाशङ्काहेति** । परस्पराभाव इति चेदिति

* एकभूतलादाविति १-३ पु० पा० ।

४८ । २२ पूर्वग्रन्थेनाशङ्क्येत्यर्थः । **तत्त्वेनाभेदप्रसङ्ग** इत्यस्य तात्त्विकाभेदप्रसङ्ग इत्यर्थो भाति स तु नाऽनिष्टः कारणात्मना कटकवर्द्धमानयोरभेदाङ्गी-
१७ । ३ कारात् इत्याशङ्क्य तत्त्वेनेति पदं व्याचष्टे **कटकत्वेति** ।

ननु भावाभावयोरुभयोरपि भेदाभेदयोर्हाटकत्वकटकत्वावच्छेदभेदेन वृत्तिरभ्युपगम्यते अतस्तयोर्न सहावस्थानाऽसम्भवः । न च भेदावच्छेदककटकत्वावच्छेदेन कटके वर्द्धमानभेदप्रसङ्गः । नापि कटकाभिन्नमुकुटे कटकत्वेनापि कटकाभेदप्रसङ्गः । नाप्यनुवृत्तिव्यावृत्तिव्यवस्थाभावप्रसङ्गः । नापि हाटकत्वेनावगते कटकत्वादिना जिज्ञासाद्यनुपपत्तिः । भेदाभेदमनङ्गीकुर्वद्भिरपि ह्येकस्मिन् धर्मिणि केन चित्प्रकारेण निश्चिते तदन्यप्रकारेण जिज्ञासासंशयादिकं समर्थ्यते । अभेदवद् भेदस्याप्यभ्युपगमे का जिज्ञासानुपपत्तिः । यत्तु हेमनिर्णयेन कटकादीनां निर्णये तदभेदः कारणमित्यादि । तत्र वैपरीत्यमपि वक्तुं शक्यम् । हेमनिर्णयेन कटकादीनामनिर्णये तदभेदः कारणं तदभावादभेदादनिर्णयकार्याभाव औत्सर्गिकः प्राप्तः स कारणस्य भेदस्य सद्भावादपोद्यतइति । अस्ति ह्यनिर्णयस्यापि निर्णयप्रतिबन्धकसद्भावाधीनं परिपाल्यत्वरूपं कार्यत्वम् । तस्मात्सर्वमिदं भेदाभेददूषणजातमयुक्तम् । युक्तत्वे वा स्वमतेप्येतत्प्रसज्येत* स्वमते ऽपि हि भेदाभेदाभ्यामेव सामानाधिकरण्योपपादनमभेदः सत्यो भेदस्तत्राध्यस्त† इति परं
४९ । स्वमते विशेष उक्तः । तत्र भेदप्रतीतावभेदोपि सह प्रतीयतइत्युपगन्तव्यम् । भेदप्रतीतिमात्रेण सामानाधिकरण्योपपादनासंभवात् । तयोर्विरुद्धयोरेकत्र प्रतीतिः कथं कथं च मुकुटे कुण्डलाभिन्नहाटकाभिन्ने कुण्डलत्वेनापि कुण्डलाभेदो न स्यात् कथं च हाटके प्रतीते कुण्डलादिजिज्ञासा स्यात् । अपि च । अभेदः सत्यः भेदो ऽध्यस्त इत्यर्धजरतीयमप्ययुक्तम् । सह प्रतीत्यभ्युपगमे अन्यतरबाधावश्यम्भावकल्पकाभावात् । सत्यानृतयोर्ब्रह्मतदध्यस्तप्रपञ्चयोः सिद्धान्ते तात्त्विकाभेदानङ्गीकाराच्च । तथैवारम्भणाधिकरणे‡ टीकाकारैरपि वक्ष्यमाणत्वात् । इहानुपदमेव पूर्वग्रन्थे तस्मात्ते ऽपि हाटकाद् भिन्ना एवेति तस्मात् ते हेम्नो भिद्यन्तइति च हाटककटकाभेदप्रतिक्षेपाच्च§ । तस्मात् सर्वमिदमनुपपन्नमिति चेत् ।

---

* प्रसज्यते इति २ पु. पा. । † तस्याध्यस्त इति २ पु. पा. ।
‡ व्या. सू. अ. २ पा. १ सू. १४ । § हाटकाभेदप्रतिषेधाच्चेति २ पु. पा. ।

अथ ब्रूमः । हाटकत्वं कटकत्वं च किमेकस्मिन्वर्त्तते न वा । न चेद् एकस्मिन्नवच्छेदभेदेन भेदाभेदयोर्विरुद्धयोर्वृत्तिसमर्थनं न लभ्यते । वर्त्तते चेत् किं कटकत्वं हाटकत्वादन्यदुत तदेव । अन्यच्चेत् प्रवृत्तिनिमित्तभेदेनैव सामानाधिकरण्योपपादनलाभाद् नैकस्मिन् धर्मिणि अभेदवद् भेदो ऽप्यङ्गी-कार्य्यः । अतः सामानाधिकरण्योपपादनार्थं भेदाभेदमभ्युपगच्छता प्रवृत्तिनि-मित्तभेदेनान्यथोपपत्तिपरिहाराय हाटकत्वमेव कटकत्वं न ततो ऽन्यदित्ये-ष्टव्यमित्यभिप्रेत्य सहावस्थानासम्भवादि सर्वमिदं दूषणमुक्तम् । इममेवाभि-प्रायं सहावस्थानासंभवादिदूषणोक्तौ गर्भितं विस्मृत्याथ हाटकत्वेनैवाभेद इत्यादिशङ्काग्रन्थः प्रवृत्त इत्याचार्यैरवतारितम् ।

प्रस्मृतपराभिसंधिः स्वप्रक्रियया शङ्कतइति । एवं चाभे- ११। ८
दसत्तया कुण्डलादेर्होतत्वापादने ऽपि न वैपरीत्यशङ्कावकाशः । अभेदे सत्यवच्छेदकभेदाभावेन भेद एव न सम्भवतीति तात्पर्येण प्रत्युतेत्यादि-टीकातद्व्याख्यानयोः प्रवृत्तेः । स्वमतेनाभेदव्यवस्थापनं तु व्यावहारिका-भेदविषयं न तात्त्विकाभेदविषयमिति नारम्भणाधिकरण*विरोधः । नाप्य-भेदप्रतिक्षेपकपूर्वग्रन्थविरोधः । अत एवाभेदप्रतिक्षेपको यस्मिन् गृह्यमाणे यन्न गृह्यतइत्यादिटीकाग्रन्थो वस्तुतः कार्यकारणयोरभेदाभावं सप्रमाणक-मुपसंहरतीति भेदाभेदवाद्यभिमतवास्तवाभेदप्रतिक्षेपपरतया ऽवतारितः । भेदस्याध्यस्तत्वोक्तिस्तु प्रतिभासमात्रकल्पितत्वाभिप्राया । अत एवारम्भणा-धिकरणटीकायां वाचा केवलमारभ्यते विकारजातं न तु तत्त्वतो ऽस्ति यतो नामधेयमात्रमेतद् यथा पुरुषस्य चैतन्यं राहोः शिर इति विकल्प-नामात्रमित्यारम्भणश्रुतेरर्थ उक्तः । भेदबाधावश्यम्भावो ऽप्यारम्भणश्रुति-प्राप्तः । तदनुकूलन्यायमात्रमिह विरोधादन्यतरबाधादिप्रक्रियया दर्शितम् ।

ननु यद्युपादानहेमाद्यतिरिक्तकटकमुकुटादिविकारभेदः कल्पनामा-त्रसिद्ध इति मतं कथं तर्हि वाक्यान्वयाधिकरण†टीकायां न तु मृद्विकारः शरावादिः शतशो ऽपि मृन्मृदिति चिन्त्यमानस्तज्जन्मना मृद्भावसाक्षात्का-रेण शक्यो निवर्त्तयितुं तत्कस्य हेतोः तस्यापि मृदो भिन्नस्य तात्त्विक-

---

* ब्रसू· अ· २ पा· १ सू· १४ ।
† व्या· सू· अ· १ पा· ४ सू· १९ ।

४८ । त्वाद् वस्तुनश्च ज्ञानेनोच्छेत्तुमशक्यत्वादित्युक्तम् । उच्यते । शरावादिसंस्थानविशेषस्य व्यावहारिकसत्यत्वाभिप्रायं तद्वाक्यम् । इह तूपादानएव पूर्वाऽवस्थोपमर्देन तदवस्थान्तरं जायते । न तूपादानभिन्नं तदारब्धं तदागन्तुकावस्थाविशेषवदवयवि द्रव्यान्तरमस्तीत्युपादानविकारयोः सत्येवाभेदकल्पनामात्रमित्यारम्भणाधिकरणे वक्ष्यमाणं स्मारितम् । तत्स्मारणेन* च भेदाभेदाभ्यां सामानाधिकरण्यमुपपादयितुं तस्य हेमत्वकुण्डलत्वयोरुपादानरूपैकद्रव्याश्रितत्वेनोपपत्तेः । तथैवाच तदुपपादनस्य विवक्षितत्वात् । अत एवाचार्यैर्वाक्यान्वयाधिकरणे† वक्ष्यते ।

सामानाधिकरण्यं यद्धेमकुण्डलयोर्न तत् ।
भेदाभेदावगाहीति प्राग्वाचस्पतिनेरितम् ॥ इति ।

किं तु सुवर्णकुण्डलाभेदे कथं स्वर्णेन कुण्डलं कृतं सौवर्णं कुण्डलमित्यादिभेदव्यवहार इत्याकाङ्क्षायां पुरुषस्य चैतन्यमितिवत् कल्पनामात्रसिद्धभेदालम्बनः स व्यवहार इति भेदव्यवहारमात्रोपपादनार्थं कृतमिति सर्वमनवद्यम् ।

अस्मिन् संदर्भे कथं तर्हीति टीकावतारिकाग्रन्थे न ह्यत्यन्तभेदे तद्भवति कुण्डलकटकयोरदर्शनादिति कुण्डलकटकयोरत्यन्तभेदः सिद्धवत्कृत्योपन्यस्तः । तदुपन्यासो लोकदृष्ट्यनुसारेण वा भेदवादिमतानुसारेण वा
४९ कटकत्वकुण्डलत्वाद्यवच्छेदेन भेद एव नाभेदोऽपीत्यभिप्रायेण वा नेतव्यः । भेदाभेदवादिमते हाटकात्मना तयोरभेदात् । यथा हाटकात्मना कटकमुकुटकुण्डलादयो न भिद्यन्तइति टीकायामपि तथैव तन्मतस्थितिप्रदर्शनाच्च ।

१२ । १७ सौगतमतमाशङ्क्येत्यत्र गौतममतमिति पाठश्चेत् स निर्विशङ्कः । न्यायसूत्रकृता गौतमेन प्रत्यक्षपरीक्षायां न चैकदेशोपलब्धिरवयविसद्भावा‡दिति घटाद्येकदेशसंनिकर्षे सति न तदुपलब्धिमात्रं तद्भिन्नस्यावयविनः सद्भावात् तस्याप्युपलब्धिरस्तीति प्रतिज्ञाय साध्यत्वादवयविनि संदेह§ इत्यवयवभिन्नो ऽवयवी सिद्धो नास्तीति तत्र संदेहमुप-

---

* तत्स्मरणमिति २ पु॰ पा॰ । † व्या॰ सू॰ अ॰ १ पा॰ ४ सू॰ १९ ।
‡ न्यायसूत्र॰ अ॰ २ आ॰ १ सू॰ ३० । § न्यायसू॰ अ॰ २ आ॰ १ सू॰ ३१ ।

न्यस्य सर्वाग्रहणमवयव्यसिद्धेः*धारणाकर्षणोपपत्तेश्चेति† सूत्राभ्याम् अवय-
वभिन्नावयव्यभावे परमाणूनामन्त्यावयवानाम् अतीन्द्रियत्वात् तदाश्रि-
तस्य गुणकर्मसामान्यादेः सर्वस्याप्यग्रहणं स्यात् । अतो गुणकर्मादिग्रहणाद्
अस्ति तदाश्रयः पटादिरवयवी । तथा एकदेशधारणे कृत्स्नधारणादेकदे-
शाकर्षणे कृत्स्नाकर्षणाच्च‡ सो ऽस्ति । अन्यथा ऽवयवानां भिन्नत्वात् कस्य
चिदवयवस्य धारणाकर्षणाभ्यामन्यस्य धारणाकर्षणानुपपत्तेरित्यवयवभिन्ना-
वयविप्रसाधनेन अवयवाभेदनिराकरणात् । सौगतमतमिति पाठस्तु सौगतैरव-
यविस्थाने अवयवसंघातस्याभिषिक्तत्वात् संघातस्यावयवभेदाभिप्रायो योज्यः ।

नन्वनंशेपि संस्कारः कर्मजन्यातिशयो ऽस्त्वित्याशङ्क्याह **अनं-** १४ । २२
शत्वमिति । आकारभेदो धर्मभेदः । तद् ब्रह्मेति वाक्ये यस्येयं
जिज्ञासा प्रस्तुतेति विशेषणस्य तात्पर्यमाह **कार्यविलक्षणेति** । **स्वमते**
इति । पूर्वपक्षिमते तु न शास्त्रपृथक्त्वसिद्धिः । उभयोरपि तन्त्रयोः कार्य-
विषयत्वाऽविशेषादिति भावः । शास्त्रपृथक्त्वसिद्धिस्तद्ब्रह्मेति भाष्ये उक्तेति
पाठः । अतस्तद्ब्रह्मेत्यतःशब्दः संपातायातः । टीकायां तदेवं स्वम-
तेन मोक्षाख्यं फलं नित्यं श्रुत्यादिभिरुपपाद्य क्रियानिष्पाद्यस्य तु मोक्षस्या-
नित्यत्वं प्रसञ्जयति तद्यदीति । न चागमबाधः । आगमस्योक्तेन प्रका-
रेणोपपत्तेः । अपि च ज्ञानजन्यापूर्वजनितो मोक्षो नैयोगिक इत्यस्यार्थस्य
सन्ति भूयस्यः श्रुतयो निवारिका इत्याहेति केषु चित्कोशेषु पाठः । कोशान्तरेषु
तु तदेवं स्वमतेन मोक्षाख्यं फलं नित्यं श्रुत्यादिभिरुपपाद्य ज्ञानजन्याऽपूर्व-
जनितो मोक्षो नैयोगिक इत्यस्यार्थस्य सन्ति भूयस्यः श्रुतयो निवारिका इति
पाठः । अस्मिन् पाठे उपपाद्येत्यस्य निवारिका इत्यव्यवहितनिवारणक्रि-
यया ऽन्वयः प्रतिभाति तदन्वयो न युक्तः । नैयोगिकत्वनिवारणार्थाभिः
श्रुतिभिः श्रुत्यन्तरोदाहरणपूर्वकं मोक्षफलनित्यत्वस्याप्रतिपादितत्वादित्या-
शङ्क्य उपपाद्येत्यस्याहेत्यनेन संबन्धमाह **उपपाद्येत्यस्येति** । **एवं** १३ । २
फलस्वभावेनेति । तदेवमिति टीकावतारिकाग्रन्थे मोक्षस्य नित्यत्वेन
नैयोगिकत्वासम्भवस्य प्रागुपपादितस्यानुवादपूर्वकं मोक्षसाधनज्ञानस्य तात्का-

* न्यायसू· अ· २ आ· १ सू· ३२ । † न्यायसू· अ· २ आ· १ सू· ३१ ।
‡ कृत्स्नकर्षणाच्चेति २ पु· पा· ।

लिकब्रह्मप्राप्तिसाधनत्वाद् नैयोगिकत्वासम्भव उच्यतइति तस्य टीकाग्रन्थस्य तात्पर्यमुक्तम् इदानीं तु ब्रह्मभावप्राप्तिफलस्य प्राप्तप्राप्तिरूपस्य तात्कालिकफलत्वस्वाभाव्येन नियोगासम्भवं तदेवमित्यादिग्रन्थोक्तमनूद्य फलसाधनस्य तत्त्वज्ञानस्याविद्योच्छेदद्वारकत्वस्वाभाव्येन नियोगद्वारकत्वासम्भव उच्यतइत्येवमविद्याद्वयेत्यादिटीका ऽवतार्यते । अतो न पूर्वटीकावतारिकाग्रन्थेनार्थैक्यशङ्का । न स्वत इत्ययुक्तं स्वत एव हि विद्याया मोक्षसाधनत्वं नान्यायत्तमित्याशङ्क्य व्याचष्टे **विहितक्रियारूपेणेति ।**

१३ । ६ **आरोप्यप्रधानेति ।** यद्यपि बृहदारण्यकोपनिषद्यथ संपद इति संपदुपासनानामुपक्रमे अल्पेषु कर्मसु महतां कर्मणां तत्फलाय बुद्ध्या संपादनं संपद् अश्वमेधादीनि महान्ति कर्माणि कार्त्स्न्येनानुष्ठातुमशक्तानां संभवदङ्गमात्रसाहित्येन तान्यनुतिष्ठतां तदङ्गाश्रयोपासनाविशेषैस्तत्फलसंपादनं वा संपदिति द्वेधा भाष्यकारैर्व्याख्यातम् । वार्त्तिककारैरपि ।

फलवत् कर्मणां क्वापि किं चित् सामान्यसंश्रयात् ।
संपत्तिर्महतां संपदल्पीयःकर्मसूच्यते ॥
यदि वा तत्फलस्यैव किं चित्सामान्यवर्त्मना ।
संपादनं भवेत्संपदग्निहोत्रादिकर्मणि ॥
नातिभारोऽस्ति नो बुद्धेः शास्त्रं चेत्तत्परं भवेत् ।
विदुषां श्रेयसे ऽतो ऽध्वा न क्व चित्प्रतिहन्यते ॥ इति ।

अनन्तं वै मन इति विहितविश्वेदेवोपासनाया इष्ट्यादिषु सर्वकर्मानुसंधातुर्ब्रह्मणः तदनुसंधानकरणं मनोधिष्ठानमिति कतिभिरयमद्य ब्रह्मा यज्ञं दक्षिणतो देवताभिर्गोपायतीत्याद्युपक्रमवशादवगतम् अतस्तस्यापि कर्मसंबन्धः । तथापि तमर्थं सिद्धं कृत्वा संपदुपासनानामारोप्यप्राधान्यं प्रतीकोपासनानामधिष्ठानप्राधान्यं चानादिवृद्धव्यवहारसंप्रदायसिद्धमिह लिखितम् ।

ननु संवरणम् उद्यमनमिति व्याख्यानमयुक्तम् । तयोर्भेदादित्या-
,, । ९ शङ्क्य लक्षणाबीजं संबन्धमाह **यो हीति ।** ननु टीकायां संवृङ्क्तइत्यस्य संवृज्यात्मनि* स्थापयतीत्यर्थमुक्त्वा तत्र संमतिरप्युदाहृता संवरणाद्वा स्वात्मीभावाद्वा वायुः संवर्ग इति । तत्र संवृज्य इत्यस्य† संहरणार्थत्वं तावदुपप-

* संहृत्य संवृज्यात्मनीति २ पु॰ पा॰ । † संवङ्क्ते इत्यस्येति २ पु॰ पा॰ ।

द्यते । वृजि वर्जनइति लुग्विकरणपठितादिदितो धातोरात्मनेपदिन: सिद्धस्य संवृङ्क्तइत्यस्य वर्जयतीत्यर्थकस्य संहरणे पर्यवसानोपपत्ते: । तथैव संवरणार्थकत्वमप्युपपद्यते । वृजि वरणे इति रुधादिगणपठितात् परस्मैपदिनो धातो: छान्दसेन पदव्यत्ययेन संवृङ्क्तइति रूपसिद्धे: । अस्ति च संवरणं संहृतस्योपादानेन स्वात्मभावापादने । किमर्थं संवरणेनोद्यमनं लक्षणीयं मुख्यार्थान्वयानुपपत्त्यभावात् । सत्यम् । वायुस्वभावात् चालनमपि संभवतीति द्योतनाय तात्पर्यतस्तथा व्याख्यानम् ।

अग्न्यादेरुपलक्षणत्वादिति । ननु वायुरग्निसूर्यचन्द्राप: संहृत्य ७३ । १२
स्वात्मभावमापादयति प्राणो वाक्चक्षु:श्रोत्रमनांसीत्युक्त्वा ते वा एते पञ्चान्ये पञ्चान्ये दश सन्तस्तत्कृतमिति ते ऽग्न्यादयो वागादयश्च वायुप्राणाभ्यां सह दशेति वाक्यशेषे परिगणिता: कथमग्न्यादिग्रहणं सर्वोपलक्षणं स्याद् व्यवस्थिताग्न्यादिविषयदशसंख्योक्तिविरोधादिति चेत् । उच्यते । दश सन्तस्तत्कृतमिति दशसंख्यावत्त्वं कृतायसादृश्येन ताद्रूप्यं चोक्तमुपजीव्यदशसंख्यावत्त्वेन दशाक्षरा विराडन्नं विराडित्यर्थवादान्तरोक्तप्रक्रियया सर्वाशागतसकलान्नरूपत्वं कृतत्वेन कृतायो यथा दशसंख्यान्तर्भाववत्त्वेन तामत्तीव एवं वायुप्राणरूपैषा दशात्मिका देवता दशसंख्यासंस्तुतं सर्वमन्नमत्तीवेति सर्वान्नात्तृत्वं चोक्तं वाक्यशेषे । तस्मात्सर्वासु दिक्षु अन्नमेव सैषा विराडन्नादीति । एवं चेहाग्न्यादेरुपलक्षणत्वोक्तिर्वाक्यशेषत: सर्वाशागतभोग्यभोक्तृरूपसकलजगदाश्रयत्वप्राप्तेरुपलक्षणार्था । अत एव ज्योतिरधिकरणे सकलान्नात्त्रादित्व*रूपमिदं सार्वात्म्यं वाक्यशेषार्थमेत्राचार्या वर्णयिष्यन्तीति । पूष्णो ऽहं देवयज्ययेति पूषानुमन्त्रणमन्त्रस्य पूषदेवताकेष्टिपूत्कर्ष: ।

सर्वस्मै वेति । सर्वस्मै वा एतद्यज्ञाय गृह्यते यद् ध्रुवायामाज्यमिति वाक्याद् ध्रै‌वाज्यमविहितद्रव्यकसर्वयागाङ्गं सदुपांशुयाजस्याप्यङ्गं भवतीत्यर्थ: ।

सत्यप्यत्राज्यभागाद्यङ्गेष्वाज्यनिवेशेन प्रधानहविष्ट्व- ७४ । १२
मिति । ननूपांशुयाजाज्यस्यैव प्रधानहविष्ट्वे ऽप्याज्यभागादीनामप्याज्यं हविरिति तद्द्वारेणाज्यसंस्काराणामाज्यभागाद्यर्थत्वमप्यस्त्येव । द्रव्यसंस्कार:

---

* सकलाचादित्वेति २ पु॰ पा॰ ।

४८।२ प्रकरणविशेषात् सर्वकर्मणा*मिति जैमिनिना तथा सूचितत्वात् । द्रव्यसंस्काराः न केवलं प्रधानार्थाः किं त्वङ्गप्रधानार्था इति निर्णयार्थं प्रवृत्तस्य प्रकरणविशेषादसंयुक्तं प्रधानस्ये†त्यधिकरणस्य लिङ्गदर्शनाच्चे‡ति गुणसूत्रेणाज्यसंस्काराणामाज्यभागप्रभृत्यङ्गार्थत्वमप्यस्तीत्यत्र ध्रुवामेवाग्रे ऽभिघारयति ततो हि प्रथममाज्यभागौ यक्ष्यन् भवतीति ध्रौवाज्याभिघारणप्राथम्ये तद्धविष्काज्यभागप्राथम्यहेतूकरणस्य लिङ्गतयोपन्यासाच्च । तस्मादवेक्षणस्याज्यसंस्कारस्य प्रधानमात्रार्थत्वोक्तिरयुक्तेति चेत् । उच्यते । नात्र तस्य प्रधानमात्रार्थत्वमुक्तं किं तु टीकायामुपांशुयाजग्रहणमन्येषामप्याज्यहविष्कयागानामुपलक्षणमभिप्रेत्योपांशुयाजः किमित्याज्यहविष्कयागसामान्योपलक्षकतया निर्दिष्टः प्राथमिकत्वादाज्यभागावेव तथा निर्देशार्हावित्याशङ्कायां प्राधान्यादुपांशुयाजस्तथा निर्दिष्ट इत्ययमर्थः सत्यप्यवेत्यादिग्रन्थेन दर्शितः । अतो न दोषः ।

१४।२२ **फलकल्पनाभयादिति** । उपलक्षणमेतत् । पुरुषार्थत्वे हिरण्यरूपसाधनविशिष्टस्य धारणस्य विधायकं वाच्यमिति कृत्यप्रत्ययोक्तकर्मप्राधान्यभङ्गभयादित्यपि द्रष्टव्यम् । **क्रतुनिवेश इति** । धारणसंस्कृतस्य हिरण्यस्य विनियोगाकाङ्क्षया कल्प्य इति भावः । **सक्तुवद्विपरिणाम** इति स्थाने सक्तुवद्विपरिणाम इति क्व चित्पाठः । हिरण्यसाधनकेन धारणेनेष्टं
४९ भावयेदिति सक्तुन्यायाद्विपरिणामे सत्यनारभ्याधीतस्य तस्य क्रतुनिवेशकल्पकाभावात् फलविशेषाकाङ्क्षायामार्थवादिकफलविपरिणामो ऽपि कल्प्य इति भावः । क्रत्वङ्गत्वेन गतौ सत्यां कृत्यप्रत्ययावगतकर्मप्राधान्यभङ्गः फलविपरिणामः फलाय हिरण्यविशिष्टधारणविधिरिति त्रयमपि नाश्रयणीयमिति परिहारार्थः ।

नन्वनारभ्याधीतस्य कुतः क्रतुनिवेशसिद्धिः । संस्कृतविनियोगनियमाच्चेत् कुतः क्रतुसंबन्धावगतेः प्राक् संस्कारविधित्वनिर्णयः । तन्निर्णये ऽपि लौकिककर्मसु वा निवेशः कुतो न स्यात् तत्राह **वैदिककर्मत्वसाम्यादिति** । तप्ते पयसि दध्यानयतीत्यत्र पयसः क्रतुसंबन्धात् प्रागेव

* जै. सू. अ. ३ पा. ८ सू. ३० । † जै. सू. अ. ३ पा. ७ सू. १ ।
‡ जै. सू. अ. ३ पा. ७ सू. ४ ।

दध्यानयनसंस्कार्यत्वे ऽवगते पश्चात् सा वैश्वदेवीति वाक्येन संस्कृतवि-
नियोगाकाङ्क्षापूरणं दृष्टम् । एवमिहापि धारणसंस्कार्यत्वेनावगते हिरण्ये
तद्विनियोगाकाङ्क्षाप्रसूतार्थापत्त्या वैदिककर्मत्वबलादुपस्थितेष्वग्निहोत्रादिषु
विनियोगकल्पनया तत्पूरणमिति भावः ।

द्रव्यदेवतेति । ननु द्रव्यदेवतासंबन्धराहित्येन धारणस्य याग- १५ । २
त्वाद्यभाव एव सिद्ध्येद् न तु धारणरूपतयैव स्वतन्त्रकर्मत्वस्याभावो
ऽपि । सत्यम् । धारणस्य स्वतन्त्रकर्मत्वं लक्षितयागरूपतया मुख्यधारण-
रूपतया वेति विकल्पं मनसि निधायाद्यपक्षनिराकरणार्थत्वेनेदमद्रव्यसूत्रं*
योजितम् । द्वितीयपक्षनिराकरणं तु द्रव्यपरत्वाच्चेति† तदनन्तरसूत्रेण
धारणस्य स्वातन्त्र्ये कृत्यप्रत्ययावगतद्रव्यप्राधान्यविरोधं दर्शयता कृतमि-
त्यभिप्रायः । नन्वद्रव्यसूत्रस्य द्रव्यदेवतासंबन्धराहित्येन यागत्वनिराकरणा-
र्थतायामद्रव्यदेवतात्वात्तु शेषः स्यादिति शबरस्वामिलिखितसूत्रस्य पाठो
लिखितुं युक्तः न त्वद्रव्यत्वादिति वार्तिककारलिखितः पाठः । तस्मिन् पाठे
ह्यद्रव्यत्वाद् विधेयद्रव्याभावाद् धारणमात्रविधानसंभवेन द्रव्यस्यापि तद्वि-
शेषणतया विधानाभावाद् न हिरण्यसाधनकधारणरूपस्वतन्त्रकर्मविधि-
रित्येव सूत्रार्थो वर्णयितुं युक्तः । सत्यम् । देवतापदयुक्तो भाष्यकारलिखि-
तसूत्रपाठः सांप्रदायिको न भवतीति वार्तिककारैस्त्यक्तत्वात् । यथा-
वार्तिकं सूत्रं पठित्वा तत्रैव भाष्यकारदर्शितो ऽप्यर्थो योजितः । अस्मिन्नर्थे
द्रव्यशब्दः संप्रदानत्वार्हदेवतारूपद्रव्यवाचीति तदभावेन द्रव्यदेवतासंयोग-
राहित्यरूपहेतुसिद्धिरित्यभिप्रायः ।

सिद्धान्तस्त्विति । न चाधानसंस्कृताहवनीयवद् दध्यानयनसं- ,, । ३
स्कृतपयोवच्च साक्षाद्वाक्येन क्रतुसंबन्धानवगमे ऽपि पर्णतावदव्यभिचरित-
क्रतुसंबन्धाभावे ऽपि हिरण्यस्य श्रुतधारणकर्मत्वान्यथानुपपत्त्या ऽग्निहोत्रा-
दिषु निवेशः कल्प्यः स्यादिति वाच्यम् । तेषु हिरण्यस्येदृशो विनियोग
इति तद्विशेषकल्पनायां विनिगमकाभावेन विनियोगविशेषं विना तेषु
निवेशस्याऽनिर्वाहात् । न च येषु क्रतुषु हिरण्यविनियोगः संप्रतिपन्नः

* जै॰ सू॰ अ॰ ३ पा॰ ४ सू॰ २८ ।
† जै॰ सू॰ अ॰ ३ पा॰ ४ सू॰ २९ । द्रव्यसंयोगाच्चेति सौत्रः पाठः ।

91
31

४८ । २ तेषु तद्द्वारा धारणस्य निवेशः कल्प्यतामिति वाच्यम् । हिरण्यं हस्ते
भवति हिरण्येन षोडशिनः स्तोत्रमुपाकरोति हिरण्यस्रज ऋत्विजो भव-
न्तीत्यादिहिरण्यविनियोगवत्सु क्रतुषु तद्द्वारणस्यापि प्राप्तेः । दक्षिणारूपहि-
रण्यवत्स्वपि दीयमानस्य प्रतिगृह्यमाणस्य च तस्य धारणप्राप्तेः । हिर-
ण्यार्थतया धारणविधाने सुवर्णश्रुतिवैफल्यापत्तेश्च । तस्मात् शोभनव-
र्णहिरण्यसाधनकधारणविधिः पुरुषार्थ इत्येव युक्तम् । एवं सतीयमेव
श्रुतिः दाक्षायणी* ब्रह्मसूची कमण्डलुधरो द्विजः इत्यादिपुरुषार्थहिर-
ण्यधारणस्मृतेर्मूलं भविष्यतीति तस्या मूलान्तरकल्पनागौरवमपि परिहृतं
भवतीति ।

इत्युक्तमध्यासभाष्यइति । अन्तःकरणाद्यवच्छिन्नप्रत्यगात्मा
इदमनिदंरूपश्चेतनः कर्ता भोक्ता कार्यकारणाऽविद्याद्वयाधार इत्यध्यासभा-
ष्यटीकायामुक्तमित्यर्थः । ननु घर्षणस्यादर्शगतेष्टकाचूर्णसंयोगविभागप्रचय-
तया व्याख्यानमयुक्तं फलं हि तत्प्रचयः पुरुषव्यापाररूपाया घर्षणक्रियायाः
७६ । १२ यथा तन्दुलविक्लित्तिः पचिक्रियाया इत्याशङ्क्याह **एतच्चेति ।**

सर्वत्र फलमेव धात्वर्थः न तु तदनुकूलव्यापारः । त्यजिगमि-
धात्वोः पर्यायतापत्तेः । एक एव हि पूर्वदेशविभागोत्तरदेशसंयोगरूपफल-
द्वयस्याप्यनुकूलो व्यापारः पुरुषस्पन्दः । यद्युच्येत फलविशेषावच्छिन्नो
४९ । व्यापारो धात्वर्थः । ततः पूर्वदेशं त्यजति उत्तरदेशं गच्छतीत्यर्थभेदस्त-
योरिति तर्ह्यावश्यकत्वाद् लाघवाच्च तत्तत्फलमेव धात्वर्थोऽस्तु । न चैवं
सति पचेर्विक्लित्त्यर्थतायां विक्लित्त्युदयात् प्राक् पचतीति वर्तमानप्रयोगो न
स्याद् न स्याच्च तन्दुलान् पचतीति तन्दुलानां कर्मतया निर्देशः । धात्वर्थ-
रूपविक्लित्तिक्रियाजन्यस्य तन्दुलेषु फलान्तरस्याभावात् परसमवेतत्वा†भा-
वाच्चेति वाच्यम् । धात्वर्थरूपफलानुकूलव्यापारस्याख्यातार्थत्वाङ्गीकारेण
पचतीति लडर्थस्य वर्तमानत्वस्यैकप्रत्ययोपात्ते तस्मिन्नन्वयोपपत्तेः । तज्ज-
न्यविक्लित्तिरूपफलभागित्वेन तन्दुलानां कर्मतया निर्देशोपपत्तेश्चेति मण्ड-
नाचार्याणां मतमनुसृत्य संयोगविभागरूपस्य फलस्य घर्षतिधात्वर्थत्वमुक्त-
मिति भावः ।

---

* दाक्षायणी=सुवर्णधरः ।

† तस्याः परसमवेतेत्यादिः पाठः २ पु॰ ।

ननु फलस्य धात्वर्थत्वे विक्लित्त्युदयात् प्राक् पाको वर्त्ततइति प्रयोगो
न स्यात् तत्र पचिधातोरुपरि तदर्थविक्लित्त्यनुकूलव्यापारवाचकस्याख्यात-
स्याभावात् । तत्तत्फलानुकूलव्यापारसामान्यरूपेणाख्यातार्थत्वे च पचति य-
जतीत्यादावधःसंतापनद्रव्यत्यागादिव्यापारविशेषप्रतीतिर्न स्यात् । तत्र
तत्राधःसंतापनादिव्यापारविशेषस्यापि तदर्थतायामाख्यातस्य नानार्थत्वं
स्यात् । तस्मात् तत्तद्व्यापारविशेष एव धात्वर्थः । त्यजिगम्योरपर्यायता तु
फलस्योपलक्षणतया ऽप्युपपद्यतइति मन्यमानानामन्येषां मते कथमिहोप-
पत्तिरित्याशङ्क्याह **संयोगविभागातिरिक्तेति** । दर्पणेष्टकाचूर्णसंयोग- ७६ । १५
विभागफलकः पुरुषव्यापारो घर्षतिधात्वर्थ इति पक्षे ऽपीत्यर्थः ।

(वस्तुतो विदिक्रियाकर्मभावेत्यादिव्याख्याने बीजमाह) * **औपा-
धिकं त्विति** । वृत्त्युपरागोपाधिकं कर्मत्वमित्यर्थः । (इदं तु परान-
नुगुण्यान्नेति भावः ।)† **तच्छब्दाध्याहारेण योजयितुमिति** । यत्रे-
त्यस्य प्रतिनिर्देशार्थं तत्रेति शब्दाध्याहारेण योजयितुमित्यर्थः । एवं च
टीकायां तत्रशब्दाश्रवणे ऽपि तदध्याहारो ऽभिप्रेत इति सूचितं भवति ।
यच्छब्दाध्याहारेण योजयितुमिति पाठे सेति शब्दस्य प्राङ्निर्देशार्थं येति
शब्दस्याध्याहारेण योजयितुमित्यर्थः । अनेनोभयमप्यध्याहार्यमिति सिद्ध-
म् । अत एवाचार्यैस्तत्रेति येति चोभयमप्यध्याहृत्य वाक्यं पूरितम् ।

ननु तां ध्यायेदिति विधितः प्राग् देवताध्यानमप्राप्तमित्यसिद्धं तं
विधिमनपेक्ष्यापि तत्तदर्थवादावगमितदेवतारूपाणां स्वेच्छया कदा चिदनु-
चिन्तनसंभवादित्यत आह **विध्यर्थेति** । वषट् कुर्यादिति विध्यर्थवषट्- ७७ । १७
कारानुष्ठानात् प्राक्काले नियमेन ध्यानं तद्विधिं विना न प्राप्तमित्यर्थः ।
नन्वधीतवेदस्य विचारपूर्वकार्थज्ञानमपि विधिं विना न प्राप्नोतीति चेद् न ।
तस्याध्ययनविधिना फलवदर्थावबोधपरतां नीतैर्विशेषतः संदिह्यमानार्थै-
र्वेदान्तैराक्षिप्ततया मुमुक्षूणां प्राप्तिसत्त्वादिति भावः । टीकाकारैः सर्वापेक्षा-
धिकरणे‡ चतस्रः प्रतिपत्तयो ब्रह्मणि प्रथमा तावदुपनिषद्वाक्यश्रवणमात्राद्

* ( ) एतन्मध्यगो ऽवतरणग्रन्थो नास्ति २-५ पु० ।
† ( ) एतन्मध्यगो ग्रन्थो न दृश्यते २-५ पु० ।
‡ व्याससू० अ० ३ पा० ४ सू० २६ ।

भवति यां किलाचक्षते श्रवणमिति द्वितीया मीमांसासहितात् तस्मादेवो-
४८ । २ पनिषद्वाक्याद् यामाचक्षते मननमिति तृतीया चिन्तासन्ततिमयी यामाच-
क्षते निदिध्यासनमिति चतुर्थी तु साक्षात्कारवती वृत्तिरूपेति श्रवणादिरू-
पतयोक्तानां चतुर्णामपि ज्ञानानां प्राप्तत्वेन विधातुमशक्यत्वमुपपादितमेव ।
इदानीं न्यायतस्तत्तात्पर्यावधारणं श्रवणतदनुग्राहकानुमानादिरूपयुक्त्यनु-
चिन्तनं मननमिति पक्षे विधान्तरेणापि तयोर्निदिध्यासनस्य च विधाना-
संभवमाह **श्रवणं हीति** ।

१८ । ६ **विषयविशेषावच्छिन्नस्येति** । ननु सामान्यतस्तात्पर्यावगमो
विधेयो ऽस्त्वित्याशङ्क्य विशेषग्रहणं कृतम् । तथा च सर्वेषां वेदानामर्थपर-
त्वमापादयता ऽर्थज्ञानफलकाध्ययनविधिनैव च वेदान्तानामपि कर्मका-
ण्डवत् सामान्यतो ऽर्थतात्पर्यावगमसिद्धेर्न तदवगमार्थं श्रवणविधिरभ्युपेयः
किं तु तेषामखण्डे ब्रह्मणि न्यायतस्तत्तात्पर्यमवगच्छेदिति विषयविशेषाव-
च्छिन्नतात्पर्यावगतिविषयः सो ऽभ्युपेतव्यः । तथा च प्राक् तदवगमानवग-
मयोरुक्तदूषणद्वयमापततीति भावः । ननु साङ्गाध्ययनवतो वेदान्तानां
सगुणनिर्गुणरूपेषु नानाविधेष्वर्थेषु क्वैषां तात्पर्यमिति संदेहे च सति बुद्ध्या-
रूढनिर्गुणरूपविषयविशेषावच्छिन्नं तात्पर्यं न्यायतो निश्चिनुयादिति विधातुं
शक्यतइति चेन्न । वेदार्थनिश्चयात् फलविशेषप्रतीतौ तदर्थतात्पर्यनिर्ण-
४९ याय स्वत एव न्यायविचारे प्रवृत्त्युपपत्त्या कर्मकाण्डार्थविचारइव विध्यन-
पेक्षणात् । **युक्त्यालोचनस्येति** । युक्तिविशेषालोचनविधाने प्राक् तदवगमा-
नवगमाभ्यां प्राप्तिर्विधानाशक्तिश्च । सामान्यतो युक्त्यालोचनं तु न विधेयम् ।
असंभावनादिनिरासरूपदृष्टार्थत्वेन स्वत एव प्राप्तेरिति भावः ।

,, । ९ **उपासनस्यापीति** । उपासनं हि प्रत्ययावृत्तिः सा श्रवणमनन-
कालयोरेकैकप्रत्ययोत्पत्तावपि प्रत्ययद्वयरूपा सिद्धैव विधेयनिदिध्यासनावग-
मकाले विधेयावृत्त्यवगमस्य ब्रह्मात्मैक्यविषयत्वस्यापि सद्भावात् तमादाय
प्रत्ययत्रयरूपापि सा सिद्धा । आवृत्तिमात्रं हि ध्यानशब्दार्थो न तु शत-
सहस्रादिसंख्याविशेषनियतावृत्तिः । तथा च द्वित्रप्रत्ययोत्पत्तावपि आवृत्ति-
शास्त्रार्थो लब्ध एव भवति । यथा सकृन्मुसलपातने ऽपि सर्वौषधस्य पूर-

यित्वा ऽवहन्तीत्यत्रावघातशास्त्रार्थः । यदि ध्यानस्य साक्षात्काररूपदृष्टफलकत्वमिष्यते तदा परं दार्शपूर्णमासिकावघातस्येव यावद्दृष्टफलोदयमावृत्तिर्लभ्यते तथा दृष्टफलकत्वे तु न विध्यपेक्षा । उपायान्तरप्राप्त्यभावाद् नियमस्यापि नावकाशः । न चाविच्छिन्नप्रत्ययावृत्तिर्ध्यानशब्दार्थः सा न सिद्धेति वाच्यम् । यथा श्रवणमननं प्रत्ययावृत्तिरूपं ध्यानं कर्तव्यमिति विध्यर्थावगमकाले श्रवणे यथाभूतः प्रत्ययः मनने च यथाभूतः तयोरपि क्रमेणानुसंधेयत्वेन नैरन्तर्यस्यापि प्राप्तेरिति भावः ।

आखण्डलादीनामित्यादि । ननु कुतूहलभयनिवृत्त्यादिप्रयोजनसत्त्वे ऽप्याद्यव्युत्पत्तिग्रहानुसारेण कार्याध्याहारः स्यादिति चेत् किमाद्यव्युत्पत्तिग्रहकाले गामानयेत्यादिवाक्यगतानां सर्वेषां पदानां कार्यवाचित्वमध्यवसितमिति तदनुसारेण द्वितीयादिप्रयोगेषु श्रुतैरपि सर्वैः पदैः कार्यसामान्ये बोधिते तद्विशेषजिज्ञासया कार्यविशेषवाचिक्रियापदाध्याहार उताद्यव्यवहारस्य क्रियापदघटितत्वं दृष्टमिति तदनुरोधेन । नाद्यः । क्रियापदसमभिव्याहारात् कार्यस्य गोपदसमभिव्याहारात् कर्मकारकस्येव प्रतीत्युपपत्त्या पदान्तराणां कर्मकारकइव कार्येपि शक्तेरकल्पनीयत्वात् । यथा प्रवृत्तिः कार्यावगतिपूर्विका तथा कार्यावगतिरपि प्रवृत्तिविषयशुद्धपदार्थगोचरज्ञानपूर्विकेति नियमस्य प्रत्यक्षाधीनस्वप्रवृत्तिस्थले दृष्टत्वेन प्रयोज्यस्य प्रवृत्त्या कार्यावगतेरिव कार्यावगत्या तदनन्वितशुद्धपदार्थज्ञानस्याप्यनुमितेरनिवार्यतया तस्मिन् उत्तमवृद्धवाक्यं विना कारणान्तराभावेनाऽऽद्यव्युत्पत्तिग्रहसमयएव शुद्धे गवादिपदार्थे शब्दसामर्थ्यग्रहणावश्यम्भावाच्च । साक्षात्प्रवृत्तिजनकज्ञानएव शब्दस्य सामर्थ्यं कल्पनीयमिति चेत् । तर्हि ममेदं कार्यमिति ज्ञानएव तस्य सामर्थ्यं कल्प्येत* तस्यैव गामानयेति वाक्यजन्यमदंशरहितज्ञानानन्तरभाविनः साक्षात्प्रवर्तकत्वात् । नापि द्वितीयः । दण्डेन गामानयेत्यत्राऽऽद्यव्युत्पत्तिग्रहे करणश्रवणे ऽप्यग्रे घटं पश्येत्यादौ करणानध्याहारवत् कार्यानध्याहारस्याप्युपपत्तेः । आद्यव्युत्पत्तिग्राहकवाक्यस्याऽऽनयनकार्यघटितत्वे द्वितीयादिप्रयोगेष्वपि तदध्याहारापत्तेः । आनयनं विना ऽग्रे कार्यान्तरघटितवाक्यश्रवणादानयननियमस्त्यज्यतइति चेत् तर्हि कार्यवाचिपदरहि-

* कल्प्येतेति १ पु० पा० ।

४८ । २ तानां सिद्धार्थवर्णनपराणां काव्यादीनां बहुलमुपलम्भात् कार्यनियमो ऽपि त्यक्तव्य इति तुल्यम्* । एवमाद्यव्युत्पत्तिग्रहानुरोधेनाग्रे सिद्धार्थप्रयोगेषु कार्यमध्याहर्त्तव्यमित्यभिमाने भग्ने हर्षलिङ्गोपजीविसिद्धार्थव्युत्पत्तिग्रहोपपादनमपि निरवद्यम् । अन्यथा ह्यविदितार्यजनभाषार्थ इत्यादिटीकाग्रन्थेन प्राक् स्वभाषायां शब्दार्थव्युत्पत्तिमतः प्रबुद्धस्य हर्षलिङ्गोपजीवि पुत्रस्ते जात इत्यत्र व्युत्पत्तिग्रहणमुपपादितमयुक्तम् । आद्यव्युत्पत्तिग्रहानुसारेण तत्र स्नानदानादिकं कुर्विति कार्यपरत्वस्फुरणादिति शङ्कावकाशः स्यात् । न च पुत्रस्ते जात इत्यत्राद्यव्युत्पत्तिग्रहो ऽप्युक्तरीत्या संभवतीति शङ्कनीयम् । स्तनन्धयस्यातिबालस्याद्यव्युत्पत्तिग्रहसमये जातः शिशुः चैत्रस्य पुत्रजन्म हर्ष†कारणमिति च बोधाभावात् । ननु तद्बोधवतः प्रबुद्धस्यापि पुत्रस्ते जात इति शब्दस्य पुत्रजननरूपार्थपरत्वग्रहणं न संभवति मुखविकासानुमितहर्षकारणं पुत्रजन्मज्ञानं पुत्रपदाङ्कितपटवासप्रदर्शनलिङ्गजन्यमनुमितिरूपम् । पुत्रस्ते जात इति वाक्यं तु स्नानदानादिकर्त्तव्यतार्थकमिति चैत्रस्य हर्षजन्मजातं स्नानदानादिप्रवृत्तिं च पश्यतस्तद्भाषानभिज्ञस्य विपरीतार्थप्रतीतेरेव प्राप्तेरिति चेत् । उच्यते । लाटदेशे पटवासप्रदर्शनपुरस्सरं पुत्रजननवार्तां वाचैव स्फुटं वदन्ति वार्ताहारा इति तद्देशप्रसिद्धिं जानन् वार्ताहारवाक्यस्य पुत्रजननमेवार्थ इति प्रत्येतीति न तस्यार्थान्तरप्रतीतिप्रसङ्गः । एवं च प्राग्भ-
४९ वीयसंस्कारोद्बोधेन पटवासप्रदर्शनकृतेन तद्देशप्रक्रियास्मरणमाश्रित्याद्यव्युत्पत्तिग्रहो ऽपि पुत्रस्ते जात इत्यत्रोपपादयितुं शक्यः । अवश्यं च मातापित्रादिभिश्चन्द्रः गौरित्यादिशब्देषु चन्द्राद्यभिमुखाङ्गुलीनिर्देशपूर्वकमुच्चार्यमाणेष्वाद्यव्युत्पत्तिग्रहे बालस्य जायमाने सर्वसिद्धे शब्दविशेषोच्चारणसहितार्थविशेषाभिमुखाङ्गुलीनिर्देशस्य तस्मिन्नर्थे तस्य शब्दस्य शक्तिग्रहार्थत्वं जन्मान्तरे प्रबुद्धेन तदा ऽवगतं बालेन स्मर्य्यतइत्येवोपपादनीयम् । तत्र गत्यन्तराभावात् । तथेहापि भविष्यति । एवं जन्मान्तरानुभवसंभवमभिप्रेत्य **लाटानां प्रसिद्ध** इत्युक्तम् । प्रसिद्धः प्रकर्षेण सिद्धः । अनादिकालप्रवृत्त इत्यर्थः ।

---

* तुल्य इति १ पु॰ पा॰ ।

† जातः शिशुश्चैत्रस्य पुत्र इति पुत्रजन्महर्षेति २ पु॰ पा॰ ।

न कार्यविषयाणीत्यर्थ इति । नन्वेवं सति कार्यविशेषण- ७९ । ६
तया स्वर्गदेवतादिभूतार्थप्रमितिजनके सार्थवादविधिवाक्ये व्यभिचारः स्यात् । नैष दोषः । भूतार्थप्रमितिशब्देन स्वातन्त्र्येण भूतार्थप्रतीतेर्विवक्षितत्वात् । प्रतीतौ याथार्थ्यविशेषणस्यानपेक्षितत्वात् । अत एव हेत्वसिद्धिपरिहारार्थं सिद्धव्युत्पत्तिप्रसाधनापेक्षा पूर्ववाक्ये दर्शिता । यथाश्रुतहेतोर्हि न तदपेक्षा ऽस्ति । वेदान्तानां ज्ञानविधिशेषतया ब्रह्मप्रमितिजनकत्वस्य परेणाप्यङ्गीकृतत्वात् । **प्रतीतिजनकत्वसाधनइति ।** कारणानां हि तत्तदर्थविषयत्वं फलद्वारकम् उपपादनीयं न साक्षात् तत्तदर्थविषयत्वमस्ति । एवं च फलरूपायां प्रतीतावनन्यशेषत्वरूपभूतार्थविशेषणाविवक्षायां सिद्धसाधनम् । सिद्धसाधनपरिहाराय तद्विवक्षायां हेतुसाध्याभेद इत्यर्थः । ननु यदनन्यशेषभूतार्थविषयप्रतीतिजनकं तत् कार्यविषयं न भवतीति विशेषव्याप्तिरेव संभवति चक्षुरादीनामनन्यशेषभूतार्थविषयाणामानयनादिगतकार्यत्वाभावात् । किमर्थं सामान्यव्याप्तिप्रत्यायनार्थं यत्तच्छब्दावुपन्यस्तावित्याशङ्क्याह **यत्तच्छब्दावपीति ।** यद्विषयेत्यत्र तद्विषयेत्यत्र च समस्तौ यत्तच्छब्दौ न समभिव्याहृतपरौ किं तु प्रकृतभूतार्थपरामर्शिनौ । तथा च तद्विषयमित्यस्य भूतार्थविषयमित्यर्थलाभे सति तेन लक्षणया कार्यविषयत्वाभावरूपमभिमतसाध्यं बोधनीयमिति भावः । **उपोपसर्ग इत्यादि ।** तथा च द्वितीयं ब्रह्माहमर्थनिष्कृष्टसाक्षिरूपत्वेनाहमर्थनिर्दिष्टं निश्चयरूपतया विषयीकृत्य सवासनामविद्यां शृणाति हिनस्तीत्युपनिषदिति निर्वचनं कृतं भवति । सदेरिह विशरणार्थत्वस्य टीकायामुक्तत्वात् ।

व्यवहितमपीति । ननु क्रियातच्छेषव्यतिरिक्तकेवलसिद्धवस्तुबोधको ,, । १
वेदभागो नास्तीति पूर्वपक्षिमतस्य निरासे तन्नेति प्रतिज्ञाते हेतुत्वेनोपन्यस्तमनन्यशेषत्वं संग्रहवाक्ये तदुपपादनार्थं च* यो ऽसावुपनिषत्स्वित्यादिवाक्यं तच्च प्रयाजादिवत् प्रकरणेन जुह्वादिवद्वाक्येन वा विनियोगाभावेनोपपाद्यमानमनन्यशेषत्वं किमर्थं व्यवहितान्वयमाश्रित्य चतुर्विधद्रव्यविलक्षणत्वे हेतुत्वेन योजितं किमर्थं च भाष्ये संग्रहवाक्यमुपन्यस्तं तत्रोपन्यस्तयोरौपनिषदत्वाऽनन्यशेषत्वयोरनुपपादकं चतुर्विधद्रव्यविलक्षणत्वं विवरणवाक्ये ऽस्मिन्नुपन्यस्तम् ।

* तदुपपादनार्थं चेति २ पु॰ पा॰ ।

उच्यते । यदि प्रकरणादिविनियोजकाभावेन क्रियाशेषतया ऽन्वयो नास्ति तर्हि कर्मकारकत्वेन तच्छेषतया ऽन्वयो ऽस्तु एवमपि क्रियान्वयनियमस्य न भङ्ग इत्याशङ्कान्तरनिराकरणार्थं चतुर्विधद्रव्यविलक्षणत्वमुपन्यस्तं तथाप्यनन्यशेषत्वं हेतु*भवनक्षममिति व्यवहितान्वयः समाश्रितः । स एष नेत्यात्मेति बृहदारण्यकपञ्चमाध्यायाम्नातवाक्ये विधेयानुवाद्यविभागमनुवाद्यस्याथात आदेशो नेति नेतीति तच्चतुर्थाध्यायाम्नातवाक्यतः प्राप्तिं च दर्शयति
८० । ३ य आत्मेति । स एष इत्यस्य कस्मिन्नु प्राणः प्रतिष्ठित इत्यपान इतीत्यादिना प्रस्तुते प्राणादिपञ्चके वृत्त्यसंभवादगृह्यो न हि गृह्यतइत्यादिना प्रस्तोष्यमाणे वृत्तिं प्रकटयितुमपेक्षितमध्याहरति **निरूप्यतइति** । **विनश्यात्स्विति** । समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरम् । विनश्यत्स्वविनश्यन्तमिति स्मृतौ सर्वभूतस्थत्वस्य तथा विवरणादिति भावः । अवधानस्वारस्यादात्मत्वादेवेत्यग्रिमवाक्यगतै†वकारस्वारस्याच्च **अथ वेति** पक्षः । नन्वनन्यशेषत्वं प्रागुपपादितमेव इहापि विधिशेषत्वं वा नेतुमिति भाष्येण किमर्थं पुनरुपपाद्यतइत्याशङ्क्य तदपौनरुक्त्याय पूर्वोक्तमनुवदति **औपनिषदस्येति** । प्रागनन्यशेषत्वमुपनिषत्प्रतिपाद्यत्वं च संग्रहवाक्ये यदुपन्यस्तं तत्रानन्यशेषत्वं प्रकरणादिविनियोजकाभावेनोपपादितम् । औपनिषदत्वं कार्य एव व्युत्पत्तिग्रह इति शङ्कानिरासेनाऽविषये ब्रह्मणि व्युत्पत्तिग्रहासंभवशङ्कानिरासेन कर्तृत्वाद्यवगाह्यहंप्रत्ययविरोधशङ्कानिरासेन चोपपादितम् । इदानीं तदनन्यशेषत्वं विधिशेषत्वाभावरूपतया विवरीतुमात्मत्वरूपहेत्वन्तरेण चोपपादयितुमिदं भाष्यमित्यर्थः । **अनुषङ्गेणेति** । न शक्य इत्यनुषङ्गेणेत्यर्थः । न त्वतःशब्दस्याप्यनुषङ्गेणेत्यर्थः । अतःशब्दोक्तहेतोः पुनर्निर्देशरूपस्यात्मत्वादेवेत्यग्रिमभाष्यगतहेतोः पूर्वत्राप्यन्वयस्य टीकायां वक्ष्यमाणत्वात् । अपि च सर्वेषामात्मत्वादेव न हेयो नाप्युपादेय इति टीकापाठो न व्याख्यानापेक्षः । अपि चात एवेति पाठे ऽप्यतःशब्दः सर्वात्मत्वा-
,, । २३ दिति भाष्योक्तहेतुपरामर्शीति व्याचष्टे **भाष्यो‡क्तादेव हेतोरित्यर्थ इति** । भाष्ये अत इत्युक्तादेव हेतोरित्यर्थ इति पाठे ऽप्ययमेवार्थो भाष्ये

* शेषत्वे हेत्विति २ पु० । † अग्रिमभाष्यगतेति २ पु० पा० ।
‡ अतो भाष्येत्यादिः पाठः २ पु० ।

उक्तादेव हेतोरित्यर्थ इति व्यवहितयोजनया ग्राह्यः । **तस्मात् पुरुषादिति**
प्रतीकग्रहणे पुरुषादित्यादि श्रुतिवाक्यं तस्मादिति भाष्यं तस्यार्थमाह
कल्पितस्येति । दृष्टो हि तस्यार्थ इति शाबरवचने तस्यशब्दार्थमाह* ८१ । ४
वेदस्येति । **प्रतिषिध्यमानेतीति** । अथातो धर्मजिज्ञासेत्यत्र अका-
रप्रश्लेषेणा†ऽधर्मविचारोऽपि प्रतिज्ञात इत्यधर्मरूपं प्रतिषिध्यमानमपि भाष्ये‡
कर्मशब्देन संगृहीतम् । तत्संग्रहार्थमेव धर्मशब्दमपहाय कर्मशब्दग्रहणमिति
भावः । आम्नायस्येति सूत्रे§ कस्य चित् परिहारस्यानुक्तत्वादपि चेत्ययुक्त-
मित्याशङ्क्य शाबरवचने कृतः परिहारस्तत्रापि साम्येन प्राक् सिद्ध इत्याह
शाबरेति । ननु विशिष्टे पदशक्तिर्नास्ति चेत् कथमन्वितपदार्थप्रतीतिः । न
हि वृत्त्यविषये शाब्दबोधो भवतीत्यत आह **अयमभिसंधिरिति** ।
अनविनाभाविभिरपीति । मञ्चाः क्रोशन्तीत्यत्र हि मञ्चशब्देन मञ्चेषु
शयानाः शिशवो लक्ष्यन्ते ।

अत्रोच्यतइति । ननु लक्षकशब्दवाच्यस्य वाक्यार्थेनाऽनन्वयनि- ८२ । १०
यमशङ्कायाः किमुत्तरमिहोक्तम् । न चान्वितं लक्ष्यमेव वाक्यार्थेनान्वितं
भवति न त्वविशिष्टं वाच्यस्वरूपमित्युक्तनियमाऽविरोधो विशिष्टस्वरूपयो-
स्तादात्म्यस्य कस्यापि स्वीकारादिति वाच्यलक्ष्यसंबन्धप्रतिपादनेन
द्योतित इति वाच्यम् । विशिष्टस्य विशेष्यघटितमूर्तेर्वाक्यार्थान्वये तद्घट-
कस्य विशेष्यस्यापि तदन्वयाऽनिवारणात् । न च विशिष्टस्वरूपयोः संब-
न्धोक्त्या स्वरूपभिन्नं तदघटितं विशिष्टमङ्गीकृतमिति शङ्कनीयम् । तादा-
त्म्यसम्बन्धस्य विशिष्टे विशेष्यानुप्रवेशाऽविरोधित्वेन सम्बन्धः स्वीकृत
इत्येतावता तदनुप्रवेशविरोधिभेदाप्रसक्तेः । अत एवाचार्यैरिहैव वक्ष्यते
भवतु कार्यान्विते भूते सङ्गतिग्रहः तथापि स्वरूपं तत्र प्रतीयतएव
विशिष्टे ऽपि स्वरूपसम्भवादिति । तस्माद्वाच्यार्थोऽनन्वयनियमाशङ्कायाः
परिहारो न लब्ध इति चेत् । लब्ध एव वाक्यार्थाभावानुपपत्तिरेवान्वि-
तलक्षणाया निदानमित्यन्वयानुपपत्तिमनपेक्ष्यानुपपत्त्यन्तरस्य लक्षणाबीज-
त्वप्रदर्शनेन लक्ष्यार्थग्रहणसमाधेयानुपपत्तिमात्रं लक्षणाबीजं न तु वाच्या-

* तस्येति शब्दस्यार्थमाहेति पाठान्तरम् १ पु० । † प्रश्लेषेणेति पाठान्तरम् २ पु० ।
‡ शाबरे इत्यर्थः । § जै० सू० अ० १ पा० २ सू० १ ।

र्थस्य वाक्यार्थे ऽन्वयाऽनुपपत्तिरेव येन वाच्यार्थानन्वयनियमः स्यात् ।
४८ । २ काकेभ्यो दधि रक्ष्यतामित्याद्यजहल्लक्षणास्थले मुख्यार्थान्वयानुपपत्त्यभावे
ऽपि तात्पर्यानुपपत्तेर्लक्षणाबीजत्वाङ्गीकारादिति ।

८२ । १७ आकाङ्क्षासत्तीति । नन्वेवं सत्यवश्यापेक्षिताकाङ्क्षादिवशादेव
वाक्यार्थरूपान्वयप्रतीत्युपपत्तेर्न तत्र लक्षणा कल्पनीया । न च प्रमाकरणप्रत्या-
सत्तिमन्तरेण संसर्गरूपस्यापि प्रमेयस्य भानं न संभवति प्रत्यक्षे प्रकारविशे-
ष्ययोरिव संसर्गांशेऽपि सन्निकर्षापेक्षादर्शनादिति वाच्यम् । तथा नियमाऽभा-
वात् । अनुमितिकरणे धूमे वह्निव्याप्तिसत्त्वमात्रेण पर्वतसंबन्धिवह्न्यनुमि-
तिदर्शनात् । पक्षधर्मताबलात् साध्यस्य पक्षसंबन्धभानमिति चेदिहाप्याका-
ङ्क्षादिबलात् प्रधानपदार्थे समभिव्याहृतगुणान्वयप्रतीतिरस्त्विति चेद् मैवम् ।
एवमपि शब्दबोध्यस्य वृत्तिविषयत्वनियमाऽप्रत्याख्यानात् । करणप्रत्यास-
त्तिमनपेक्ष्यानुमितौ भासमानस्यापि पक्षसाध्यसंबन्धस्य शब्देन बोधने
कर्त्तव्ये पर्वतो वह्निमानिति तदभिधायकमतुप्प्रत्ययापेक्षादर्शनात् । घटः
पटो नेत्यत्रान्योन्याभावे घटे पटो नेत्यत्र संसर्गाभावे च प्रतियोगिसंबन्धस्य
शब्दवृत्तिविषयत्वं विनैव शाब्दबोधविषयत्वं दृष्टमिति चेद् न । तदन्य-
वाचिनो नञः शक्तावधिकरणसंबन्धस्येव तदन्यवाचिनस्तदभाववाचिन-
श्च नञः शक्तौ प्रतियोगिसंबन्धस्यापि शक्यत्वेनानुप्रवेशकल्पनात् । अन्या-
४९ भावशब्दयोः शक्तौ तदननुप्रवेशात् तदर्थवाचित्वेनाङ्गीकृतस्य नञः शक्ता-
वपि न तदनुप्रवेश इत्यभ्युपगमे तयोः प्रयोगे इव नञः प्रयोगे ऽपि प्रतियो-
गिनि पञ्चमीषष्ठ्योर्नञः प्रयोगइव तयोः प्रयोगे ऽपि प्रतियोगिनि प्रथमाया वा
निवारयितुमशक्यत्वात् । तस्मादन्वयांशे ऽपि वृत्तिकल्पनं युक्तमेव । न च
तथापि प्राक् शक्यसंबन्धित्वेनाज्ञातस्याऽपूर्वस्य वाक्यार्थस्य लक्ष्यत्वं न युज्य-
तइति वाच्यम् । प्रागविज्ञातहरिद्रानामकनदीविशेषेण हरिद्रायां नद्यां घोष-
विशेष* इति श्रुते वाक्ये नदीपदसमभिव्याहारेण तदानीमेव हरिद्राशब्दस्य
नदीविशेषशक्तिग्रहणेन नदीलिङ्गात् तत्सम्बन्धित्वेनानुमितस्य तीरस्येव
आकाङ्क्षाद्युपस्थापितस्य वाक्यार्थस्यान्वयस्य वृत्त्युपस्थापितत्वसिद्ध्यर्थं लक्ष्य-
त्वोपपत्तेः ।

* विशेष इति नास्ति २ पु. ।

एकवाक्यान्तर्गतानां सर्वेषां पदानाम् इतरपदार्थान्वितस्वस्वार्थलक्ष-कतायां वाक्यार्थान्वयभेदेन वाक्यभेदमाशङ्क्य समभिव्याहृतयावद्गुणान्वि-तप्रधानपदार्थरूप एक एव लक्षणीयो वाक्यार्थ इति परिहरति **नान्वित्या-** ८२ । २३
दिना । इयं च वाक्यार्थलक्षणा समभिव्याहृतसकलपदवृत्तिः प्रधानपदमात्र-वृत्तिर्वेत्यन्यदेतत् । **व्युत्पत्तिनियममिति** । प्रथमं कार्यान्वितप्रयोगएव शक्तिग्रह इति नियममभ्युपेत्येत्यर्थः । एतदेव विवृणोति **तथा हीति** । **कथमपरथेति** । प्राथमिकव्युत्पत्तिग्रहे कार्यान्वयनियमवत् कार्यस्य प्रमा-णान्तरगृहीतत्वनियमो ऽप्यस्ति व्युत्पित्सोः गवानयनबन्धनाऽदर्शने* व्युत्प-त्तिग्रहासम्भवात् तदन्वयो यथा व्युत्पत्तिग्रहोपायमात्रतया ऽन्यथासिद्धस्तत्र न शब्दार्थकोटावनुप्रविशति एवं कार्यान्वयो ऽपीत्यर्थः । **अस्ति किलेति** । नासिकात्र्यम्बकस्थाने निवसद्भिराचार्यैरयं ग्रन्थः कृत इति प्रसिद्धिः । अतस्तत्र-त्यगिरिनदीवनवर्णनं कृतम् । **जटाजूटकलनाय** जटाकलापबन्धाय । **पाण्डु-रा पटी** उष्णीषरूपा । **रहः** तत्र नित्यसंनिहितः त्र्यम्बकदेवः । **पचतीति** । ८४ । १९
पाको हि पूर्वापरीभूताधःसन्तापनादितन्दुलविक्लित्तिफलपर्यन्तक्रियासन्तान-रूपो नैकक्रियात्मकः । अतो घटादिवत्प्रतिक्षणं पर्याप्रवृत्तिर्न भवतीत्यर्थः । **उत्पादनायामिति** । उत्पत्तावित्यर्थः । ओदनोत्पत्त्यनुकूलपुरुषव्यापारस्य पाकस्यैवोदनोत्पादनत्वेन तस्य तदनुकूलत्वाभावात्† । यद्वा प्रज्वलनादिरूपो ऽग्न्यादिव्यापारो ऽपि भवत्योदनोत्पादना तदनुकूलश्च पुरुषव्यापार इति तदभिप्रायो णिचः प्रयोगः । **प्रयत्नविषय इति** । साध्यतयेति शेषः । उद्दे-श्यतया प्रयत्नविषयत्वस्य घटभवनादौ फले ऽपि सत्त्वेन तद्व्यावृत्तत्वाभा-वात् । **तत्र हेतुमाहेति** । हेतुभूतं साध्यत्वमिह चिकीर्षाविषयत्वं न तु प्रयत्ननिर्वर्त्यत्वं साध्याविशेषात् । ननु द्रव्यगुणयोरपि घटरूपादिकयोः कृत्य-पेक्षोत्पत्तिकत्वादस्ति साध्यतया कृतिविषयत्वमित्याशङ्क्य तत्रापि तदुत्प-त्त्यनुकूलस्य तदुत्पादनारूपदण्डचक्रादिव्यापारानुकूलस्य च पुरुषव्यापारस्यैव तथात्वमित्याह **तत्रापीति** ।

पदस्मारितेति । ननु गुरुमते ऽन्विताभिधानाङ्गीकारात् कथं का- ,, । २५
र्यान्विते गृहीतशक्तिकैः पदैरनन्वितार्थानां स्मारणं कथ्यते । उच्यते । शक्ति-

---

* बन्धनाद्यदर्शने इति २ पु॰ पा॰ । † तदनुकूलत्वादिति २ पु॰ पा॰ ।

४८ । २२ ग्रहात् पूर्वं तदर्था या ऽनन्वितार्थोपस्थितिः सा ऽत्र निमित्तत्वेन विवक्षिता। उक्तं हि निबन्धनपञ्जिकायामृजुविमलायामनन्वितावस्था हि संबन्धग्रहणो-पायतां गच्छन्ती वाक्यार्थप्रतिपत्तौ निमित्तमेवं हि संबन्धग्रहणमयमर्थो ऽनेन शब्देनाकाङ्क्षितसंनिहितयोग्यार्थान्तरान्वितः सन्नभिधीयतइतीति । अत्रा-यमर्थ इत्यनन्वितावस्थस्य गवादेरुपस्थितिरुक्ता । एवं च पदस्मारितेत्य-नेन शक्तिग्रहणार्थं पदश्रवणसमये कारणान्तरप्रत्यायितत्वं विवक्षितमिति न विरोधः । यद्वा कार्यसामान्ये गृहीतशक्तिकैः पदैः स्मारितास्तस्यामवस्थायां समभिव्याहृतकार्यविशेषाऽनन्विताथा विवक्षिता इति न विरोधः ।

८५ । ०१ अविशेषेणेति । नन्वविशेषेण द्रव्यगुणभावार्थवाचकाः सर्वे ऽपि नियोगविषयसमर्पका इत्ययं प्रतिपदाधिकरण*पूर्वपक्षः तं वाक्यभेदतः प्रती-यमानक्रियाकारकभावरूपविनियोगविरोधेनानेकाऽपूर्वाभ्युपगमगौरवप्रसङ्गेन च निराकृत्य तेषु कश्चिदेव नियोगविषयसमर्पक इत्यनिर्धारणेन तस्मि-न्नधिकरणे स्थिते तेषु भावार्थवाचकशब्द एव नियोगविषयसमर्पक इति निर्धारणार्थं हि भावार्थाधिकरणम्† । सत्यम् । इहाऽविशेषेणेत्यनेन द्रव्यगुण-भावार्थानां त्रयाणामपि कार्यत्वमविशिष्टमित्यनध्यवसायेन पूर्वपक्षो विवक्षितः। अनध्यवसायपूर्वपक्ष एव निबन्धनटीकायां दर्शितः । भाष्यगतस्याविशेषेणेति पूर्वपक्षे हेतू‡पन्यासस्य च अनध्यवसायएव तात्पर्यं वर्णितम् । यद्वा विवरण-

४९ । टीकानुसारेण प्रतिपदाधिकरणशरीरमत्र लिखितम्। तन्मते हि प्रतिपदाधिक-रणं कर्मैव विषयो न द्रव्यगुणाविति निर्धारणम् । भावार्थाधिकरणं तु किं कर्म नाम्ना विषयतया समर्प्यते उत आख्यातेनेति विशेषविचारार्थं प्रतिपदा-धिकरणस्य भावार्थसूत्र§व्यतिरेकेण सूत्रान्तराभावात् तदेव सूत्रमिह लिखि-तमिति न कश्चिद्दोषः ।

,, । ८ भावार्थशब्देभ्य एवेति । भावार्थशब्दा यजत्यादिधातवः तेभ्यो यद्यपि विषयमात्रस्याधिगतिः तथापि विषयाधीनप्रतिपत्तिकत्वादपूर्वस्य कार्यस्य विषयवाचकेभ्य एव तस्याप्यधिगतिरुक्ता । एवमेवोक्तमृजुविमलायां विध्यर्थो लिङादिभिः प्रत्याय्यते तस्य च तत्प्रतिपाद्यमानस्य विषयाधी-

---

* जै· सू· अ· २ पा· १ सू· १ ।
† जै· सू· अ· २ पा· १ सू· १-४ ।
‡ पूर्वपक्षहेत्विति १ पु· पा· ।
§ जै· सू· अ· २ पा· १ सू· १ ।

नप्रतिपत्तित्वाद् भावार्थानां च विषयबोधकत्वात् ततोऽपूर्वं* प्रतीयतइत्यु-
च्यते न पुनरपूर्वस्यामी भावार्था वाचका इतीति । **भावो भावनेत्यादिभ्य** ८५ । ९
इति । भवतेर्णिजन्तादेरजिति सूत्रेण भाववाचिन्यच्प्रत्यये णेरनिटीति सूत्रेण
णिलोपे च कृते निष्पन्नो भावशब्दो भावनाशब्दपर्यायः । ननु गुरुमते भावा-
र्थशब्दस्य पूर्वापरीभाववैशिष्ट्यमर्थः । उक्तं हि निबन्धनटीकायां पूर्वापरभावे
हि भावार्थत्वं भवति भावशब्दस्य पूर्वापरीभाववाचित्वादिति । सत्यम् ।
णयन्ताद्भवतेरजन्तस्य भावशब्दस्य भावनावाचित्वमप्युपपद्यते । न च भाव-
नाया धात्वर्थत्वासंभवः । कृतिसाध्यत्वेन नियोगवाचिनां लिङादीनामिव
तत्संघटनार्थं तथात्वेन यागादिविषयसमर्पकाणां धातूनां विशेषणभूतकृ-
तिरूपभावनार्थत्वस्यापि सत्त्वात् ।

कर्मशब्दा इत्युक्तमिति । कर्मशब्दः क्रियतइत्यर्थे कृञ्धातोरौ- ,, । १०
णादिके मनिन्प्रत्यये सति निष्पन्नः कृतिविषयवाची न च कृतिः कृतिविषय
इति तद्व्यावृत्तिः । **याग इत्येवमादिभ्य इति** । यागादिशब्दा भवन्ति
वस्तुतः कृतिविषयाणां वाचका इति कर्मशब्दाः (न तु भावार्थाः)† तेभ्यो या-
गादीनां कृतिसाध्यत्वेन प्रतीत्यभावादिति तद्व्यावृत्तिः । **तेभ्योऽपूर्वं प्र-
तीयतइति** । अनेन सूत्रे क्रियाशब्दः क्रियतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या फलकरण-
त्वेन रूपेणाऽपूर्वपर इति दर्शितम् । **एष हीति** । नन्वेष ह्यर्थो विधीयत-
इति सूत्रशेषस्येत्थं गुरुमते व्याख्यानं कथम् । अपूर्वस्य कृतिसाध्यतया प्राधा-
न्येन प्रतिपाद्यस्य फलकरणतया तच्छेषत्वमित्याशङ्कानिराकरणार्थमेव ही-
त्यादिसूत्रशेषः । यजेत स्वर्गकाम इत्यादिभिर्वाक्यैः यागेन स्वर्गकामः स्व-
कामनाविषयं स्वर्गं साधयेदित्येषोऽर्थो यस्माद्विधीयते तस्मात् तेनापूर्वं
कृत्वेत्यपूर्वस्यापि फलकरणत्वेन सिद्धिर्भवति । स्वसिद्ध्यर्थं फलं साधयतश्चा-
पूर्वस्य न प्राधान्यभङ्गः ।

आत्मसिद्ध्यनुकूलस्य नियोज्यस्य प्रसिद्धये ।
कुर्वत्स्वर्गादिकमपि प्रधानं कार्यमेव नः ॥

इति न्यायादिति । सत्यम् । इहापि स एवार्थ उपन्यस्तः । **अपूर्व-** ,, । १३
लक्षणोऽर्थो विधीयतइत्यत्र करणत्वेनेति शेषाध्याहारेण सोऽर्थः

---

* तत्पूर्वमिति १ पु॰ । † ( ) एतदन्तर्गतो ग्रन्थो नास्ति ५ पु॰ ।

४८ । २२ स्पष्टीभवति । पशुसोमाधिकरणसूत्रस्य द्रव्यसंयोगाच्चोदना पशुसोमयो*रित्या-
८५ । २१ देर्महत्त्वादुदाहृतसोमवाक्यमात्रविषयत्वाभावाच्च तन्न लिखितम् । **द्रव्यदेवताख्येति** । ऐन्द्रवायवादिवाक्येषु गृह्णातेः सोममभिषुणोति सोमं पावयतीत्यादिसंनिहितवाक्यान्तरप्रकृतसोमरसविषयत्वाद् द्रव्यप्रतीतिः । **इतरत्रेति** । सोमवाक्ये देवताख्यरूपाऽप्रतीतेरित्यर्थः । **समुदायानुवाद इति** । यजियागसमुदायस्य सोमशब्दस्तद्द्रव्यसोमरससमुदायस्य चानुवाद इत्यर्थः । अनुवादस्य च प्रयोजनं सोमशब्दस्य तत्प्रख्यन्यायेन† कर्मनामधेयत्वप्राप्त्या स एष यज्ञः पञ्चविधो ऽग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौ चातुर्मास्यानि पशुः सोम इत्यादौ सोमशब्देनापि क्रतुव्यवहारसिद्धिरिति नानुवादवैयर्थ्यम् । **प्रत्यक्षे यागे इति** । ऐन्द्रवायवादिवाक्यैर्देवताविशिष्टेषु ग्रहणेषु चोदितेषु यागं विना ग्रहणमात्रेण द्रव्यस्य देवतासंबन्धाऽसिद्धेर्यागापेक्षायां सोमेन यजेतेत्येतत्सर्वानेतान् द्रव्यदेवतासंबन्धानुपपादयद् यागान्तरानुमानं निरुन्ध्यादित्यर्थः । एवं चोत्पत्तिवाक्यविहितस्य लताद्रव्यस्याभिषवादिवाक्यपर्यालोचनेन रसद्वारा साधनत्वमित्यवगतेस्तस्य रसस्यैन्द्रवाय्वाद्युद्देश्यकग्रहणसंस्कारविधिसामर्थ्यादुत्पत्तिवाक्यविधेये यागे देवता लभ्यते । तत्तद्देवतोद्देशेन गृहीतस्य रसस्य तत्तद्देवतायै त्यागाभावे ग्रहणे देवतोद्देशांशस्याऽदृष्टार्थत्वापत्तेः । अतो न तत्र देवताख्यरूपाऽलाभदोषः । **अरूपत्वादिति** । रूपशब्दो न
४९ । द्रव्यदेवतामात्रपरः किं तु सान्तत्यादिसाधारण्यार्थे गुणसामान्यपरः ।

८६ । ९ **न ह्यत्रेति** । दध्ना जुहोति पयसा जुहोति तण्डुलैर्जुहोतीत्यादिवाक्यविहितानां होमानां सन्ततमाघारयति ऊर्ध्वमाघारयति ऋजुमाघारयतीत्यादिवाक्यविहितानामाघाराणां च यानि रूपाणि दध्यादीनि सांतत्यादीनि च तेभ्यो ऽन्यदुपदिष्टमतिदिष्टं वा रूपं नास्ति तेषां च कर्मान्तरगुणानां नान्यत्रान्वयः संभवतीत्यर्थः । ननु सान्तत्यादिवाक्यानि होमाघारविधायकानीति सिद्धान्ती न मन्यते किं त्वग्निहोत्राघारवाक्यविहितहोमाघारानुवादेन गुणविधायकानीत्येव मन्यते तं प्रति कथं तद्विहितहोमाघारेभ्य इति सिद्धवत्कृत्य कथनम् । उच्यते । अग्निहोत्राघारवाक्याभ्यां होमाघारयोर्विधानमेव न संभवति । होमत्वाघारत्वसामान्ययोर्होमान्तराघारान्तरविधिसि-

* जै. सू. अ. २ पा. २ सू. १७ । † जै. सू. अ. १ पा. ४ सू. ४ ।

द्रुत्वेन विशेषोपस्थितिं विना अननुष्ठेयत्वेन च विधानायोगात् । तद्विशेष-
योश्च विशेषकरूपाऽश्रवणेनाऽप्रतीतेः । न च नामनी विशेषके स्यातामिति
वाच्यम् । विशेषकान्तराऽनुपस्थितौ कयोर्होमघारणविशेषयोरेते नामनी इति
बोद्धुमशक्यत्वात् । न चोद्भिदा यजेत पशुकाम इत्यत्र नामैव विशेषकं दृष्टमिति
शङ्कनीयम् । पशुफलेन प्रकृतिवच्छब्दसन्निधापितसौमिकाङ्गजातेन च
लब्धविशेषे एवोद्भिन्नामप्रवृत्तेः । न च दधिसान्तत्यादिगुणैरेव विशेषलाभः ।
तथा सति गुणविधिप्रवृत्त्यनन्तरं होमाघारविशेषविधौ* तयोर्विधाने सति
तदनुवादेन गुणविधानमिति परस्पराश्रयापत्तेः । तस्माद् विशेषकसद्भावाद्
दधिसांतत्यादिसगुणवाक्येष्वेव होमविशेषाणामाघारविशेषाणां च विधानम् ।
निर्गुणवाक्ये तदनुवादके ऽनुवादप्रयोजनमग्निहोत्राघारनाम्नोः संनिहितसर्वहो-
माघारनामत्वसिद्ध्या ऽग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम इति फलवाक्येन सर्वेषां
होमानां फलसंबन्धसिद्धिः । इन्द्र ऊर्ध्वो ऽध्वरइत्याघारमाघारयतीति
गुणवाक्येन सर्वेषामाघाराणां मन्त्रसंबन्धसिद्धिश्चेति पूर्वपक्षाशयः ।

अनुष्ठेयार्थप्रतीतेरिति । विशेषकाऽश्रवणे ऽप्यनुष्ठापकविधिसा ८६ । १२
मर्थ्यादेवानुष्ठेयः कश्चन होमविशेष आघारणविशेषश्चात्र विवक्षित इति
ज्ञायते । अतस्तयोर्विधाने नामविशेषोपबन्धश्चेत्युभयमुपपद्यते । समुदा-
यानुवादश्च निष्फलः । राजसूयनाम्न इव फलवाक्यगतस्यैवाग्निहोत्रनाम्नो
गुणवाक्यगतस्यैव चाघारनाम्नः संनिहितसर्वधात्वर्थपरत्वोपपत्तेरिति भावः ।
गुणविधानार्थत्वादिति । गुणविशिष्टकर्मविधाने च दध्यादिवाक्यवि-
हितहोमानां न देवतालाभः । यदग्नये च प्रजापतये च सायं जुहोति
यत् सूर्याय प्रजापतये च प्रातर्जुहोतीति वाक्यविहितहोमयोर्न द्रव्यलाभः ।
तयोरपि दध्यादिवाक्याऽविशेषेण पूर्वपक्षे होमान्तरविधायकत्वस्य वक्तव्य-
त्वादित्याद्यपि दूषणं द्रष्टव्यम् ।

पदान्तरे गुणवाचिनि न तु नामधेयरूपे ऽपि । अत्र ८७ । ६
विधिशक्तेर्गुणासंक्रमणेन धातोरनुवादतोक्तिस्तात्पर्यपर्यवसानविषयार्थाभिप्रा-
या न तु शब्दवृत्तिबोध्याभिप्राया । द्रव्यगुणयोः स्वतः सिद्धतया धात्व-

* विशेषविधिरिति ५ पु॰ पा॰ ।

र्थानुवादेन तन्मात्रविधानासंभवात् । उक्तं हि आघाराग्निहोत्राधिकर-
४८ । २२ ण*वार्त्तिके सर्वत्रैव विशिष्टविधानोत्तरकालं किं प्राप्तं किमप्राप्तमित्यन्वे-
षणायामप्राप्तमात्रविषयोपसंहाराद्विधेर्भावनाधात्वर्थयोरनुवाद इत्यभिधीयते
न त्वादित एव तावनूद्य द्रव्यं गुणो वा विधीयते तत्र पश्चा-
त्तने व्यापारे मन्दबुद्धिप्रतिपत्त्यर्थं स्थूलेन न्यायेन कथ्यमाने शास्त्रकृता
एवैता वचनव्यक्तय इति भ्रान्तिरिति । इहापि टीकायां तथैवोक्तम् । न
चैवं गुणमात्रविधानफलकवाक्येष्वपि विशिष्टविध्यभ्युपगमे प्राप्ते कर्मण्यनेक-
गुणविधानप्रयुक्तो वाक्यभेदो न स्यात् प्रत्येकं गुणेषु† विध्यनवतारादिति
वाच्यम् । शब्दबोध्यस्यार्थस्य विशिष्टरूपेणैक्ये ऽपि तत्र तात्पर्यविषयार्थ-
भेदसद्भावेन तदभिप्रायत्वादनेकगुणविधान‡प्रयुक्तवाक्यभेद§वर्णनस्य । तद-
प्युक्तं वार्त्तिके ।

विधित्वे भावनास्थेपि तादर्थ्यं प्रविभज्यते ।
विशेषणफले चास्मिन् वाक्यभेदो भविष्यति ॥ इति ।

शब्दबोध्यार्थभेदइव तात्पर्यविषयार्थभेदेपि ह्यविशिष्टं गौरवम् ।
मीमांसकैकदेशिनः गुरुमते निबन्धनप्रस्थानानुवर्त्तिनः ।

८७ । १४ **नन्वव्यापारोपीति** । होमसाधनस्य दध्यादेर्होमद्वारा ऽपि
साध्यत्वासंभवान्मा भूद्विषयत्वं द्रव्यदेवतासंबन्धस्य तु स्यात् तस्य याग-
४९ । द्वारा साध्यत्वात् । किंचिद्द्वारा साध्यमपि हि साध्यमेव । अत
एव हस्तादिव्यापारद्वारा घटस्य कृतिसाध्यत्वाद् घटं करोतीति द्विती-
यानिर्देश इति भावः । **उद्देश्यतयेति** । घटोत्पत्तिमुद्दिश्य हस्ता-
दिव्यापारं कुर्वन् घटं करोतीत्युच्यते घटस्याप्युद्देश्यतया कृतिवि-
षयत्वादित्यर्थः । **लक्ष्यनिर्देश इति** । आक्षेप्यस्यापि शाब्दत्वसिद्ध्यर्थं
लक्ष्यतोक्तिः । **ध्रौवाज्यस्य** सर्वस्मै वा एतद्यज्ञाय गृह्यते यद् ध्रुवायामा-
ज्यमित्युत्सर्गतः सर्वयज्ञार्थत्वेन विहितस्य । **वृत्रघ्नपदवत्याविति** । वृत्र-
हननप्रकाशकपदवत्यावित्यर्थः । अग्निर्वृत्राणि जङ्घनत् त्वं सोमासि सत्पतिस्त्वं राजोत वृत्रहे-
त्यग्नेः सोमस्य च मन्त्रयोर्वृत्रघ्नपदाभावात् । **वृधन्वत्पदवत्याविति** ।

* जै. सू. अ. २ पा. २ सू. १३–१६ । † प्रत्येकगुणेष्विति २ पु. पा. ।
‡ अनेकगुणेषु विधानेति २ पु. पा. । § वाक्याभेदेति १ पु. पा. ।

वृद्धिप्रकाशकपदवत्याविनत्यर्थः । कविर्विप्रेण वावृधे वर्द्धयामो वचोविदः इति मन्त्रयोर्वृधन्वत्पदाभावात् । प्रक्रियतइति । सूत्रे प्रकरणशब्दः कर्मणि व्युत्पन्नः तत्रैकवचनमविवक्षितं पौर्णमासीशब्दो विद्वद्वाक्यद्वयोपलक्षणम् आलम्बनशब्दस्याध्याहार इति दर्शितम् ।

अविरोधादिति । पौर्णमास्यमावास्याशब्दयोः कालवाचित्वमादाय ८८ । १३
क्रमाविरोधे शक्योपपादने न तद्विरोधिकर्मविशेषपरत्वमङ्गीकार्यम् । तदङ्गीकारे च* विद्वद्वाक्यविधेयत्वेनाभ्युपगतयोः पौर्णमास्यमावास्यासंज्ञकयोः कर्मणोः पृथक्पृथगग्निप्रकाशकसोमप्रकाशकमन्त्रद्वयमनूच्येतेत्यनुवाक्यत्वेन विहितं स्यादिति मन्त्रविकल्पस्तत्प्रकाश्यदेवताविकल्पश्च भवेत् । आज्यभागयोः पुरोनुवाक्यान्तरकल्पनागौरवं च भवेदिति भावः । बलवदपीत्यपिशब्देनाभ्युपगमवादं सूचयता क्रम एव लिङ्गसाहित्येनात्र वाक्याद् बलीयान् । अग्नेः सोमस्य च प्रागेवाज्यभागयोर्दैवतात्वेन क्लृप्ततया तदुभयप्रकाशिकानां वार्त्रघ्नीवृधन्वतीनां तयोर्विनियोजकस्य लिङ्गस्यापि सद्भावादित्यपि व्यञ्जितम् ।

काले हीति । विद्वद्वाक्यविधेयपौर्णमास्यमावास्यासंज्ञककर्मद्वया- ,, । १५
भ्युपगमे तयोः संज्ञयोः कालयोगेन निमित्तेन लक्षणैव वाच्या न त्वपूर्वा रूढिः कल्पनीया पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेताऽमावास्यायाममावास्यया यजेतेति वाक्ययोरपि तत्रैव कर्मद्वये कालविधायकत्वप्राप्तेः । एवं च वार्त्रघ्नीवृधन्वतीवाक्यद्वयश्रुतयोः पौर्णमास्यमावास्याशब्दयोर्मुख्यवृत्तिसंभवे लक्षणा नाश्रयणीयेति भावः । यदुच्यते आज्यभागयोः कालयोगाश्रवणात् प्रधानद्वारा कालयोगाश्रवणे विकृतिषु यदीष्ट्या यदि पशुना यदि सोमेन यजेतामावास्यायां पौर्णमास्यां वा यजेतेति कालविकल्पविधानात् पौर्णमासीकालोपांशुयाजाग्नीषोमीयविकारो यदा ऽमावास्यायां क्रियते अमावास्याकालसांनाय्यैन्द्राग्नविकारो† वा पौर्णमास्यां तदा पौर्णमासीकालप्रधानाङ्गयोराज्यभागयोर्वृधन्वतीप्राप्तेरमावास्याकालप्रधानाङ्गयोर्वार्त्रघ्नीप्राप्तेः प्रकृतिवद्भावबाधः स्यात् । अतस्तदबाधाय पौर्णमास्याख्यकर्माङ्गयोर्वार्त्रघ्न्यो अमावास्याख्यकर्माङ्गयोर्वृधन्वत्याविति वार्त्रघ्न्यादिवाक्यद्वयस्य आज्य-

---

* अङ्गीकारे चेति २ पु॰ पा॰ । † ऐन्द्राग्नविकल्पविकार इति २ पु॰ पा॰ ।

४८ । २२ भागविषयत्वेऽपि कर्मलक्षणाऽऽग्रयणीयेति तथापि क्रमाविरोधादिपूर्वोक्तन्यायैराज्यभागविषयतयैवावतिष्ठत इति द्रष्टव्यम् ।

८८ । १६ द्वित्वोपपादनमिति । दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति फलवाक्यगताऽऽग्नेयादित्रिकद्वयरूपसमुदायद्वयोपपादनं विद्वद्वाक्यद्वयेन समुदायद्वयकरणस्य प्रयोजनं तदुपपादनाभावे आग्नेयादीनां षण्णामिव प्रयाजादीनामपि फलसंबन्धेनाङ्गप्रधानव्यवस्था न सिध्येत् । तथा हि । अप्रसिद्धार्थं नामाख्यातपरतन्त्रमाख्यातं स्वरसतो यावद् गृह्णाति तावति वर्तते । यथा बहूनामिष्टिपशुसोमयागानां सन्निधौ पठिते राजा स्वाराज्यकामो राजसूयेन यजेतेति वाक्ये श्रुतमाख्यातं विशेषकाभावात् सन्निधिपठितसर्वयागग्राहीति तत्समभिव्याहृतमप्रसिद्धार्थं राजसूयनामापि तावद्यागवृत्ति । अत एवेष्टिपशुसोमात्मकाः सर्वे यागा राजसूये समप्रधानभूताः । प्रसिद्धार्थं तु नाम नाख्यातपरतन्त्रं* किं त्वाख्यातमेव तत्परतन्त्रमित्याख्यातमपि स्वगृहीतार्थमात्रे व्यवस्थापयति । यथा ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेति वाक्ये श्रुतं नाम त्रिवृत् पञ्चदशः सप्तदश एकविंशः एतानि वाव तानि ज्योतींषि य एतस्य स्तोमा इत्यर्थवादोपदर्शितज्योतिर्नामकत्रिवृदादिस्तोमचतुष्टयसंबन्धनिमित्तकं ग्रहं वा गृहीत्वा चमसं वोन्नीय स्तोत्रमुपाकुर्यादिति वाक्येन तत्संबन्धितया प्रसिद्धे सोमयागे वर्तते इत्याख्यातमपि तन्मात्रे

४९ । वर्तयति । अत एव सोमयाग एव प्रधानभूतः तत्सन्निधिपठिता इष्टिपशवस्तदङ्गानि । एवं स्थिते यद्याग्नेयादिषु† षट्सु समुदायद्वयं प्रागेव प्रसिद्धं न स्यात् तदा फलवाक्यगतं दर्शपूर्णमासाभ्यामिति पदमप्रसिद्धार्थमाख्यातपरतन्त्रं सत् संनिहितसर्वयागानुवचन‡स्वरसप्रवृत्ताख्यातानुसारेण राजसूयनामवत् संनिहितसर्वयागनाम स्याद् द्विवचनं छान्दसेन वचनव्यत्ययेनोपपद्येत द्विवचनान्तप्रतिरूपकमव्ययमिति वा कल्प्येत । न हि कालयोगिषु प्राक्सिद्धसमुदायद्वयाभावे दर्शपूर्णमासनाम द्विवचनान्तं प्रसिद्धार्थं भवेत् । येषामाग्नेयादीनामुत्पत्तिवाक्यावगतः कालयोगोऽस्ति तेषां द्वित्वप्रसिद्ध्यभावात् । ययोराज्यभागयोर्द्वित्वप्रसिद्धिरस्ति तयोः कालयोगावगत्य-

* अनाख्यातपरतन्त्रमिति २ पु० पा० । † यथाग्नेयादिष्विति २ पु० पा० ।
‡ अनुवदनेति २ पु० पा० ।

भावात् । तस्मादवगतकालयोगेष्वाग्नेयादिषु द्वित्वप्रसिद्ध्यर्थं समुदायद्वयकरणं सप्रयोजनम् । तथा सति ह्याग्नेयादीनामेव प्रसिद्धार्थेन नाम्नोपात्तानां फलसंबन्धेन प्राधान्यं प्रयाजादीनां तदङ्गतेति व्यवस्था सिध्यति । ननु फलवाक्यस्थस्य द्विवचनान्तनाम्नः षट्स्विव विद्वद्वाक्यस्थयोरेकवचनान्तनाम्नोः त्रिषु त्रिष्वनन्वितार्थत्वेन अप्रसिद्धार्थतया यजतिपारतन्त्र्याऽविशेषादनयोरपि संनिहितसर्वयागानुवदनस्वरसयजत्यनुरोधेन तावन्नामत्वप्रसक्तिरपरिहार्या यद्युच्येत तथा सति पौर्णमासीत्यमावास्येति च विद्वद्वाक्ययोर्नामपृथक्त्वं नोपपद्यते । अतस्तदेव परस्परव्यावृत्तनामिव्यवस्थां गमयतीति तद्व्यवस्थासिद्धये तत्तत्कालयोगिष्वेव यागेषु तयोः प्रवृत्तिः कल्पनीयेति । एवं तर्ह्ययं युक्तिर्विद्वद्वाक्यद्वयेन समुदायद्वयसंपादनमनपेक्ष्य दर्शपूर्णमासाभ्यामिति शब्दएव योजयितुं शक्यते । तत्रैव चेयं युक्तिर्दर्शपूर्णमासयोरिज्याप्राधान्यमविशेषा*दिति चतुर्थोपान्त्याधिकरणे पृथक्त्वेन त्वभिधानयोर्निवेश †इति सिद्धान्तसूत्रावयवेन केषु चिदित्यध्याहारवता दर्शिता । तस्य ह्ययमर्थः । दर्शपूर्णमासाभ्यामिति द्विवचनश्रुत्या दर्शाभिधानस्य पूर्णमासशब्दवाच्यात् पूर्णमासशब्दस्य च दर्शाभिधानवाच्यात् पृथक्त्वेन निवेशः प्रतीयते ऽतः प्रकृतयागमात्रवाचित्वे पृथक्त्वायोगात् केषु चिदेव यागेषु निवेशो युक्त इति । एवं तर्हि समुदायद्वयप्रसिद्ध्यर्थं विद्वद्वाक्यानुसरणे ऽप्युक्तयुक्त्यन्वेषणे यथासूत्रं फलवाक्यएवेयमन्विष्यताम् । अथोच्येत द्विवचनश्रवणं छान्दसत्वादिना नेतुं शक्यमिति विद्वद्वाक्ययोर्नामद्वयश्रवणमपि सर्वेषां सन्निहितयागानां नामद्वयाभ्युपगमेन नेतुं शक्यमिति तुल्यमिति चेत् । उच्यते । तैत्तिरीयशाखायां य एवं विद्वान् पौर्णमासीं यजते यावदुक्थ्येनोपाप्नोति तावदुपाप्नोति य एवं विद्वानमावास्यां यजते यावदतिरात्रेणोपाप्नोति तावदुपाप्नोतीति विद्वद्वाक्याम्नातयोः पौर्णमास्यमावास्ययोर्व्यवस्थितफलार्थवादः श्रूयते स तन्नाम्नोर्नामिभेदाभावे नोपपद्यतइति स्पष्टं नामिभेदः प्रतीयते अतो विद्वद्वाक्याभ्यां समुदायद्वयसिद्धिराश्रिता । एवं च फलवाक्ये एव समुदायद्वयसंपादनं ततः समुदायान्त‡र्गतानां समुदायिनां

* जै० अ० ४ पा० ४ सू० २६ । दर्शपूर्णमासयोरिज्याः प्रधानान्यविशेषादिति सूत्राकारः आ० मु० जै० पु० ।

† जै० सू० अ० ४ पा० ४ सू० ३४ । ‡ तत्समुदायान्तरिति २ पु० पा० ।

फलसंबन्धबोधनं चेति प्रतिपत्तिगौरवमपि परिहृतं भवति । तस्माद्युक्तं विद्वद्वाक्ययोः प्रयोजनकथनम् ।

८८ । १८ **अविसंवादार्थमिति** । उत्पत्तिवाक्येन यस्येष्टसामान्ये करणत्वं बोधितं तस्यैवाधिकारवाक्येनाकाङ्क्षितेष्टविशेषकरणत्वबोधनायां संवादो भवति । उत्पत्तिवाक्येन यत्र फले द्रव्यदेवतासंबन्धस्य करणत्वं बोधितं तत्रैव फले परित्यज्य तदाक्षिप्तस्य यागस्य करणबोधने तु तयोर्विसंवादः स्यादित्यर्थः । **नामधात्वर्थेति** । नामयोगे पर्युदासतायां तदन्यतद्विरोध्यन्यतरत्वरूपाया-मब्राह्मणाऽधर्माद्युदाहरणम् । धात्वर्थयोगे तु नेक्षेतेति प्रदर्शयिष्यमाणमुदाहरणम् । **तत्राप्रतीतो ऽपीति** । प्रधानभूताख्यातान्वयिना नञा प्रतीतो ऽप्याख्यातार्थस्य कर्तव्यत्वस्याभावो ऽननुष्ठेयत्वात् त्यज्यतइत्यर्थः । **लक्षणीय इति** । नञीक्षतिधातुभ्यामिति शेषः । **सर्वक्रियेति** । सर्वा हि पुरुषस्य क्रिया संकल्पपूर्विकेति तस्य तत्प्रत्यासत्तिः । ननु धातुर्लक्षकश्चेद् धात्वर्थसंकल्प एव किमिति न लक्ष्यतइत्याशङ्क्य नञा योगादित्याह **ईक्षइतीति*** ।

८९ । ६ **संकोचकमिति** । हन्यादिति प्रकृतिविशिष्टप्रत्ययान्वयस्वरसस्य नञः प्रधानं प्रत्ययं परित्यज्य प्रकृतिमात्रान्वयरूपं संकोचापादकं नास्तीत्यर्थः । **शाखाचङ्क्रमा†निरासार्थमिति** । विधारकप्रयत्नविधिपक्षे स्थिरशङ्कायोग्ये लक्षणाप्रसङ्गेन दूषिते तदपहाय तर्हि न हन्यादित्यत्र श्रुतधातुनञर्थमध्यएव किं चिद्विधेयमस्त्वित्युत्तानधीः शङ्केत तन् मा भूदित्येतदर्थं तदपि पक्षद्वयं विकल्पमुखेनोद्भाव्य दूषितमित्यर्थः । ननु नञर्थविधिपक्षो विधारकप्रयत्नविधिपक्षादपि स्थिरशङ्कायोग्यः । तथा हि । न हन्यादित्यत्र नञः संनिधानाद् धात्वर्थेन हननेनान्वय इति तस्य हननाभावोर्थः स च प्रागभावरूपो ऽनादिरपि हननचिकीर्षाद्यपनयद्वारा परिपाल्यत्वेन साध्यः अतः स एव नियोगविषयो ऽस्त्विति स्थिरैव शङ्का । न चैषा हननाभावस्य स्वतःसिद्धत्वहेतुना निराकर्तुमपि शक्या‡ । स्वतःसिद्धस्यापि तस्य परिपाल्यत्वेन साध्यताया भाष्यटीकयोरनुपदमेव वर्णयिष्यमाणत्वात् ।

---

* ईक्षतीति २ पु. पा. । † शाखासंक्रमेति २ पु. पा. । ‡ शक्तेति २ पु. पा. ।

किं च गुरुमते न हन्यादित्यादिनिषेधवाक्येषु हननाद्यभावो नियोगविषय इत्येव सिद्धान्तः । तन्मते हि प्रतिषेधेष्वकर्मत्वा*दिति षष्ठाध्यायगताधिकरणे न कलञ्जं भक्षयेदित्यादिषु चतुर्थगतप्रजापतिव्रताधिकरण†न्यायेन अभक्षणसंकल्पो विधिविषय इति पूर्वपक्षे प्राप्ते श्रुतभक्षणाद्यभावात्मकस्यौदासीन्यस्यैव स्वतःसिद्धस्यापि प्रसक्तचिकीर्षाद्यपनय‡द्वारा साध्यत्वेन नियोगविषयत्वसंभवाद् न लक्षणया भक्षणादिसंकल्पस्य तथात्वमङ्गीकर्तुं युक्तमिति सिद्धान्तः । इत्थंभूतः पक्षः कथं शङ्कायोग्यत्वेनापि नेक्षितः । उच्यते । हन्याद्भक्षयेदित्यादिपदं परिपूर्णं हि नञा संबध्यते न पदैकदेशभूतं धातुमात्रम् । अतो धात्वर्थविशिष्टस्य प्रत्ययार्थस्याभावो लभ्यते नोपसर्जनस्य धात्वर्थस्याभावः । एवं च नञर्थस्य प्रधानसंबन्धो ऽपि भवति । गुणसंबन्धो हि गुणानां च परार्थत्वादसंबन्धः समत्वात् स्या§दिति न्यायविरुद्धः । एवं च प्रत्ययार्थस्याभावएव वाक्यार्थे स्थिते कोऽत्र विधिरस्तीति तं प्रत्यप्रतीतो हननाद्यभावो विषय इत्युपपाद्यते । यद्युच्येत व्युत्पत्त्या न्यायेन च प्राप्तो ऽपि नञ आख्यातान्वयो न संभवति रागप्राप्तहननादिविषयस्य नियोगस्याऽप्रसक्त्या तदभावबोधनाऽसंभवात् । अतस्तस्य विशेष्यमतिलङ्घ्य तद्विशेषणधात्वर्थान्वय इष्यतइति । एवमपि हननाद्यभावो विषयो न लभ्यते । नामार्थान्वयिन इव धात्वर्थान्वयिनो ऽपि नञः पर्युदासार्थत्वनियमेन प्रतिषेधार्थत्वासंभवात् । यथाहुः ।

नामधात्वर्थयोगे तु नैव नञ् प्रतिषेधकः ।
वदत्यब्राह्मणाऽधर्मावन्यमात्रविरोधिनौ ॥ इति ।

एवं च धात्वर्थान्वयेन नञः पर्युदासार्थकत्वे सति हननादिविरोधी विधारकप्रयत्नो विषयो भवेदिति तृतीयपक्षएवान्तर्भवेत् । यथा कथं चिद् नञो हननाद्यभावार्थत्वसमर्थने ऽपि तस्य साक्षात्कृतिसाध्यत्वाभावात् तदवस्थितिमुद्दिश्य कर्तव्यस्तदाक्षेप्यो विधारकप्रयत्न एव यदाग्नेयवाक्ये श्रुतद्रव्यदेवतासंबन्धाक्षेप्यो याग इव विधेयः स्यादिति तृतीयपक्षान्तर्भावदोषो

---

* जै॰ सू॰ अ॰ ६ पा॰ २ सू॰ १९ । प्रतिषेधे त्वकर्मेति पाठान्तरम् ।
† जै॰ सू॰ अ॰ ४ पा॰ १ सू॰ ३–६ । ‡ चिकीर्षापनयेति २ पु॰ पा॰ ।
§ जै॰ सू॰ अ॰ ३ पा॰ १ सू॰ २२ ।

नातिवर्त्तते । एवं हननाद्यभावस्य विधेयत्वाऽसंभव आचार्य्यैर्नामधात्वर्थयोगे
४८ । २२ हि नञः पर्युदासतेत्युक्त्या यदाग्नेयवाक्ये श्रुतद्रव्यदेवतासंबन्धाऽऽक्षेप्यस्य
यागस्यैव विधिरिति समर्थनेन च सिद्धः । अतो नञर्थविधिविकल्पोऽत्र
आख्यातार्थाभावविषयः पर्यवस्यतीति तस्यापुरुषतन्त्रस्य स्वतःसिद्धतया
प्राप्तत्वादिति टीकायां दोष उक्तः । तत्र चौदासीन्यरूपस्येत्येतदभावरूप-
त्वाभिप्रायम् । यद्वा यथा पुरुषस्यानीप्सितेष्वौदासीन्यं स्वतःसिद्धमेवमयमपि
नञर्थ इत्यौदासीन्य*सादृश्याभिप्रायमिति सर्वमनवद्यम् ।

८९ । २५ **ननु नञर्थश्चेदित्यादिना** अभावश्चेत्यादिटीकावतारिकाग्रन्थेन
स्वमते हननाभावमर्थमङ्गीकृत्य तथात्वे न हन्यादित्यस्य हननं नास्ती-
त्यतो विशेषो न स्यादिति शङ्कातदवतारितव्याख्याग्रन्थेन† न हन्यादित्यत्र
प्रतियोगिनो लिङा कर्त्तव्यतया प्रतीतेस्तदभावे ऽपि प्रतियोगिच्छायानुपातिनि
कर्त्तव्यताभ्रमाविशेष इति परिहाराभिप्रायकथनं च न युक्तम् । न हि स्वम-
ते न हन्यादित्यत्र हननाभावो वाक्यार्थः किं तु हननकर्त्तव्यत्वाभावः ।
स च हननस्य बलवदनिष्टानुबन्धित्वपर्य्यवसायी तथा ऽनुपदमेव टीकाकारै-
राचार्य्यैश्च वक्ष्यमाणत्वात् । किं तु‡ टीकाग्रन्थ इत्थमवतारयितुं युक्तः ।
ननु हननाभावो न विधेयश्चेत् कथं न हन्यादित्यत्र हननाभावः कर्त्तव्य-
तयोच्यतइति प्रतिभातीति । परिहाराभिप्रायश्चेत्थं वर्णनीयः । न हन्या-
४९ दित्यव्यवधानाद् नञो धात्वर्थान्वयेन हननाभावो ऽर्थ इति कश्चन भ्रमः
ततः प्रतियोगिच्छायानुपातिनि तस्मिन् कर्त्तव्यतयोच्यतइति कश्चन
भ्रमः एवं भ्रमद्वयावलम्बन एव केषां चिद् हननाभावस्य विधेयत्वेन व्यव-
हार इति । सत्यम् । टीकाग्रन्थस्यैवमर्थः स्पष्ट इति प्रौढ्या ऽर्थान्तरमपि
दर्शितम् ।

९० । १ **कर्त्तव्यत्वाभावबोधस्येति ।** कर्त्तव्यत्वविशिष्टेष्टसाधनत्वाभाव-
बोधस्येत्यर्थः । इष्टसाधनत्वाभाव एव हि नञर्थ इति वक्ष्यते । **इष्टसा-
धनत्वप्रयुक्तकर्त्तव्यताया इति ।** इष्टसाधनत्वावगतिकार्यप्रवृत्तेरित्यर्थः ।
शब्दादीनामिति । विधिनिषेधात्मकः शब्द एव पुरुषस्य प्रवृत्तिं निवृत्तिं

---

* नञर्थरूपौदासीन्येति २ पु· पा· ।
† तदनन्तरग्रन्थेनेति । ५ पु· पा· ।
‡ किं तु इति २ पु· नास्ति ।

च भावयन् शब्दभावनेत्युच्यतइति लिङादियुक्तेषु वाक्येषु द्वे भावने अवगम्येते शब्दात्मिका चार्थात्मिका चेति यथाश्रुतवार्त्तिकग्रन्थानुसारी कश्चित्पक्षः । स मीमांसकैरेव

तत्र शब्दः स्वरूपेण वायुवद्वेत्प्रवर्त्तकः ।
प्रमाणत्वं विहन्येत नियमाच्च प्रवर्त्तयेत्* ॥

इत्यादिन्यायैर्निराकृतः । लिङादिभिर्नञ्समभिव्याहृतलिङादिभिश्च बोधितः प्रवर्त्तनानिवर्त्तनात्मकशब्दस्य व्यापारः शब्दभावना । लोके हि प्रैषाऽध्येषणादिः प्रवर्त्तकस्य पुरुषस्य व्यापारो गामानयेत्यादिवाक्येषु प्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुत्वेनावगतः ।

अपौरुषेये वेदे वक्तृपुरुषव्यापाराऽसंभवात् शब्दस्यैव स व्यापार इत्यन्यः पक्षः ।

वेदस्येश्वरकर्तृकत्वात् तदभिप्राय एवाऽऽज्ञारूपः प्रवर्त्तको निवर्त्तकश्च लिङादीनां नञ्युक्तलिङादीनां चार्थ इत्युदयनादितार्किकपक्षः ।

त्रैकाल्यानवच्छिन्नरूपेण लिङादिनञ्युक्तलिङाद्यसाधारणार्थभूता ऽर्थभावनैव प्रवर्त्तिका निवर्त्तिका चेति शब्दभावनामनङ्गीकुर्वतां मीमांसकैकदेशिनां पक्षः ।

विधिनिषेधलिङादिबोध्याऽपूर्वरूपो नियोगः प्रवर्त्तको निवर्त्तकश्चेति प्राभाकरपक्षः ।

प्रत्यक्षव्यवहारे इति । न च स्वेच्छाधीने प्रत्यक्षव्यवहारे प्रवर्त्तनाद्यभावे ऽपि परप्रेरितव्यवहारे प्रेरयितृपुरुषप्रेरणात्मकं प्रवर्त्तनादिकम- ९० । १४
स्तीति शङ्कनीयम् । तत्रापि स्वेष्टानिष्टसाधनताज्ञानं विना चेतनस्य प्रवृत्तिनिवृत्त्यसंभवेन आवश्यकस्य तस्यैव प्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुत्वे प्रेरयितृव्यापारस्य तेनान्यथासिद्धेः । न च यागस्य स्वर्गकारणत्वनिर्वाहार्थम् अपूर्वमिव प्रेरयितृपुरुषव्यापारस्य प्रवृत्त्यादिकारणत्वनिर्वाहार्थम् इष्टसाधनतादिज्ञानं द्वारत्वेन कल्प्यते यतस्तेनान्यथासिद्धिर्न स्यात् । क्लृप्तमेव हि तस्य स्वेच्छाधीनव्यवहारस्थले प्रवृत्त्यादिकारणत्वम् । **अन्वयव्यतिरेकेति** । टीकायां कार्यकारणभावशब्दस्तद्ग्राहकान्वयव्यतिरेकपर इति भावः ।

* न्यायसुधायां तन्त्रवार्तिकटीकायाम् । जै॰ सू॰ १ पा॰ २ सू॰ ७ ।

९०। २० **व्यापारो लोकसिद्ध इति ।** साध्यत्वेष्टसाधनत्वयोर्धर्मी व्यापारो ह्यत्र यागादिकः स च यज्यादिधात्वर्थत्वेन लोकप्रसिद्ध इति यज्यादिधातुसमभिव्याहारादेव तयोर्धर्मिसंबन्धसिद्धेः न धर्म्यपि लिङादिशब्दार्थ इत्यर्थः । यद्वा कृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वविशिष्टयागस्वर्गयोर्व्यापारे ऽपूर्वे शक्तिरिति शङ्का । व्यवहितयोः कार्यकारणभावद्वारापेक्षाया लोकसिद्धत्वेन आक्षेपादेव तत्सिद्धेर्नापूर्वरूपो व्यापारः शब्दार्थः । अतो न तत्र शब्दयोः कृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वयोरन्वयः किं तु यज्यादिधात्वर्थएवान्वय इति भावः । ननु यदि यागादिः समभिव्याहारलभ्यत्वाद् अपूर्वव्यापारो लौकिकन्यायलभ्यत्वाच्च न लिङाद्यर्थः तर्हि कर्त्तव्यत्वमपि तदर्थो न भवेत् तदपि हि कृतिसाध्यत्वरूपं लोकत एवावगन्तुं शक्यं यागादिः कृत्या साधयितुं शक्यो न तु चन्द्रमण्डलहरणादिवदशक्य इति ।

स्यादेतत् । यः स्वर्गादिफलकामादिरधिकारी तत्कृत्यैव साधनीयत्वं न लोकतः सिद्धमित्यन्यकृत्या साधितानामपि तेषामन्यफलार्थत्वं प्रसज्येत तन्मा भूदिति कर्त्तव्यत्वस्यापि लिङाद्यर्थानुप्रवेशः कल्प्यः । तथा सति हि समभिव्याहृतस्य स्वर्गकामादेर्यदिष्टं तत्साधनत्ववत् तत्कृतिसाध्यत्वमपि सिध्यति । न च यजेतेत्यादिकर्त्रभिप्रायार्थकात्मनेपदवत्त्वात् तत्सिद्धिः स्यादिति वाच्यम् । आत्मनेपदस्यासार्वत्रिकत्वात् । आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेद् रुक्काम इत्यादौ तदभावात् । न च तत्राग्नीनादधीतेत्याधानवाक्यगतात्मनेपदबलात्तत्सिद्धिः स्यात् तत्र साक्षादाधानफलस्याग्निसंस्कारस्याहवनीयादिगतत्वेनाग्निसाध्यक्रतुफलानां परम्परया ऽऽधानसाध्यानां कर्तृगामित्वमपेक्ष्यैव तत्रत्यात्मनेपदस्य निर्वाह्यत्वादिति वाच्यम् । अग्निनिरपेक्षजपादिविधिश्रुतफलानां कर्तृगामित्वस्य ततो निर्वाहाभावात् । येनाधानं कृतं तस्याग्निषु तेन स्वफलकामनया क्षेत्रजपुत्रोत्पादनप्रायादन्येन यागानुष्ठापनप्रसङ्गस्यैवमप्यपरिहाराच्च । तस्मात्फलकामकर्त्तव्यत्वं न लोकसिद्धमिति तल्लाभाय कर्त्तव्यत्वं लिङाद्यर्थ इत्यभ्युपेयमिति चेत् । न । कर्त्तव्यत्वस्य तदर्थत्वाभ्युपगमे ऽपि तच्छङ्कानपायात् । यः पुत्रगतपूतत्वादिवत्पित्रादिगतं स्वर्गं कामयते सो ऽपि स्वर्गकाम इति तत्कृत्या साधितस्य यागस्य पित्रादिगतस्वर्गजनकत्वशङ्का हि तथैवानुवर्त्तेत । यदुच्येत प्रवर्त्तको विधिः कर्तृगतफलपर्यवसा-

यिन्येव पुरुषं प्रवर्त्तयतीति नियमः । पुत्रगतपूतत्वादिकमपि सत्पुत्रेण भाविफलमालोचयतः स्वगतफलपर्यवसायीति परम्परया स्वफलोपयोगि । इह स्वर्गकाम इत्यादौ पूतत्वादाविव परम्पराश्रयणे प्रमाणा*भावादौत्सर्गिकं साक्षात्त्वं न त्यक्तव्यमिति स्वकीयस्वर्गकामादिरेव तदर्थः । अतो नातिप्रसङ्गो भवतीति । एवं तर्हि कर्त्तव्यत्वस्य लिङाद्यर्थत्वाभावे ऽपि स्वर्गकामो यजेतेति सामानाधिकरण्येन स्वकीयस्वर्गकामस्यैव यागकर्तृत्वप्रतीतेस्तस्य न तदर्थत्वमभ्युपगन्तव्यम् । यजेतेत्यत्र ह्याख्यातसामान्यार्थकृत्याक्षिप्तस्तदाश्रयः कर्ता प्रतीयतएव यत्रैकवचनाद्यर्थसंख्यान्वयः । तस्मात्कर्त्तव्यत्वं लिङाद्यर्थो† इति नाभ्युपेयमिति चेत् । सत्यम् । यद्यपि सूक्ष्मदृष्ट्या ऽन्यलभ्यमपि कर्त्तव्यत्वं प्रवर्त्तकज्ञानविषयत्वात् प्रवृत्तिप्रयोजनस्य लिङादेरर्थो ऽभ्युपेयते‡ तथापि कर्तव्यत्वेष्टसाधनत्वयोर्धर्मी यागादिस्तदर्थो नाभ्युपेयः । धातुसमभिव्याहारादेव तयोस्ताद्धर्म्यसिद्धेः स्पष्टत्वादित्यत्र तात्पर्यम् ।

श्रुतेष्टोपायत्वाभावोऽपपत्तये इति । नन्विष्टसाधनत्वाभावः श्रुत इत्ययुक्तम् । तस्य न हन्यादित्येतदर्थत्वाभावात् सांदृष्टिकेष्टोपायत्वे विद्यमाने तदभावस्य बाधितत्वात् । हननेष्टसाधनतामनपबाध्य तद्गुरुतरादृष्टानिष्टोपायता ज्ञायतइति पूर्ववाक्ये तदबाधनस्योक्तत्वाच्च । एवं च श्रुतेष्टसाधनत्वाभावोपपत्तये गुरुतरानिष्टसाधनत्वं कल्प्यतइत्यप्ययुक्तम् । गुरुतरानिष्टसाधनत्वे कल्पिते ऽपि सांदृष्टिकेष्टोपायत्वस्य प्रत्यक्षसिद्धस्यापनेतुमशक्यत्वेन तदभावोपपादनायोगादिति चेत् । उच्यते । गुरुतरानिष्टसाधनत्वे कल्पिते तत्प्रतिसंधानेन सांदृष्टिकफलादिच्छा निवर्त्तत तन्निवृत्तौ च तस्येष्टत्वं नास्तीति इष्टसाधनत्वाभावस्य न हन्यादित्येतदर्थतायां न काचिदनुपपत्तिः । गुरुतरानिष्टसाधनत्वकल्पनायाश्च न तदुपपादकत्वासंभवः । पूर्ववाक्ये तात्कालिकक्षुद्रेष्टसाधनत्वाऽनपबाधनोक्तिस्तु तात्कालिकफलत्वाभिमतसाधनत्वयोग्यतायाः स्वरूपतो बाधनाभावपरा न तु तस्य फलस्येच्छाविषयत्वबाधनाभावपरापीति न विरोधः । न चास्तिककामुकस्य रागान्धस्य सत्यपि भाविनरकदुःखावश्यंभावावगमे तात्कालिकफलेच्छा नापै- ९० । २४

* परंपराश्रयणप्रमाणेति २ पु॰ पा॰ । † कर्तव्यं लिङाद्यर्थ इति २ पु॰ पा॰ । ‡ अभ्युपेयेतेति २ पु॰ पा । § श्रुतेष्टसाधनत्वाभावेत्यादिः पाठः २–५ पु॰ ।

तीति तं प्रतीष्टसाधनत्वाभावबोधकस्य निषेधवाक्यस्याप्रामाण्यं स्यात् सर्वान् प्रति प्रमाणभूतस्य च वेदवाक्यस्य पुरुषभेदेन प्रामाण्याऽप्रामाण्यवैलक्षण्यं न युक्तमिति चेत् । यद्येवमत्रापरितोषः तदैवमुपपादनीयम् । इष्टोपायत्वमात्रं न लिङाद्यर्थः किं तु बलवदनिष्टाननुबन्धित्वविशेषितम् । तथा च निषेधवाक्यैर्विशिष्टाभावबोधने नास्ति बाधः । विशेष्यवति विशिष्टाभावो विशेषणाभावेनोपपादनीय इति तदुपपादनार्थं विशेषणाभावात्मकबलवदनिष्टानुबन्धित्वकल्पनेति श्रुतेष्टसाधनत्वाभावोपपत्तय इत्यादिग्रन्थस्य तात्पर्यम् । सत्यपि तात्कालिकेष्टाद् वस्तुतो भाविनरकानिष्टस्याधिक्ये रागान्धस्य तात्कालिकसुखमेव ततो ऽधिकमिति मोहान्निषिद्धाचरणं निषेधवाक्याप्रामाण्यं चोपपद्यते । ग्रन्थे गुरुतरादृष्टानिष्टसाधनत्वकल्पनोक्तिः निन्दार्थवादरहितेषु निषेधवाक्येषु । निन्दार्थवादसत्त्वे तु तत एव तल्लाभः । हननादिषु निषेध्येषु तात्कालिकेष्टापेक्षया भाव्यनिष्टस्य गुरुतरत्ववचनं निन्दार्थवादः यागादिषु तात्कालिकक्लेशापेक्षया भाविन इष्टस्य गुरुतरत्ववचनं स्तुत्यर्थवाद इति हि वृद्धाः । न च यागादीनां विधेयानां लिङादिना बलवदनिष्टाननुबन्धित्वबोधने स्तुत्यर्थवादवैयर्थ्यमिति शङ्कनीयम् । तद्बोधने ऽपि इष्टानिष्टयोः साम्येन तुल्यायव्ययत्वशङ्कापरिहारेण स्तुत्यर्थवादसाफल्यादित्येषा दिक् ।

ननु निवृत्तिशब्देन प्रवृत्त्यभावः केन प्रकारेण व्याख्यातो भवतीत्या-
९० । २६ काङ्क्षायां तेन लभ्यं विशेषमाह **उद्यमक्रियाया इति** । प्रवृत्त्यभावमवबुध्येत्येतावता ऽनादिसिद्धप्रवृत्तिप्रागभावबोधमात्रमुक्तं स्यात् । न तद्* बोधमात्रान्निवर्तते किं तु खड्गोद्यमनादिरूपा या हननोद्यमक्रिया तस्या उपरन्तव्यमिति कर्तव्यत्वेनानुसन्धीयमाना या खड्गादिपरावर्तनक्रिया तदुपलक्षितत्वेन निवृत्तिरूपा यत्र प्रवृत्त्यभावमवबुध्य निवर्तते निवृत्तिरूपापन्नप्रवृत्त्यभावाद् भवतीत्यर्थः । **यद्वन्यात्तन्नेतीति** । इदं वाक्यं प्रसक्तया निवृत्तिप्रतिपादकतया नोपात्तं खड्गादिपरावर्तनरूपतया वक्ष्यमाणायाः प्रसक्तक्रियानिवृत्तेर्न हन्यादित्येतदर्थत्वाभावात् । किं तु निवृत्तिरूपा खड्गादिपरावर्त्यताबुद्धिः केन भवतीत्याकाङ्क्षायां न हन्यादित्येतदर्थभूतानिष्टसाध-

* तदिति नास्ति २ पु० ।

नत्वज्ञानेन भवतीत्येतदर्थप्रतिपादकतयोपात्तम् । **एषा चेति** । **न हन्या-**
दित्यनेन हननगतबलवदनिष्टाननुबन्धित्वविशिष्टसाधनत्वाभावावगतिः
ततो बलवदनिष्टानुबन्धित्वकल्पनं तेनोद्यतं खड्गादिकं परावर्त्तनीयमिति
बुद्धिः ततस्तत्परावर्त्तनवैशिष्ट्येन लब्धपरिपालनतया निवृत्तिरूपापन्नौदासी-
न्यप्राप्तिरिति क्रमः ।

अभावत्वात्तथेति । अभावो हि ब्रह्मस्वरूपे नान्तर्भवति । ९२ । ६
अतः प्रपञ्चान्तःपातित्वान्मिथ्येत्यर्थः । **अतथात्वात्** अशरीरत्वरूपत्वात् ।
अनादित्वादिति सत्कार्यवादी शङ्कत इति । उभयोः सादित्वे खलु
(परस्परहेतुहेतुमद्भावाधीनः)* परस्पराश्रयः प्रसज्यते । उभयोरनादित्वे
तदभावाद् न परस्पराश्रयप्रसक्तिरित्यर्थः । टीकायां यस्तु मन्यत इत्यग्रि-
मग्रन्थेनासत्कार्यवादमवलम्ब्य प्रवाहानादित्वशङ्कायाः करिष्यमाणत्वात्
इयं शङ्का सत्कार्यवादावलम्बस्वरूपा ऽनादित्वविषया योजिता । **अन्धप-**
रम्परेति । स्वरूपनित्यत्वपक्षे ऽपि अभिव्यक्त्योरनित्ययोः† परस्प-
रहेतुहेतुमद्भावेन तत्कृतपरस्पराश्रयानपायाद् उत्पत्तिस्थानीयां कादाचि-
त्कीमभिव्यक्तिमङ्गीकृत्यापि स्वरूपनित्यत्वकल्पनेयमन्धपरम्पराप्राप्तपटशी-
क्ष्योपदेशवदप्रामाणिकीत्यर्थः । **संशयनिमित्तेति** । संशयशब्देन विशेषा-
दर्शनादिसंशयकारणकलापो विवक्षितः संशयस्य प्रत्ययशब्देन तत्कार्य-
तया ग्रहणात् । संशयशब्दस्य मुख्यार्थत्वे तु संशयमूलकशब्दप्रयोगजन्य-
प्रत्ययान्तरपरः प्रत्ययशब्दो योज्यः । **उचित‡निमित्तापेक्षणादिति** ।
करणदोषादिबहुनिमित्तापेक्षणादित्यर्थः । **साधारणधर्म्मिणि दृष्टे इति** । ९३ । ४
धवलभास्वरवर्णरूपसादृश्यविशिष्टे धर्मिणि दृष्टे किं सादृश्यविशिष्टधर्मिज्ञा-
नमात्रं विपर्ययकारणम् उत सादृश्येनेव अन्यैश्च दोषैर्मिलितमित्यर्थः ।
द्वितीयं दूषयतीति । सादृश्यवद्दोषस्यापि प्रवेशितत्वात् । यद्यपि
शुक्तिप्रमा न भवति दोषस्य प्रमाप्रतिबन्धकत्वात् तथापि संशयः किं न
स्यात् तस्यापि भ्रान्तिवद्दोषजन्यत्वादिति दूषयतीत्यर्थः । समानधर्मधर्मिणि
इति विशेषणं व्याचष्टे **समानो धर्मो यस्येति** । **न च रागादिति** ।

---

* ( ) एतदन्तर्गतो ग्रन्थो नोपलभ्यते २ पु० ।

† अभिव्यक्त्यानित्ययोरिति २ पु० पा० ।

‡ उपचितेति २–५ पु० पा० ।

४८ । २ रागः संशयव्यावृत्तो भ्रान्त्येकपक्षपाती दोष इति भावः । **समानानेकध-**
र्मेति । अत्राऽव्यवस्थात इत्येतदन्तेन सूत्रांशेन त्रिविधा संशयसामग्री
वर्णिता । विशेषापेक्ष इत्यनेनान्यतरविशेषावधारणात्मकत्वमुक्तम् । तेन
विशेषापेक्षो विमर्श* इति सूत्रांशेनानवधारणज्ञानं संशय इति तल्लक्षणं
दर्शितम् । **अनेकस्माद् व्यावृत्त† इति** । अनेकशब्दस्य धर्मपदेन समासे
शाकपार्थिवादिवन्मध्यमपदलोपेनानेकस्मात् सजातीयविजातीयाद् व्यावृत्तो
ऽसाधारणो धर्म इत्यर्थेनैकधर्मलाभ इति भावः । **कार्यनियमं प्रतिजा-**
नानेनेति पाठः साधुः । संप्रतिभ्यामनाध्यानइत्युत्कण्ठापूर्वकस्मरणरूपा-
ध्यानव्यतिरिक्तार्थे संप्रतिपूर्वाद् जानातेरात्मनेपदविधानात् । **प्रतिजान-**
तेति पाठस्तु कथं चिदाध्यानार्थविवक्षया समर्थनीयः ।

६४ । ५ **तत्रेति‡** । नन्वनुष्ठितस्य फलादर्शनं जन्मान्तरकृतकर्मणः फलज-
नकत्वं च तद्विधिव्याप्तमिति शङ्कितुर्नाभिप्रायः येन तद्व्याप्तिभञ्जनतः परि-
ह्रियेत किं त्वन्वयव्यतिरेकव्यभिचाराद् लोकतः कारणत्वं ग्रहीतुं न
शक्यम् । अतो विधिबोध्यकारणत्वमङ्गीकृत्य तन्निर्वाहार्थं फलप्रतिबन्धकदु-
रितनिवृत्त्यादिवैकल्यकल्पनया ऽन्वयव्यभिचारो जन्मान्तरकृतश्रवणादिकल्प-
नया व्यतिरेकव्यभिचारश्च परिहरणीय इत्यभिप्रायः । न च विध्यभावे केवल-
मुदाहृतदृष्टान्तद्वयेनायं व्यभिचारः परिहृतो भवति श्रुतवैशेषिकादिशास्त्राणां
४९ । केषां चिदवबोधानुत्पत्तौ हि मतिमान्द्यालस्यानभ्यासादिरूपकारणवैकल्यं
स्पष्टं दृष्ट§मस्ति शब्दमात्रस्य शाब्दप्रमाजनकत्वं चान्यत्र सामान्यतः
सिद्धमस्ति अतस्तत्रान्वयव्यभिचारस्य प्राक्सिद्धकारणत्वाविरोधित्वे ऽप्यत्र
बहुशः कृतश्रवणमननानां सम्यक्सकलवेदान्तार्थनिर्णयवतां साक्षात्कारानु-
दयः किं चिद्दृष्टकारणवैकल्यप्रयुक्तत्वेनादृश्यमानः कथं प्रागसिद्धस्य साक्षा-
त्कारे शब्दप्रमाणकारणत्वस्य ग्रहणे विरोधी न स्यात् । जन्मान्तरोपार्जि-
तनिधिखननेनोपभोगे च पूर्वानुभूतस्मरणं दृष्टं कारणं सिद्धमस्ति अत-
स्तत्र व्यतिरेकव्यभिचारसमाधानसंभवे ऽप्यत्र जन्मान्तरकृतश्रवणादेरन्यतः
सिद्ध्यभावेन तत्कल्पकस्य विधेरप्यभावे जायद्व्यतिरेकव्यभिचारश्च कथं

* गौतमसू· अ· १ आ· १ सू· २३ ।
† अनेकव्यावृत्त इति २ पु· पा· ।
‡ तत्रेति पाठः २ पु· ।
§ स्पष्टदृष्टमिति १ पु· पा· ।

कारणत्वग्रहविरोधी न स्यात्। तस्माद्विधिव्यभिचारोद्भावनं कृतशङ्कापरिहारानुपयुक्तमयुक्तम्* ।

तथा **प्राधान्यं श्रवणादेर्न भवतामपि संमत**मित्येतदप्ययुक्तम्। ६४। १३
अर्थज्ञानफलकाध्ययनविधेरिव साक्षात्कारफलश्रवणविधेरपि प्रधानकर्मत्वस्यैव प्राप्तेरिति चेद् उभयतो व्यभिचारेण श्रवणस्य साक्षात्कारकारणत्वं लोकत इव बाधेन विधितो ऽपि ग्रहीतुं न शक्यमिति प्रागेव शब्दापरोक्षनिराकरणेनोक्तप्रायम्। अतो विधिना कारणत्वं निश्चित्य व्यभिचारः परिहरणीय इति शङ्कितुरभिप्रायो न संभवतीत्यभिप्रेत्य यद्यनयोक्तिभङ्ग्या विधिव्याप्तिराशङ्किता तदेदमपि दूषणान्तरमिति विधिव्याप्तौ व्यभिचार उपन्यस्तः। अथ यदि श्रवणस्य प्रधानकर्मत्वे ऽर्थबाधात् तत्परित्यज्य श्रवणादिनिर्णीतमात्मतत्त्वमैन्द्रियकस्वसाक्षात्कारोत्पादनसमर्थं भवति

लवणक्षारक्षोदिनि पात्रे गोमूत्रपूरिते क्षिप्तम्।
मर्दितमपि शालितुषैर्यदविकृतं तत्तु मौक्तिकं जात्यम्॥
घृष्टं सदात्मनः स्वच्छां छायां यन्निकषोपले† ।
स्फुटं प्रदर्शयेदेतद्वैडूर्यं जात्यमुच्यते॥

इत्यादिशास्त्रोक्तपरीक्षाप्रकारनिर्णीतमिव रत्नतत्त्वम् इत्युपयोक्ष्यमाणसंस्कारतया गुणकर्मत्वमिष्यते तदा न चेत्यादिना दूषणमुक्तमिति न किंचिदनुपपन्नम्।

ननु प्रयाजशेषवाक्यस्य प्रयाजशेषं हविष्षु क्षारयेदित्यर्थकल्पनं न युक्तम्। क्षारणेन प्रतिपाद्यतया प्रयाजशेषस्य शेषितायाः क्षारणदेशतया हविषां शेषतायाश्च प्रसङ्गात्। नैतद्युक्तम्। तथा सति हि चात्वाले कृष्णविषाणां प्रास्यतीतिवद् हविष्षु प्रयाजशेषे च सप्तमीद्वितीये स्याताम् इह तु द्वितीयया हविषां संस्कार्यत्वेन प्राधान्यं तृतीयया प्रयाजशेषस्य तत्संस्कारार्थद्रव्यत्वेन शेषत्वं च प्रतीयतइत्याशङ्क्य विशेषयति **कृतप्रयोजनेति**। निर्वृत्तप्रयोजनस्य हि शेषः प्रतिपत्तिमपेक्षते करिष्यमाणाज्यभागार्थग्राह्यमाज्यं प्रयाजशेषाज्येनासंसर्गसिद्धौ तस्य क्व चित् क्षारणमपेक्षते तस्मादपेक्षितप्रति-

* अनुपयुक्तमुक्तमिति २ पु॰ पा॰।
† यदात्मनः स्वच्छे स्वच्छायां निकषोपले इति २-५ पु॰ पा॰।

पत्न्यर्थत्वमेव युक्तं न त्वनपेक्षितहविःसंस्कारार्थत्वम् । एवं च क्षारणस्य दृष्टार्थत्वमपहायाऽदृष्टार्थत्वस्वीकारश्च परिहृतो भवति । प्रयाजेषु विनियुक्तस्य पुनः क्षारणे विनियोग इति विनियुक्तविनियोगविरोधोऽपि परिहृतो भवति । तस्माद् द्वितीयातृतीययोः सप्तमीद्वितीयार्थतैव युक्तेति भावः ।

९४ । २१ **अपूर्वेति** । अदृष्टपर्यवसायिन एव गुणकर्मणो विध्यपेक्षणात् श्रवणादेस्तु दृष्टद्वारेणैव साक्षात्कारोपयोगित्वाद् नादृष्टानुप्रवेशो ऽस्तीति न तत्राप्राप्तार्थविषयविध्यपेक्षेत्यर्थः । **त्र्यंशा भावना हि धर्म इति*** । कौमारिलमतानुसारेण साध्यसाधनेतिकर्तव्यताभेदो मतान्तरेष्वप्यविशिष्टः । **स्वप्नोपलब्धेति** । स्वप्नेषु पर्यापतन्तो दृष्टा व्याघ्रादय आकुलतामुत्पाद्य स्वप्नदृशमुत्थापयन्तो भवन्ति स्वोपादानाविद्यानिवर्तकाः । इह श्रुतिव्याख्यानेष्वस्नाविरं सिरारहितमिति व्याख्यातं तत् स्नावाः सिरा अस्य सन्तीति स्नाविरं न स्नाविरम् अस्नाविरम् इतीशावास्योपनिषद्विवरणानुसारेण प्राक्तु स्नाविरमविगलितमिति टीकानुसारेणान्यथा व्याख्यातम् । एवमन्यत्रापि मतभेदेनाविरोधो द्रष्टव्यः ।

टीकायां विद्याऽविद्ययोः कार्यकारणभावं निवर्त्यनिवर्तकभावं चोपपाद्य तदर्थविषयत्वेन विद्यां चाविद्यां चेति मन्त्रस्योदाहृतत्वात् तदनुसा-
९६ । ७ रेण मन्त्रं योजयति **अविद्यामिति** । अत्रेदं सकलमूलपूर्वापरग्रन्थगतजीवविषयप्रतिबिम्बावच्छेदव्यवहारद्वयतात्पर्यावधारणाय चिन्तनीयम् अनयोः पक्षयोराचार्याणां कतरः पक्षः सिद्धान्त इति । द्वितीय एव आद्यस्याचार्यैर्दूषितत्वादिति चेत् । न । अध्यासपूर्वपक्षे हि तद्दूषणं कृतम् । सिद्धान्ते तस्यासमाहितत्वात् सिद्धान्ताभिमतमेव तद् दूषणमिति चेद् न । असारं तद्दूषणमित्यनादरेणापि तदनुद्धारोपपत्तेः । तथा हि ।

रूपवत एव प्रतिबिम्ब इति नास्ति नियमः । रूपसंख्यापरिमाणसंयोगविभागपरत्वापरत्वचलनसुखत्वादिजातीनां प्रतिबिम्बदर्शनात् । द्रव्यस्य सत इति विशेष्यतइति चेद् न । पृथिव्यादिनवकानुगतस्य द्रव्यत्वासिद्धेः । द्रव्यं द्रव्यमिति तत्र तत्र† लौकिकानामनुगतप्रत्ययाभावात्

---

* इदं नास्ति २ पु. ।

† तत्रेत्येकवारमेव २ पु. ।

तार्किकपरिभाषाया निष्प्रमाणकत्वात् । गुणाश्रयस्य सत इति विशेष्य-तइति चेद् न । संख्याया एव संख्यारूपगुणाश्रयभूताया नीरूपायाः प्रति-बिम्बदर्शनात् । अस्ति हि संख्यायामपि संख्या एकत्वं प्रथमसंख्या द्वित्वं द्वितीयसंख्या बहुत्वेषु त्रित्वं प्रथमसंख्या चतुष्ट्व* द्वितीयसंख्येत्यादिव्यवहा-रात् । अत एव वसन्ताय कपिञ्जलानालभेतेत्यत्र त्रित्वमेव बहुवचनार्थो न तु चतुष्ट्वादिकं प्रथमातिक्रमे कारणाभावादिति न्यायविदः । अत एव च द्वावेकत्वसंख्यारूपाववयवावस्या द्वित्वसंख्याया इत्याद्यर्थे ब्राह्मणद्वितयं ब्राह्मणद्वयमित्यादिशब्दनिष्पत्त्यर्थे† संख्याया अवयवे तयबित्यादिसूत्रैस्त-यप्प्रत्ययादयो विहिताः । अत एव च रक्षसां निहतान्यासन् सहस्राणि चतु-र्दशेत्याद्यभियुक्त‡व्यवहाराः । ननु संख्यासु वस्तुतो नास्ति संख्यान्तरं किं तु द्वित्वसंख्या द्वितीयेत्यादिसजातीयसंख्याव्यवहाराः सत्ता सतीति व्यवहारवदभेदे ऽपि धर्मधर्मिभावकल्पनया सहस्राणि चतुर्दशेत्यादिवि-जातीयसंख्याव्यवहाराः सहस्रादिसंख्याश्रयगतचतुर्दशसंख्यादिसामानाधिकर-ण्येन तत्कल्पनया । अतो न संख्याया मुख्यं गुणाश्रयत्वमिति चेत् । उच्यते§। तुल्यमेतदात्मनोऽपि । आनन्दादिधर्मास्तदभिन्ना इति तस्यापि हि न मुख्यं गुणाश्रयत्वं तस्माद्रूपवत एव प्रतिबिम्ब इति नियममवलम्ब्यात्मप्रति-बिम्बनिराकरणं तावदयुक्तम् ।

तथा रूपवत्येव प्रतिबिम्ब इति नियममवलम्ब्यापि निराकरणमयुक्तम् । किं प्रतिबिम्बोपाधेर्वस्तुतो रूपवत्त्वं प्रतिबिम्बने प्रयोजकमिष्यते उत रूपव-त्त्वेन ग्रहणम् । आद्ये ऽनात्मनो ऽन्तःकरणे प्रतिबिम्बनानुपपत्तिः । अन्तः-करणस्य त्रिवृत्करणेन पञ्चीकरणेन वा रूपवत्त्वात् । न द्वितीयः । निज-रूपवत्त्वेनागृह्यमाणे ऽपि स्फटिके सन्निहितजपाकुसुमप्रतिबिम्बनेन अरुणः स्फटिक इति व्यवहारदर्शनात् । तस्माद् निरवद्यः प्रतिबिम्बपक्षः । प्रतिबि-म्बपक्षे एव च जीवतदन्तर्यामिभावेनान्तःकरणे द्विगुणीकृत्य वृत्तिरुपपद्यते ।

ननु प्रतिबिम्बपक्षे केन दृष्टान्तेन द्विगुणीकृत्य वृत्त्युपपत्तिः । अभ्र-स्याकाशस्य प्रतिबिम्बो नाभ्युपगतः । आलोकस्य तु प्रतिबिम्ब एव नाव-

---

* चतुष्ट्वादिकमिति २ पु॰ पा॰ ।
† निष्पत्त्यर्थे इति १ पु॰ पा॰ ।
‡ वाल्मीकिरामायणे १ सर्गे बालकाण्डे ।
§ उच्यते इति नास्ति १ पु॰ ।

च्छेदो ऽपि । न च जलान्तर्गतसिकतादिग्रहणार्थं तदन्तरालोकप्रवेशस्य अवश्यम्भावात् तेन तस्या अवच्छेदो ऽप्यङ्गीकरणीय इति वाच्यम् । आलोकप्रतिबिम्बेनैव सिकतादिप्रकाशोपपत्तेः । न च समारोपितस्य प्रतिबिम्बालोकस्य सिकतादिभिः संयोगो नास्तीति वाच्यम् । सद्यो ऽपवरकप्रविष्टस्य समारोपितेन तमसा तत्रत्यघटादिप्रकाशप्रतिबन्धवत् समारोपितेनालोकेन सिकतादिप्रकाशजननोपपत्तेरिति चेत् । मैवम् । जलेनाकाशस्यावच्छेद एव तत्रालोकस्य प्रतिबिम्ब एवेति कल्पने दृष्टान्तसंप्रतिपत्त्यभावेपि प्रतिबिम्बाश्रयान्तःकरणेन सर्वगतस्यात्मनो ऽवच्छेदस्याप्यवश्यम्भावेन स्वत एव द्विगुणीकृत्य वृत्तिसिद्धेः ।

प्रतिबिम्बपक्ष एव च सूत्रकारादिसंमतः । अंशो नानाव्यपदेशादित्यधिकरणे* ह्यैकात्म्यवादे कर्मतत्फलव्यतिकरशङ्कापरिहारार्थं प्रवृत्तेनाभास एव चेति† सूत्रेण जीवस्य ब्रह्मप्रतिबिम्बत्वमुक्तं तथैव च भाष्यकारैर्व्याख्यातम् । आभास एवैष जीवः परस्यात्मनो जलसूर्यकादिवत्प्रतिपत्तव्यः न स एव साक्षाद् नापि वस्त्वन्तरम् । अतश्च नैकस्मिन् जलसूर्यके कम्पमाने जलसूर्यकान्तरं कम्पते । एवं नैकस्मिन् जीवे कर्मफलसंबन्धिनि जीवान्तरस्य तत्संबन्धः । एवमव्यतिकर एव कर्मफलयोरिति । टीकाकारैरपि तस्मिन्नधिकरणे जीवब्रह्माभेदे सकलजीवगतदुःखभाक्त्वं ब्रह्मणः स्यादिति शङ्कापरिहार एतत्सूत्रसिद्धं प्रतिबिम्बत्वमाश्रित्यैव समर्थितः । न च मोक्षस्यानर्थबहुलता यतः प्रतिबिम्बानामेव श्यामतावदातते न बिम्बस्य एवं जीवानामेव नानावेदनाभिः संबन्धः ब्रह्मणस्तु बिम्बस्येव न तदभिसंबन्ध इति । आचार्यैरप्येतदभिप्रायः स्पष्टीकृतः बिम्बप्रतिबिम्बयोरवदातत्वश्यामत्वादिव्यवस्थानान्न धर्मसाङ्कर्यमित्यर्थ इति । तस्मात्प्रतिबिम्बपक्ष एवाचार्याणामभिमतः । अत एवानिर्वाच्याविद्याद्वितयसचिवस्येति प्रथमश्लोकगतचराचरपदव्याख्यानसमये एव जीवस्य प्रतिबिम्बत्वमुक्तं जीवानामपि चराचरोपाधिकानां तत्प्रतिबिम्बत्वेन तद्विवर्ततेत्याहेति । अवच्छेदपक्षस्तु भाष्यटीकागतघटाकाशादिदृष्टान्तस्वरसप्राप्तो न दूषितः, परं न तु स्वतन्त्रेषु स्ववाक्येषु जीवो ऽवच्छेद इति क्व चिदप्यु-

* व्या॰ सू॰ अ॰ २ पा॰ ३ सू॰ ४२ । † व्या॰ सू॰ अ॰ २ पा॰ ३ सू॰ ५० ।

क्तम् । तस्मात् प्रतिबिम्बपक्ष एवाचार्याणां सिद्धान्त इति । एवं प्रतिबिम्बपक्षः श्रेयानिति मन्यमानानां मतानुसारेणाचार्य्याणां तात्पर्य्यं योजितम् ।

अथाऽवच्छेदपक्षमभ्युपगच्छतां मतमनुसृत्योच्यते । प्रतिबिम्बपक्षो भाष्यकारैरेव न स्थानतोऽपी*त्यधिकरणे निराकृतः । तत्र ह्यत एव चोपमा सूर्यकादिवदिति सूत्रेण† सूर्यादिप्रतिबिम्बदृष्टान्ते श्रुत्युदाहृते दर्शिते सूर्यादिवदात्मनः प्रतिबिम्बो न युज्यतइति तदाक्षेपकत्वेनाम्बुवदग्रहणात्तु न तथात्व‡मिति सूत्रं व्याख्यातम् । यथा ऽम्बु सूर्यादिभ्यो मूर्त्तेभ्यो विप्रकृष्टदेशं गृह्यते न तथा ऽऽत्मनो विप्रकृष्टदेशं प्रतिबिम्बनयोग्यं वस्तु गृह्यते । अतो न क्वाप्यात्मनः सर्वगतस्य प्रतिबिम्बो युक्त इति । ततो वृद्धिह्रासभाक्त्वमन्तर्भावादुभयसामञ्जस्यादेवं§मिति सूत्रमुक्तानुपपत्त्या सूर्यादिवदात्मनः प्रतिबिम्बनमनुपपन्नमित्यङ्गीकृत्यैव श्रुतिषु सूर्यादिप्रतिबिम्बोपादानस्य तात्पर्यान्तरवर्णनपरतया व्याख्यातम् । यथा सूर्यादिप्रतिबिम्बस्य जलाद्युपाधिगतवृद्धिह्रासाद्यधीनवृद्धिह्रासादिभाक्त्वमेवमात्मनो ऽप्यन्तःकरणादिगतवृद्धिह्रासाद्यधीनवृद्धिह्रासादिभाक्त्वमित्येतावता जलसूर्यादिदृष्टान्तीकरणं न तु प्रतिबिम्बनेन दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः सर्वथा साम्यस्यानपेक्षितत्वादिति । बृहदारण्यकभाष्ये ऽपि स एष इह प्रविष्ट आ नखाग्रेभ्य इति वाक्यव्याख्यानावसरे सर्वगतस्यात्मनः कः प्रवेशो नामेति विमृश्य प्रतिबिम्बप्रवेश इति पक्षमम्बुवदग्रहणात्त्विति सूत्रोक्तेन विप्रकृष्टदेशोपाध्यभावेनैव दूषयित्वा देहादावात्मन उपलभ्यमानत्वं प्रवेशः । न हि पाषाणादाविव देहादावात्मनो ऽनुपलब्धिरस्तीति प्रवेशपदार्थस्यान्यथोपपादनेन प्रतिबिम्बपक्षदूषणं स्थिरीकृतम् । न हि लोके ऽपि जलाद्विप्रकृष्टदेशस्यैव क्षेत्रादेस्तदन्तर्निमग्नत्वेन विप्रकृष्टदेशस्यापि जले प्रतिबिम्बो दृश्यते न च सावयवस्य क्षेत्रस्य जलान्तर्निमग्नाधरकायस्य ऊर्ध्वकायप्रतिबिम्बवदन्तःकरणादिगतस्यात्मनस्तदभिमुखप्रदेशान्तरप्रतिबिम्ब उपपादयितुं शक्यः । निरवयवत्वशब्दकोपापत्तेः । तस्माद् बहुषु जलपात्रेषु चन्द्रस्य यावत एकत्र प्रतिबिम्बस्तावतो ऽप्यन्येष्विव कृत्स्नस्यैवात्मन एकत्रान्तःकरणे प्रतिबि-

* व्याससू॰ अ॰ ३ पा॰ २ सू॰ ११ । † व्या॰ सू॰ अ॰ ३ पा॰ २ सू॰ १८ ।
‡ व्या॰ सू॰ अ॰ ३ पा॰ २ सू॰ १९ । § व्या॰ सू॰ अ॰ ३ पा॰ २ सू॰ २० ।

म्बितस्यान्येष्वपि प्रतिबिम्बो वक्तव्यः । ननु बहूनां दर्पणानां पुरतस्तिर्यक् प्रसारितस्य वंशदण्डस्य दर्पणेषु भिन्नभिन्नप्रदेशानामिवान्तःकरणेष्वात्मनस्तत्तदन्तःकरणाभिमुखभिन्नभिन्नप्रदेशानां प्रतिबिम्बो वाच्यः । सावयवत्वे हि तथा वक्तुं शक्यम् । न च निदाघार्तस्य जाह्नवीजलनिमग्नसर्वकायस्य सर्वाङ्गीणसुखोत्पत्त्यर्थमा केशादा नखाग्रादन्तःकरणव्याप्तौ सत्यां व्यवधानरहितस्तदभिमुखात्मप्रदेशो लभ्यते यस्य तत्र प्रतिबिम्बो वर्ण्येत । एवमविप्रकृष्टदेशरूपं दूषणं भाष्ये व्यक्तमिति दूषणान्तरमाचार्यैः पूर्वपक्षिमुखेनोद्घाटितम् । रूपवत एव रूपवत्येव प्रतिबिम्ब इत्यस्य चाक्षुषस्यैव चाक्षुषएव प्रतिबिम्ब इत्यर्थः । न ह्यस्य नियमस्य क्व चिद्भङ्गो ऽस्ति मुखादिप्रतिबिम्बे तदीयचाक्षुषसर्वगुणानुभवात् कस्तूरिकादिप्रतिबिम्बे तदाघ्राणे ऽपि सौरभाननुभवाच्च ।

गुहादिषु प्रतिध्वनिर्ध्वनेः प्रतिबिम्ब इति के चित् । तन्न । स एव हि गगनगुणः शब्दः दुन्दुभिसमुद्रदावानलझञ्झामारुतादिध्वनीनां पृथिव्यादिशब्दत्वात् । एवं च यद्यप्याभास* इति सूत्रेण प्रतिबिम्बपक्ष उक्त इति प्रतिभाति तथापि एकत्र जीवस्य प्रतिबिम्बत्वाभ्युपगमो ऽन्यत्र तद्दूषणं च परमाप्तस्य सूत्रकारस्य न संभवतीति किंचिदनुसारेण कस्मिंश्चिन्नेतव्ये प्रतिबिम्बदूषणस्याविप्रकृष्टदेशत्वादियुक्तिपूर्वकं कृतत्वाद् आभास एव चेति सूत्रे भाष्यकारैरपि श्रुत्योपपत्त्या वा प्रतिबिम्बत्वस्य समर्थितत्वात्तदेव सूत्रं वृद्धिह्रासभाक्त्व† मिति सूत्रोक्तन्यायात् प्रतिबिम्बसादृश्यप्रतिपादनपरं योज्यं तावताप्यव्यतिकरसिद्धेः । तदधिकरणटीकायां बिम्बप्रतिबिम्बयोर्ब्रह्मजीवदृष्टान्तत्वेनोपादानाच्च । वस्तुतस्त्वाभास एव चेति सूत्रं प्रतिबिम्बत्वरूपस्य प्रतिबिम्बसादृश्यरूपस्य वा ऽऽभासत्वस्य प्रतिपादनपरमेव न भवति षड्विंशतिरित्येव ब्रूयादितिवदेवकारोपहतविधिशक्तिकत्वेन यथाप्राप्तानुवादत्वात् ।

तथा हि । प्रकृतावग्नीषोमीयपशावध्रिगुप्रैषे षड्विंशतिरस्य वङ्क्रय इति श्रुतम् अस्य च्छागस्य पशोरेकैकस्मिन् पार्श्वे त्रयोदश त्रयोदशास्थी-

* व्याससू. अ. २ पा. ३ सू. ५० । † व्या. सू. अ. ३ पा. २ सू. २० ।

नीति षड्विंशतिर्वङ्क्रिशब्दोक्तानि पार्श्वास्थीनीत्यर्थः। अश्वमेधे त्वश्वस्य पशोरेकैकस्मिन् पार्श्वे सप्तदश सप्तदशास्थीनीति चतुस्त्रिंशद्वङ्क्रयः। तत्प्रकाशको वैशेषिको मन्त्रः पठ्यते चतुस्त्रिंशद्वाजिनो देवबन्धोर्वङ्क्रीरश्वस्य स्वधितिः समेतीति। तेनोपदिष्टेन षड्विंशतिमन्त्रस्य सर्वथा निवृत्तौ प्रसक्तायां पुनरपि तत्र पठ्यते षड्विंशतिरित्येव ब्रूयाद् न चतुस्त्रिंशदिति*। तेन प्राकृतमन्त्रः प्राप्यमाणः किं षड्विंशतिपदयुक्त एव प्राप्नोति उताश्ववङ्क्रिसंख्यानुसारेण षड्विंशतिरिति पदस्थाने चतुस्त्रिंशत्पदोहयुक्त इति संशये षड्विंशतिरित्येव ब्रूयादिति वचनान्नास्ति वचनस्यातिभार इति न्यायात्† षड्विंशतिपदयुक्त एवेति प्रापय्य राद्धान्तितं नवमे‡। षड्विंशतिरित्येव ब्रूयादिति वाक्यं§ न षड्विंशतिपदयोगेन प्राकृतमन्त्रविधायकम् एवकारोपहतविधिशक्तिकत्वेन तस्य चतुस्त्रिंशन्मन्त्रनिषेधएव तात्पर्यात्। ततश्च निषेधेन वैशेषिकमन्त्रनिवृत्तौ प्राकृतमन्त्रो ऽतिदेशेनैव प्राप्नोतीति षड्विंशतिरितीत्येतत्प्राप्तानुवादकम्। यथाप्राप्ति चानुवादो भवति प्राप्तिश्च चतुस्त्रिंशत्पदोहेनैव यथा द्विपशुके पशुबन्धे द्विपञ्चाशत्पदोहेनैव‖। तस्मादश्वमेधे चतुस्त्रिंशत्पदोहयुक्त एव षड्विंशतिमन्त्रः प्रयोक्तव्य इति। एवमाभास एवेति सूत्रस्याप्येवकारोपहतविधिशक्तित्वेन जीवः साक्षाद् ब्रह्मैव न भवतीति भाष्यदर्शिते निषेधएव तात्पर्यम्। आभास इति तु यथाप्राप्तानुवादकम्। प्राप्तिश्च वृद्धिह्रासभाक्त्वमिति सूत्रोक्तन्यायात् प्रतिबिम्बसादृश्यस्येति तस्यैवानुवादकं न तु कस्य चिदर्थस्य विधायकम्। तस्मादवच्छेदपक्षे न सूत्रादिविरोधशङ्का।

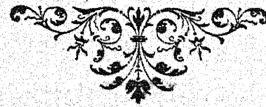
तत्र तत्र¶ प्रतिबिम्बत्वव्यवहारस्तु वृद्धिह्रासभाक्त्वसूत्रक्तृप्तसादृश्यमूलो गौणः। न हि ज्वलनाद्भिन्नत्वेनावगते माणवके ऽग्निरधीते ऽग्निरागच्छतीत्यादिप्रयोगसहस्रसत्त्वे ऽप्यग्निशब्दो माणवके मुख्यत्वमश्नुवीत अन्तःकरणकृतस्यैवात्मनो जीवान्तर्यामिभावेन भेदस्त्वविद्याश्रयत्वतद्विषयत्वान्तःकरणसंवलितत्वतदसंवलितत्वाद्युपाधिभेदादुपपद्यते। अन्यथा षडस्मा-

* चतुस्त्रिंशदिति ब्रूयादिति २ पु॰। † न्यायाच्चेति २ पु॰ पा॰।
‡ जै॰ सू॰ अ॰ ६ पा॰ ४ सू॰ १–२९।
§ ब्रूयादिति वचनादिति वाक्यमिति २ पु॰ पा।
‖ पदोहत्वेनेति २ पु॰ पा॰। ¶ तत्रेत्येकमेव १ पु॰।

कमनादय इति सिद्धान्ते जीवेश्वरभिन्नत्वेनाभ्युपगतस्य जीवेश्वरतद्भेदादिसकलप्रपञ्चविवर्ताधिष्ठानत्वेन सर्वगतस्य शुद्धचैतन्यस्याप्यन्तःकरणे सत्त्वमवर्जनीयं तत्तु प्रतिबिम्बपक्षमाश्रित्य द्विगुणीकृत्य वृत्त्युपपादनेनापि न निर्वहतीति त्रिगुणीकृत्य वृत्तिरुपपादनीया भवेत् । प्रतिब्रह्मोपासनमुपास्यधर्मिभेदस्याचार्य्यैरानन्दमयाधिकरणारम्भे* वक्ष्यमाणत्वात् । दहरशाण्डिल्यविद्याद्युपास्यभिन्नभिन्नसगुणब्रह्मसत्त्वमपि तस्मिन्नभ्युपगन्तव्यमिति तदर्थं चतुःपञ्चगुणादिवृत्तिरप्युपपादनीया भवेत् । न च तदुपपादनं शक्यम् । दृष्टान्ताभावात् । तस्माद् जीवेश्वरोपाधिभ्यां वास्तवतदुभयाभावेन तत्तद्गुणोपाधिभेदेन चावच्छेदकभेदेन जीवेश्वरशुद्धचैतन्यादीनां भेद आस्थेयः । एवं जीवेश्वरयोरप्यवच्छेदकभेदेन भेदो भविष्यतीति नानुपपन्नमत्र किंचिदिति ॥

इत्थं सत्संप्रदायाध्व†प्राप्तयोः पक्षयोर्द्वयोः ।
समर्थनं यथाबुद्धि कृतं प्रीत्यै विपश्चिताम्‡ ॥

इति चतुस्सूत्री समाप्ता ॥

* व्याससू॰ अ॰ १ पा॰ १ सू॰ १२ । † सत्संप्रदायाच्चेति २ पा॰ ।
‡ अत्र चतुर्थं समन्वयाधिकरणं संपूर्णम् । तत्र सूत्रम् १-तत्तु समन्वयात् ४ इति ।

परमेति । परं सर्वपूर्वभाविजगत्कारणं वस्तु तद्विषया या मा प्रमा १०१ । १
सदेव सोम्येदमित्यादिकारणवाक्यजन्या सा निरतिशयानन्दादिस्वरूपलक्षणा-
न्वितं सर्वज्ञं यं विषयीकरोति न त्वतथाभूतं प्रधानादिकं प्रस्तोष्यमाणाधि-
करणन्यायात् तं पुरुषोत्तमं वन्दइत्यर्थः । परा उत्कृष्टा मा श्रीर्महालक्ष्मी-
र्यमालिङ्गतीत्यर्थान्तरमप्यनेन क्रोडीकृतम् । यद्यपि तदन्या का चिदपरा
लक्ष्मीर्नास्ति तथापि तस्या एव सन्ति रूपभेदा देवमनुष्याद्यनुग्रहार्थं तत्र
तत्र तारतम्येनाविर्भूतास्तदंशकलाविशेषरूपाः सौम्यासौम्यैर्जगद्रूपैस्त्वयैतद्वि
पूरितमित्यादिपुराणवचनप्रसिद्धाः । तदपेक्षया परत्वमिह भगवद्दिव्यमहि-
षीरूपे विवक्षितमिति परशब्दस्य व्यावर्त्तकत्वाद्विशेषणसमासोपपत्तिः ।

ईक्षतेर्नाशब्दम् ॥ ५ ॥

यदि सर्वज्ञे इति । सर्वज्ञत्वं चेतनस्य ब्रह्मण एव संभवति नाचे- ,, । ५
तनस्य प्रधानादेरिति कारणवाक्यानां ब्रह्मपरत्वं तत एव सिध्यतीति भावः ।
सर्वज्ञे जगत्कारणइति । ननु सर्वज्ञे समन्वयप्रदर्शनेन चेतनत्वं नोप-
क्षिप्तं किं तु प्रथमसूत्रमारभ्यैव प्राप्तम् । प्रथमसूत्रे विचार्यत्वेन प्रतिज्ञातस्य
नित्यशुद्धबुद्धमुक्तत्वरूपप्रवृत्तिनिमित्तानुसारेण चेतनत्वेनाभिमतस्य ब्रह्मण
एव लक्षणप्रमाणाकाङ्क्षाक्रमेण जन्मादिसूत्रत्रयप्रवृत्तेः । अतः सर्वज्ञत्वोपक्षिप्तं
चेतनत्वमाक्षिप्य समर्थ्यतइत्ययुक्तम् । एवं च तद्ब्रह्मणीत्यादिव्याख्येय-
टीकाग्रन्थोऽप्ययुक्त इति चेत् । उच्यते । नित्यशुद्धबुद्ध*मुक्तस्वभावे जन्मादि-
सूत्रोदाहृतनिर्णयवाक्यानुसारेण समन्वयसूत्रव्यवस्थापितपरमपुरुषार्थतानुसा-
रेण च निरतिशयानन्दरूपे ब्रह्मण्येव समन्वय इहाक्षिप्यते । अत एवाव्य-
वहितेन समन्वयाधिकरणेनाक्षेप्याक्षेपिकी† संगतिः सा च तदधिकरणार्थानु-
वादकेन टीकाश्लोकेनैव व्यञ्जितेत्याचार्यैर्नोद्घाटिता । टीकायां सर्वज्ञं सर्व-
शक्ति यद् जगत्कारणं तद् ब्रह्मेति नाद्यापि सिद्धमित्युक्तिः सर्वज्ञत्वस-
र्वशक्तिकत्वयोः प्रधाने पूर्वपक्षिणाऽङ्गीकृतत्वाद् जगत्कारणं ब्रह्मेत्यत्रैव
विवाद इति प्रागुक्तमपि तदेतदधिकरणपूर्वपक्षनिराकरणपर्यन्तमनुक्तप्रायमि-
त्येतदभिप्राया न तु ब्रह्मेति प्राङ्नोक्तमित्यभिप्राया प्रथमसूत्रमारभ्य

---

* बुद्धेति २ पु॰ नास्ति । † करणेनाप्याक्षेपिकीति १ पु॰ पा॰ ।

४८ । २ सूत्रभाष्ययोस्तदुक्तेः स्पष्टत्वात् । सर्वज्ञत्वेन चेतनत्वाद्यपेक्षिस्तु तट्टीकर-
णाभिप्राया योज्या । जीवाणुव्यतिरिक्तेत्यादिटीकायां यथा जगदुपादानकारणा-
धिष्ठातुर्जीवव्यतिरिक्तत्वविशेषणमपेक्षितं जीवा एव कर्मद्वारा तदधिष्ठातार
इति मताद् भेदप्रदर्शनार्थं न तथा ऽणुव्यतिरिक्तत्वविशेषणं प्रधानव्यावर्तनार्थं
चेतनत्वविशेषणं च तस्यापेक्षितम् । अणवो जगदुपादानभूतान् परमाणूनधिति-
ष्ठन्तीति वा प्रधानं तानधितिष्ठतीति वा मतस्य कस्य चिद् निरसनीयाभावात् ।
तथाप्यर्थगत्या तद्विशेषणद्वयं कणादमतस्याणुसङ्घातवादात् प्रधानवादाच्च
भेदप्रदर्शनार्थत्वेन योजनीयमित्यभिप्रेत्य व्याचष्टे **अणुव्यतिरेकेणेति** ।
१०१ । ११ **परमाणव इति सिद्धान्ताद् भेद इति** । सिद्धान्ते ऽपि
जीवव्यतिरिक्तेश्वरनिमित्ताधिष्ठिताः सन्ति परिणाम्युपादानभूता जीवानाम-
विद्या इति ततो भेदप्रदर्शनार्थं परमाणव इति विशेष्यभाग इत्यर्थः ।
ज्ञानक्रियाशक्ती खल्वित्यादिश्लोकव्याख्यानटीकाग्रन्थेन स्पष्टीकृतमपि ज्ञान-
क्रियाशक्त्यभावादित्यत्राभिमतं समासं तत्र टीकाग्रन्थे ज्ञानाभावसाधितेन
ज्ञानशक्त्यभावेन ज्ञानाभावसाधने अन्योन्याश्रयः शक्त्यभावेन शक्त्यभाव-
साधने आत्माश्रय इति शङ्कावकाशदानाय स्मारयति **ज्ञानक्रिययोः
शक्ती इति** । दत्तावकाशशङ्कासमाधानार्थमाह **यस्य हीति** । सामान्या-
भावसिद्ध्यपेक्षं विशेषाभावसाधनमिति न दोष इति समाधानाभिप्रायः ।
४९ । **नन्वपरिणामिन्यपीति** । सर्वज्ञ इत्यादिषु कर्त्रर्थप्रत्ययः सर्वविषयज्ञा-
नाश्रयत्वमात्रेणोपपद्यते । सविता प्रकाशते चैत्रः पश्यतीक्षते करोति
स्वपितीत्यादिप्रयोगेषु धात्वर्थाश्रयत्वस्यापि तदभिधेयत्वदर्शनादिति भावः ।
नन्वेकमपि ज्ञानक्रिययोराश्रयत्वमर्हति तयोर्व्यासज्यवृत्तित्वाभावादि-
,, । २० त्याशङ्क्य व्याचष्टे **एकरूपत्वादिति** । अनेन प्रथमव्याख्याने गुणापेक्षानेक-
रूपत्वनिषेधो द्वितीयव्याख्याने अवयवापेक्षस्तन्निषेधश्च कृतो भवति । प्रथम-
व्याख्याने निर्गुणत्वहेतोः श्लोकव्याख्याने संगृहीतस्य श्लोकेनासंग्रहो वैकल्य-
मापादयेद् द्वितीयव्याख्याने तु निरवयवत्वहेतुरपि चेत्यादिपूर्वपक्षान्तभा-
ष्येण दर्शितो*ऽत्राकृष्ट इति श्लोके तदसंग्रहो न वैकल्यापादक इति वि-
शेषः । निरवयवत्वहेतुः कृत्स्नप्रसक्त्यधिकरण†पूर्वपक्षन्यायेनापरिणामित्वसा-

* पूर्वपक्षान्ते भाष्ये दर्शित इति २ पु· पा· । † व्याससू· अ· २ पा· १ सू· २६ ।

धकः । ननु निरवयवत्वं श्रुतिसिद्धत्वेन सिद्धान्त्यभिमतमपरिणामित्वे हेतू-कर्तव्यम् । हेतुवत्साध्यमपि तथात्वेन सिद्धान्त्यभिमतमेव किमर्थं तत्र हेतुगवेषणं किमर्थं चापरिणामित्वक्रियाज्ञानाभावतदुभयशक्त्यभावप्रणाडिकया सर्वज्ञानसर्वशक्त्यभावप्रसाधनम् । अपरिणामित्वमेव ब्रह्मणि जगदुपादानप्रतिपादकवाक्यसमन्वयप्रत्याशां त्याजयति ज्ञानक्रियाभावो जगत्कर्तृप्रतिपादकत्वाभिमतवाक्यसमन्वयप्रत्याशामपि । जगत्कारणत्वाक्षिप्तं सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तिकत्वं च ब्रह्मणो न सम्भवतीति प्राक्सिद्धार्थाक्षेपार्थं तस्य सर्वविज्ञानसर्वशक्त्यसम्भवप्रसाधनमिति चेन्न । तथापि प्रधाने त्वस्ति सम्भव इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः । प्रधानस्योपादानत्वसिद्ध्यर्थं सर्वशक्तिकत्वोपपादनापेक्षायामपि कर्तृत्वोपयोगिसर्वज्ञत्वोपपादनवैयर्थ्यानिवारणात् । प्रधानस्य कर्तृत्वमपीष्यत इति चेन्न । कर्तृत्वस्याभिव्यक्तसार्वज्ञ्यापेक्षत्वेन शक्तिरूपसार्वज्ञ्योपपादनस्यानुपयोगित्वापत्तेः । उच्यते । यः सर्वज्ञः सर्ववित् परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयतइत्यादिश्रुतीनां प्रधाने समन्वयार्थं तत्र तदुभयोपपादनं भाष्यानुसाराद् ब्रह्मणि तत्समन्वयनिरासार्थं च तत्र तदुभयानुपपत्तिप्रदर्शनं ब्रह्मणो जगत्कारणत्वाङ्गीकारे तदुपपादनार्थमनेकत्वाद्यभ्युपगमावश्यम्भावात्तदेकत्वापरिणामित्वनिर्गुणत्वनिष्क्रियत्वनिर्द्धर्मकत्वश्रुतिसमन्वयो ऽपि* ब्रह्मणि त्वदभिमतो न सिद्ध्येदिति दर्शयितुमित्थं प्रणाडिकाश्रयणम् ।

प्रयुक्त आक्षिप्त इति। अत्राक्षिप्तत्वं तादर्थ्येन ।

पुरुषस्य दर्शनार्थं कैवल्यार्थं तथा प्रधानस्य ।
पङ्ग्वन्धवदुभयोरपि संयोगस्तत्कृतः सर्गः† ॥

इति सांख्यवचनात् । पुरुषस्य विकारावस्थापन्नप्रधान‡प्रदर्शनरूपभोगार्थं तस्य कैवल्यार्थं च प्रधानपुरुषयोर्जडचेतनयोः क्रियाज्ञानशक्तियुक्तयोरुभयोरप्येकफलसंपादनार्थं प्रवृत्तयोः पङ्ग्वन्धयोरिव संयोगस्तत्कृतश्च महदादिसर्ग इत्येतदर्थपरत्वेनास्य वचनस्य तत्त्वकौमुद्यां व्याख्यातत्वाच्च । प्रायपाठस्येक्षतिश्रुतिस्वारस्यभञ्जकत्वं विधिश्रुतिस्वारस्यभञ्जकत्ववद्युक्तमिति विभावयितुमस्यप्रायन्यायोत्पत्तिस्थलमुदाहरति **यज्ञेति** ।

---

* समवायो ऽपीति १ पु॰ पा॰ । † सांख्यकारिका २१ । ‡ प्रधानेति नास्ति ३ पु॰ ।

१०२ । ३ प्रधानाग्नेयप्रायवचनादिति । शिरो ह वा एतद्यज्ञस्य यदाग्नेयो हृदयमुपांशुयाजः पादावग्नीषोमीय इति प्रधानाग्नेयाग्नीषोमीयप्रायपाठादिति यावत् । नन्वाग्नेयाग्नीषोमीययोर्येन दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति फलवचनेन प्राधान्यमवगम्यते तेनैवोपांशुयाजस्यापि तदवगम्यत एव पूर्णमासपदप्रवृत्तिनिमित्तस्य पौर्णमासीकालसंबन्धस्य त्रिष्वप्यविशेषादतस्तदुभयप्रायपाठेनोपांशुयाजस्य प्राधान्यसिद्ध्युक्तिरयुक्तेति चेत् । उच्यते । उपांशुयाजाधिकरणसिद्धान्ते प्रायवचनाच्चेति* गुणसूत्रस्येदं व्याख्यानम् । यदाग्नेयादिप्रायपाठादुपांशुयाजस्य प्राधान्यमभ्युपगन्तव्यमिति । तच्चाधिकरणं जामि वा एतद्यज्ञस्य क्रियतइत्यादिसंदर्भे विष्णुरुपांशु यष्टव्य इत्यादिवाक्यत्रयं विध्यर्थोचिततव्यप्रत्यययोगाद् यागत्रयविधायकमदेवतमन्तरावाक्यं यागत्रयसमुदायानुवादकमिति पूर्वपक्षप्राप्तौ जामितादोषोपक्रमतन्निर्हरणोपसंहारैकरूप्यावगतैकवाक्यत्वनिर्वाहार्थं पुरोडाशद्वयनैरन्तर्य्यप्रयुक्तजामितादोषनिर्हरणोपयुक्तपुरोडाशद्वयान्तरालकालविशिष्टयागविधिनिर्वाहार्थं चान्तरावाक्ये एकस्यैव यागस्य विधिः । तत्र त्रिविधयाज्यानुवाक्यायुगलरूपमन्त्रवर्णप्राप्तविकल्पितदेवतात्रयान्वयानुवादेन† स्तुत्यर्थं विष्ण्वादिवाक्यत्रयमिति सिद्धान्तव्युत्पादनाय । तत्र सिद्धान्ते प्रायवचनाच्चेति सूत्रेण युक्त्यन्तरमुच्यते । तदित्थम् । न केवलमन्तरालविधिसामर्थ्यलब्धेन पौर्णमासीकालसंबन्धेन उपांशुयाजस्य फलवचनगतपौर्णमासपदग्राह्यतया फलान्वयः सिध्यति । उत्पत्तिवाक्यश्रुतपौर्णमासीकालसंबन्धयोराग्नेयाग्नीषोमीययोर्झटिति प्रवृत्तिनिमित्तावगत्या पूर्णमासपदगृहीतयोः फलान्वयबोधने फलवचनस्य चरितार्थतया ऽन्तरालविधिसामर्थ्याद्यद्यप्यपौर्णमासीकालसंबन्धित्वेन विलम्बितप्रवृत्तिनिमित्तावगमस्योपांशुयाजस्य पश्चात् पौर्णमासपद‡ग्राह्यतया फलवचनस्यार्थान्तरबोधकत्वासम्भवात् । शब्दानां विरम्य व्यापारासम्भवात् । किं तु तावब्रूतामग्नीषोमीयाज्यस्यैव§ तावुपांशु पौर्णमास्यां यजन्निति प्रक्रम्याम्नातेनान्तरावाक्येन बोध्यमानान्तरालकालः प्रक्रान्तः पौर्णमासीरूपः पर्यवस्यतीत्येवमुत्पत्तिवाक्यबोध्यपौर्णमासीकालत्वाविशेषेणाग्ने-

* जै॰ सू॰ अ॰ २ पा॰ २ सू॰ १२ । प्राये वचनाच्चेत्यपि क्व चित्पुस्तके सौत्रः पाठो दृश्यते ।
† त्रयानुवादेनेति २ पु॰ पा॰ ।
‡ पौर्णमासीपदेति २ पु॰ पा॰ ।
§ अग्नीषोमाज्यस्येति १ पु॰ पा॰ ।

यादितौल्यादुपांशुयाजस्य फलवचनगतपौर्णमासपदग्राह्यतया स सिध्यति ।
एवं च यदि विष्ण्वादिदेवत्यास्त्रय उपांशुयाजाः स्युः तदा प्रक्रान्ताग्नीषोम-
वक्तृकवाक्यानुसारेण तद्दैवत्यस्यैवोपांशुयाजस्य स्फुटपौर्णमासीकालसंबन्ध-
तया फलवचनगतपौर्णमासीपदगृहीतस्य फलान्वयेन प्राधान्यं सिध्येद्
न तु विष्णुप्रजापतिदेवत्ययोरुपांशुयाजयोः । न चेष्टापत्तिः । प्रायपाठेनोपां-
शुयाजमात्रस्य प्राधान्यावगमात् । अतस्तन्निर्वाहार्थमन्तरावाक्यविधेयो विक-
ल्पितविष्ण्वादिदेवताचययुक्त एक एवोपांशुयाजः स्वीकर्तव्यः । न च
तथाप्यग्नीषोमवक्तृकवाक्यानुसारेणाग्नीषोमदेवत्यप्रयोगएवोपांशुयाजस्य प्राधा-
न्यं सिद्ध्येद् न तु विष्णुप्रजापतिदेवत्ययोः प्रयोगयोरिति दोषतौल्यं शङ्क-
नीयम् । यागैक्ये विष्णुप्रजापतिदेवत्यप्रयोगयोरप्युपलक्षणतया तद्दैवताभूता-
ग्नीषोमान्वयावैकल्यात् । अत एव सोमयाजिनामग्नीषोमीयपुरोडाशाभावादे-
कपुरोडाशे पूर्णमासयागे* अन्तरालकालाभावेनोपांशुयाजाऽप्राप्तिमाशङ्क्य
अनपायो हि कालस्य लक्षणं हि पुरोडाशा†विति दशमाध्यायसूत्रेणाग्नी-
षोमीयपुरोडाशाभावे ऽपि तदुपलक्षितकालावैकल्यात् तत्प्राप्तिः समर्थितेति ।
एवं सत्यपि फलवचने उपांशुयाजमात्रस्य प्राधान्यं मा भूदिति शङ्कायाम-
विशेषेण तन्मात्रप्राधान्यसमर्पकप्रायपाठप्रदर्शनं युक्तमेव । एवं च तत्र यथा
प्रधानाग्नेयादिप्रायपाठस्य सैद्धान्तिकमूलयुक्तिसहकृतस्य तव्यप्रत्ययचय‡गत-
विधिस्वारस्यभञ्जकत्वमेवमिह गौणेक्षणप्रायपाठस्य सर्वज्ञत्वाद्यनुपपत्तिसह-
कृतस्येक्षतिश्रुतिस्वारस्यभञ्जकत्वमुपपद्यतइति भावः ।

चकारो विशेषवाची तुशब्दसमानार्थ इति । यस्य प्रपञ्च- १०२ । २३
नार्थो ऽयमपि च प्रागुत्पत्तेरित्यादिग्रन्थः तस्मिन्न केवलस्याकार्यकारणस्येत्या-
दिपूर्वग्रन्थे पुरुषस्य सार्वज्ञ्यानुपपत्तिप्रदर्शनपूर्वकं त्रिगुणत्वात्तु प्रधानस्येत्या-
दिना प्रधानस्य सर्वज्ञत्वाद्युपपादनमेकग्रन्थतया तुशब्दयोगेन दृष्टमिती-
हापि चकारस्त्वर्थो ग्राह्यो न तु स्वतन्त्रयुक्त्यन्तरप्रदर्शनार्थतया योजनीय
इति भावः । **तदनभ्युपगच्छतस्तव गौणं स्यादिति§** । ज्ञानोत्पत्ति-

---

* पूर्णमासयोगे इति ३ पु· पूर्णमासप्रयोगे इति १ पु· पा· ।

† जै· सू· अ· १० पा· ८ सू· ६६ । अनपायश्च कालस्येति सौत्रः पाठः ।

‡ चयेति नास्ति ३ पु· । § तदनभ्युपगच्छतस्तव न गौणं स्यादिति ३ पु· पा·
तदभ्युपगच्छतस्तव न गौणं स्यादिति २ पु· पा· ।

प्रक्रियायां भाट्टमतमनभ्युपगच्छतस्ते ज्ञानकर्तृत्वं गौणं स्यादित्यर्थः । तदभ्युपगच्छतस्तव न गौणं स्यादिति क्व चित्पाठः । तस्मिन् पाठे तद् भाट्टमतमभ्युपगम्यते चेद् ज्ञानकर्तृत्वमगौणमुपपादयितुं शक्यमित्यर्थः ।

१०३ । १२ **ज्ञानं साधनेनोपलक्षितमिति*** । तपःशब्दार्थेन ज्ञानसाधनेन कर्मणा तत्साध्यं ज्ञानं लक्षितम् । ईक्षणवृत्तिरूपस्येश्वरज्ञानस्यास्मदाद्यदृष्टजन्यत्वादित्यर्थः । ज्ञानेन साधनेनोपलक्षितमिति पाठे तपसा ज्ञानेन कारणेन चीयते व्याचिकीर्षारूपोपचयवद्भवतीति श्रुत्यर्थ उक्तो भवति । उपलक्षितमिति त्वीक्षणव्याचिकीर्षारूपधर्मद्वययोगस्पष्टीकरणार्थम् । ज्ञानेनोपलक्षितमिति पाठे तु तपसेत्युपलक्षणतृतीया । व्याचिकीर्षयेत्यध्याहार्यम् । तथा च तपसा केन चिद् धर्मेण युक्तं सद् व्याचिकीर्षाद्वयधर्मान्तरजननेनोपचीयतइति श्रुत्यर्थ उक्तो भवति । ननु तपसेत्युपलक्षणतृतीया चीयतइत्येतदध्याहृतव्याचिकीर्षयोपचयपरम् । ततो ऽन्नमिति वाक्यं नामरूपप्रपञ्चगतव्याचिकीर्षाविषयीभवनार्थकम् । अन्नादित्येतद्व्याचिकीर्षितान्नानन्तरमित्येतदर्थकं सदन्न†व्याचिकीर्षानन्तरमित्यर्थपर्यवसितम् । प्राणादिसृष्टेः प्राग् भूतसूक्ष्मसृष्ट्यध्याहार इति क्लिष्टयोजनाश्रयणं किमर्थं तपसा ब्रह्मोपचीयते तदुपचिताद् ब्रह्मणो ऽन्नं भूतसूक्ष्मपञ्चकं जायते तस्मादन्नात्प्राणादि जायतइति योजना किमिति नाश्रितेत्याशङ्कापरिहारार्थत्वेन साधारणमिति विशेषणमवतारयति

,, । १६ **तत्र निमित्तमिति** । भोग्यत्वेन सर्वप्राणिसाधारण्यरूपप्रसिद्धान्नगुणयोगो नामरूपे व्याकरवाणीति व्याचिकीर्षाविषयत्वेनाम्नाते स्थूलप्रपञ्चइव भूतसूक्ष्मेषु नास्तीत्यतस्तत्स्वारस्यानुसारेणैवं योजना ऽऽश्रितेति भावः । **सप्तमी निमित्तार्थेति** । तेषु कर्मसु निमित्तेषु सत्स्वित्यर्थं यस्य च भावेन भावलक्षणमिति सूत्रेण सप्तमीत्यर्थः । **ज्ञानमयमित्यौपाधिकमीक्षणमुक्तमिति** । ज्ञानं तप इत्येतावति वक्तव्ये मयटो ऽधिकस्य वचनाद्व्याख्येयस्य तपःशब्दनिर्दिष्टेक्षणस्य ज्ञानविकारत्वमवगम्यते‡ न वृत्तिज्ञानं कस्य चिद्वृत्तिज्ञानस्य विकार इति ज्ञानशब्दस्य स्वरूपज्ञानार्थत्वस्थितौ निर्विकारस्यात्मनः स्वरूपज्ञानस्यौपाधिक एव विकार उक्तो भवतीति भावः ।

---

* जातज्ञानेनोपलक्षितमिति मूले॰ पृ॰ १०३ प॰ १२ परिगृहीतपुस्तकानुरोधान्मुद्रितं तत्रोपरितनः पाठो बोध्योऽनुपदं वक्ष्यमाणो वा ।

† एतदर्थकं तदन्नेति २ पु॰ पा॰ । ‡ अवगम्येतेति २ पु॰ पा॰ ।

नियतपूर्वकालवर्त्तित्वरूपं कारणत्वमिति । ननु कारणत्वं १०३ । २७
पञ्चम्यर्थः कार्यत्वं जनिधात्वर्थः कथमनयोस्तदेतच्छब्दार्थत्वं वर्ण्यते ।
उच्यते । तत्पदनिर्दिष्टब्रह्मकार्यत्वं जायतइत्यनेनोक्तं ब्रह्मादिपदनिर्दिष्ट-
कार्यप्रकृतित्वं तस्मादिति पञ्चम्योक्तं तदुभयं तदेतत्पदाभ्यां न स्पृश्यते किं
त्वेतत्पदेन संनिहितवाचिना कालतः संनिधानरूपं कारणब्रह्मव्यावर्त्तकत्वेन
कार्यं बादरि*रित्यादिषु प्रसिद्धं कार्यत्वसामान्यमुच्यते तत्पदेन कार्यब्रह्मव्या-
वर्त्तकं कारणत्वसामान्यमुच्यते । कारणं ब्रह्म कार्य्यं ब्रह्म परं ब्रह्मापरं ब्रह्मे-
त्यादिव्यवहारेषु परस्परव्यावर्त्तक†कारणकार्य्यपरापरविशेषणदर्शनेनाचापि
हिरण्यगर्भे कार्यत्वनिर्देशदर्शनेन च परब्रह्मणि कारणत्वनिर्देशापेक्षणात् ।
यद्यपि तत्पदस्य तत्पदघटितपूर्व्ववाक्याकाङ्क्षानुसारेण पूर्ववाक्यप्रकृतसर्वज्ञ-
त्वादिवैशिष्ट्यपरत्वमावश्यकं तथापि तद्वदेव वक्ष्यमाणकार्यब्रह्मव्यावर्त्तकका-
रणपरत्व‡मप्यावश्यकमित्युभयपरत्वे न कश्चिद्दोषः ।

प्रायपाठो न स्वयं श्रुत्यादिप्रमाणविरोधेन कस्य चिदर्थस्य प्रापणे
प्रभवति किं तु संशयनिवर्त्तनमात्रइत्यत्र साक्षित्वेनाधिकरणमुदाहरति
द्वितीये स्थितमिति । वत्सनिकान्ताः वत्सप्रियाः । दार्शपूर्णमासिके
ईषामालभेतेत्यालभतिश्रवणे ऽपि व्यभिचारवारणार्थं प्राणिद्रव्यसंयुक्तइति
विशेषणम् । एवं चात्र यजेस्तदनुमापकद्रव्यदेवतासंबन्धस्य चाश्रवणे ऽपि
प्राणिद्रव्यसंयुक्तालभतिलिङ्गेनानुमिते यागे सोमयागविकृतिष्विव मासाग्नि-
होत्रादिविकृतिष्विव च प्रकृतितो देवताप्राप्तिर्भविष्यति । प्राणिद्रव्यसंयु-
क्तालभतिसादृश्येन दैक्षपशोः प्रकृतित्वप्राप्तेः । न च संस्कारप्रायपाठात्
संस्कारविधिरत्र शङ्क्यः । अन्यार्थदर्शनरूपस्य प्रायपाठलिङ्गस्य स्वातन्त्र्येण
किञ्चिदर्थप्रापकत्वाभावादिति भावः । **संज्ञपनाऽभिधायीति ।** यद्यपि १०४ । १०
वायव्यादिवाक्येष्वपि चोदकादर्थाद्वा प्राप्तस्य स्पर्शस्याभिधानं संभवति दृष्टं
च पशुयागविधिवाक्येष्वपि त्वाष्ट्रं पात्नीवतमालभेत ईशानाय परस्वत
आलभेत इत्यादिष्वालभतेः स्पर्शमात्राभिधायकत्वं पर्यग्निकृतं पात्नीवतमु-
त्सृजति तान् पर्य्यग्निकृतानुत्सृजतीति तत्र पर्यग्निकरणान्तोत्सर्गविधानेन

---

* व्या॰ सू॰ अ॰ ४ पा॰ ३ सू॰ ७ ।
† परव्यावर्तकेति ३ पु॰ पा॰ ।
‡ कारणत्वपरत्वमिति ३ पु॰ पा॰ ।
§ संज्ञापनेति १ पु॰ पा॰ ।

४८ । २ संज्ञपनाभावात् तथापि वाजपेये प्राजापत्यपशूनां प्रातःसवने पर्यग्निकर-
णान्ताङ्गकलापं कृत्वा विरम्य माध्यन्दिनसवने ब्रह्मसामस्तोत्रकाले तेषां
संज्ञपनं कार्यमिति संज्ञपनोत्कर्षविधानार्थं तान्पर्य्यग्निकृता*नुत्सृजति ब्रह्म-
साम्न्यालभतइति वाक्ये संज्ञपने ऽप्यालभतेर्दृष्टत्वाद्वायव्यादिवाक्येषूभयथा-
प्युपपत्तेः संज्ञपनाभिधायित्वमुक्तम् । **द्रव्यदेवतासंबन्धाभावादिति।**
द्रव्यदेवतासंबन्धो ह्यनन्यथासिद्धं यागानुमाने लिङ्गं कार्यकारणभावमूलका-
नुकूलतर्कसद्भावाद् न तथेदमालभतिलिङ्गम् । तदिहैतल्लिङ्गानुमेययागविधि-
र्भवतु उत गुणकर्मप्रायपाठलभ्यगुणकर्मविधिरिति संशये अन्यार्थदर्शनरूप-
मपि वैदिकं लिङ्गं सहचारदर्शनमात्रकल्प्यव्याप्तिमूलकाल्लौकिकानुमानाद् बल-
वदतः प्रायपाठेन गुणकर्मत्वसिद्धिरित्याशयः । किं चैवं सति विधेर्दृष्टा-
र्थत्वं लभ्यते वत्सस्य स्पर्शेन लालनं हि वत्सलां गां प्रस्नावयद्दोहनोपयो-
गीति सार्थवादविषयवाक्यलेखनेनाविष्कृतम् ।

१०४ । १५ **तन्मते कार्य्याणामिति।** कार्य्याणां महदहंकारादीनामधिष्ठातु-
रीश्वरादधिष्ठातुरीश्वरस्योपादाना†त्प्रधानाच्च भेदादित्यर्थः । न तु कार्य्या-
णामीश्वरादुपादानाच्च भेदादित्यर्थः । सांख्यमतइव पातञ्जलमते ऽपि
सत्कार्यवादेन कार्योपादानाभेदाभ्युपगमात् । एवं चाधिष्ठातुरिति पञ्चम्यन्त-
षष्ठ्यन्तयोस्तन्त्रेणोच्चारणमिति द्रष्टव्यम् । एतदनुरोधेन टीकायां तेषां भेदेन
४९ । कार्यत्वादित्यस्याधिष्ठातुरीश्वराद् भेदेन कार्यत्वादित्यर्थः । कार्य्याणां कार-
णेनाभेदादित्यत्र कारणेनेत्यस्याधिष्ठात्रेत्यर्थश्चेति द्रष्टव्यम् । यद्यपीत्यादि-
टीकाग्रन्थेन छान्दोग्ये वियत्सृष्टिस्त्यक्तेति सिद्धवत्कृत्य वक्ष्यमाणत्रिवृत्क-
रणानुपयोगात्तत्त्याग इत्युपपाद्यते । इदमयुक्तम् । वियदधिकरणे‡ श्रुत्य-
न्तरश्रुतवियत्सृष्ट्युपसंहारस्य व्युत्पादितत्वेन तत्र तत्त्यागाभावादित्याशङ्क्य
तदुपसंहारव्युत्पादकं वियदधिकरणं यदि न स्यात् तदा छान्दोग्ये तत्त्यागः
सन्नपि न दोषः वक्ष्यमाणत्रिवृत्करणानुपयोगेन तत्त्यागस्यान्यथासिद्धेः ।
तावता वियत्सृष्ट्यनभिमत्यप्रसङ्गादित्येवं न्यायान्तरव्युत्पादनार्थो यद्यपीत्या-

---

* विधानात् पर्यग्निकृतानिति २-३ पु. पा. ।
† अहंकारादीनामधिष्ठातुरीश्वरस्योपादानाच्चेति २ पु. पा. ।
‡ ब्रा. सू. अ. २ पा. ३ सू. १ ।

दिग्रन्थ इत्यवतारयति आकाशोपक्रमेति । प्रयोगानुगम इति । भाष्य-
कारीयं प्रयोगोदाहरणमित्यर्थः । न वाचकत्वायेति । अनेकार्थत्वस्यान्या-
य्यत्वादिति भावः ।

नन्नु यजतेरिति कुत्रत्यः प्रयोगः तत्र वा धातुपरत्वं किं न स्यादिति
शङ्काद्वयं परिहर्तुं यजतेरिति प्रयोगयुक्तं जैमिनिसूत्रं लिखित्वा ऽधिकरण-
मुपन्यस्यति सप्तमे स्थितमिति । शाकादिषु सिद्धेष्विति । शाकादि- १०६ । २३
पाकेषु सिद्धवत्कृतेष्वित्यर्थः । यद्वा यथा शाकादिषु प्राक्सिद्धेषु विद्यमा-
नेषु तेषां प्राप्तिं सिद्धवत्कृत्यौदनपाकमात्रं विधीयते तथेत्यर्थः । यद्यपि
शाकानामोदनपाकस्वरूपे तत्फलओदने चानितिकर्तव्यतारूपेणाकाङ्क्षा तथा-
प्योदनस्य फलं भोजनमिति तत्राकाङ्क्षासत्वादाकाङ्क्षामात्रे दृष्टान्तोऽयम् ।
ननु तत्र शाकादिषु यथा कथं चिदाकाङ्क्षामात्रं वा ऽस्ति इह त्वितिकर्तव्य-
ताकाङ्क्षैव नास्ति यथाश्रुति सौर्य्यद्रव्ययागमात्रेण ब्रह्मवर्च्चसाऽपूर्वोत्पत्त्युपपत्ते-
रिति चेत् । उच्यते । सौर्य्ययागेन ब्रह्मवर्च्चसं कुर्यादिति विधौ न ज्ञायते
केन प्रकारेण तेन ब्रह्मवर्च्चसाऽपूर्वं कर्तव्यमिति । अतस्तेन कथं कर्तव्य-
मिति भवत्याकाङ्क्षा । न हि पाकेनौदनं कुर्वित्यत्र निर्ज्ञातप्रकारे ओदन-
पाकइव पाकेन धात्वन्तरं कुर्वित्यत्रानिर्ज्ञातप्रकारे ऽप्याकाङ्क्षा न भवति ।
तदिहाकाङ्क्षापूरणार्थमित्थं कर्तव्यमितीतिकर्तव्यताविधानमपेक्ष्यते । तच्च
दर्शपूर्णमासादिष्वग्न्यन्वाधानबर्हिराहरणादिवत् प्रकरणाम्नातं नास्ति । अथा.पि
करणविधानं दृश्यते तेन ज्ञायते नूनमन्यतः संभवत्प्राप्तिकेतिकर्तव्यता ऽत्र
विवक्षिता ऽस्तीति । अतो यजतेः सौर्यादियागस्याकाङ्क्षानुसारेण सेतिकर्त-
व्यताकत्वं युक्तमेव । एवं च यद्यपि सौर्य्यादीनामनितिकर्तव्यताकत्वपूर्वप-
क्षनिराकरणार्थेन सिद्धान्तेन तेषां सेतिकर्तव्यताकत्वमात्रं सिद्धं तथाप्याष्टु-
मिकैरिष्टिषु दर्शपूर्णमासयोः प्रवृत्ति*रित्याद्यधिकरणैः सेत्स्यद्दर्शपूर्णमासा-
दिप्रकृतिकत्वं सिद्धवत्कृत्य दर्शादिप्रकृतिविहितेत्युक्तम् । नन्वत्र यजतिप-
दस्य सौर्यादियागपरत्वं वक्तव्यमिति लक्षणा ऽस्तु ईक्षतिपदस्य तु धातु-
परत्वमपि युज्यते । यत्रेक्षणं मुख्यं नास्ति ततो मुख्यार्थस्येक्षतिधातोरपि
व्यावृत्तेरर्थवद्धातोरपि लिङ्गत्वसंभवादिति चेन्न । अर्थस्याचेतनाद्व्यावृत्त्यवगमे

* जै. सू. अ. ८ पा. १ सू. ११ ।

४८ । २२ विना तद्वाचकस्य ततो व्यावृत्तेरवगन्तुमशक्यतया प्रथमोपस्थितस्यार्थस्यैवाच लिङ्गतौचित्यात् । तदेतन्न चाविवक्षितार्थधातुस्वरूपस्य चेतनोपादानसाधनत्वसंभव इति टीकाग्रन्थेन स्पष्टत्वान्नोक्तम् ।

१०७ । ३ **अस्पृष्टस्य पुरुषस्यैवेति ।** क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वर* इति पातञ्जलसूत्रलक्षितस्येश्वरस्येत्यर्थः । **ईक्षणं करोतीत्येवंपरं न त्वालोचयतीत्येवमर्थमिति ।** ईक्षणं ब्रह्मप्रकाशमात्रं सवितृप्रकाशवदकर्मकत्वेनाप्युपपद्यते आलोचयतिस्तु कर्मापेक्ष एवेति तात्पर्यम् । **गौणश्चेदित्यादिभाष्यमिति ।** भाष्यग्रहणेन सूत्रे किं चिद्व्याख्यातव्यमस्तीति सूचितम् । तत्प्रदर्श्यते । पूर्वसूत्रेण ब्रह्मणि ईक्षतिलिङ्गसमन्वये सिद्धे सार्वज्ञ्याद्यनुपपत्तिसहकृतत्वाभावाद् गौणप्रायपाठमात्रं यद्यपि श्रुतेर्बाधकं न भवति तथापीक्षणं प्रधाने गौणं कर्तृत्वं ब्रह्मणि वेति विशये प्रायपाठमात्रमपि नियामकं भवितुमर्हतीति शङ्कितुस्तात्पर्यं प्रथमश्रुतनिरपेक्षप्रकृत्यर्थगौणत्वायोगादिति परिहारान्तरं नेत्यनेन सूच्यते ।

प्रकाशकत्वाद् ज्योतिष्ट्वेन रूपितेति† । ज्योतिष्टोमनामधेयस्य ज्योतींषि स्तोमा अस्येति निर्वचनार्थं त्रिवृत्पञ्चदशसप्तदश एकविंशः एतानि वाव तानि ज्योतींषि य एतस्य स्तोमा इत्यर्थवादे स्तोत्रीयानवकादिरूपेषु त्रिवृदादिस्तोमेषु ज्योतिःशब्दः प्रयुक्तः । ज्वलने रूढस्य
४९ । तस्य तेषु प्रयोगे प्रकाशकत्वसादृश्यं निमित्तमिति । यो हि त्रिवृदन्यं यज्ञक्रतुमापद्यते स तं दीपयति यः पञ्चदशः स तं यः सप्तदशः स तं य एकविंशः स तमिति वाक्यशेषेण दर्शितम् । प्रथमयज्ञे ज्योतिष्टोमे ऽनुष्ठितास्त्रिवृदादिस्तोमाः पश्चादनुष्ठेयानन्यान् क्रतून् प्राप्तास्तान् दीपयन्ति प्रकाशयन्ति पूर्वमनुष्ठिताः पुनःप्रयोगे अभ्यासपाटवात्सम्यगनुष्ठीयमानाः स्वाश्रयान्
१०८ । १२ क्रतून् उज्ज्वलान् कुर्वन्तीति तस्यार्थः । **स्तुतिसमुदायवत्त्वादिति ।** स्तुतिशब्देन स्तोत्रीयऋक्साध्यगुणिनिष्ठगुणाभिधानवाचिना स्तोत्रीयऋक्संख्यारूपाः स्तोमा लक्षणीयाः त्रिवृदादिशब्दानां स्तोमविशेषवाचित्वात् । **एकवचनं छान्दसमिति ।** इदमुपलक्षणम् । गोनायादिशब्दसाम्येन श्रुतावशनायाशब्दस्य व्युत्पादितत्वात् कर्मण्यणन्तत्वेन प्राप्तस्य ङीपो ऽभावो

---

* योगसू· पा· १ सू· २४ ।

† निरूपितेति ५ पु· पा· ।

ऽपि छान्दस इति द्रष्टव्यम् । एकवचनाकारयोः छान्दसत्वोक्तिश्च अशनायोदन्याशब्दयोरप्सु तेजसि च सञ्ज्ञारूपेण वृत्तिमनाश्रित्य । **आदित्याद्यनुग्राहका* देवा इति** । आदित्यादयश्चक्षुरादीनामनुग्राहका इत्यर्थः† ॥

आनन्दमयोऽभ्यासात् ॥ १२ ॥ ११० । ४

वृत्तानुवादटीकायां तच्च शास्त्रैकसमधिगम्यमिति ब्रह्मणः शास्त्रयोनित्वसूत्रसिद्धमानान्तरागम्यत्वानुवादः करिष्यमाणत्वेनानुपयोगान्न कार्य इत्याशङ्क्य तद्व्यावर्त्त्यां शङ्कां दर्शयति **वेदान्तानामिति** । विचार्य्यत्वेन प्रतिज्ञातं ब्रह्म प्रमाणमुखेन विचारणीयं ब्रह्मणि यदि वेदान्तवन्मानान्तरमपि प्रमाणं भवेत्तदा वेदान्तानां ब्रह्मणि प्रामाण्यस्य प्रतिष्ठापितत्वे ऽपि मानान्तरविचारार्थमुत्तरसंदर्भारम्भः स्यादिति शङ्कार्थः । मानान्तरैरविधेयार्थमिति पाठश्चेदयं परिहाराभिप्रायः । यत्प्रमाणं यत्साधनक्षमं तदेव तदभावबोधने ऽपि प्रभवति । न खलु रूपबोधनाक्षमं श्रोत्रं रूपाभावं बोधयितुं शक्नोति । अतः परब्रह्मणि प्रवर्त्तितुमक्षमं मानान्तरं वेदान्तबोध्यतत्स्वरूपापहारे ऽपि न प्रभवतीति । तमिममर्थं श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वा‡दिति द्वितीयाध्याये सूत्रकृदेव वक्ष्यति ।

न विशेषणमात्रमुपाधय इति । यद्यपि विशेषणमात्रत्वे ऽपि १०९ । १
विषयभेदादुपासनाभेदस्तद्भेदात्फलभेदश्च सिध्यति तथापि सम्भवाद्धर्मिभेदपर्य्यन्तः परिहार आश्रितः । ननु भाष्यटीकयोर्वेदान्तेषूपाधिविवक्षाऽविवक्षास्थलविभजनार्थमुत्तरसूत्रारम्भ इत्युक्तमयुक्तम् । न हि वेदान्तत्वोपाधिना अत्र ते विचारणीयाः येनात्र विवक्षितोपाधयो ऽपि विचारणीयाः स्युः किं तु जिज्ञास्यनिर्विशेषब्रह्मप्रमाणत्वोपाधिना । तत्र चेदविवक्षितोपाधय एव प्रमाणं तर्हि ते जगत्कारणत्वाद्युपलक्षणमुखेन यथा निर्विशेषपर्यन्तास्तत्रैव प्रमाणं भवन्ति नान्यत्र तथा प्रतिष्ठापितमेव । अत उत्तरसूत्रप्रपञ्चानारम्भशङ्का तदवस्थेत्याशङ्क्यापवादसङ्गत्या सविशेषवाक्यानां तदपवादसङ्गत्या निर्विशेषवाक्यानां च केषांचिद्विचारार्थं तदारम्भ इत्यत्र तयोस्तात्पर्यमाह
अविशेषेणेति । यद्यपि हिरण्मयादिवाक्यानामपि महातात्पर्य्येण निर्विशेषे ११० । ६

---

* आदित्याद्या अनुग्राहका इति २ पु॰ पा॰ ।

† अत्र पञ्चमस इत्यधिकरणं संपूर्णम् ।   ‡ व्याससू॰ अ॰ २ पा॰ १ सू॰ २७ ।

पर्यवसानमस्ति तथाप्युपाधिविवक्षा नास्तीत्यस्मिन्नंशे अपवाद इति भावः ।
प्राणाद्युपाध्यवच्छिन्नो ह्यात्मेत्यादिटीकानुसारेण व्याख्यायाऽन्नमयं शरीरम-
नात्मानमत्यन्तमूढानामात्मत्वेन प्रसिद्धमनूद्येत्यादिभाष्यानुसारेण व्याचष्टे
११० । १६ **अथ वा भृगुवल्ल्युक्तेति** । आत्मन आकाश इत्यादिभ्यः प्रकृतिविकारो-
पदेशकेभ्यः पूर्ववाक्येभ्यो विकारार्थस्य बुद्धिसंनिहितत्वाद् भृगुवल्ल्युक्ताधि-
दैविकान्नादियथासंख्याम्नातेनाध्यात्मिकेषु देवतादिषु तद्विकारत्वोक्तिः प्रती-
यतइति भावः । **विकारसन्निधेरिति** । मीमांसाभाष्यकारैरनुष्ठेयानामङ्गा-
ङ्गिभावे प्रमाणानि श्रुत्यादीनि निरूपितवद्भिर्विशये प्रायदर्शना*दिति सूत्रे
गोदोहनादिसंस्काराणां वत्सालम्भस्य चाङ्गाङ्गिभावाभावात् तत्रत्यप्रायपाठः
सान्निध्याम्नानरूपं स्थानप्रमाणं न भवतीत्यभिप्रेत्यान्यार्थदर्शनरूपलिङ्गत्वेन
व्यवहृतः । इह शास्त्रे सिद्धार्थबोधनोपयुक्तान्यपि श्रुत्यादीनि गृह्यन्तइति
विकारप्रायपाठः संनिधिलक्षणस्थानप्रमाणत्वेन व्यवह्रियतइति न विरोधः ।
ब्रह्म तु ततो ऽप्यान्तरमिति । यथा देवदत्तात्सिंहादीनां बलवत्तरत्वं
प्रमाणान्तरसिद्धमित्यनुक्तमिति गम्यते तथा ब्रह्मण आनन्दमयप्रतिष्ठात्वोक्त्या
ततो ऽप्यान्तरत्वमनुक्तमपि गम्यतइति भावः । **श्रुतिमपीति** । जीवत्व-
इत्यनुषङ्गः । अनुपपत्तेस्तु न शारीरः† इत्यादिप्रयोगात् शारीरशब्दो जीव-
स्याभिधानश्रुतिरिति भावः । न च सशरीरस्य सत इत्यादिभाष्यं शारीरश्रुतौ
शरीरे भव इति यौगिकार्थस्यापि सत्त्वात् शरीरवतो दुःखमनिवार्य्यमित्या-
नन्दमयशरीरसंबन्धानुमितदुःखभागित्वादपि न ब्रह्मेत्येवमर्थं प्रतीयते
तदयुक्तम् । उत्तराधिकरणे‡ परमेश्वरस्य शरीरवत्त्वेनाऽथापि सर्वपाप्मोदित-
त्वेन च व्यवस्थापयिष्यमाणस्य दुःखाप्रसक्तेरित्याशङ्क्य टीकाकृता मयटः
प्राचुर्य्यार्थत्वे ऽपि ब्रह्मपरत्वमनुपपन्नमित्येतदर्थतात्पर्य्यकतया भाष्यमवता-
११ । २६ र्याऽशरीरस्येत्यादिना तदर्थो वर्णितः । तत्तात्पर्यं विवृणोति **एवमुक्ते हीति** ।
सशरीरत्वे ऽप्यैच्छिकशरीरस्य सविशेषस्य दुःखास्पर्शे सर्वथैवाऽशरीरस्य नि-
र्विशेषस्य तदस्पर्शो ऽनुक्तसिद्ध इति भावः । **सो ऽप्युपाधिवशादिति** ।
प्रियादियोगवद् दुःखलवयोगो ऽप्यतीतानन्तरविज्ञानमयकोशो§पाधिक उप-

---

* जै॰ सू॰ अ॰ २ पा॰ ३ सू॰ १६ ।
† व्या॰ सू॰ अ॰ १ पा॰ २ सू॰ ३ ।
‡ व्या॰ सू॰ अ॰ १ पा॰ ३ सू॰ १६ ।
§ विज्ञानकोशेति ३ पु॰ पा॰ ।

यद्यतइति नासौ मुख्यात्मत्वबाधक इत्यर्थः । तत्प्रकृतवचने मयडिति
प्रचुरतायामपि मयटः स्मरणात् । यथा अन्नमयो यज्ञ इत्यन्नप्रचुर उच्यत-
इति । भाष्योपात्तं व्याकरणसूत्रमुपादाय व्याचष्टे तत्प्रकृतेति । १११ । ९

इदं सूत्रं वैयाकरणैरित्थं व्याख्यातम् । तदिति प्रथमासमर्थात् प्रा-
चुर्य्येण प्रस्तुतमिदमित्यर्थे वर्त्तमानात्स्वार्थे मयट्प्रत्ययो भवतीत्येको ऽर्थः ।
अस्यान्नमयं यवागूमयीत्याद्युदाहरणम् । प्राचुर्येण प्रस्तुता यवागूरित्यादिस्त-
दर्थः । यद्यपि प्रकृतशब्दः प्रस्तुतमात्रवाची न क्रूप्रप्राचुर्य्यविशिष्टप्रस्तुतवा-
ची तथापि प्रकृतइत्येतावति वक्तव्ये वचनग्रहणादयं विशेषो लभ्यते । वच-
नग्रहणं हि लोके यादृशस्य प्रकृतस्य मयटा वचनं प्रत्यायनं प्रसिद्धं तत्र यथा
स्यादित्येवमर्थम् । लोके च मयडन्तैरन्नमयादिशब्दैः प्राचुर्य्येण प्रकृतस्य प्रत्या-
यनं प्रसिद्धमिति । अपरस्त्वर्थः । प्रकृतं प्रस्तुतमुच्यते ऽस्मिन्निति प्रकृतव-
चनम् । तदिति प्रथमासमर्थात्प्रकृतवचने ऽर्थे मयट्प्रत्ययो भवतीति ।
अस्यान्नमयो यज्ञ इत्याद्युदाहरणम् । प्रकृतमन्नमस्मिन् यज्ञइत्यादिस्तदर्थः ।
अस्मिन्नर्थे प्रकृत्यर्था*दर्थान्तरे प्रत्ययः प्रकृतशब्देन च प्रस्तुतमात्रमुच्यते
न तु प्राचुर्य्यविशिष्टमिति पूर्वस्मादर्थाद्विशेष इति ।

वृत्तिकारमते व्याख्यानद्वयमपि नोपयोगि । प्रथमव्याख्यानस्य प्राचु-
र्य्यविशिष्टप्रकृत्यर्थमात्रपर्यवसितमयड्विधिरूपत्वेन ततो ऽन्नमयो यज्ञ इत्य-
न्नप्रचुरो यज्ञ उच्यतइति तदीयोदाहरणानुसारेण विवक्षिततया ऽवगतस्यान-
न्दप्रचुरधर्मिपर्यन्तत्वस्यालाभात् । द्वितीयव्याख्याने प्राचुर्यप्रतीत्युपायाभा-
वात् । शब्दार्थनिर्णयाभियुक्तवैयाकरणव्यवहारविरोधिनो ऽनादित्वनिर्णाय-
कप्रमाणरहितस्यान्नप्रचुर इत्यर्थे ऽन्नमय इति व्यवहारस्य लोके क्व चित् क्व
चि†त्सतो ऽप्युपादेयत्वाभावात् । अतो वृत्तिकारमतं द्विविधेनापि वैयाक-
रणकृततत्सूत्रव्याख्यानेन निर्वोढुं न शक्यमिति तन्निर्वाहमुपेत्य धर्म्मिपर्य्य-
न्तालम्भकत्वाभावे ऽपि विकारशब्दादिति सूत्रोपात्तप्राचुर्य्यप्रतीत्युपयोगिप्रथ-
मव्याख्यानं दर्शयति तदिति प्रथमासमर्थादिति ।

अविशदत्वादिति । व्याख्यानव्याख्येयभावः स्पष्टो न भवति किं ,, । १६
तु सूक्ष्मेक्षिकया ऽवसेय इत्यर्थः । तथा हि ब्रह्मविदाप्नोति परमित्यानन्द-

---

* प्रकृतार्थादिति २ पु॰ पा॰ ।   † सकृद्वारमेव क्वचिदिति २-३ पु॰ ।

४८ । २ वल्ल्यां प्रतिपाद्यस्य कृत्स्नस्याप्यर्थस्य संग्राहकं सूत्रं तत्र किं तद् ब्रह्म कथं च तद्वेदनं किं च तद्वेदनप्राप्यं परमुत्कृष्टं फलमित्याकाङ्क्षायां तत्त्रितयं स्पष्टीकर्तुं तदेषाभ्युक्तेति ब्राह्मणोक्तार्थप्रतिपादकत्वेनावतारणपुरस्सरं तदनुव्याख्यानरूपः सत्यं ज्ञानमित्यादिमन्त्र आम्नातः । तत्राप्येवमाकाङ्क्षोदेति कथं ब्रह्मणस्त्रिविधपरिच्छेदराहित्यरूपमानन्त्यमपरिच्छिन्नं ब्रह्म च कस्यां गुहायां निहितं वेद्यं कथं तद्वेदनेन ब्रह्मादिस्तम्बपर्य्यन्तप्राणिनिकायव्यवस्थितसकलकामरूपोत्कृष्टफलावाप्तिरिति । अतस्तदानन्त्याद्युपपादनार्थमन्त्रव्याख्यानरूपो ऽनुवाकशेषः । तत्रानन्त्यनिरूपणार्थं तस्माद्वा एतस्मादित्यादिकारणवाक्यम् । अत्र तदेतच्छब्दौ व्यवहिताऽव्यवहितब्राह्मणतद्व्याख्यानमन्त्रप्रकृतब्रह्मपरामर्शिनौ । तस्य गुहानिहितत्वविवरणार्थं चतुष्कोशान्तरत्वनिरूपणम् । एवं च यद् ब्राह्मणोपक्षिप्तं मन्त्रवाक्येन विवृतं कारणवाक्यगतेन तदेतत्पदसमानाधिकरणेनात्मपदेन परामृष्टं ब्रह्म तदेव गुहानिहितत्वविवरणार्थानन्दमयवाक्यगतेनान्तरत्वेनात्मशब्देन च प्रत्यभिज्ञायत इति सूक्ष्मदृष्ट्या तत्प्रत्यभिज्ञानमात्रेणावगन्तव्यो मन्त्रब्राह्मणयोर्व्याख्यानव्याख्येयभावः स्पष्टो न भवति कोशवाक्यानामानन्दमयवाक्यस्य च व्याख्यानव्याख्येयभावः स्पष्टः । अन्यो ऽन्तर आत्मेत्येतावत्प्रत्यभिज्ञानसत्त्वादित्यभिप्रेत्य मान्त्रवर्णिकसूत्रं* कोशवाक्यविषयत्वेन नीतमिति तात्पर्यम् ।

४९ । ननूदाहृतप्रत्यभिज्ञानेनानन्दमयस्य विज्ञानमयाद्यैक्यसिद्धावपि न तस्य ब्रह्मत्वं सिध्यति तेषामपि ब्रह्मत्वासंप्रतिपत्तेः । तत्संप्रतिपत्तावपि न सिध्यति विज्ञानमयादन्य इति तत्र विज्ञानमयप्रतियोगिकभेदनिर्देशादित्याशङ्कानिराकरणार्थस्य मन्त्रे हीत्यादिटीकावाक्यस्य तात्पर्य्यमाह

१११ । २० **विज्ञानमयादिशब्दैरपीति** । विज्ञानं देवाः सर्वे ब्रह्म ज्येष्ठमुपासते विज्ञानं ब्रह्म चेद्वेद आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् ये प्राणं ब्रह्मोपासते ये ऽन्नं ब्रह्मोपासते इति विज्ञानमयादिपर्य्यायावगताभि† र्ब्रह्मश्रुतिभिर्ब्रह्मैव स्थूलारुन्धतीन्यायेनान्नमयादिकोशरूपतया प्रथममुपदिश्योत्तरोत्तरपर्यायगतैरन्यशब्दैस्तत्तदुपाधिभ्यः प्रविविच्य निर्दिष्टमित्यर्थः । विज्ञानमयादिशब्दैरित्यस्यापि विज्ञानमयादिपर्य्यायगतैरन्यशब्दैरित्यर्थो ग्राह्यः । एवं च कश्चित्तु

* व्या॰ सू॰ अ॰ १ पा॰ १ सू॰ १६ । † पर्यायगताभिरिति २ पु॰ पा॰ ।

प्रतिबिम्बितघटाकाशादिरित्यादिना प्राणमयादीनां प्राणाद्युपाध्यवच्छिन्नजीवरूपत्वं यदुक्तं तत्पूर्वपक्षिदृष्ट्येति न विरोधः ।

ननु यद्यन्नमयादिपर्याया अपि ब्रह्मश्रुत्या ब्रह्मविषयास्तर्हि विज्ञानमये एव ब्रह्मोपदेशपर्य्यवसानं स्याद् विज्ञानं देवाः सर्वे ब्रह्म ज्येष्ठमुपासते विज्ञानं ब्रह्म चेद्वेदेति मन्त्राम्नाताभ्यां विज्ञानं ब्रह्म चेदिति मन्त्रे सर्वकामावाप्तिफलकीर्तनेन तत्प्रत्यभिज्ञोपबृंहिताभ्यां ब्रह्मश्रुतिभ्यां विज्ञानमयस्य ब्रह्मत्वप्रतिपादने तात्पर्यातिशयप्रतीतेरित्याशङ्क्याह **न चैवमिति** । ननु टीकाभिमते सूत्रार्थे मन्त्रग्रहणमविवक्षितस्वार्थं स्यादित्याशङ्क्य भाष्याभिमते ऽपि सूत्रार्थे सा शङ्का भवतीत्याह **भाष्ये ऽपीति** । भाष्ये सौत्रमन्त्रपदार्थतया सत्यं ज्ञानमिति मन्त्रमात्रं नोपन्यस्तं किं तु ब्रह्मविदाप्नोति परमित्युपक्रम्येत्यादिसन्दर्भेण महाप्रकरणं तदर्थतयोपन्यस्तम् । अतः प्रकरणानुरोधेनानन्दमयस्य ब्रह्मत्वनिर्द्धारणं सूत्रार्थतया भाष्याभिमतमित्यवसीयते । अत एव भाष्ये प्रकृतहानं विपक्षबाधकत्वेनोक्तमतो मन्त्रपदस्य स्वार्थप्रच्यावनं भाष्यपक्षे ऽपि तुल्यमित्यर्थः ।

ननु भाष्यकारपक्षे प्रकरणे मन्त्रगर्भत्वमप्युपचारबीजं न तु टीकाकारपक्षे कोशवाक्येषु तदस्ति । अतस्तत्पक्षे मान्त्रवर्णिकपदमविवक्षितार्थं स्यादित्याशङ्क्य उपायोपेययोरिति टीकोक्तं तत्स्मारयति **विवक्षितं** १११ । २६
कृतमिति । अविवक्षितार्थं कृतमिति पाठे मुख्यार्थविवक्षारहितं कृतमित्यर्थः । तद्राहित्यं तु भाष्यकाराभिमते प्रकरणे लक्षणापक्षे ऽपि समानमिति भावः । वस्तुतस्तु भाष्यकारपक्षे मन्त्रपदं न प्रकरणपरम् । यतो भाष्ये ब्रह्मविदाप्नोतीति परमोपक्रमोपन्यासस्तस्यान्यपरत्वे प्रकरणान्य एवानन्दमयः स्यादिति शङ्कावारणार्थः कारणवाक्याद्यर्थोपन्यासो मन्त्रस्यासंबन्धिपदनिचयव्यवधानशङ्कावारणार्थः ।

यदानन्त्यं प्रतिज्ञाय श्रुतिस्तत्सिद्धये जगौ ।
तत्कार्यत्वं प्रपञ्चस्य तद् ब्रह्मेत्यवधारय ॥

इति तैत्तिरीयवार्तिकोक्तरीत्या मान्त्रवर्णिकब्रह्मानुवृत्तिसूचनार्थश्च । अन्यथा हि प्रकृतहानेत्यादिग्रन्थः प्रतिपिपादयिषितमान्त्रवर्णिकब्रह्मविषयत्वाभावे बाधकोद्घाटनार्थः । एवं कृत्स्नस्यास्य भाष्यवाक्यस्य सौत्रमन्त्रपद-

४८ । २ मुख्यार्थानुरोध्यर्थपरत्वं मान्त्रवर्णिकमिति सूत्रं भाष्यकृद्भिरित्यादिना विवृ-
तमित्यन्तेन ग्रन्थेनाचार्य्यैर्दर्शितमेव । टीकाग्रन्थश्च सौत्रं मन्त्रपदं मुख्यार्थं
भाष्योक्ततदर्थं वा केन चिदस्वारस्येन न प्रवृत्तः किं तु मन्त्रवर्णस्येव कोश-
वाक्यजातस्य पर्यालोचनायामप्यानन्दमयस्य ब्रह्मत्वं निश्चेतुं शक्यमतः सा
ऽपि युक्तिरनेन सूत्रेण मन्त्रशब्दस्य गौणीं वृत्तिमाश्रित्य विवक्षितेति सूचयि-
तुमर्थान्तरमाश्रितम् । अत एव सूत्राणामनेकार्थत्वमलङ्कार इत्यर्थद्वयपरत्व-
मित्येतदुपपादयितुमित्याह सूत्रकार इत्यवतारयामास । अनुपदमेवोत्तरसूत्रा-
वतारिकागतं सूत्रपदमेवमाशयं व्याचक्षाणानामाचार्य्याणामेतत्सूत्रावतारि-
कागतस्यापि सूत्रपदस्यायमेवाशय इत्यभिप्रायो ऽस्त्येव किं तु भाष्या-
नुक्तत्वात् टीकोक्तार्थो न श्रद्धेय इति मन्दशङ्कानिराकरणार्थं टीकोक्त
एवार्थ उपपन्नतर इति तत्प्रौढिः प्रदर्शिता । केषु चिट्टीकाकोशेषु मन्त्रे हि
पुनः पुनरन्योन्तर आत्मेति परब्रह्मण्यान्तरत्वश्रवणादिति पाठं दृष्ट्वा
तत्परिष्करणमित्थमाचार्यैः कृतम् । कोशान्तरेषु तु मन्त्रे हि यो वेद निहितं
गुहायामिति परब्रह्मण्यान्तरत्वश्रवणादिति पाठो दृश्यते तस्मिन्पाठे
मन्त्रोक्तं ब्रह्मणो गुहासंनिहितत्वमन्तरशब्देन प्रत्यभिज्ञायतइत्येतत् स्पष्ट-
मेवेत्यभिप्रेत्य पाठान्तरमेव व्याख्यातम् ।

११२ । २१ यत्र पुनः प्राचुर्यमेवेति । प्राचुर्यस्य धर्मिविशेषणत्वेन निर्देश एव
४९ व्यधिकरणसजातीयाल्पत्वस्य निरूपकत्वं दृष्टम् । यथा प्रचुरब्राह्मणो ग्राम
इत्यत्र प्राचुर्य्यस्य ग्रामान्तरगतब्राह्मणाल्पत्वं निरूपकं दृष्टमिति । तस्य
स्वधर्मिविशेष्यत्वे तु समानाधिकरणविजातीयाल्पत्वमेव निरूपकमत एव
ब्राह्मणप्रचुरो ग्राम इति प्रयोगे तद्ग्रामगतशूद्राल्पत्वापेक्षं प्राचुर्य्यं प्रतीयते ।
न च प्रचुरप्रकाशः सवितेतिवत्प्रकाशप्रचुरः सवितेति प्रयोगे ऽपि नक्षत्रादि-
गतप्रकाशाल्पत्वापेक्षमेव प्राचुर्य्यं प्रतीयते न तु सवितृगततमोल्पत्वापेक्षं
तत्र तमसो बाधितत्वात्तथेहापि स्यादिति शङ्कनीयम् । तत्रापि घनतुहिन-
सैंहिकेयाच्छादनारोपिततमो ऽल्पत्वमपेक्ष्य घनाद्यपसरणसमये तथा प्रयो-
गात् । तदभावे व्युत्पन्नानां तथा प्रयोगाभावात् । ननु बलवत्तरश्चैत्र
इत्यादौ तरबाद्यर्थस्य प्राचुर्यस्य विशेषत्वे ऽपि मैत्रादिगतबलाद्यल्पत्वापेक्षत्वं
दृष्टमिति चेद् न । तत्र द्विवचनविभज्योपपदे तरबीयसुनाविति द्विवचनवि-

अन्योपपदविशेषणवशादातिशायनिकप्रत्ययेषु व्युत्पत्यन्तरकल्पने ऽपि मयटि तत्कल्पकाभावेनौत्सर्गिकव्युत्पत्तिलङ्घनायोगादिति भावः ।

प्रधानं प्रत्ययार्थं प्राचुर्यं* प्रतीति । यद्यपि मयड्विधायकसूत्रस्य प्रथमव्याख्याने प्राचुर्य्यं प्रकृत्यर्थस्य विशेषणं मयट् च स्वार्थिकः द्वितीयव्याख्याने मयट् प्रस्तुतान्नादिविशिष्टयज्ञाद्यर्थः प्राचुर्यस्य प्रत्यायनमेव नास्तीति शाब्दिकानां मर्यादा तथाप्यन्नमयो यज्ञ इत्यन्नप्रचुर उच्यतइति वृत्तिकारदर्शितोदाहरणार्थानुसारेण द्वितीयव्याख्याने प्रकृत्यर्थप्राचुर्यविशिष्ट एवान्यपदार्थो मयडर्थ इति वृत्तिकारमतमालोच्यैवमुक्तम् ।

मयड् विकारे मुख्य इत्यादि । नन्वानन्दशब्दाद्विकारार्थो ११३ । २
मयडेव न प्राप्नोति मयड्वैतयोर्भाषायामभक्ष्याच्छादनयोर्नित्यं वृद्धशरादिभ्य इति विकारावयवार्थमयड्विधायकसूत्रयोर्भाषाविषयत्वात्तयोरर्थयोश्छन्दस्यप्राप्तस्य मयटो विधायकस्य द्व्यचश्छन्दसीति सूत्रस्य द्व्यज्भ्य एव शरपर्णादिप्रातिपदिकेभ्यः तद्विधायकत्वादतो मयड् विकारे मुख्य इत्युक्तमयुक्तम् । एवं च विकारप्रायपाठपरित्यागोक्तिरप्ययुक्ता । अन्नरसमयविज्ञानमयशब्दयोरपि मयटो विकारार्थत्वायोगादिति चेन्न । वृद्धशरादिसूत्रगतेन नित्यग्रहणेन तत्प्राप्तिसम्भवात् । न च वृद्धशरादिभ्यो मयटो नित्यत्वसिद्ध्यर्थं तत् पूर्वसूत्रेण सर्वप्रातिपदिकेभ्यो विकल्पेन मयड्विधानानन्तरं वृद्धशरादिसूत्रारम्भसामर्थ्यादेव तेभ्यस्तस्य नित्यत्वसिद्धेः । न च वाङ्मयमङ्मयादिरूप†सिद्ध्यर्थं प्रवृत्तस्य नित्यमेकाच इति व्याकरणान्तरसूत्रस्यैकदेशभूतनित्यग्रहणमेकदेशद्वारा तत्सूत्रस्मारणायेति योगविभागार्थं तदिति शङ्क्यम् । शरादिगणे मृद्ग्रहणवैयर्थ्यापत्तेः । अतस्तदेव मृद्ग्रहणमेकाजुदाहरणैकदेशत्वात्सर्वेषामेकाचां स्मारकमाश्रयितुं शक्यमिति नित्यग्रहणमतिरिच्यमानं भाषायामेव वृद्धशरादिभ्यो नित्यमित्येतदर्थकं सच्छन्दसि वृद्धशरादिभ्यो ऽन्येभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्यो यथादर्शनं व्यवस्थितविकल्पार्थमित्यङ्गीकर्तुं युक्तमिति ।

ननु तथापि प्राचुर्यार्थमयड्विधायकसूत्रप्रथमव्याख्यानुसारेणाचत्यानन्दमयपदस्य प्रचुरानन्दार्थत्वपरिग्रहे माण्डूक्यश्रुतिगतानन्दमयशब्दस्य सुषु-

---

* प्रधानप्रत्ययार्थं प्राचुर्यमिति सर्वपुस्तकानुरोधान्मूले मुद्रितम् ।

† वाङ्मयादिरूपेति २ पु॰ पा॰ ।

प्रजीवे इव ब्रह्मणि मुख्यत्वमुपपद्यते । ब्रह्मणो मनआदिरूपतयेवान्यावयवत्वेनोपास्यतया निर्देशेपि ब्रह्मश्रुतेर्मुख्यता नापैति । प्रचुर आनन्दो ऽप्यानन्द एवेत्यभ्यस्यमानानन्दपदानामानन्दमयविषयत्वे ऽपि लक्षणा न प्रसज्यते । अतः पूर्वपक्षे मुख्यचितयलङ्घनोक्तिरयुक्ता । एव*मुत्तरपक्षे प्रायपाठमात्रबाधनोक्तिरप्ययुक्ता । पुच्छश्रुतिबाधस्यापि सत्त्वात् । न च पक्ष्यवयवपरत्वे ऽपि तद्बाधस्तुल्यः तस्या वालधाविव मुख्यत्वादिति वाच्यम् । तस्याः पशुपश्चाद्भागावयवइव पक्षिपश्चाद्भागावयवे ऽपि मुख्यत्वात् । बृहद्रथन्तरे पक्षौ यज्ञायज्ञियं पुच्छं तस्मात् सर्वाणि वयांसि पुच्छेन प्रतितिष्ठन्ति पुच्छेनैव प्रतिष्ठायोत्पतन्ति प्रतिष्ठा हि पुच्छमित्यादिश्रुतिषु तत्रापि तस्याः प्रयोगसत्त्वेन विनिगमनाविरहादिति चेत् । अत्रेदं समाधानं विवक्षितम् । आनन्दमय इत्यस्यानन्दप्रचुर इत्यर्थपरिग्रहइव प्रचुर आनन्द इत्यर्थपरिग्रहे ऽपि मुख्यार्थबाधः स्यादेव ब्रह्मस्वरूपानन्दे संख्याधिक्यरूपस्य मुख्यस्य प्राचुर्यस्याभावात् । न हि संख्याधिक्यवत् परिमाणाधिक्यमुत्कर्षो वा प्रचुरशब्दस्य मुख्यो ऽर्थः । अयं पटो ऽस्मात् पटात्† प्रचुर इति वा ऽयं गकारो ऽस्माद् गकारात् प्रचुर इति वा प्रयोगाभावात् । सुषुप्तजीवे दृष्टो ऽप्यानन्दमयशब्दो देहद्वयोपाधिविगमप्रयुक्ताभिव्यक्तिविशेषरूपोत्कर्षलक्षको न मुख्यः । न चेह तथा लक्षणाबीजमस्ति । प्रायपाठानुरोधिविकारार्थपरिग्रहोपपत्तेः । ब्रह्मशब्दोपि ज्ञेये परब्रह्मणीवोपास्ये केनचिद्रूपेण परिच्छिन्ने सविशेषब्रह्मण्यवयवार्थपौष्कल्याभावाद् नात्यन्तं मुख्यभावमश्नुते । यद्यपि प्रचुरानन्दे ऽप्यानन्दशब्दो मुख्यः तथा ऽप्यानन्दमयस्य ब्रह्मत्वे जीवसाधारणानन्दाभ्यासमात्रं न लिङ्गं किं तु प्रचुरानन्दाभ्यास इति तल्लाभार्थमभ्यस्यमानानन्दमयशब्दोक्ते प्रचुरानन्दे लक्षणा वाच्या । पुच्छशब्दस्य पक्ष्यवयवपरत्वे ऽपि मुख्यार्थत्यागस्तुल्यः । पुच्छो ऽस्त्री लूम लाङ्गूलमित्यभिधानकोशप्रयोगबाहुल्यनिश्चितलाङ्गूलशक्तिकस्य तस्य पक्ष्यवयवे पश्चाद् लम्बमानत्वसादृश्येनाऽक्कच्छः पुच्छकच्छश्चेति पश्चाद् लम्बमानवस्त्रावयवइव प्रयोगोपपत्तावनेकशक्तिकल्पनायोगात् । तस्मादिह न कश्चन शङ्कावकाश इति ।

---

* एवमिति नास्ति २ पु० ।

† पटादिति नास्ति २ पु० ।

ततो ऽभ्यन्तरं* ब्रह्म किमिति नोक्तमिति । ब्रह्मणः सर्वा- ११३ । ११
न्तरत्वप्रदर्शनार्थं खल्वन्नमयाद्युत्तरोत्तरान्तरनिरूपणं प्रवृत्तं तच्चेदानन्दमये पर्यवसितं स एव ब्रह्मेति युक्तं ततो ऽप्यान्तरं ब्रह्म विवक्षितं चेत् तथा किमिति नोच्येत । न हि ब्रह्मणः सर्वान्तरत्वप्रदर्शनार्थं प्रक्रान्तं तद् ब्रह्मणि परिसमापितमिति युज्यत इति भावः । **प्रतिष्ठात्वसामर्थ्यादिति ।** ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेत्यानन्दमयप्रतिष्ठितिहेतुत्वतदाधारत्वसामर्थ्यादित्यर्थः । अतः कस्मिन्नहमुत्क्रान्त इत्यादिश्रुत्यन्तरे प्राणस्य जीवप्रतिष्ठाहेतुत्वश्रवणे ऽपि न तत्र व्यभिचारः । यथा भूमविद्यायामस्ति भगवो नाम्नो भूय इत्यादिप्रश्नप्रतिवचनपरम्परायाः प्राणे समापने ऽप्येष तु वा ऽतिवदतीत्यादेस्तुशब्दश्रुत्या ऽऽत्मनः प्राण इति ततः प्राणोत्पत्तिलिङ्गेन च प्राणादर्थान्तरोपदेशपरत्वमिति । तत्रैव श्रुतं ह्येव मे भगवद्दृशेभ्यस्तरति शोकमात्मविदिति शिष्यजिज्ञासितात्मोपदेशपर्यवसानमभ्युपगम्यते न तु प्राचीने प्राणे एवमिहापि योजनीयमिति भावः । अन्नमयाद्युत्तरोत्तरान्तरनिरूपणं ब्रह्मणि कारणवाक्यश्रुतस्यात्मत्वस्य ब्रह्मण्येव श्रुतस्य गुहासन्निहितत्वस्य विवरणार्थमतस्तदवश्यं ब्रह्मणि पर्यवसितं वक्तव्यमित्यभिप्रेत्यैवं परिहार आश्रितः । यदि तु सत्यं ज्ञानमिति मन्त्रे सत्यादिलक्षणं ब्रह्म गुहायां निहितं जीवरूपेण गुहायामीश्वरेण निवेशितं जीवाभिन्नं वेदेति जीवस्य गुहानिहितत्वमुक्तमिति (तद्विवरणार्थं तत्प्रवृत्तं भवेत् तदा तत्पर्यवसानमानन्दमयएव युक्तमिति)† न काचिदनुपपत्तिः ।

विशेष्यप्रधानभूतेति । मयडर्थं प्रति प्रातिपदिकार्थस्य विशेष- ,, । १२
णत्वेनाप्राधान्ये ऽपि विभक्त्यर्थसंख्यां प्रति विशेष्यत्वेन तस्य प्राधान्यमिति सूचयितुं विशेष्यग्रहणम् । संख्या समानप्रत्ययोपात्तकारकान्वयिनी तद्गुणभूता प्रातिपदिकार्थोऽपि तद्गुणभूतः । अतो गुणानां च परार्थत्वादसंबन्धः समत्वात् स्या‡दिति न्यायात् संख्याप्रातिपदिकार्थयोर्न परस्परं गुणप्रधानभाव इति कौमारिलमतानुसरणे तु पार्ष्णिकान्वयवेलायां प्रातिपदिकार्थस्य संख्यां प्रति विशेष्यत्वमस्तीति तदभिप्रायं विशेष्यपदम् । एवं च शाब्दबोधवेलायां तस्य संख्यां प्रति प्राधान्यास्फुरणे ऽपि प्रथमश्रुतस्य तस्य

---

* ततो ऽन्तरमिति ३ पु॰ पा॰ ।
† ( ) एतदन्तर्गतो ग्रन्थो नास्ति ५ पु॰ ।
‡ जै॰ सू॰ अ॰ २ पा॰ १ सू॰ २२ ।

४८ । २ संख्याविशेष्यस्य विभक्त्यर्थस्य च प्रकृतौ समवेतत्वादनुत्कर्ष इति सिद्धान्तन्यायो द्रष्टव्यः । अत एव

प्रकृत्यर्थस्य पाशस्य विभक्त्यर्थस्य कर्मणः ।
उभयोः प्रकृतौ भावान्नोत्कर्षो ऽस्याविकल्पते ॥

इति शास्त्रदीपिकायां तदुभयमनुत्कर्षहेतुत्वेन दर्शितम् ।

नन्वाम्नायस्यार्थं वक्तुं प्रभवामो नाम्नायं पर्यनुयोक्तुमिति न्यायादपर्यनुयोज्ये वेदे पाशैक्ये ऽपि बहुवचनं कथं चिदवयवबहुत्वाभिप्रायं योज्यते पौरुषेयेषु सूत्रेषु स्वायत्ते शब्दप्रयोगे सर्वज्ञेन सूत्रकृता किमर्थं श्रुतिविरोधभ्रान्तिकरसूत्रप्रणयनं कृतमित्याशङ्क्याऽध्याहाराद्यपेक्षानेकार्थप्रत्यायनार्थमि-
११२ । २५ त्याह अध्याहारादिभिर्नेयानीति । आदिशब्देन लक्षणानुषङ्गौ योगवृत्तिश्च गृह्यते । तत्र सोत्रानन्दमयशब्दस्यानन्दमयपर्यायाम्नाते पुच्छब्रह्मणि लक्षणा । स्वप्राधान्येन प्रतिपाद्यमित्यध्याहारः । असन्नेव स भवतीति निगमनश्लोकस्थब्रह्मशब्दाभ्यासविषयत्वादिति हेतुः । यत्र ब्रह्मत्वं साध्यं तत्र तद्विषयश्रुत्यादिमात्रं हेतूकर्तव्यम् । इह तु ब्रह्मणः पुच्छवाक्यविषयत्वे स्थिते तात्पर्येण प्रधानतया तत्प्रतिपाद्यत्वं साध्यमिति तात्पर्यसिद्धये तल्लिङ्गतया ऽभ्यासपर्यन्तहेतूक्तिः । नन्वसिद्धो ऽयं हेतुः । यत आनन्दमयो निगमनश्लोकविषयः न पुच्छं ब्रह्म पूर्वपर्यायेषु निगमनश्लोकानां
४९ पुच्छविषयत्वादृष्टेरिति शङ्कायामपि सूत्रमेवोत्तरम् । तत्रानन्दमय एव पक्षः न निगमनश्लोकप्रतिपाद्य इति साध्यम् । इच्चतिसूत्रात्तत्रानुवर्तमानेन निषेध्याध्याहारेण च साध्यपूरणम् । ब्रह्मशब्दाभ्यासादित्येव हेतुः । अभ्यस्यमानं ब्रह्मशब्दं प्रति जीवस्यानन्दमयस्य मुख्यार्थत्वाभावादेकं पुच्छपदमनुरुध्यानेकस्य ब्रह्मशब्दस्यानन्दमये जघन्यवृत्तिकल्पनायोगादित्यभिप्रायेणाभ्यासपर्यन्तोक्तिः । किं च न निगमनश्लोकप्रतिपाद्य इत्यस्मिन् साध्ये निगमनश्लोकप्रतिपाद्यब्रह्मसत्त्वासत्त्ववेदितृत्वेन प्रकृतपरामर्शिन्यां स एनमिति सर्वनामभ्यामभ्यस्यमानत्वादिति हेत्वन्तरमप्यनेन विवक्षितम् । अत्रापि पुच्छपदाद् बलवत्त्वसिद्ध्यर्थमभ्यासपर्यन्तहेतूक्तिः । द्वितीयसूत्रे विकारपदेनावयवो लक्ष्यते । तद्वाचिशब्दः पुच्छशब्दः स एव शब्दो विकारो विगत-

कार्यो ऽनर्थकः शब्दः। कारशब्दः कर्मणि घञन्तः कार्यवाची। तथा चावयववाचिशब्दात्तस्य स्वार्थत्यागे लक्षणीयाभावेनानर्थक्यप्रसङ्गाच्च ब्रह्म न स्वप्राधान्येन प्रतिपाद्यमिति शङ्कार्थः। न च पुच्छपदेनाधारत्वं लक्षणीयं प्रतिष्ठापदेन पौनरुक्त्यप्रसङ्गादिति शङ्कितुर्हृदयम्।

नैवं शङ्कितव्यम्। ब्रह्मश्रुत्यभ्यासानुरोधात्। ब्रह्म स्वप्राधान्येन प्रतिपाद्यमेव पुच्छपदं तु तत्राधारत्वलक्षकम्। न च प्रतिष्ठापदेन पौनरुक्त्यम्। पुच्छपदसमभिव्याहृतेन तेन पुच्छवत्प्रतिष्ठितिक्रियासाधनत्वमुच्यते। पक्षिणो हि पुच्छेन प्रतितिष्ठन्तीति लोकतः श्रुतितश्चावगतम्। यथा पुच्छेन प्रतिष्ठितो तदुपरितनावयवावच्छिन्नं पक्षिणं प्रति पुच्छमाधारस्तथा ब्रह्मणा प्रतिष्ठितो प्रियादिमध्यभागरूपात्मतावयवयुक्तमानन्दमयं प्रति ब्रह्माधार इति तदाधारत्वं पुच्छपदेन लक्ष्यतइत्येवं वैवक्षिककरणत्वाधिकरणत्वरूपार्थभेदसत्त्वात्। तथापि मुख्यमाधारवाचकं हित्वा प्रहीणावयववाचिना पुच्छपदेन* तल्लक्षणा केन हेतुनेति चेत् पूर्वपर्यायेषु पुच्छशब्दानां प्राचुर्यादिहापि पर्याये तत्साम्यार्थं पुच्छशब्दे प्रयोक्तव्ये तेनैवाधारत्वप्रतीतिर्लभ्यतइति तात्पर्येण। ननु पूर्वपर्यायसाम्यार्थं पुच्छपदप्रयोगमात्रं नापेक्षितं किं त्ववयविगतपुच्छावयवान्वयबोधनोपयोगितया तेन पुच्छावयवप्रतिपादनम्। न चाधारलक्षकेण तत्प्रतिपादनं सम्भवति। अतो नाधारलक्षणा युक्तेत्यस्यामपि शङ्कायां प्राचुर्यादित्येवोत्तरम्।

इत्थमपि शङ्का नावतरति। अर्थान्तरलक्षकतया स्वार्थमनभिदधानस्यापि शब्दस्य स्वार्थाभिधानफलार्थतादृष्टेः। तद्यथा। उत्तरं बर्हिषः प्रस्तरं सादयति प्रजा वै बर्हिर्यजमानः प्रस्तरो यजमानमेवाऽयजमानादुत्तरं करोति तस्माद्यजमानो ऽयजमानादुत्तर इति श्रुतौ प्रस्तरसमानाधिकरणस्य यजमानशब्दस्य प्रस्तरे यज्ञनिर्वर्तकत्वादियजमानगुणमुखेन वृत्तिस्तत्सिद्धये टीकायाम् उपपादिता। अथापि प्रस्तरे मुख्ययजमानत्वबोधनस्य यत्फलं यजमानमेवाऽयजमानादित्यादिवाक्यशेषार्थोपपादनं तादर्थ्यमपि दृश्यते। यथा वा ऽग्निर्वै ब्राह्मण इति श्रुतावग्निशब्दस्य मुखप्रभवत्वरूपाग्निगुणमुखेन ब्राह्मणे वृत्तिस्तत्र समर्थिता तत्तुल्यन्यायतया ऽग्निर्वै दीक्षित इत्य-

* पुच्छशब्देनेति २-३ पु॰ पा॰।

४८ । २ चाग्निशब्दस्य दीक्षिते वृत्तिरपि किंचिदग्निगुणमुखेनेति सिध्यति । अथापि
दीक्षिते ऽग्नितादात्म्यबोधनस्य यत्फलं मदन्तीभिर्मार्जयतइति विधिशेषस्य
निर्ह्यग्निश्शीतेन बाधनीत्यर्थवादस्यार्थोपपादनं तादर्थ्यमपि दृश्यते । एवं
यजमानो वा आहवनीयो यजमानं वा एतद्विकर्षते यदाहवनीयात्पशुश्रपणं
हरतीत्यादीनि प्रचुराण्यचोदाहरणानि ।

ननु सानन्दमयसकलविकारजातकारणत्वमानन्दमये नान्वेति चेत्तत्पु-
च्छत्वेन निर्दिष्टे ब्रह्मण्येव तस्यैष एव शारीर आत्मेति पुँल्लिङ्गेन प्रकृते सो
ऽकामयतेत्यादेरन्वयो ऽस्तु । पुच्छमहिमवर्णनेन पुच्छवत: प्रधानस्याधि-
कस्तुतिलाभात् । न च किंचिद्विकारैकदेशस्य परिच्छिन्नस्य सकलवि-
कारकारणत्वमनुपपन्नमिति शङ्क्यम् । न हि मुख्यवृत्त्या ऽयमवयव उपदि-
श्यते किं त्वनवयवे ऽवयवत्वदृष्टि*मात्रमुपदिश्यते । प्राणमयमनोमयपर्याय-
योराकाशपृथिवीयजुरादीनां वस्तुतस्तत्तदनवयवानामेवा ऽवयवत्वकल्पनादर्श-
नात् । न च विकारं प्रत्यवयवत्वदृष्टिविधानमात्रेण कारणत्वान्वयानुपप-
त्तिरायाति तथा सत्याकाशदृष्टिविशिष्टोद्गीथोपासनायामाकाशे सर्वभूतकारणत्वा-
द्यन्वययोगेनाकाशस्य कारणत्वादिब्रह्मलिङ्गेन ब्रह्मत्वनिर्णयविरोधापत्ते: । न
च मुख्यावयवत्वमेवात्र विवक्षितमिति वाच्यम् । प्राणमयमनोमयपर्याययोरा-
काशपृथिवीयजुरादीनां मुख्यावयवत्वासम्भवेन तद्वदिहापि दृष्टिमात्रविधानौ-
४९ चित्यादित्याशङ्क्याह **तदवयवो ब्रह्मापि विकार: स्यादिति** । पूर्वपर्या-
येष्विदमेव शिर इत्यादिनोक्तानां शिर:प्रभृतीनां तत्तन्मुख्यैकदेशत्वान्मुख्यै-
कदेशेष्वेव च शिरस्त्वादिकल्पनस्योचितत्वादाकाशपृथिवीशब्दाभ्यामाकाश-
पृथिवीसंबन्धवतो: समानोदानयोर्यजुरादिशब्दैस्तत्तद्विषयमनोवृत्तीनां च ग्रह-
णम् । तेषां शिरस्त्वादिकल्पनाङ्गीकारात् । ब्रह्मणि पुच्छत्वकल्पनायां तस्या-
नन्दमयमुख्यावयवत्वमेवाङ्गीकर्तव्यं स्यादिति विकारावयवस्य तस्य मुख्य-
विकारत्वापत्त्या कारणत्वश्रवणमुपरुध्येतेति भाव:† ॥

११४ । १० **अन्तस्तद्धर्मोपदेशात् ॥ २० ॥**

अपवादचिन्ताया: शास्त्रसङ्गत्यर्थं प्रस्तुतशास्त्रोपयोगि फलमाह
निर्विशेषमिति । **न तूपक्षिप्यतइति** । श्रुत्येति शेष: । तासामप्यधिकार-

---

* दृष्टीति नास्ति ३ पु. ।

† अत्र षष्ठम् आनन्दमयाधिकरणं पूर्णम् ।

प्रसङ्गादिति पाठः साधुः । श्रुतौ गाव इत्यस्यां शृङ्गाः सन्तीत्यादिवाक्यशेषतः स्त्रीलिङ्गत्वात् । यद्वा तेषामपि पाठ इत्थं योज्यः । श्रुतौ गाव इत्यनेन स्त्रीगव्य इव पुङ्गवा अपि संगृहीताः । ग्राम्यपशुसङ्घेष्वतरुणेषु स्त्रीत्यनुशासनात् तत्र स्त्रीलिङ्गशेषता इह तु ग्रन्थे तेषामित्यनेन निष्कृष्य पुङ्गवानामेव परामर्शः । मनुष्येषु जायापत्योर्दिवि ज्योतिरजरमारभेतामित्यादिलिङ्गात्कर्मसु सहाधिकारे ऽपि युक्ता मे यज्ञमन्वासातामित्यादिलिङ्गात् पत्युर्मुख्याधिकारो दृष्ट इति तदनुरोधेन पुङ्गवानां तत्र मुख्याधिकारापादनार्थं इति । ननु न ह वै देवानित्यादिश्रुतेरागामिपापाप्राप्तिर्नार्थः किं तु विद्यमानपापफलाप्राप्तिः । इत्थं पापशब्दस्य फललक्षणा त्वया ऽप्येष्टव्या ऽन्यथा पुण्यमेवामुं गच्छतीति तदनन्तरवाक्यस्य विध्यधिकारपरत्वं स्यात्तच्च तव नेष्टमित्याशङ्क्य तथा तदर्थाभ्युपगमे सर्वपाप्मोदयवाक्यस्यापि स एवार्थो भविष्यतीत्याह **अथेत्यादिना** । पूर्वस्मिन्नप्यर्थे नास्माकमनुपपत्तिः । पुण्य- ११५ । ६
मेवामुमिति वाक्यस्य देवतान्तरोद्देश्यकत्वपरहितपरमेश्वरपूजातदुद्देश्यकतपश्चर्यादिविषयत्वोपपत्तेः । प्रत्युत भारतीविलासस्यैवास्मिन्नप्यर्थे ऽनुपपत्तिस्तुल्या । पुण्यः पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेनेति श्रुतेर्ब्रह्महत्याया एव पापफलत्वात् । तस्याञ्जलिना ब्रह्महत्यामुपागृह्णादित्यर्थवादश्रद्धावतस्तस्य तं भूतान्यभ्यक्रोशन् ब्रह्महन्निति तदनन्तरवाक्यश्रुतस्य लोकगर्हणस्य तस्मादिन्द्रो ऽबिभेदिति तत्पूर्वसंदर्भे श्रुतस्य भयस्य चाङ्गीकृतत्वेन तयोरपि पापफलत्वात् । **तत्प्रदर्शनार्थत्वादिति** । सर्वपाप्मोदयवाक्यस्य या या गतिर्वक्तुं शक्यते तस्याः सर्वस्या अप्युपलक्षणत्वेन कर्मानधिकारत्वोक्तेरित्यर्थः । तत्र रविरिति विशेषणपदेन गत्यन्तरमपि सूचितम् । रविः खलूत्पन्नसाक्षात्कारो जीवन्मुक्तः स्वाधिकारावसाने मुक्तो भविष्यतीति यावदधिकारमित्यधिकरणे* भाष्यकृद्भिर्वक्ष्यते ततश्चोत्पन्नब्रह्मसाक्षात्कारस्य तस्य तदधिगम उत्तरपूर्वाघयोरित्यधिकरणे† वक्ष्यमाणेन न्यायेन सर्वस्य पूर्वाघस्य नाश उत्तराघस्या ऽश्लेषश्चास्तीति तदन्यतरविषयं सर्वपाप्मोदयवाक्यमिति तस्य यथेदं प्रदर्शनार्थं तथा पूर्वपापानां देवतासु फलानारम्भकत्व‡रूपस्याप्यर्थस्य प्रदर्शनार्थमिदं भविष्यतीति भावः ।

---

* व्या॰ सू॰ अ॰ ३ पा॰ ३ सू॰ ३२ । † व्या॰ सू॰ अ॰ ४ पा॰ १ सू॰ १३ ।
‡ देवतास्वहंसुफलानारम्भकत्वेति ३ पु॰ पा॰ ।

४८ । २ ननु न ह्यनाधारस्य स्वमहिमप्रतिष्ठस्य सर्वव्यापिनः परमेश्वरस्याधार उपदिश्येतेति भाष्ययोजनार्थो अनाधारत्वे च नित्यत्वं सर्वगतत्वं च हेतुरिति टीका न युक्ता । भाष्ये नित्यत्वाऽविशेषणादित्याशङ्क्याह
११५ । ९ नित्यत्वमिति स्वमहिमप्रतिष्ठत्वस्य व्याख्येति । अनित्यस्य स्वकारणप्रतिष्ठत्वावश्यंभावेन स्वमहिमप्रतिष्ठत्वायोगात् तेन नित्यत्वमाक्षिप्यतइत्याक्षेप्यन्नित्यत्वतात्पर्यकं तन्न त्वनाधारत्वतात्पर्यकम् । अनाधारपदेन पौनरुक्त्यापत्तेरिति भावः ।

नित्यमपीति । नित्यमसर्वगतं वस्तुतः सिद्धान्ते नास्तीति तार्किकमभिप्रेत्य चेच्छब्दः । सर्वगतत्वं सकलवस्त्वन्वयित्वं तन्मायायामप्यस्ति साधारणमतो नित्यत्वविशेषणमिति स्पष्टत्वान्नोक्तम् । यदि सर्वगतत्वं ब्रह्माऽसाधारणं परिपूर्णत्वं तदा तावदेव हेतूभवनक्षममिति न नित्यत्वविशेषणमपेक्षितम् । स्वमहिमप्रतिष्ठस्येत्येतच्च न नित्यपरतया व्याख्येयं किं त्वनाधारस्येत्येतद्व्याख्येयपरतया योजनीयम् । तेन भाष्ये स्वे महिम्नीत्युदाहरिष्यमाणा श्रुतिरनाधारत्वपरतया भाष्ये एव विवृता भवति । अन्यथा तया स्वकीये महिमशब्दोक्ते क्व चिद्वस्तुनि प्रतिष्ठितत्वमुच्यतइति प्रकृतविरोधः शङ्क्येत । एवं च स्वमहिमप्रतिष्ठपदप्रतिपादितेनानाधारत्वेनाक्षिप्तं नित्यत्वं कथमनाधारत्वे हेतुरित्यपि शङ्का निरवकाशा भवति । सर्वगतत्वं सकलव-
४९ स्त्वन्वयित्वमित्येव निरुच्य नित्यत्वविशेषणापेक्षणे तु तत्स्वमहिमप्रतिष्ठपदेन कथं चिल्लक्ष्यं न प्रागुक्तक्रमेणाक्षेप्यमित्यन्योन्याश्रयपरिहारो द्रष्टव्यः । टीकायां नित्यत्वस्याकाशवदिति भाष्योदाहृतश्रुत्युक्तस्य हेतुता विवक्षितेति व्याख्याने तु तस्य नाक्षेपो न लक्षणेति न कथं चिदप्यन्योन्याश्रयशङ्का ।

” । १० ब्रह्मणि सर्वात्मत्वसंभवमाहेति । अनेनादित्यपुरुषे अक्षिपुरुषे च तत्संभवशङ्का निरस्ता । सा चैवमादित्यपुरुषे पृथिव्यग्न्यादिदृष्टिविशिष्टर्क्सामगेष्णत्वं मण्डलतदर्चिस्तदभिमानिपुरुषाणामादित्यो वा एष एतद् मण्डलमित्यादिश्रुतौ ऋक्सामयजुरात्मतया वर्णितत्वादुपपन्नम् । आदित्यपुरुषस्यैवाक्षण्यपि संनिहितत्वात्तत्रापि सैव ऋक्सामेत्यादिनोक्तऋक्सामाद्यात्मत्वं तत एवोपपन्नमिति । तत्रायं परिहारो विवक्षितः । ऋक्सामादिरूपत्वं मण्डलादीनां स्तुत्यर्थमुपासनार्थं वोक्तं ब्रह्मणि तु सर्वा-

पादाने सन् घट इत्यादिव्यवहारालम्बनं व्यावहारिकप्रमाणगम्यमस्ति सर्वप्रपञ्चतादात्म्यमिति । तद्रूपेणोद्य इति । आदित्यपुरुषस्य सर्वपाप्मापादानतयोपलक्षितः उदय उद्गमनमुच्यतइत्यर्थः । ननु पाप्मापादानक*मुद्गमनं प्राक्पाप्मसंबन्धिनो जीवस्यैव संभवतीति नेदं ब्रह्मलिङ्गमिति चेन्न । जीवस्यापि नीडात् शकुन्तस्येव पापाद् मुख्यस्योद्गमनस्यासम्भवेन नीडादुद्गतः शकुन्तो यथा सर्वात्मना नीडसंबन्धरहितः एवमयं सर्वात्मना पापसंबन्धरहित इत्येतदर्थलक्षकत्वात् । ततश्चासङ्कुचितसर्वपापराहित्यं क्वचिदपि जीवे न सम्भवति । न ह वै सशरीरस्य सत इति श्रुत्युक्तरीत्या शरीरे सति कियतो ऽपि दुःखस्यावश्यम्भावेन तद्धेतुपापसद्भावनियमात् । ननु तां कुर्वदित्ययुक्तं न हि शब्दः स्वयं मायां करोतीत्याशङ्क्य तां कुर्वदित्यनेनानुवादत्वं विहाय स्वातन्त्र्येण मिथ्याबुद्ध्युत्पादकत्वं विवक्षितमिति व्याचष्टे **मायां मिथ्याबुद्धिं कुर्वदिति ।**

गेष्णौ पर्वणी इति । गानक्रियासाधनपर्वणी इत्यर्थः । एतदुक्तं ११६ । १२
भवति । तस्योदिति नामेत्यादिभिर्वाक्यैरुन्नामविधानतन्निर्वचनतद्वेदनफलसङ्कीर्तनानन्तरं तस्यर्क् साम च गेष्णाविति ऋक्साम्रयोः प्रकृतोन्नामकपुरुषगेष्णत्वमभिधाय तस्मादुद्गीथस्तस्मात्त्वेवोद्गातैतस्य हि गातेति वाक्याभ्यां ऋक्सामयोरुद्गेष्णत्वादेव सामभक्तिविशेषस्योत्कर्मकगानसाधन†वाच्युद्गीथशब्दवाच्यत्वं तस्मादेव च हेतोरुद्गीथभक्तिगातुरुत्कर्मकगानकर्तृवाच्युद्गातृशब्दवाच्यत्वं चेति श्रूयते । तत्रोन्नामकपुरुषस्य गानकर्मत्वं सामरूपगीतिक्रियाऽभिव्यङ्ग्य ऋक्साध्यस्तुतिकर्मत्वं यथा तद्यइमे वीणायां गायन्त्येतन्ते‡ गायन्तीत्यत्र लौकिकपुरुषस्य लौकिकगानकर्मत्वं वैणिकगीयमानलौकिकशब्दसाध्यस्तुतिकर्मत्वम् । एवं चोन्नामकपुरुषस्य स्तुतावृक्साक्षात्साधनं सामऋगभिव्यक्तिद्वारा साम्ना स्तुवीतेति साम्नो ऽपि स्तुतिसाधनत्वश्रवणात् । अतः स्तुतौ साध्यायां सामद्वयं सोपानपर्वद्वयवत् क्रमिकमास्तइति गानपर्वत्वमृक्सामयोरिति । ततश्च लौकिकगानविषयराजादिरूपतयैवादित्यपुरुषस्याक्षिपुरुषस्य च ऋक्सामसाध्यस्तुतिविषयाग्नीन्द्रसोमादिरूपतया सार्वात्म्य-

* सर्वपाप्मादानकमिति २ पु॰ पा॰ । † साधनेति नास्ति २ पु॰ ।
‡ एतं ते इति १ पु॰ पा॰ ।

४८ । २ सिद्धि: । यद्यपि प्रस्तावादिसामभक्त्यवयवरूपे सामगानां पर्वेत्येव प्रसिद्धे
साम्नामवच्छेदे गेष्णाख्या तेषां प्रसिद्धा औक्थिक्याख्ये सामपर्वलक्षणग्रन्थे
ऽपि तथैव व्यवहार: तथापि स्तोत्रसाधनक्रमिकपर्वद्वयत्वसादृश्याद् ऋक्सा-
मयोर्गेष्णाद्वयत्वारोप: । गेष्णयौ शरीरावयवपर्वणी इत्यप्याचक्षते* ॥

११६ । १३ **आकाशस्तल्लिङ्गात् ॥ २२ ॥**

तस्माद्दुद्गीथ इत्युद्गीथसम्पत्तेस्तुल्यत्वादिति । यद्यपि तस्मा-
दुद्गीथ इत्येतत्पूर्वप्रकृतोन्नामकत्वेन ऋक्सामगेष्णात्वेन च हेतुना ऽऽदित्य-
पुरुषस्योद्गीथ इति नामान्तरविधानार्थं न तूद्गीथसम्पत्त्यर्थं तत्र तस्मादिति
हेतोरनन्वयात् । उद्गेष्णा इति नाम्नि विधातव्ये उद्गीथ इति तद्विधानं
देवानां परोक्षप्रियत्वात् । तथैव च छान्दोग्यविवरणे व्याख्यातम् । यन्नाम
तन्नामेति नामातिदेश†कवाक्यस्योदित्युद्गीथ इति च नामद्वयातिदेशक-
तया व्याख्यानेन चास्य नामान्तरविधानार्थत्वं स्थिरीकृतम् । पूर्वाधिकरण-
प्रदर्शितया रीत्योद्गानकर्तुरुद्गातृनामवदुद्गीथभक्तेरुद्गीथनामापि ऋक्साम-
योरुन्नामकदेवविषयगानपर्वत्वे प्रमाणपरतया नीयते चेदपि नेदमुद्गीथं संप-
त्तिपरम् । आदित्यपुरुषस्योद्गीथे सम्पत्तिस्तु प्राणोमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपा-
सीत तस्योपव्याख्यानमित्यादिनोद्गीथोपासनाप्रपञ्चनप्रतिज्ञानात् । उत्तरत्रा-
४९ काशवाक्ये ऽपि स एष परोवरीयानुद्गीथ इत्युद्गीथसम्पत्त्यनुवृत्तेर्हिरण्मयवाक्ये
ऽपि तस्मादेवंविदुद्गाता ब्रूयात् कं ते काममागायानीत्यक्षण्यादित्यपुरुषोपास-
नस्योद्गातृकर्तृकत्वलिङ्गदर्शनाच्च लभ्यते । तल्लभ्यैव चोद्गीथसम्पत्ति: छान्दो-
ग्यविवरणे य एवं विद्वान् साम गायतीत्यत्र य एवं विद्वानित्यस्य एवमुक्तरूपं
देवमुद्गीथं विद्वानिति व्याख्यानेन दर्शिता । इह शारीरकेपि सैव हि सत्यादय‡
इत्यधिकरणे । छान्दोग्ये हि कर्मसंबन्धिन्युद्गीथव्यपाश्रया विद्या विधीयत इति
वाक्ये ऽस्या अन्तरादित्यविद्याया: स्वतन्त्रविद्यात्वशङ्कानिराकरणाय कर्मा-
ङ्गाश्रितत्वव्यवस्थापनार्थं उद्गीथव्यपाश्रयेत्यनेन सा दर्शिता । तत्र तदनन्त-
रम् इयमेवर्गग्नि: सामेत्यन्तरादित्यविद्योपक्रमवाक्यवद् य एवं विद्वान् साम
गायतीति तदुपसंहारवाक्यवच्च तस्यर्क् साम च गेष्णये। तस्मादुद्गीथ इति

* अत्र सप्तमम् अन्तरधिकरणं पूर्णम् । † नामनिर्देशकेति २ पु॰ पा॰ ।
‡ व्या॰ सू॰ अ॰ ३ पा॰ ३ सू॰ ३८ ।

तन्मध्यपातिवाक्यमपि ऋक्सामसंबन्धरूपकर्माङ्गाश्रितत्वचिह्नमात्रप्रदर्शकतयोपन्यस्तं न तूद्गीथसंपत्त्यर्थत्वेन । अतस्तस्मादुद्गीथ इत्यस्योद्गीथसंपत्त्यर्थत्वोक्तिरयुक्तेति प्रतिभाति । तथापि तस्मादुद्गीथ इत्युद्गीथनामविधानादुद्गीथभक्तेरादित्यपुरुषस्य चोद्गीथनामकत्वरूपसाम्यसिद्धौ पूर्वापरसंदर्भपर्यालोचनया चोद्गीथसंपत्तौ हृदि विपरिवर्त्तमानायां तस्य भूरिति शिरः एकं हि शिरः एकमेतदक्षरमित्यादिश्रुतिषु प्रायेणारोप्याधिष्ठानयोर्यत्किंचित्साम्यावलम्बनमभेददृष्टिविधानमिति श्रुतिशैलीविदामिहाप्युद्गीथनामकत्वसाम्यावलम्बनाभेददृष्टिपर्यन्तार्थिकार्थे ऽस्य वाक्यस्य तात्पर्यमस्तीति प्रतीयतएवेत्यभिप्रेत्येदं वाक्यमुद्गीथसंपत्तौ प्रमाणतयोपन्यस्तम् । एवमनया प्रणालिकयोद्गीथनामविधानस्यार्थादुद्गीथसंपत्तौ पर्यवसानमभिप्रेत्यैव छान्दोग्यविवरणे तस्यर्क् साम च गेष्णौ तस्मादुद्गीथ इति वाक्यमवतारितम् । तस्योद्गीथत्वं देवस्यादित्यादीनामिव विवक्षित्वा ऽऽहेति पूर्वं य एवासौ तपति तमुद्गीथमुपासीतेत्यादिष्वादित्यादीनामिवेत्यर्थः ।

आनन्त्याद्ययोगादिति । शालावत्यपक्षोद्भावितान्तवत्त्वदोषाप- ११७ । ०
निनीषयोपन्यस्तमनन्तत्वं चरमश्रुतमपि सकृत् श्रुतमपि लिङ्गं सदपि प्रथमश्रुताभ्यस्ताकाशश्रुत्यपेक्षया बलवत् । तथाभूताया अप्याकाशश्रुतेर्लक्षणासहिष्णुत्वेनान्यथासिद्धत्वादनन्तत्वलिङ्गस्यान्तवति तपने प्रागुद्भावितदोषापनयनालाभादित्यनन्तत्वलिङ्गस्यानन्यथासिद्धत्वम् । सर्वकारणत्वादिलिङ्गान्तरापेक्षया प्रथमापेक्षितत्वं* च प्राबल्यातिशयमभिप्रेत्य विषयवाक्ये तेभ्यश्चरमश्रुतस्यापि तस्य प्रथम†मुपन्यासः । मुख्यानुगुण्येनेति । यथा दाल्भ्यपक्षोद्भाविताऽप्रतिष्ठितत्वदोषापनिनीषया शालावत्येनोपन्यस्तं प्रतिष्ठात्वलिङ्गं स्वर्गलोकवत् प्रतिष्ठान्तरसापेक्षायां पृथिव्यां निरपेक्षमुख्यमसंभवदपि स्वर्गलोकापेक्षया पृथिव्याः कथं चित्प्रतिष्ठात्वातिशयमपेक्ष्य मुख्यपृथिवीश्रुत्यानुगुण्येन पृथिव्यां संभवत्प्रतिष्ठात्वरूपतया नीतम् एवमानन्त्यमपि मुख्याकाशश्रुत्यानुगुण्येन भूताकाशे पृथिव्यपेक्षया बहुकालवर्त्तित्वरूपतया नेतव्यमित्याशयः । तथा हि पृथिवीमात्रकारणस्येति‡ । नन्वपां कारणस्य ते-

* प्रथमोपक्षिप्तत्वमिति १ पु॰ पा॰ । † तल्लिङ्गस्य प्रथममिति २ पु॰ पा॰ ।
‡ पृथिवीमात्रकारणत्वेनेतीति ३ पु॰ पा॰ ।

४८ । २ त्तः प्रसिद्धत्वे ऽप्यपां का गतिरिति प्रश्नो दृश्यते । अस्य लोकस्य का गतिरिति दाल्भ्यकृतस्य प्रश्नस्य पृथिवीमात्रकारणविषयत्वं चाभ्युपगम्यते तद्वच्छालावत्यकृतस्यापि तस्य तन्मात्रविषयत्वं किं न स्यादित्यस्वरसादाह
११८ । ४ अस्येति च सर्वनामश्रुतेरिति । ननु सर्वनाम्नः प्रकृतपरामर्शित्वस्वाभाव्यादसौ लोकः अयं लोक इत्यनयोः समभिव्याहारे अदइदंशब्दयोः स्वर्गलोकपृथिवीलोकपरत्वस्यैव श्रुतिषु सर्वत्र दृष्टत्वाच्चात्रास्येति सर्वनामश्रुतेः पृथिवीमात्रपरत्वेन संकोचो न दोष इत्यस्वरसादाह किं चेति ।

नन्वस्यशब्दः पृथिवीपर इत्येतावता तन्मात्रकारणं पृष्टं न भवति येन तन्निरूपणे अन्तवत्त्वदोषो नापनीतः स्यात् किं तु पृथिवीकारणं पृष्टं भवति तत्कारणत्वं चानन्ते सर्वकारणे ऽप्यस्तीति पृथिवीकारणप्रश्ने ऽपि तन्निरूपणेनान्तवत्त्वदोषापनयः स्यादेवेत्यनुपपत्त्यभावादस्य लोकस्येत्यस्य दाल्भ्यकृतस्येव शालावत्यकृतस्यापि प्रश्नस्य न सर्वलोकविषयत्वं कल्पनीयमिति चेन्न । यथा शालावत्यप्रश्नैकरूपस्य दाल्भ्यप्रश्नस्यानन्तवस्तुपरत्वाभावे ऽप्यन्तवत्त्वदोषमुद्भावितवान् जैवलिरनन्तं वस्तु पृथिवीकारणं विवक्षतीति निश्चयवतः शालावत्यस्य प्रश्नोयमनन्तवस्तुपर इति कल्प्यते तथा सर्वकारणत्वाभावे त्रिविधपरिच्छेदराहित्यरूपतदानन्त्यं न स्यादतो ऽनन्तं वस्तूपक्षिपता जैवलिना सर्वकारणमेव तदुपक्षिप्तं भवतीत्यपि शाला-
४९ वत्यस्य निश्चयसम्भवेन तदीयप्रश्नोयं तत्किं सर्वकारणमनन्तं वस्त्विति सर्वलोकगतिविषय इत्यपि कल्पयितुमुचितत्वादिति भावः ।

११ । १३ यथा ह्युच्चैरिति* । उच्चैरृचा क्रियते उपांशु यजुषा उच्चैः साम्नेत्यत्र विधेयमुच्चैष्ट्वादिकं किमृगादिधर्मो वेदधर्मो वेति संशयः । ऋगादिधर्मत्वे यजुर्वेदगता अपि सपादबन्धमन्त्ररूपा ऋच उच्चैष्ट्वधर्माणो भवन्ति सामवेदगतान्यप्यपादबन्धमन्त्ररूपाणि यजूंष्युपांशुत्वधर्माणि भवन्ति । वेदधर्मत्वे तु ऋग्वेदेन यत् क्रियते विधीयते कर्म तदुच्चैष्ट्वधर्मकमित्येवमादिप्रकारेणोच्चैष्ट्वादिकं तत्तद्वेदविधेयकर्मधर्मतां प्राप्य तदङ्गेषु मन्त्रेष्ववतरतीति विशेषसूत्रे प्रायपदं प्राथम्यपरम् । अपि चास्यैवोपक्रम इत्यादिः शालावत्यस्येतीत्यन्तग्रीकाग्रन्थो ऽनन्वित इव भातीत्याशङ्क्यान्तवत्त्वदोषप्रदर्शनार्थ-

* यथा ह्युच्चैरिति ३-५ · पु · पा · ।

श्रुतिनिवेशनपूर्वकं भाष्यप्रतीकग्रहणं तदित्याह **अपि चेति भाष्यो-क्तेति** । अस्यैवोपक्रम इत्येतदपि भाष्यएव विवक्षितांशनिवेशनार्थम् । यद्यप्यनन्तत्वमाम्नानतश्चरमश्रुतं तथापि शालावत्यपक्षे अन्तवत्त्वदोषोद्भावनेन जैवलिः स्वयमनन्तं किं चिद्विवक्षतीत्येवमुपक्रमएवावगतमिति तात्पर्यम् । यत्तु प्रतिष्ठात्ववदनन्तत्वमपि यथाकथं चिन्नेतव्यमिति । तन्न । प्रतिष्ठात्वस्यापि यथाकथञ्चिन्नयनाभावात् । प्रतिष्ठात्वं ह्यत्र नोपजीव्यत्वम् । इतः प्रदानं देवा उपजीवन्तीतिवदमुतः प्रदानं मनुष्या उपजीवन्तीत्यपि श्रवणेन स्वर्गपृथिव्योः परस्परमुपजीव्योपजीवकभावस्य तुल्यतया स्वर्गो न प्रतिष्ठा पृथिवी प्रतिष्ठेति व्यवस्थितेरत्ययोगात् । किं तु निश्चलत्वमिह प्रतिष्ठाशब्दार्थः । तत्तु ज्योतिश्चक्रान्तर्गतत्वेन भ्रमति स्वर्गे नास्ति अस्ति तु पृथिव्यां पृथिवी प्रतिष्ठितेति श्रुत्यन्तरात् । आर्यभटाद्यभिमतभूभ्रमणादिवादानां श्रुतिन्यायविरोधेन हेयत्वात् । किं च आनन्त्यादिगुणकाकाशप्रतिपादनार्थं प्रवृत्तेऽस्मिन् महावाक्ये मध्यगतं पृथिवीप्रतिष्ठात्ववर्णनं यथाकथं चिन्नीयतां नाम न तावता तद्वदानन्त्यमपि नयनमर्हति न ह्यग्निहोत्रद्रव्यत्वेन पयसो विधानार्थे महावाक्ये मध्ये श्रुतं जर्त्तिलगवीधुकयवागूविधानं सार्थवादं विधिसरूपार्थवादत्वेन नीतमिति पयोविधानमपि तथा नीयते ।

अनन्यथासिद्धब्रह्मलिङ्गादिति अनन्तत्वस्यानन्यथासिद्धिर्दर्शिता । सर्वाणि ह वेत्यादिवाक्येनाकाशः परायणमाकाशं प्रत्यस्तं यन्तीति वाक्याभ्यां च प्रदर्शितम् । सकलकार्योत्पत्तिस्थितिलयाधारत्वं मूलकारणान्तरव्यवच्छेदकेनावधारणेन लम्भितमुपादानातिरिक्तकर्तृराहित्यं चानन्त्यान्तर्गतवस्तुपरिच्छेदराहित्योपपादकत्वेनानन्यथासिद्धम् । परोवरीयस्त्वमपि परोवरीयसो ह लोकान् जयतीत्यादिवाक्योक्तस्वानुगुणफलवत्त्वादनन्यथासिद्धम्* ॥

अत एव प्राणः ॥ २३ ॥ ११९ । २२

सर्वाणीति वाक्यमिति । ननु प्रत्यक्षानुग्रहविषयमितार्थश्रुत्यन्तरसंवादेनेदं वाक्यं वायुविकारपरमित्येतदयुक्तम् । प्रत्युदाहरणसंगत्ययोगात् । वायुविकारस्य सर्वभूतसंवेशनोद्गमनहेतुत्वसम्भवे हि तद्द्वारा तत्कारणस्य भूताकाशस्यापि तत्सम्भवतीति पूर्वाधिकरणोक्तस्तत्र तदसम्भवः प्रत्युद्धृतः

* अत्र अष्टमम् आकाशाधिकरणं पूर्णम् ।

४८ । २ स्यात् । अवधारणोपबृंहितं तत्तु न सम्भवतीति चेद् वायुविकारे ऽपि
तुल्यम् । इहापि प्राणादेवेत्यवधारणश्रवणादिति चेत् । उच्यते । इह
सर्वाणि भूतानीति शब्दः प्राणिवर्गपरः । भूतशब्दस्य महाभूतेषु प्राणिषु च
रूढ्यविशेषे ऽप्यत्र केषां ग्रहणं कार्यमिति विशये आदित्यान्नवाक्ययोः
सर्वाणि भूतानीत्यस्य गातृत्वाभ्यवहर्तृत्वलिङ्गेन प्राणिपरतया तत्प्रायपाठस्य
निर्णायकस्य सत्त्वात् । तेषां च सर्वेषामपि प्राणे स्वापप्रबोधयोरुत्पत्तिलयौ
दैनंदिनौ श्रुत्यन्तरे तद्भोगसाधनेन्द्रियलयोत्पत्तिकथनद्वारोपलक्षिताविहा-
प्यर्थतया स्वीकार्य्यौ । अवधारणं त्वाकाशवाक्ये मूलकारणान्तरस्येवावा-
न्तरकारणान्तरस्य व्यवच्छेदकं स्यात् प्राणवायुं विना ऽन्यस्य कस्य चिदि-
न्द्रियसंवेशनोद्गमनाधारापादानभूतस्य ब्रह्मव्यतिरिक्तस्याभावात् । अयोग-
व्यवच्छेदकं वा सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्यन्नमेव प्रतिहरमाणानि जीव-
न्तीत्यन्नवाक्यशेषगतायोगव्यवच्छेदकावधारणप्रायपाठात् । न ह्योदनमेवा-
भ्यवहरन्तः प्राणिनो जीवन्ति व्यञ्जनादीनामप्यभ्यवहारात् । इहान्नशब्दो
ह्योदनपरो न तु अदनीयमात्रवाची योगतो रूढेः प्राबल्यात् । भिस्सा स्त्री
भक्तमन्धो ऽन्नमिति कोशकारवचनेनान्नेन व्यञ्जनमिति पाणिनिव्यवहारेण
चान्नशब्दस्यौदने रूढ्यवगमात् । न च सर्वप्राणिनामोदनाभ्यवहाराऽयोगव्यव-
च्छेदो ऽपि नास्ति वृक्षादिष्वभावादिति वाच्यम् । अत्र सर्वाणि भूतानीत्य-
४९ स्यौदनाभ्यवहारयोग्यप्राणिपरत्वेन संकोचोपपत्तेः । सर्वाणि ह वा इमानि
भूतान्यादित्यमुच्चैस्सन्तं गायन्तीति पूर्ववाक्ये तस्य गातृत्वयोग्यप्राणिषु
संकोचदर्शनात् । आकाशवाक्ये त्वेवंभूतप्रायपाठाभावाद् भूतशब्दः कार्यसा-
मान्यपरो बालाक्यधिकरणन्यायात् । अवधारणं चान्ययोगव्यवच्छेदकम् ।
तस्य तत्रैव स्वारस्यादिति विशेष इति पूर्वपक्षाशयः ।

१२० । ११ **अन्नमपि तदभिमानिदेवतेति ।** नन्विहान्नमोदन एव न तु तदभि-
मानिदेवता प्राणिभक्ष्यत्वोक्तेः । भाष्यविरुद्धं चान्नशब्दस्य देवतापरत्वमङ्गीकृ-
त्यान्नादित्यदेवताप्रायपाठात् प्राणशब्दस्य देवतापरत्वसमर्थनम् । भाष्ये हि
प्रसिद्ध्यतिशयप्रत्यक्षानुग्रहाभ्यां पूर्वपक्षः कृतः । न च प्राणशब्दस्य ब्रह्मापेक्षया
देवतायां प्रसिद्ध्यतिशयो ऽस्ति तस्यां रूढेरभावाद् निरूढेर्ब्रह्मण्यपि तुल्यत्वात् ।
न च तस्यामचेतने वायुविकार इव सर्वभूतसंवेशनोद्गमनसमर्थने प्रत्यक्षानुग्रहो

ऽस्ति तस्या एव शास्त्रैकगम्यत्वात् । तस्माद्यथाभाष्यम् अन्नादित्यरूपाऽब्रह्म-प्रायपाठात् प्राणो ऽप्यब्रह्मेत्येव पूर्वपक्षः कर्तुं युक्तः । तथा सति निरस्तो ऽप्य-यमर्थ इत्यादिटीकोक्तप्रकारेण प्रायपाठस्य मूलयुक्त्युपोद्बलनमात्रार्थत्वं न वक्त-व्यम् । इन्द्रत्यधिकरणे* गौणतापादकः प्रायपाठो निरस्तः । अयं तु प्राणशब्दस्य मुख्यार्थत्वोपपादकः प्रबलः । आनन्दमयमुख्यार्थत्वोपपादकान्नमयाद्यब्रह्म-प्रायपाठवदित्यधिकशङ्कावकाशसत्त्वादिति चेत् । सत्यम् । टीकाकाराणामाचा-र्याणां च प्राणो वायुविकार इत्येव पूर्वपक्षो ऽभिमतः । अत एव तेषां सन्देहटीकादिषु वायुविकारशब्देनैव व्यवहारः । तत्र यद्याकाशवाक्यइव ब्रह्मासाधारणधर्मोपक्रमोपसंहाराभावे ऽपि प्राणवायुव्यावर्तकदेवताशब्दोक्तचे-तनोपक्रमोपसंहारौ स्तः तदनुसारेणान्नशब्दो ऽपि तदभिमानिदेवतापर इति कश्चित् शङ्केत तदा ऽन्नादित्यदेवताप्रायपाठात् प्राणशब्दो ऽपि प्राणदेवता-परो ऽस्तु प्रत्यक्षानुगृहीतश्रुत्यन्तरसंवादलब्धसर्वभूतसंवेशनोद्गमनहेतुभावस्य प्राणवायुधर्मस्य तदभेदोपचारेण तदभेदाध्यासेन वा तदभिमानिदेवतायां व्यपदेश इत्युपपत्तेः अन्नधर्मस्यापि तदभिमानिदेवतायां तथैवोपपादनी-यत्वादिति टीकाकारैः कल्पान्तरं दर्शितमिति तत्रत्यशङ्कापरिहारोभयोपपा-दनार्थमियम् अन्नशब्दस्य देवतापरत्वोक्तिः ।

इन्द्रियमात्रलयः प्रमाणान्तरदृष्टो न भूतलय इति । भूत-शब्दः प्रायपाठाद् विशये प्रायदर्शनादिति न्यायेन† प्राणिवर्गपर इति भाष्ये यदा तु भूतश्रुतिर्महाभूतविषयेत्यनः प्राचीनग्रन्थेन दर्शितम् । यदा त्वित्या-दिना तु प्राणशब्देन मुख्यार्थतया स्मारितो वायुस्तद्वर्ग्यमहाभूतरूढिमुन्मेष-यति तेन महाभूतपर इति दर्शितम् । द्वितीयपक्षे स्पष्टो ऽर्थः । प्रथमपक्षे त्वय-मर्थः । शरीरेन्द्रियसंपिण्डितश्चेतनो हि प्राणी । तत्रेन्द्रियाणां चेतनस्य च व्यापाराभावेन स्वापकाले तल्लयसद्भावेपि शरीरलयाभावान्न सर्वात्मना भूत-लय इति । एवं चात्र सर्वशब्दः सर्वः पटो रक्तः सर्वं वनं पुष्पितं सर्वा पृथिवी वित्तस्य पूर्णा स्यादित्यादाविवावयवकार्त्स्न्यपरः । **सर्वत्राप्यपूर्वत्वादिति ।** नन्वार्षेयं वृणीतइत्युत्पत्तिवाक्यावगतमेकत्वम् । तच्च चमसाध्वर्यून् वृणीतइ-त्युत्पत्तिवाक्यावगतं बहुत्वमिवोत्पाद्यगतत्वाद्विवक्षितमतस्तदपूर्वं न भवति । १२० । २०

* व्या· सू· अ· १ पा· १ सू· ५ । † जै· सू· अ· २ पा· ३ सू· १६ ।

४८ । २ द्वित्वचित्वे त्वपूर्वत्वे ऽपि विधातुमशक्ये उत्पत्तिशिष्टैकत्वविरोधादिति चेन्न ।
अपूर्वार्थविषयत्वान्न चतुरो वृणीतइत्यादिलाघवमूलस्तुतिसमभिव्याहाराद्व
वाक्यवैयर्थ्यपरिहारार्थमुत्पत्तिशिष्टमपि विभक्तितः प्रतीतं संख्याविशेषाविवक्षा-
यामेकवचनमुत्सर्ग इति शाब्दिकमर्यादयैकवचनप्रतीतत्वेनाविवक्षिततया
नेतुं शक्यम् । एकत्वमुपमृद्य प्रातिपदिकार्थयोर्विधाने सति ताभ्यां बाधितस्यैक-
१२१ । ११ त्वस्याप्राप्त्या तत्प्राप्त्यर्थमेकत्वस्यापि विधानमित्युपपत्तेः । **प्रतिविध्यावृत्तिः**
स्यादिति । आद्ययोर्विध्योः स्तुत्याकाङ्क्षायां या ते ऽग्ने अयाशया रजाश-
येति मन्त्रयोर्विशेष्याद्याकाङ्क्षया तनूर्वर्षिष्ठेत्यादेरिव चतुरादिसंख्यानिवृत्ति-
प्रयुक्तलाघवमूलस्तुतेः अच्छिद्रेणेत्यादिवाक्यशेषस्य पवनक्रियान्वयाविशे-
षेणेव न्यूनसंख्याविध्यन्वयाविशेषेण चावृत्तिः स्यात् । सा चैकत्र विधिक-
ल्पनेनावृत्तिसम्भवे न युक्तेति भावः । इदमुपलक्षणम् एकवाक्यत्वसम्भवे
वाक्यभेदो न युक्त इत्यस्यापि ।

भाष्ये वाक्यशेषेणेत्यस्य ब्रह्मलिङ्गाम्नानस्थलनिर्देशमात्रार्थत्वेन प्रती-
यमानस्य स्ववाक्यगतत्वेन लिङ्गप्राबल्यार्थतया किमिति टीकाकृता व्याख्यानं
कृतं लिङ्गस्य सन्निधानतः स्वत एव प्राबल्यसत्त्वादित्याशङ्क्याह **अन्नादित्यस-**
न्निधानमिति । अन्नादित्यरूपाऽब्रह्मप्रायपाठः प्राणश्रुतिमुख्यतोपपादकतया
श्रुत्यनुग्राहकत्वात् सदीक्षणगौणतापादकगौणेक्षणप्रायपाठतो मुख्यचितयलङ्घ-
४९ नापादकपुच्छशब्दोक्तावयवप्रायपाठतश्च प्रबलः । ततश्च प्रायपाठादब्रह्मरूपः
प्राणो वायुविकार इति निश्चये सति तदधिकरणकसंवेशनतदपादानकोद्गम-
नरूपसमभिव्याहृतक्रियान्वययोग्येन्द्रियावस्थापन्नभूतपरतया सङ्कोचः स्यात् ।
अन्नादित्यवाक्यगतभूतशब्दयोः समभिव्याहृतगानाभ्यवहारक्रियान्वययोग्य-
भूतपरतया सङ्कोचदर्शनेन तत्प्रायपाठादित्यन्नादित्यवाक्यगतसन्निधा-
नद्वयावलम्बनशङ्कानिराकरणार्थतया* स्ववाक्यगतत्वेन शीघ्रोपस्थितिकस्य
सर्वभूतोत्पत्तिलयकारणत्वस्य विलम्बितोपस्थितिकवाक्यान्तरगतसन्निधाना-
नुसारेण सङ्कोचकल्पनं न युक्तम् । अत एवाकाशवाक्ये ऽपि स्वरप्राणाद्यब्रह्म-
प्रायपाठेन तस्य न सङ्कोचकल्पनमिति परिहारवाचोयुक्तेर्भाष्यारूढत्वप्रदर्श-
नार्थमेवं व्याख्यातमिति भावः । यद्यप्यत्र भूतशब्दस्यान्नादित्यवाक्यगतभू-

* निराकरणार्थस्येति २ पु॰ पा॰ ।

तच्छब्दसन्निधानात् प्राणिपरत्वे ऽपि वाक्यशेषार्थस्य ब्रह्मलिङ्गत्वमविरुद्धं
तथापि भूतशब्दशक्तिपर्यालोचनायां रूढ्योः परस्परकलहेन योगोन्मेषात्
कार्यसामान्यमेवार्थो भवतीत्याकाशवाक्यशेषवदस्यापि वाक्यशेषस्य सकल-
कार्यकारणत्वमेव ब्रह्मलिङ्गमर्थ इति द्रष्टव्यम् ।

ब्रह्मवाचिपदाभावेनेति । ननु ब्रह्मवाचिपदसत्त्वे श्रुतिः स्याद् न १२१ । १७
वाक्यम् । उच्यते । विषयवाक्ये विशेष्यपदं चेद् ब्रह्मवाचि तदा श्रुतिः विशेषण-
पदं चेत् तदा ब्रह्मपरत्वेन निर्णिनीषितस्य विशेष्यपदस्य च समभिव्याहाररूपं
वाक्यं प्रमाणमिति व्यवस्था । अत एवाग्रिमाधिकरणन्यायनिर्णये गायत्रीपदस्य
ब्रह्मपरत्वनिर्णायकं यद्वै तद् ब्रह्मेत्येतद्वाक्यं प्रमाणत्वेन व्यवहृतम् । ननु मा
भूदादित्यसन्निधानाद् अब्रह्म सन्प्राणो वायुविकारः भूतानि च तत्संवेशनोद्गम-
नयोग्यानीन्द्रियाणीति निर्णयः प्राणश्रुतित एव स्यात् । आकाशवाक्यगतान-
न्तत्ववदुपक्रमोपसंहाराभ्यां तात्पर्यविषयत्वेन निश्चितस्य प्राणश्रुतिमुख्यार्थ-
प्रच्यावकस्य लिङ्गस्याभावादित्याशङ्क्य तथाभूतं लिङ्गमाह **कतमेति** । टीकोप-
न्यस्तमुक्तम् । लिङ्गोपपादकं पूर्वपक्षिणः कथान्तरमुद्भाव्य दूषयति **अथेति*** ॥

ज्योतिश्चरणाभिधानात् ॥ २४ ॥ १२२ । १

तन्निरासकारणाभावादित्येतदयुक्तम् । सार्वात्म्यादिवदिह ब्रह्मलिङ्गा-
श्रवणे ऽप्युपासनावाक्यत्वेनाधारमर्यादाकल्पनोपपत्तेस्तन्निरासकहेतोस्तत्र व्यु-
त्पादितस्याव्याप्यविशिष्टत्वादित्याशङ्क्य तद्वाक्यमन्यथा व्याख्यातुं तदानुगुण्ये-
नावतारयति **किमुपोद्बलनायेति** । **भवत्वेकदेशस्येति** । समस्तं ते जगद्रूपा-
स्यं तस्य द्युमर्यादा न सिद्धेति शङ्कितुर्हृदयम् । एकैकामित्यादिप्रतीकग्रहणं तेजः-
प्रभृतीत्यादि तद्व्याख्यानमिति प्रतिभाति तदयुक्तम् । भाष्ये श्रुतौ वा तथाभूतप्र-
तीकाभावादुत्तरग्रन्थस्य तद्व्याख्यानत्वासम्भवाच्चेत्याशङ्क्य भाष्योदाहृतश्रुतिगत-
पदयोजनार्थत्वेनैकैकामित्यादिकं भिन्नवाक्यतया व्याचष्टे **तासामिति** । **गुणस्तु
विभक्त्यर्थ इति** । प्रत्ययार्थप्राधान्यप्रसिद्धिः कृत्तद्धितार्थविषयेति भावः† ।

---

* अत्र नवमं प्राणाधिकरणं पूर्णम् ।

† एतदग्रे-शेषभक्तो विध्यभावाच्च विद्मतइत्यादिः(पृ·२०८)-अर्थवादत्वोक्तिरित्यन्तो
ग्रन्थस्तदुत्तरं न स्ववाक्यगतेत्यादिग्रन्थो न च भूतपृथिवीति प्रतीकात्पूर्वं २ पु· । क्रमप्राप्तो ऽय-
मेव पाठः साधुः परं बहुपुस्तकानुरोधादुपरितनः स्थापितः ।

१२४ । ५ ४८ । २ न स्ववाक्यगतमपि प्रस्तोष्यमाणमिति । स्ववाक्यगतत्वरूप-
प्रत्यासत्त्यपेक्षयापि सर्वनाम्नामौत्सर्गिकी प्रसिद्धार्थपरत्वव्युत्पत्तिर्बलवती ।
अत एव तप्ते पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्यो वाजि-
नमिति श्रुतावामिक्षापदवाच्यं पयसोऽर्थान्तरं दधिपयस्संसर्गजन्यं मधु-
राम्लत्वेन तदुभयविलक्षणं द्रव्यमभ्युपेयं पयो दध्यामिक्षेति व्यपदेश-
भेदादिति तस्यैव द्रव्यान्तरस्य वैश्वदेवयागद्रव्यत्वे आमिक्षापदसमानाधि-
कृततत्पदस्यापि तद्द्रव्यपरत्वे च प्राप्ते सर्वनाम्नः प्रकृतपरत्वस्वाभाव्यात्तत्पदं
द्विकर्मिकामानयनक्रियां प्रति प्रधानकर्मतया दध्यानयनाधिकरणत्वेन निर्दिष्टं
पयः परामृशतीति पय एव यागद्रव्यम् । तत्पदे स्त्रीलिङ्गमामिक्षापदसामा-
नाधिकरण्यकृतम् । आमिक्षापदमस्मादेव वैदिकव्यवहारादम्लद्रव्यघनीभूतप-
योवाचकम् । अम्लरसो न यागद्रव्यगतः किं तु तत्संस्कारकद्रव्यगत इति
पयोरूपामिक्षाप्रयुक्तमेव दध्यानयनं न वाजिनप्रयुक्तमपीति निर्णीतं चतुर्थे* ।
दधि मधु घृतं पयो धाना उदकं तण्डुलास्तत्संसृष्टं प्राजापत्यमिति चित्रा-
यागविधौ दध्यादिसप्तद्रव्यमेलनरूपसंसृष्टैकद्रव्यक एको यागस्तत्पदं च
संसृष्टद्रव्यपरमिति प्राप्ते तत्पदं प्रकृतपरामर्शित्वस्वाभाव्यादसंसृष्टदध्यादिस-
प्तद्रव्यपरमिति दध्यादिद्रव्यकाः सप्त यागाः । संसृष्टपदं यागभेदेऽप्येकदेव-
त्यतया सान्नाय्यवद्दध्यादीनां सह प्रक्षेपे संसर्गसत्त्वादनुवादकम् । नपुंसकैकव-
४९ चनं नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्यामिति व्याकरणानुशिष्टमुपपाद्यमिति
निर्णीतं टुप्टीकायाम्† अष्टमे द्वादशे च ।

ननु यत्र सर्वनाम्नः प्रस्तुतपरत्वं न संभवति तत्र प्रस्तोष्यमाणप-
रत्वमपि द्वितीये संज्ञाधिकरणे‡ व्युत्पादितम् । तत्र ह्यथैष ज्योतिरेतेन सह-
स्रदक्षिणेन यजेतेत्यत्र सर्वनाम्नः प्रकृतज्योतिष्टोमपरत्वं न संभवति ज्योति-
र्ज्योतिष्टोम इति नामभेदस्यार्थान्तरपरत्वस्वारस्यादथेत्यनेनाधिकारार्थेन प्रक-
रणविच्छेदावगमात् प्रकृते ज्योतिष्टोमे एवास्य वाक्यस्य सहस्रदक्षिणालक्ष-
णगुणविधानार्थतायामेतेनेत्यादिमन्त्रस्य§ पर्याप्ततया अथैष ज्योतिरित्यनुवा-

* जै· सू· अ·४ पा· १ सू·२२–२४ । † टुप्टीकेति वार्तिकगतचतुर्थाध्यायप्रभृति-
ग्रन्थस्य संक्षिप्तत्वमूलकं नाम ।
‡ जै· सू· अ· २ पा· २ सू· २२ । § मात्रस्येति २ पु· पा· ।

दवैयर्थ्याच्च । तस्माद् ज्योतिर्नामके सहस्रदक्षिणे प्रस्तोष्यमाणे यागान्तर एव सर्वनाम्नो वृत्तिरभ्युपेयेति निरूपितम् ।

तदिहापि ज्योतिः पुरुषः इति संज्ञाभेदः । अथशब्देन प्रकरणविच्छेदावगमः । अस्य वाक्यस्य प्रकृतमेव त्रिपाद् ब्रह्मानूद्य तस्य कौक्षेयज्योतिष्युपासनाविधानार्थतायामिदं वाव तद्यदिदमस्मिन्नन्तःपुरुषे ज्योतिरित्येतावत एव पर्याप्ततया अथ यदतः परो दिव इत्याद्यनुवादवैयर्थ्यप्रसङ्गश्चेति समान एव संज्ञाधिकरणन्यायः । किं च अथ यदतः पर इत्यादियदुपबन्धयुक्तं वाक्यं न केवलं यत्पदनिर्दिष्टस्य द्युसंबन्धमात्रं कीर्तयति येन द्युसंबन्धिप्रकृतसद्भावमात्रोपपादनेन चारितार्थ्यं स्यात् किं तु दिवः परेषु लोकविशेषेषु दीप्यमानत्वमपि कीर्तयति । न च तदपि तावानस्येति ऋचा प्राप्तम् । अतो यदुपबन्धयुक्तवाक्यनिर्दिष्टयावद्विशेषविशिष्टप्रसिद्धेर्यत्पदेनानुवदितुमपेक्षितत्वात्तस्याश्चासंभवादत्र यत्पदस्य प्रस्तोष्यमाणपरत्वमेव युक्तमिति चेदुच्यते । दिवः पर इत्यत्र द्युशब्दः स्वर्लोकपर्यायः स्वर्लोकश्चात्र भूर्भुवः स्वरिति लोकत्रयपक्षानुसारेण भूमिसूर्यान्तररूपाद् भुवर्लोकादुपरितनसत्यलोकान्तो विवक्षितः तस्योपरिभागरूपः सत्यलोकान्तर्गतहिरण्यगर्भादिभोगभूमिभेदाः । तेषु ब्रह्मलोकेषु परा यएव ते वसन्तीत्यादिश्रुतिप्रसिद्धाः । तेषु सर्वस्मादपि लोकादुपरि स्थितेषु सर्वोत्तमेषु लोकेषु हिरण्यगर्भादिमूर्त्यभिव्यक्तं ब्रह्म दिवः परमित्यनुत्तमेषूत्तमेषु लोकेषु स्थितमिति चानूद्यते हिरण्यगर्भादिमूर्तिप्रभावच्छेदेन दीप्यतइत्यप्यनूद्यते । एतावद्यद्यपि त्रिपादस्यामृतं दिवीत्यतो न प्राप्तं तथापि तस्य दिवमनूद्य तत्र स्थितिविधानाय द्युस्वरूपावगत्यर्थं वचनान्तरमुखनिरीक्षणावश्यम्भावेन ततः सूर्यादिसत्यलोकोपरि भूम्यन्तद्युस्वरूपादिप्राप्तिः । अथ वा मा भूत्पुरोवादान्तरं त्रिपादस्यामृतं दिवीत्ययमेव द्युरूपाधिकरणविशेषविशिष्टत्रिपाद्ब्रह्मप्रतिपादको यदतः पर इत्यादेः पुरोवादोऽस्तु । तत्र किं द्युशब्द आकाशपरः स्वर्लोकपरो वा द्वितीयेऽपि ध्रुवलोकान्तपरः सत्यलोकान्तपरो वा । दिवीति सप्तमी यत्किञ्चिद्भागावच्छेदेनाधिकरणत्वपरा उपरिभागावच्छेदेन वेति सम्भवदनेकतात्पर्यस्य पुरोवादस्यास्मादेवानुवादादर्थविशेषव्यवस्थितिरस्तु । अस्ति हि पुरोवादस्यानुवादवशादर्थविशेषव्यवस्थितिः । तथा हि ।

यज्ञायज्ञीयेन स्तुवीतेति प्रकृत्य न गिरा गिरेति ब्रूयाद् यद्गिरा गिरेति ब्रूयादात्मानमेव तदुद्गाता गिरेदैरं कृत्वोद्गेयमिति यज्ञायज्ञीयसाम्नः ऋचि गिरा गिरा च दक्षस्य इत्यत्र गिरापदप्रतिषेध इरापदविधिश्च श्रूयते । तत्र गिरापदप्रतिषेधो ऽनुवादः । तस्यापि विधाने वाक्यभेदापत्तेः । इरापदस्य प्रकरणेन यज्ञायज्ञीयसम्बन्धे दृष्टार्थस्य तस्य यज्ञायज्ञीयगतकिञ्चित्पदकार्यावगत्यवश्यम्भावे चावगतेः* कस्य पदस्य स्थाने तदित्याकाङ्क्षायां गिरापदप्रतिषेधानुवादसामर्थ्यात् तस्य स्थाने इत्यवसीयतइति नवमे निर्णीतम्† ।

तथेहापि भविष्यति । एवमुपासनोपयुक्तार्थविशेषनिर्णयोपयोगित्वान्नानुवादवैफल्यशङ्कापि । संज्ञाभेदेनार्थभेदशङ्का तु न प्रवर्त्तते । ज्योतिःशब्दस्य प्रकाशवाचिनस्त्रिपाद्रूपेण प्रकृते ब्रह्मणि वाचकतयैव वृत्तिसम्भवात् । श्रुत्यन्तरेषु ब्रह्मणि प्राचुर्येण दृष्टप्रयोगत्वाच्च । अथशब्देन प्रकरणविच्छेदशङ्कापि नास्ति तस्य पूर्वप्रकृतापेक्षवाचित्वोपपत्तेः । तेन पूर्वोपासनान्वितब्रह्मगुणानां ज्योतिरुपासनायामप्यन्वयसिद्धा तद्वाचित्वस्याच[फल]त्वात्प्रकृतं ब्रह्मा ऽविहायैव तस्योपासनान्तरारम्भार्थत्वसम्भवेनाधिकारार्थत्वे ऽप्यविरोधाच्च ।

१२३ । २४ शेषभक्षो विध्यभावान्न विद्यतइति‡ । ननु सर्वतः परिहारमाश्विनमित्यादिषु सार्थवादेषु प्रत्यक्षवचनेषु जाग्रत्सु कथं विध्यभावपूर्वपक्षोत्थानम् । इत्थम् । आश्विनं गृह्णातीत्यादिविधिभिस्तत्तद्देवतोद्देशेन गृहीतः सोमरसः कृत्स्नो ऽप्युपांशुयाज्यावद्धोतव्य इति तत्र शेषाभावाद्धुतशेषस्येदं न भक्षणविधानं किं त्वाश्विनग्रहादिधर्मकसोमगुणविशिष्टार्थकर्मरूपभक्षणविधानं कथं चिच्छेषसद्भावसमर्थने ऽपि रागप्राप्तभक्षणानुवादेन गुणमात्रस्य विधानं न भक्षणस्यापि विशिष्टविधिगौरवापत्तेरिति पूर्वपक्षी मन्यते । अल्पं जुहोतीति वचनसामर्थ्यादस्ति तावच्छेषः । न चास्य विधायकत्वे सम्भवति पात्राल्पत्वप्रयुक्ताल्पत्वानुवादकतया वैयर्थ्याश्रयणं युक्तं तद्भक्षणस्याप्राप्तस्य गुणविशेषविशिष्टस्य विधानेन वचनानां चारितार्थ्ये सम्भवति

* कार्यावगतेरिति २ पु॰ पा॰ । † जै॰ सू॰ अ॰ ६ पा॰ १ सू॰ ५० ।
‡ पाठव्यत्ययः २०५ पृष्ठे टि॰ द्रष्टव्यः ।

नाश्वनादिधर्मकसोमगुणविशिष्टार्थकर्मरूपभक्षणविधिगौरवसमाश्रयणं युक्तम् । न चात्यन्तलाघवार्थं गुणमात्रविधानमपि युक्तम् । भक्षणस्याप्राप्तत्वाद् रागतः पक्षप्राप्तस्य नित्यवदाम्नातगुणाश्रयत्वायोगादिति सिद्धान्तः ।

सर्वतःपरिहारमाश्विनं भक्षयति तस्मात् सर्वतः श्रोत्रेण शृणोतीत्यस्यायमर्थः । आश्विनं सर्वतःपरिहारं शिरः परितो भ्रमयित्वा भक्षयति तस्मात्सर्वतः सर्वासु दिक्षु स्थितं शब्दं श्रोत्रेण* शृणोतीति उपयामगृहीतो ऽसि शुतसदसि श्रोत्राभ्यां त्वेति मन्त्रे ह्याश्विनोः श्रोत्रसंरक्षकत्वमाम्नातम् । तदीयसोमशेषस्य च श्रोत्राय मे वर्चोदा वर्चसे पवस्वेति श्रोत्रवर्चःप्रदत्वमाम्नातं तदीय†सोमशेषस्य सर्वतो भ्रमणे सति सर्वदिगभियुक्तशब्दश्रवणं भवतीति तात्पर्यम् । सर्वतःपरिहारमिति णमुलन्तः शब्दः ।

अर्थवादा इति । भक्षणवचनानां तस्मात्सर्वत इत्यादिभिः स्वयमर्थवादैर्युक्ततया स्वतन्त्रत्वेन प्रतीयमानानामन्यार्थवादत्वप्रतीत्यभावे ऽपि तत्प्रतीतिमभ्युपेत्य तथाप्युपरिधारणवाक्यवदपूर्वत्वाद्विधायकत्वमङ्गीकर्त्तव्यमित्यभिप्रेत्यार्थवादत्वोक्तिः । न च भूतपृथिवीति । ननु भूतपृथिवीशरीरहृदयानि निर्दिश्य सैषा चतुष्पदेति ऋगनुशिष्टाबन्तचतुष्पादशब्दप्रयोगाद् गायत्र्यामृच्येव स्तावकतया भूतादिपादत्वं तत्समभिव्याहृतं षाड्विध्यं च योजनीयमिति चेद् न । गायत्र्यनुगतब्रह्मलक्षणायां गायत्रीसदृशे ब्रह्मणि गौणवृत्तौ च प्रथमं गायत्र्युपस्थितिसत्त्वेन तद्विषयतया आबन्तत्वोपपत्तेः‡ । गायत्री वा इदं सर्वमित्यादिश्रुतिवाक्यलेखने येयं पृथिवीत्याद्यनन्तरमाम्नातस्यास्यां हीदं सर्वं भूतं प्रतिष्ठितमेतामेव नातिशीयतइत्यादेरलेखनं प्रकृतानुपयोगात् । प्रसिद्धा त्रिपदा गायत्रीत्यादिपाठः साधुः न तु त्रिपाद्गायत्रीत्यादिपाठः । षडक्षरैरिति । पादै§रिति शेषः ।

दिवीति वाक्यशेषवशादिति । दिवीति सप्तमीस्वारस्यादि- १२५ । २
त्यर्थः । प्राग्विश्वतःपृष्ठेषु सर्वतःपृष्ठेष्वित्यस्य टीकाकारकृतव्याख्यानानुसारेण तत्पुरोवादस्य दिवीत्यस्य सत्यलोकान्तर्गतब्रह्मविष्णुशिवभोगभूमिपरत्वं त्रिपादित्यस्य ब्रह्मादिमूर्तित्रयाभिव्यक्तिपरत्वं चार्थ इत्यर्थात् स्थि-

* श्रोत्रेणेति नास्ति २ पु० ।
† अतस्तदीयेति २ पु० पा० ।
‡ टाबन्तत्वोपपत्तेरिति ३ पु० पा० ।
§ पदैरिति ३ पु० पा० ।

४८ । २ तमेव वैभवादिदं व्याख्यानद्वयम् । ननु व्याख्यानद्वये ऽपि सैषा चतुष्पदा
षड्विधा गायत्रीत्येतदनन्तरं तदेतदृचाभ्यनुक्तमिति ऋगवतारिकायाः कथं
संगतिरिति चेत् । गायत्र्याख्यस्य ब्रह्मणः सर्वभूतात्मत्वादिरूपो यो
महिमा वर्णितस्स सर्वो ऽपि तावानस्य महिमेति प्रथमपादेन कीर्त्यतइति
संगतिः । ननु पुरुषसूक्तपठितो ऽयं मन्त्रः तत्र प्रकृतं महिमानं कीर्त-
येत् तस्यैतत्प्रकरणगतमहिमकीर्तने कः प्रसङ्गः । नैष दोषः । उभयत्रापि
महिमवर्णनस्यार्थैत एकत्वात् । पुरुषसूक्ते ऽपि स भूमिं सर्वतो वृत्वा
पुरुष एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च भव्यमित्याम्नानात् । एवं प्रथमपादस्य प्रकृतार्थ-
विषयत्वे स्थिते द्वितीयपादेन ततो ज्यायस्त्वं ब्रह्मणः प्रतिज्ञायोत्तरार्द्धेन
यत्तदुपपादनं कृतं तस्य पादचतुष्टयवत्त्वेन सादृश्येन गायत्रीपदस्य ब्रह्मणि
प्रवृत्त्युपपादकतया प्रकृतसङ्गतिः । ब्रह्मपरत्वादभिहितमित्युक्तमिति टीका न
युक्ता लक्षणापक्षे ऽपि ब्रह्मपरत्वस्याविशिष्टत्वादित्याशङ्कते नन्विति ।
१२५ । १० गौणे प्रयोगे इति । ननु गौण्यां तात्पर्याधीनो गुणलाभः लक्षणायां
संबन्धाधीनस्तात्पर्यलाभ इति नायं नियमः । मुखमिदं कमलमिति कविसम-
यप्रसिद्धायां कर्णो ऽयं राजेत्यादिलोकव्यवहारसिद्धायां च गौण्यां मुख्यार्थ-
प्रसिद्धकान्तिमत्त्वदातृत्वगुणलाभस्य तात्पर्यावेक्षणानपेक्षत्वाद् यष्टीः प्रवे-
शयेत्यादौ तात्पर्यानुपपत्तिमूलकलक्षणायास्तात्पर्यान्वेषणापेक्षत्वाच्च । तथापि
४९ प्रकरणादवगतभोजनप्रवेशनान्वयानुपपत्तिर्लक्षणाबीजं न तात्पर्यानुपपत्ति-
रिति चेन्न । गङ्गायां घोष इत्यत्र सामीपिकाधिकरणविवक्षायां मुख्यार्थान्वय-
संभवे ऽप्यौपश्लेषिकाधिकरणे तात्पर्यमिति तात्पर्यानुपपत्तिरेव लक्षणाबीजं
नान्वयानुपपत्तिरिति वैपरीत्यस्यापि वक्तुं शक्यत्वादिति चेदुच्यते । प्रकृता-
भिप्रायमिदं विशेषकथनम् । प्रकृते सार्वात्म्याद्यन्वययोग्ये ब्रह्मणि गायत्रीप-
दस्य तात्पर्ये ऽवधृते तन्निर्वाहार्थं तत्र तस्य गौणवृत्तिमूले गुणे वाच्ये ब्रह्म-
गायत्र्योः सादृश्यरूपस्य गुणविशेषणस्याप्रसिद्धत्वात्तदन्वेषणे ब्रह्म चतुष्पादिह
निर्दिष्टम् । प्रसिद्धाया गायत्र्यास्तेषामृग्यजार्थवशेन पादव्यवस्थेति प्रकारेण
त्रिपदत्वे ऽपि यथा षष्टिस्त्रिष्टुभो माध्यन्दिने सवने इत्यर्थवादोक्तरीत्या
माध्यन्दिनसवनगताः गायत्रीबृहत्यादयो ऽक्षरसंख्यामात्रेण त्रिष्टुभः एवमिह
गायत्री षड्भिः षड्भिरक्षरैश्चतुष्पदेति पादचतुष्टयवत्त्वरूपो गुणो लम्भनीयः ।

लक्षणायां तु प्राथमिकत्वादभ्यर्हितत्वाच्चोपादानोपादेयभावसंबन्धः शीघ्रं स्फुरतीति संबन्धनिमित्तकं तात्पर्यमिति ।

आकाशः परमेश्वर इति । तस्यान्ते सुषिरं सूक्ष्ममित्यादिश्रुता- १२५ । २४
वूर्ध्वसुषिरवर्तित्वेनाम्नातो दहराकाशरूपः परमेश्वर ऊर्ध्वद्वारपालस्याधिष्ठातृदेवतेत्यर्थः । उपास्यस्य द्वारपालाधिष्ठातुश्च परमेश्वरस्य हृदयकमलमध्यतदूर्ध्वसुषिररूपावच्छेदक*भेदेन भेदः । आकाशपदस्य तदभिमानिदेवतापरत्वे वक्तुं शक्ये ऽपि दहरकमलोर्ध्वसुषिरे तदभिव्यक्तिरप्रसिद्धा कल्पनीया परमेश्वरस्य तु प्रसिद्धा क्लृप्ता ऽस्तीत्येवं व्याख्यातम् । **यदा मुख्यमाधारत्वमित्यादि** । इयं क्लिष्टयोजना परत इत्येतदपि पञ्चम्यन्तमित्यभ्युपेत्य । यदि तु दिवः पर इति श्रुत्यनुसारेण दिव्येव सद् ब्रह्म दिवः परमित्युपदिश्यतइति भाष्यानुसारेण च प्रथमार्थस्तसिल्प्रत्यय आश्रीयते तदा दिव उपरिभागे स्थितं ब्रह्म दिवः परमेव भवतीति न काचिदनुपपत्तिरिति विस्पष्टत्वान्नोक्तम् ।

ननु दश सन्तास्तत्कृतमिति प्रकृतेषु दशसु कथं कृतशब्द इत्याशङ्क्य
तदुपपादयितुमाह **अत्रापि चतुरयकेति** । लोके ऽक्षनिपातनरूपं द्यूतं १२६ । २१
द्विविधम् एकाक्षनिपातनं बह्वक्षनिपातनं च । तत्र बह्वक्षनिपातनं द्विविधं नियतसंख्यबह्वक्षनिपातनं अनियतसंख्यबह्वक्षनिपातनं च । एकाक्षनिपातनरूपस्यानियतसंख्यबह्वक्षनिपातनरूपस्य च द्यूतस्यायसंज्ञकाः सन्ति प्रकारविशेषाः । ते चतुर्विधाः । कृतत्रेताद्वापरकलिभेदात् । कृतायरूपे ऽक्षनिपातने जय इति द्यूतशास्त्रमर्यादा । तत्रैकाक्षनिपातनरूपे द्यूते य एको ऽक्षश्चतुरश्रः तस्याश्रिद्वयमश्रिद्वयमन्तरा चत्वारि स्थानानि क्रमाच्चतुस्त्रिद्व्येकसंख्यबिन्दुरूपाङ्कयुक्तानि भवन्ति । तेषु यच्चतुरङ्कस्थानं तस्योपरि भवनादक्षनिपातनं कृतायः । त्रिद्व्येकाङ्कयुक्तस्थानानामुपरिभावेन पतनानि तु त्रेताद्ययाः । अनियतसंख्यबह्वक्षनिपातनरूपे तु द्यूते न्युप्तेष्वक्षेषु चतुष्कशो विभज्यमानेष्ववसाने चत्वारो ऽवशिष्यन्ते चेत् तदक्षनिपातनं कृतायः । त्रिद्व्येकावशेषे तु त्रेताद्ययाः । अमुमर्थं श्रुतिरप्यनुवदति । ये वै चत्वारः

---

* सुषिरस्यावच्छेदकेति २ पु॰ पा॰ ।

स्तोमाः कृतं तत् । अथ ये पञ्च कलिः स इति । एवं लौकिकस्य द्यूतस्य प्रकारः । वैदिकं तु नियतसंख्यबहुत्वनिपातनरूपं नियमेन कृतायरूपमत एव व्यवस्थितजयफलकम् । एवं चाग्न्याधाने राजन्यस्य कर्तव्यमापस्तम्बसूत्रे शतमक्षान्यजमानाय प्रयच्छन्नाहेत्युपक्रम्य दर्शितं कृतं यजमानो विजिनातीति । न्युप्तेषु शतसंख्येष्वक्षेषु चतुष्कशो विभज्यमानेष्ववसाने यः पञ्चविंशो भागः सो ऽपि चतुरक्ष एव । अतस्तदक्षनिपातनं कृतमिति यजमानो विजिनाति जयतीत्यर्थः । अत्र चतुरयकेति विशेषणं लौकिकग्रहणाय । अयेति ह्रस्वयुक्तपाठः साधुः । न तु चतुरायकेति दीर्घयुक्तपाठः । इह जानश्रुत्युपाख्यानएव यथाकृताय विजितायाधरे ऽयास्संयन्तीति प्रयोगात् । यजुर्वेदे कृतमयानां त्रेतायानां द्वापरायानामास्कन्दीयानामित्यादिप्रयोगादयः शुभावहे दैवे गतौ द्यूताक्षपातने इत्यादिनैघण्टुकव्यवहाराच्च ह्रस्वादेरेव द्यूतप्रकारवाचित्वावसायात् । यद्यप्याध्यानगतवैदिकमपि द्यूतं कृतं भवतीति दशसन्तस्तत्कृतमित्यत्रत्यकृतशब्दव्याख्यानाय विशिष्य लौकिकद्यूतं नान्वेषणीयम् । तथापि यत्र त्रिबिन्दुपरिभावादियुक्ताः त्र्यक्षावशेषादियुक्ता वा त्रेतादयो ऽपि सन्ति तत्र चतुर्बिन्दुपरिभावयुक्ते चतुरक्षावशेषयुक्ते वा द्यूते कृतशब्दो धर्मपादचतुष्टययुक्तयुगवाची समुचित इति ज्ञायते । यथा कृतायविजितायेत्यत्रत्यविजयवचनं च विजयनिमित्तकृतप्रतिद्वन्द्विपराजयनिमित्तत्रेतादिविमिश्रितलौकिकोदाहरणएव स्पष्टं भवतीत्याशयेन छान्दोग्यविवरणे भगवत्पादैर्लौकिकमुदाहृतम् । अतस्तदनुसारेणाचार्यैरपि लौकिकग्रहणेन वैदिकं व्यावर्तयितुं चतुरयकत्वेन द्यूतं विशेषितम् । अनेनैव यत्र लौकिके ऽपि नियतसंख्यपञ्चाक्षपातनादिरूपे सर्वेषामुत्तानतया पातने जयः अन्यथा पराजय इति व्यवस्थावति द्यूतशास्त्रप्रसिद्धे द्यूतान्तरे कृतत्रेतादिकं नास्ति तस्यापि व्यावृत्तिः । एवं चायं वाक्यार्थः । चतुरयके लौकिके द्यूते यथा चत्वारोऽङ्काः सन्ति तद्वत्प्राणादिदशके चत्वारो ऽपि पदार्थाः सन्ति तदन्तर्गता यथा अङ्करूपा अवयवाः तद्वत् त्रयो ऽपि सन्ति यथा च द्व्यङ्करूपावयवौ तद्वद् द्वावपि स्तः । यथैकाङ्करूपो ऽवयवः तद्वदेको ऽप्यस्तीति । त्र्यङ्कायवद् एकाङ्कायवदिति केषु चित्कोशेषु पाठो दृश्यते । तस्मिन्पाठे सप्तमीसमर्थात् तत्र तस्येवेति सूत्रेण वतिर्वाच्यः न तु तेन तुल्यं क्रिया

चेद्भवतिरिति सूत्रेण । तथा च अङ्कस्थानोपरिभावयुक्ते त्रेताख्ये यथा त्रयो ऽङ्काः सन्ति तद्वत् त्रयो ऽपि सन्तीत्यादिरर्थो लभ्यतइति तेन प्राणादिदशके त्रेतादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं प्रस्तुतानुपयोग्यवोक्तं स्याद् न तु श्रुतिगतकृतशब्दप्रवृत्तिनिमित्तम् । तस्मादयुक्तः स पाठः । चतुरङ्कवदिति पूर्ववाक्यस्थेन यथा चत्वारो ऽङ्काः सन्तीत्येवमर्थकेनार्थसारूप्यालाभाच्च स पाठो न युक्तः । अत्र सर्वे ऽप्यङ्कशब्दाश्चिह्नवाचिनः । एकाक्षनिपातने बिन्दूनां बहुत्वनिपतने अवशिष्टाक्षाणां च साधारणः । उभयेषामपि चतुस्त्रिद्व्येकसंख्यत्वेन कृताद्यादिचिह्नत्वाविशेषात् ।

ननु सन्तु प्राणादिदशके चतुरङ्काय इव चतुस्त्रिद्व्येकरूपाः पदार्थाः प्रकृते किमायातमित्याशङ्क्य दशस्वेतेषु कृतशब्दप्रवृत्तिं प्रकृतार्थे कृतशब्दप्रसिद्धार्थसादृश्येनोपपादयितुं तस्य प्रसिद्धमर्थमाह द्यूतइति । ननु कृतसंज्ञेन चतुरङ्कायेन वायुप्राणादीनां किं सादृश्यम् । प्रागुक्तं चतुस्त्रिद्व्येकसंख्यासंख्येयत्वमिति चेद् । न तत्सादृश्यं श्रुतौ विवक्षितं दश सन्तस्तत् कृतमितिश्रुतौ दशशब्दसंकीर्तनेन दशसंख्यया सादृश्यविवक्षोन्नयनादित्याशङ्क्य चतुस्संख्यायास्तदन्तर्गतत्रिद्व्येकसंख्यानां च संयोजनेन* तस्मिन् दशसंख्यां संपादयति स च दशात्मक इत्यादिना । ननु दशसंख्ययैव सादृश्यविवक्षायां द्यूते चतुरङ्कायः कृतसंज्ञ इत्यादिग्रन्थ एव पर्याप्तः किमर्थस्तत्प्राचीनः प्रकृतेषु दशसु चतुस्त्रिद्व्येकसंख्यपदार्थवत्त्वरूपचतुरङ्कायसादृश्यकथनपरग्रन्थ इति चेत् । उच्यते । चतुरङ्काये दशसंख्यावत्त्वमवयवसंख्यासंयोजनेनौपचारिकं न तु संख्येयव्यक्तितावत्त्वप्रयुक्तं मुख्यं कथममुख्यगुणवद् मुख्यगुणवत उपमानं स्यादित्याकाङ्क्षायां गुणगतमुख्याऽमुख्यविवेको ऽत्र न विवक्षितः किं तु चतुस्त्रिद्व्येकसंख्याघटनीयत्वमात्रं तत्तु मुख्याऽमुख्यसाधारणमिति दर्शयितुं प्राचीनग्रन्थः । एवं दशसंख्यावत्त्वादेव तेषु दशाक्षरच्छन्दोविशेषवाचको विराट्शब्दश्च स प्रकृते दृष्टान्तः† ॥

प्राणस्तथानुगमात् ॥ २८ ॥ १२७ । ३

उतैकमेव बलवदिति । ननु किममूनि सर्वाणि समबलानि उतैतेषु ब्रह्मलिङ्गं बलवदित्येक एव संशयः प्रदर्शयितुं युक्तः । तथैव टीकायां

* संयोजने इति ३ पु॰ पा॰ । † अत्र क्रमं ज्योतिश्चरणाधिकरणं पूर्णम् ।

पूर्वोत्तरपक्षप्रवृत्तेः । न तु प्रथमसंशयस्यैकमेव बलवदिति कोट्यन्तरं प्रदर्श्य यद्येकमेव बलवत्तदा किं प्राणस्य जीवस्य वा लिङ्गं बलवद् उत ब्रह्मण इति संशयान्तरमपि प्रदर्शयितुं युक्तम् । टीकायामेकवाक्यत्वनिर्वाहार्थम् एकस्यैव लिङ्गं बलवदित्यनिर्द्धारणेन सिद्धान्तं प्रदर्श्य तदनन्तरं विशिष्य ब्रह्मलिङ्गबलवत्त्वनिर्द्धारणार्थं विचारान्तरप्रवर्तनस्याभावात् । तत्सत्त्वे हि संशयान्तरं प्रदर्शनीयम् । यथा पूर्वतन्त्रे भावार्थाः कर्मशब्दा* इति सूत्रार्थकथने सोमेन यजेतेत्यादिषु किं द्रव्यगुणभावशब्दाः सर्वे ऽपि भावनाकरणसमर्पकाः उतैक एवेति संशयप्रदर्शनपूर्वकमेक एवेति सिद्धान्तमुपपाद्य तदनन्तरं यद्येक एव तदा किं द्रव्यगुणशब्दः उत भावशब्द इति सन्देहान्तरप्रदर्शनपूर्वकं भावशब्द एव फलभावनाकरणसमर्पक इति निर्णीतं न तथेह विचारद्वयं कृतमग्रे दृश्यते । तस्मात्प्रागुक्तरीत्यैक एव संशयः प्रदर्शयितुं युक्त इति चेत् । उच्यते । इह यद्येक एव बलवल्लिङ्गः प्रतिपाद्यः तर्हि प्राणो जीवो वा बलवल्लिङ्ग इति तयोरन्यतरः प्रतिपाद्यो ऽस्तु एवमप्येकवाक्यतासंरक्षणसिद्धेरित्याशङ्कान्तरं तन्निराकरणं चेत्युभयमप्यत्र विवक्षितम् । तदित्थम् । प्राणो ऽस्मि प्रज्ञात्मेत्युपक्रमात् प्राण एव प्रज्ञात्मेत्युपसंहाराच्च वायुर्जीवो वा ऽत्रोपास्यत्वेन प्रतिपाद्यः । मामेव विजानीहीति प्रथममिन्द्रवचनसत्त्वे ऽपि नेन्द्रस्योपास्यत्वशङ्का तेन वाक्येन स्वस्यैवोपास्यत्वमुक्तमिति शङ्कावारणाय प्राणो ऽस्मि प्रज्ञात्मेति पुनस्तद्विवरणात् । तथा च शास्त्रदृष्ट्या वामदेवस्य मन्वादिभावोक्तिवदिन्द्रस्य स्वोपास्यप्राणजीवसामान्यभावोक्तिः । तत्र प्राणपूर्वपक्षे यावद्ध्यस्मिन् शरीरइत्यादिकं प्राणश्रुत्युपोद्बलकं लिङ्गम् । तस्मिन् जीवधर्मोक्तिस्तु यो वै प्राणः सा प्रज्ञेति तस्य जीवाभेदोपचरणाद् औपसंहारिकाऽजरामृतत्वोक्तिरपि तत एव जीवस्याजरत्वादमृतत्वाच्चेति । जीवपूर्वपक्षस्त्वेतद्वैपरीत्येनोपक्रमोपसंहारगतजीवपरप्रज्ञात्मशब्दादिसत्त्वात् । हिततममित्युपक्रमगतातिशायनिकप्रत्ययमात्रं तु प्राणजीवान्यतरोपासनाफलं सकलपापक्षयादिकमिति तन्मात्रविषयत्वेन योजनीयम् । एतच्छङ्कानिराकरणं त्वन्यथासिद्ध्यनन्यथासिद्धिभ्याम् एकवाक्यतानिर्वाहार्थमेकस्मिन्नेव प्राणजीवब्रह्मलिङ्गेषु योजनीयेषु कार्ययोर्लिङ्गं कारणे ब्रह्मणि योजयितुं शक्यम् ।

* जै॰ सू॰ अ॰ २ पा॰ १ सू॰ १ ।

कारणस्य सर्वेषु कार्येष्वनुगमादित्यन्यथासिद्धानि तयोर्लिङ्गानि । कार्यान्तरेष्वप्यनुवृत्तस्य ब्रह्मणो लिङ्गानि तु न तयोर्व्यावृत्तयोर्योजयितुं शक्यन्त इत्यन्यथासिद्धानीति । एवमनन्यथासिद्धैस्तच्छङ्कानिराकरणम् । न च ब्रह्मलिङ्गमन्यपरत्वेन परिणेतुं शक्यमिति भाष्ये तस्मादनन्यथासिद्धब्रह्मलिङ्गानुसारत इति टीकायां च सूचितम् । सूत्रे ऽप्यनुगमादित्यस्योपक्रमोपसंहारानुगमवत् कारणस्य कार्येष्वनुगमरूपमर्थान्तरमपि विवक्षितमिति तेनैव सूचितम् । एवं सूत्रभाष्यटीकापर्यालोचनया स्पष्टो ऽयमर्थ इत्याचार्यैरिह कण्ठतो न प्रदर्शितः । दर्पणे त्वाचार्यैरेव शङ्कामनुद्राव्य ब्रह्माऽब्रह्मलिङ्गानां तयोरनुगमव्यावृत्तिभ्यां विशेषो वर्णितः ।

अनन्यथासिद्धेति । ननु यद्यनन्यथासिद्धब्रह्मलिङ्गानुसारेणान्य- १२७ । १७
थासिद्धनयनं गतार्थं तर्हि तस्मादनन्यथासिद्धब्रह्मलिङ्गानुसारत इत्येतदपि गतार्थं स्यादिति चेत् । अस्तु । अत एव त्रीण्युपासनानीति प्रथमविचार एवागतार्थ इति टीकायां कण्ठतः कृतः । द्वितीयविचारस्तु प्राचीनन्यायसिद्ध इति तत्स्मारणार्थमनन्यथासिद्धपदमाचेण सूचितः । अथ वा अनुगमव्यावृत्तिरूपाऽनन्यथासिद्ध्यन्यथासिद्धिप्रकारभेदव्युत्पादनेनागतार्थता द्रष्टव्या ।

वसत इति द्विवचनश्रुत्येति । ननु सहवासादिलिङ्गानुगृहीतद्विवचनश्रुत्या प्राणप्रज्ञाशब्दोक्तयोर्भेदावगमाद् ब्रह्मवद्यथा तयोरुपास्यत्वमेवमिन्द्रस्यापि बहुलिङ्गप्राप्तस्योपास्यत्वमङ्गीकृत्य चत्वार्युपासनानीति पूर्वपक्षयितुं शक्यम् । अध्यात्मसंबन्धिलिङ्गानां यथार्हं जीवाद्यन्वयोपपत्तेः । मध्ये प्राणप्रज्ञाशब्दयोर्मुख्यप्राणजीवपरत्वे ऽपि प्राण एव प्रज्ञात्मेत्युपसंहारे ब्रह्मपरत्ववत्प्राणो ऽस्मि प्रज्ञात्मेत्युपक्रमे शक्रपरत्वस्यापि संभवात् । तं मामायुरमृतमुपास्स्वेत्युपक्रमे शक्रस्य स मआत्मेति विद्यादित्युपसंहारे ब्रह्मणस्तस्मादेतदेवोक्थमुपासीतेति वक्तारं विद्यादिति च मध्ये प्राणस्य जीवस्य चोपासना विधीयत इति स्पष्टमेवोपासनाचतुष्टयप्रतीतिश्चेति चेदुच्यते । प्राणो ऽस्मि प्रज्ञात्मा तं मामायुरमृतमुपास्स्वेत्येतदनन्तरमायुः प्राणः प्राणो वा आयुः यावद्ध्यस्मिञ्छरीरे प्राणो वसति तावदायुरित्युपास्यत्वेन निर्दिष्टस्य प्राणस्यायुःप्रदानस्वातन्त्र्यं श्रुतम् समनन्तरखण्डे चास्तित्वे च

४८ । २ प्राणानां निःश्रेयसमिति प्रस्तुतस्य प्राणस्य सत्त्वएवेन्द्रियाणां निःश्रेयसमुक्त्वा जीवति वागपेतो मूका हि पश्यामो जीवति चक्षुरपेतो अन्धा हि पश्याम इत्यादिना प्राण एव प्रज्ञात्मेदं शरीरं परिगृह्योत्थापयतीत्यन्तेन संदर्भेण तस्यैव पूर्वोक्तमायुःप्रदानस्वातन्त्र्यमन्वयव्यतिरेकाभ्यां विवृतम् । एवं प्राण-धर्मकीर्तनानन्तरमथ यथास्यै प्रज्ञायै सर्वाणि भूतान्येकं भवन्ति तद्व्याख्या-स्याम यथा प्रज्ञाया जीवस्य सर्वाणि भूतानि संबन्धीनि भूत्वा तद्दृश्यत्वेन कल्पितानि वस्तुत एकं भवन्ति तथा व्याख्यानमुपक्रम्य वक्तृत्वघ्रातृत्वादि-प्रज्ञाधर्मकीर्तनं प्रस्तुतप्रज्ञात्मविषयमवतिष्ठते । एवमिहोपास्यत्वेन निर्दिष्टयोः प्राणप्रज्ञात्मनोः क्रमेण व्यवस्थितं धर्मकीर्तनमिव तदुपासनयोः फलकीर्तन-मपि दृश्यते प्राणेन ह्येवामुष्मिन् लोके ऽमृतत्वमाप्नोतीति । प्रज्ञया सत्यसं-कल्पमिति च । एवं प्राणप्रज्ञात्मसंबन्धिलिङ्गानां प्राणो ऽस्मि प्रज्ञात्मेत्यतो ऽन्यत्र नेतुमशक्यत्वादयमुपदेशो वामदेवस्य मनुसूर्यादिभाववद् ब्रह्मभूत-स्येन्द्रस्य प्राणादिभावो ऽप्यस्तीति मुख्यप्राणजीवविषयः । एवमुपास्वेति च पृथक् पृथक् तदुभयोपासनाविधानम् । एतदेवाक्थमुपासीतेत्यत्र वक्तारं विद्या-दित्यादिषु च प्राणोपासनां प्रज्ञोपासनां* चानूद्य शरीरोत्थापकत्ववक्तृत्वा-दिगुणविधानमिति न तेषामपि वैयर्थ्यमतः प्राणो ऽस्मि प्रज्ञात्मेत्यादिवाक्ये तावन्नेन्द्रोपासनाविधिः । नापि मामेव विजानीहीत्यत्र तस्य हिततमत्वस-र्वपापासंस्पर्शहेतुत्वलिङ्गेन प्रकरणावसाननिरूपणीयब्रह्मोपासनाविध्यर्थत्वात् ।

४९ तस्मात् त्रीण्युपास्यानीत्येव युक्तं पूर्वपक्षयितुम् ।

१२८ । ८ हेतुः पदार्थबोध इत्यादि । ननु द्विवचनश्रुतिसहवासादिलिङ्गप्रा-प्तस्य प्राणप्रज्ञात्मभेदस्य विधिश्रुतिप्राप्तानां तत्तदुपासनाविधीनां च वाक्या-र्थविरोधेन त्यागे श्रुतिलिङ्गवाक्यादिबलाऽबलवैपरीत्यप्रसङ्गात् स्योनं ते इति मन्त्रे पूर्वोत्तरभागव्यवस्थितसदनकरणप्रतिष्ठापनप्रकाशनसामर्थ्यलक्षण-वाक्यभेदावहलिङ्गविरोधेन तस्मिन् सीदेति पूर्वोक्तसापेक्षत्वेनावगम्यमानस्य वाक्यैक्यस्य बाधव्यवस्थापनं प्रत्युद्धृतं स्यात् । यदि कामयेत वर्षुकः पर्जन्यः स्यादिति सामानाधिकरण्यरूपस्य वाक्यस्य यदि कामयेत यजमान इत्यध्याहारेण बाधव्यवस्थापनं च प्रत्युद्धृतं स्यात् । न च

* प्राणोपासनामिति ३ पु॰ पा॰ ।

समभिव्याहारावगताद्वाक्यादुपक्रमोपसंहारावगते वाक्ये कश्चिदस्ति विशेषः । उपांशुयाजवाक्ये जामितादोषपरिहारार्थमन्तरावाक्ये विधावश्यमभ्युपगन्तव्ये तत्रैव शाखाभेदेनाग्नेयाग्नीषोमीययाज्यानुवाक्यायुगलमध्ये पठितानां वैष्णव-प्राजापत्याग्नीषोमीययाज्यानुवाक्यायुगलानां क्रमप्रमाणेनान्वये सति तत्तन्म-न्त्रोदितानां विष्ण्वादीनां तत्र यागे देवतात्वस्य प्राप्तत्वाद्विष्ण्वादिवाक्येषु विधेयालाभाद्विधित्यागो न तूपक्रमोपसंहारावगतवाक्यविरोधात् । पुत्रेष्टि-वाक्ये त्वष्टाकपालादिषु विध्यश्रवणाद् विधिप्रयोज्यपुरुषव्यापारमात्रस्याप्यश्रव-णाद् यच्छब्दोपबन्धेनानुवादत्वप्रतीतेः यस्मिन् जातइति वाक्ये पूत-त्वादीनां समुच्चयावगमाच्चाष्टाकपालादिषु विध्यनङ्गीकारान्नोपक्रमोपसंहारग-तवाक्यविरोधादिति चेत् । उच्यते । श्रुत्यादिषु परमपि तात्पर्यलिङ्गवत्प्र-बलं पूर्वमपि तात्पर्यलिङ्गरहितं दुर्बलमिति हि स्थितिः । तदिहोपक्रमो-पसंहारावगमिततात्पर्येण ब्रह्मवाक्येनातथाभूतद्विवचनश्रुत्यादि बाध्यते यथा ऽन्तवत्त्वादिलिङ्गेनाकाशश्रुत्यादिकमिति न किं चिदवद्यम् ।

यज्ञादिविधिरपूर्वत्वाद्विषम इति । ननु यथा सर्वात्मत्वविव- १३० । १
क्षया प्राणजीवधर्माः स्तुत्यर्थं निर्दिष्टा इति यथा शक्यते योजयितुं यथा च सर्वात्मत्वं सृष्टिवाक्यसिद्धं शक्यमनुवदितुं तथा यज्ञादिभिरपि विवि-दिषितत्वेन ब्रह्मवेदनस्तुत्यर्थं यज्ञादयो निर्दिष्टा इति शक्यं योजयि-तुं कर्मकाण्डगतवाक्यजातसिद्धं च यज्ञादिकं शक्यमनुवदितुम् । अथापि तत्र फलविशेषसाधनत्वस्यापूर्वत्वाद्विधिश्चेदिहापि स्यादविशेषात् । तस्माद्यज्ञादिविधिवदुपकोसलविद्यायां प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्म एतदमृतमभयमेतद् ब्रह्मेत्युपक्रमोपसंहारावगतब्रह्मवाक्यमध्ये अग्निवि-द्याविधिवद् भूमविद्यायां तरति शोकमात्मविदात्मैवेदं सर्वमित्युपक्रमोप-संहारावगतब्रह्मवाक्यमध्ये नामाद्युपासनाविधिवच्च प्राणजीवोपासनविधिर-प्यङ्गीकर्तुं युक्त एव । उच्यते । त्रिविधोपासनविधिमभ्युपगच्छता मामेव विजानीहीत्यत्र तावद् ब्रह्मोपासनविधिर्वक्तुं न शक्यते त्वमेव वरं वृणीष्व यं त्वं मनुष्याय हिततमं मन्यसे एतदेव मनुष्याय हिततमं मन्ये यन्मां विजानीयादिति प्रश्नोत्तरावगततात्पर्यहिततमत्वलिङ्गविरोधात् । हितत-मत्वं हि विज्ञानस्योच्यमानं निरतिशयपुरुषार्थत्वं निरतिशयपुरुषार्थसाध-

नत्वं वा स्यादुभयथा ऽपि तदखण्डानन्दविषयस्य निखिलानर्थनिवृत्तिपूर्वकब्रह्मावाप्तिसाधनस्य च विशुद्धब्रह्मसाक्षात्कारस्यैव युज्यते अतस्तल्लिङ्गं विजानीहीत्युक्तस्य विज्ञानस्याविधेयब्रह्मसाक्षात्कारतां तत्राख्यातस्य गोसदृशं गवयं विद्धि आत्मानं रथिनं विद्धीत्यादिलौकिकवैदिकवाक्यरीत्या प्रतिपाद्यपुरुषाभिमुखीकरणार्थविधि*सरूपतां च व्यवस्थापयति । अतो विजानीहीत्यत्र तावन्न ब्रह्मोपासनाविधिशङ्कावकाशः । नापि प्राणो ऽस्मीत्यादौ तत्रापि मामिति प्रयोगस्य पूर्वप्रयोगसाम्येन† निर्विशेषब्रह्मपरत्वावसायात् । तत्रत्यप्राणशब्दस्य चेन्द्रविश्वामित्रसंवादगतप्राणशब्दसाम्येन तत्परत्वावसायाच्च । ऐतरेयकोपनिषदि ह्यैन्द्रविश्वामित्रसंवादो ऽस्यामुपनिषदीन्द्रप्रतर्दनसंवादवत् प्रवृत्तः । तत्र हि विश्वामित्रं प्रकृत्येन्द्रस्य प्रियं धामोपेयाय तमिन्द्र उवाच ऋषे प्रियं वै मे धामोपागाः वरं ते ददामीत्युपक्रमः । इन्द्रगततेजोविशेषेणैन्द्रं ब्रह्मसाक्षात्कारेण ब्रह्मभूयं गतमालक्ष्य त्वामेव विजानीयामिति ऋषेः प्रश्नः । प्राणो वा अहमस्मि ऋषे इतीन्द्रस्योत्तरम् । तत्र प्राणशब्दः परब्रह्मपरः प्राणस्त्वं प्राणः सर्वाणि भूतानि प्राणो ह्येष य एष तपति स एतेन रूपेण सर्वा दिशो विष्टो ऽस्मीति वाक्यशेषप्रतिपादितसार्वात्म्यलिङ्गात् । एवं च साक्षात्काररूपे प्रकृतविज्ञाने प्रयुक्तस्योपास्वेत्यस्यापि तत्र साक्षात्कारे फलरूपतया स्वतःप्राप्तावृत्त्यनुवादकत्वमेव कल्पनीयम् । एवं च स मञ्चात्मेति विद्यादित्युपसंहारे ऽपि प्रक्रान्तब्रह्मविज्ञानपरे विधिसारूप्यमात्रमिति तत्रापि न ब्रह्मोपासनाविधिशङ्कावकाशः । निर्विशेषप्रकरणमध्ये प्राणजीवोपासनाविधिरिति शङ्का ऽवशिष्यते सा ऽपि न प्राणो ऽस्मि प्रज्ञात्मेत्यत्र कर्तुं युक्ता तस्य वाक्यस्य निर्विशेषब्रह्मसाक्षात्कारपरतायाः प्रतिपादितत्वात् । वाक्यशेषे तद्गुणतत्फलकीर्तनानां च सार्वात्म्यादिना तत्स्तावकत्वस्यैवोचितत्वाच्च । एतदेवोक्थं वक्तारं विद्यादिति वाक्ययोश्च न तद्द्वयविधिशङ्का कर्तुं युक्ता तयोः फलाश्रवणेन नामाद्युपासनाविधिवत्फलार्थत्वायोगात् । निर्विशेषब्रह्मविद्याया मग्निविद्यावदङ्गत्वाभावाच्च । तस्मात्तयोरपि वाक्ययोर्विधिसरूपार्थवादतैव युक्ता । अथापि प्राणाद्यात्मत्वं स्वरूपतो ऽप्राप्तं चेदुपरिधारणवत्स्यात्तदा कथं

* करणार्थ विधीत्यादिः पाठः २ पु० । † सामान्येनेति २ पु० पा० ।

चिद्विधीयेतापि तदपि नास्ति । सार्वात्म्यवाक्यैः प्राप्तत्वादतो ऽपूर्वत्वाभावात् स्तुत्यर्थमनुवाद्यं सार्वात्म्यमित्याशयः ।

ब्रह्म प्रति विशेषणत्वमिति वैरूप्यादिति । यद्यपि वैरूप्यं १३० । ७
नासंभवित्वरूपो ऽर्थदोषः नापि तद्बोधनाशक्तिरूपः शब्ददोषः । अर्थानां किञ्चिद्विशेष्यत्वे ऽप्यन्यविशेषणतायाः शब्दानां विशिष्टोपस्थापनपूर्वकमन्यत्र तदन्वयबोधकतायाश्च विपुलांसो महाबाहुः कम्बुग्रीवो महाहनुः सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः अग्नये दात्रे पुरोडाशमित्यादिषु लौकिकवैदिकव्यवहारेषु दृष्टत्वात् । एतस्यैव रेवतीषु वारवन्तीयमिति वाक्ये अत्यन्ताप्रसिद्धविशिष्टोपस्थापनपूर्वकं वाक्यस्य तदन्वितवाक्यार्थबोधकतायाः स्वयमेवाचार्यैः प्रदर्शयिष्यमाणत्वाच्च । तथापि तत्र तत्र विप्रकीर्णतया वर्णितानां प्राणजीवब्रह्मगुणानामेकत्र समाहृत्य विधानं न संभवतीत्यत्र वक्ष्यमाणयुक्तो तात्पर्यम् । ननु नानास्थलविप्रकीर्णसर्वगुणविशिष्टविधानासंभवे ऽपि प्राणो ऽस्मि प्रज्ञात्मेति वाक्ये प्राणजीवस्वधर्मविशेषितब्रह्मोपासनाविधानमुपपद्यते अमृतत्वस्य ब्रह्मधर्मत्वादिति चेन्न । प्राणो वा आयुः प्राण उत वा अमृतमिति वाक्यशेषाभ्यामायुष्ट्वामृतत्वयोः प्राणधर्मत्वेन कीर्तनात् । प्राणो ऽस्मीत्यादेरुपक्रमानुसारेण निर्विशेषब्रह्मसाक्षात्कारार्थत्वाच्चेति भावः ।

नेमिवद्विषया इति । स्त्री नेमिर्ना प्रधिश्चक्रप्रान्ते तुम्बा तु नाभिका । अरास्तयोः स्थिता मध्ये इति नैघण्टुकवचनाद् नेमिश्चक्रपरितःस्थितस्तत्प्रान्तभागः । नाभिर्मध्यावयवः । अरा नाभिनेमिमध्यगतावयवाः । **श्रेष्ठंमन्यानिति ।** स्वस्यात्मानं श्रेष्ठं मन्यमानानित्यर्थः । **क्रियाविशेषणमिति ।** एतदिति पदमित्यर्थकं सदनेन परिदृश्यमानेन प्राणादिप्रकारेणात्मानं पञ्चधा विभज्येत्येवं विभागक्रियाविशेषणमित्यर्थः ।

अस्या जीवलक्षणायाः प्रज्ञाया इति । नन्वत्र प्रज्ञाशब्दो बुद्धि- ,, । ३३
पर इति युक्तं यो वै प्राणः सा प्रज्ञेत्युपक्रान्तप्राणबुद्धिसहवाससहोत्क्रमणप्रतिपादकाऽव्यवहितपूर्ववाक्यसन्निधापितबुद्धिपरामर्शिसर्वनामसमभिव्याहृतत्वात् । न हि प्रज्ञापेता वाग् नाम किं चन प्रज्ञायते *ऽन्यत्र मे मनो

---

* किं चन ज्ञापयते इति १-३ पु॰ पा ।

४८ । २ ऽभूदित्यादिषु । अथ यथा ऽस्यै प्रज्ञायाइति प्रतिज्ञावाक्यानुबन्धिष्वयिम-
वाक्येषु प्रज्ञापेतशब्दस्य मनोव्यासङ्गार्थतया विवरणाच्च । एवमिह प्रज्ञाश-
ब्दस्य बुद्धिपरत्वे प्रज्ञादोहवाक्यानि वागादीनां स्वस्वव्यापारोत्पादनापेक्षि-
तबुद्ध्येकदेशपराणि सङ्गच्छन्ते । युगपज् ज्ञानकर्मेन्द्रियव्यापारेषु वागादीनां
कृत्स्नान्तःकरणसंबन्धायोगात् । प्रज्ञया वाचं समारुह्येत्यादिवाक्यान्यपि
जीवस्य बुद्धिद्वारकवागादिकरणसंबन्धपूर्वकवक्तृत्वादिप्रतिपादकतया सङ्ग-
च्छन्ते । न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यादित्यादावयिमवाक्येषु जीवस्यैव
वक्तृत्वादिप्रतिपादनात् । तस्मादिह संदर्भे प्रज्ञाशब्दस्य जीवपरतया
व्याख्यानं न युक्तमिति चेत् । उच्यते । वागेवास्या एकमङ्गमदूदुहदित्यादि-
पर्यायेषु वाक्प्राणचक्षुःश्रोत्रादिकर्तृकइव मन एवास्या एकमङ्गमदूदुहदिति
पर्याये मनःकर्तृको ऽपि प्रज्ञादोह उक्तः स तु मनःप्रज्ञयोर्भेदं गमयतीति
तदनुसारेणैवं व्याख्यातम् । एवं चान्यत्रमना इत्यादिवाक्येषु मनःशब्दः
प्राणबन्धनं हि सोम्य मन इत्यत्रेव मनउपाधिकजीवपर इति तात्पर्य्यम् ।

१३० । २५ **रेचितवतीति** । दुह प्रपूरणे इति धात्वर्थनिर्देशकं प्रपूरणपदं रिक्ती-
करणार्थकं रिक्तीकरणं चात्र फलचैतन्यरूपेण स्वल्पतया विभाजनमेव ।
तस्या दुग्धायां इति । गोस्थानीयं जीवचैतन्यं पयःस्थाने* फलचैतन्यं
च । ननु तस्या वाच इति व्याख्यातुं युक्तम् । प्राण एवास्या एकमङ्गमदूदुहत्
४९ तस्य गन्धः परस्तात्प्रतिविहिता भूतमात्रा चक्षुरेवास्या एकमङ्गमदूदुहत्
तस्य रूपं परस्तात्प्रतिविहिता भूतमात्रेत्यादिपर्यायेष्वस्त्रीलिङ्गतच्छब्देन
घ्राणादीनां हस्तावेवास्या एकमङ्गमदूदुहतां तयोः कर्म परस्तात् प्रतिहिता†
भूतमात्रा पादावेवास्या एकमङ्गमदूदुहतां तयोरित्या परस्तात्प्रतिविहिता
भूतमात्रेति पर्याययोर्द्विवचनान्ततच्छब्देन हस्तपादद्वययोश्च परामर्शदर्शने-
नात्र तच्छब्दानां तत्तदिन्द्रियपरत्वावसायादिति चेत्सत्यम् । वाक्पर्याये
तस्या इत्यस्य प्रज्ञापरत्वमपि वक्तुं शक्यम् । लिङ्गविरोधाभावात् । वागा-
दिषु क्रियाकरणभावेनेव प्रज्ञायामपि विषयविषयिभावसंबन्धेन वागादिप्रतिवि-
धान‡सद्भावाच्चेति तथा व्याख्यातम् ।

---

* पयःस्थानीयमिति २ पु. पा. ।
† प्रतिविहितेति २ पु. पा. ।
‡ नासद्विप्रतिविधानेति २ पु. पा. ।

नन्विह संदर्भे प्रज्ञाशब्दो जीवपरश्चेत् प्रज्ञया वाचं समारुह्येत्या-
दिवाक्येषु जीवद्वारकवागादिसंबन्धो वागादिकरणैर्नामाद्याप्तिश्च कस्योच्य-
तइत्याकाङ्क्षायामनुपहितस्य शुद्धचैतन्यस्येत्यवतारयति उपहितचैतन्य-
द्वारेति । द्रष्टृत्वाध्यासमाहेति । कर्मेन्द्रियव्यापारेषु यत्कर्तृत्वं ज्ञानेन्द्रि- १३१ । २
यव्यापारेषु यद् घ्रातृत्वद्रष्टृत्वश्रोतृत्वादि तत्सर्वं छत्रिन्यायाद् द्रष्टृत्वशब्देन
संगृहीतम् । ननु फलचैतन्यरूपेण प्रज्ञादोग्धृत्वं ज्ञानेन्द्रियाणामेव न
कर्मेन्द्रियाणाम् अतो वाचि तदुक्तिर्न युक्तेत्याशङ्क्याह कर्मेन्द्रियप्रवृत्ति-
रपीति । कर्मेन्द्रियाणामपि व्यापारः चैतन्यसंबन्धाधीनः । अतश्चैतन्या-
वच्छेदमात्रं प्राक्फलरूपं चैतन्यमदूदुहदित्यनेनोक्तमिति भावः । भूतानि
शब्दादयश्चेति । ननु वागादिपर्यायेषु नामादयो दश भूतमात्राशब्दैर्नि-
र्दिष्टाः । तादर्थ्यमेवात्रापि भूतमात्राशब्दस्य युक्तम् । ता वा एता इति
सन्निहितपरामर्शिसर्वनामसमभिव्याहाराद् दशसंख्याश्रवणाच्चेति चेत् ।
उच्यते । अथ यथास्यै प्रज्ञायाइति प्रतिज्ञावाक्ये सर्वभूतैक्योपक्रमादित्थं
व्याख्या । दशसंख्याश्रवणं तु भूतमात्राशब्दयोरर्थभेदेन टीकायामुपपादितम् ।

ननु प्रतिज्ञातं सर्वभूतैक्यं कुत्रोक्तमित्याकाङ्क्षायामाह भूतेष्विति ।
दशैव भूतमात्रा अधिप्रज्ञमित्यादिना ग्राह्यग्राहकाणामन्योन्यसापेक्षसिद्धि-
त्वोक्त्यनन्तरं नो एतन्नानेति तदैक्योपसंहारादद्वैतं तत्त्वं दर्शितमिति
भावः । न चैवं सति ता वा एता इत्यादिवाक्यमेव सर्वभूतैक्योपपादने
पर्याप्तं किं प्रज्ञादोहप्रतिविधानवाक्यैरिति शङ्कनीयम् । विषयाणां सिद्धि-
रिन्द्रियाधीना तेषामपि करणतया तत्तद्विषयित्वेन सिद्धिर्विषयाधीनेत्य-
न्योन्यसापेक्षत्वप्रदर्शनस्य तथाभूतानां जीवे कल्पितत्वप्रदर्शनस्य च तद-
धीनत्वात् प्रतिविधानवाक्याद् वागादिपरतच्छब्दानां प्रज्ञादोहवाक्यलब्धजी-
वविशिष्टवागादिपरतया जीवे ऽपि प्रतिविधानसिद्धेः । ततः प्रज्ञया वाचं
समारुह्य वाचा सर्वाणि नामान्याप्नोति प्रज्ञया प्राणं समारुह्य प्राणेन सर्वान्
गन्धानाप्नोतीत्यादयो वागादिसमारोहणनामाद्याप्तिपर्यायास्तु प्रतिज्ञातप्रज्ञादो-
हादिवाक्यसिद्धस्य ग्राह्य*ग्राहकाणां जीवे कल्पितत्वस्य प्रकरणिनि शुद्धे

* ग्राह्येति नास्ति २ पु॰ ।

पर्यवसानलाभार्थाः । न हि प्रज्ञां प्रेतेत्यादिपर्यायाव्यतिरेकमुद्रया वागादीनां स्वव्यापारेषु जीवसंबन्धावश्यंभावप्रतिपादनेन जीवविशिष्टेषु वागादिषु नामादिप्रतिविधानोक्तेर्नामादीनां जीवे कल्पितत्वपर्यवसानदृढीकरणार्थाः । न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्याद् न प्राणं विजिज्ञासीत घ्रातारं विद्याद् इत्यादयो नामादीनां विज्ञेयत्वप्रत्याख्यानपर्याया अपि तेषां कल्पितत्वदृढीकरणार्था इति ता वा एता इत्यतः प्राक् सर्वेऽपि पर्यायाः प्रतिज्ञातसर्वभूतैक्योपपादनार्थत्वेन सफलाः* ॥

कणभक्षपदक्षकपक्षपरिष्करणक्षणतक्षणदक्षगिरम् ।
अतिकर्कशतर्कशतक्षुभितक्षपितक्षपणक्षणभङ्गपदम् ॥ १ ॥
कपिलोक्तिनिराकरणप्रवणं कृतपन्नगसूक्तिपरिष्करणम् ।
नयमौक्तिकभूषितभट्टमतं विमलाद्वयचित्सुखमग्र्यधियम् ॥ २ ॥
महतामपि मान्यतमं विदुषां विनिवेश्य गुरुं हृदि वैश्वजितम् ।
नयसंहतिशालिनि कल्पतरौ विवृतश्चरणः प्रथमः प्रथितः ॥ ३ ॥
श्रीमद्भरद्वाजकुलजलधिकौस्तुभश्रीरङ्गराजाख्यमखितनयनिर्मिते ।
वेदान्तकल्पद्रुवरपरिमलेऽनघे पूर्णोऽजनिष्टाद्यचरण इह सत्प्रिये ॥ ४ ॥

इति वेदान्तकल्पतरुपरिमले प्रथमस्याध्यायस्य
प्रथमः पादः समाप्तः ॥

* अत्र एकादशम् इन्द्रप्राणाधिकरणं प्रातर्दनाधिकरणं वा पूर्णम् ।

